نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن

روھىيەتنىڭ قانلىرىنى ۋاراقلاپ

شىنجاڭ كۆزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

نور محمد تره کی

روهیه تىنىڭ قاتىلىرىنى ۋا اقلاپ

(ماقاله - ئوبزورلار)

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت - فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن - سىن نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

探索心灵之窗：维吾尔文/努尔买买提·吾买尔著.
一乌鲁木齐：新疆美术摄影出版社：新疆电子音像
出版社，2009.12
ISBN 978-7-5469-0600-3

Ⅰ.①探… Ⅱ.①努… Ⅲ.①社会科学一文集一维吾
尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.①C53

中国版本图书馆CIP数据核字（2010）第000026号

书　　名　探索心灵之窗
策　　划　艾则孜·阿塔吾拉·萨尔特肯
作　　者　努尔买买提·吾买尔
责任编辑　艾尼瓦·库迪力克
特约编辑　艾则孜·阿塔吾拉·萨尔特肯
责任校对　古丽巴哈尔·托合塔木
特约校对　阿不都热依木·阿不力米提
出　　版　新疆美术摄影出版社
　　新疆电子音像出版社
地　　址　乌鲁木齐市西虹西路36号
邮　　编　830000
发　　行　新疆新华书店
印　　刷　新疆翼百丰印务有限公司
开　　本　880×1230mm 1/32
印　　张　12.25
版　　次　2009年12月第1版
印　　次　2009年12月第1次印刷
印　　数　1—5000
书　　号　ISBN 978-7-5469-0600-3
定　　价　25.00元

（书中如有缺页，错页及倒装请与工厂联系）

ئاپتوردىن

كۆز تونۇش ئۇچۇن يارىتىلدى، ئەقىل بىلىش ئۇچۇن. بارلىق ئەزالارنىڭ يارىتىلمىسىغا ياخشىلىق ـ ياماناتلىق، ئادالەت ـ قاباھەتتىن بىرىنى تاللاش ۋە ھەربىر نەپسى ئۇچۇن ھېساب بېرىش قالدۇرۇلدى. بەجايىكى، ئىنسان دۇنيالىقتىن ئاخىرىتىگە سوزۇلغان كۆرۈنمەس، ئىنچىكە دار ئۇستىدە پىلىسىرات مۇساپىسىنى باسقۇچى. قانداق بىلىش، قانداق تونۇش، ئۆز دۇنياسى ۋە ئىلمىنى قانداق يولغا سېرىپ ئېتىش ئىنسانىنىڭ ھاياتىنى ياكى مەنىگە ئورايدۇ ياكى ئۇنى ئازابقا سۆرەيدۇ. ئاشۇ بىلىش ـ تونۇشنى مەزمۇنغا ئىگە قىلغۇچى بىرلىك بولمىش ئاڭ، ئىدىيە ـ ئەقىدە ئىنسان ئۇچۇن، شۇبھىسىزكى، ئويغاتقۇچ قوتقۇراق بىلەن باراۋەردۇر. بەزىلەر بۇ قوتقۇراقنى ئۆزى خالاپ، تاللاپ ئاسىدۇ. بەزىلەرگە باشقىلار ئېسىپ قويىدۇ. قوتقۇراقنىڭ جاراڭلاپ تۇرۇشى ھەربىكەتتىن، مەنزىلدىن بېشارەت. جاراڭلىمايدىغان قوتقۇراق ئەسكى تۆمۇر. تاشلانغان قوتقۇراقنى دات باسىدۇ، قوتقۇراقسىز كارۋاننى غەپلەت.

ھاياتقا مەنە بەخش ئەتكۈچى ئاڭ، ئىدىيە، ئىزدىنىش ـ تەشەببۇسلارغا كۆڭۈل كۆزۈمدە قاراشنى مەسئۇلىيەت دەپ بىلگىنىمدىن بۇيان دۇنياغا، ئەتراپىمدىكى ئادەم، ئىش ـ كۈشلەرگە تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىش ئىختىيارسىزلا ئادىتىمگە ئايلاندى. بۇ خىل ئېھتىياتچانلىق مېنىڭ ئۆز مەيلىم ئەمەس

ئىدى. مەن ياشاۋاتقان مۇھىت، ئادەملەر مەندىنلا ئەمەس، ھەربىر نەپسى ئوت تىرىك جاندىن تونۇش - بىلىش، تاللاش - شاللاش ئاساسىدا ھاياتىنى مەنىگە ئوراشنى تەلەپ قىلاتتى. دۇنيا مەئىشەتلىرى تۆكمە ۋە رەڭدار. ھەممىسىنىلا يەمدۇق، ئىچەمدۇق؟ ئۇچرىغانلا ئىدىيە - قاراشنىڭ ھەممىسىنىڭلا دېپىغا قاتىرىسىغا ئۇسسۇل ئويناپ، بەل تولغاپ چىقامدۇق؟

مەن ئاشۇ تاللاش - شاللاشنى چۆرىدىگەن تەنقىدىي ئوي-كويلىرىمنى زاماناداشلىرىمغىمۇ دەپ بېرىشنى مەجبۇرىيەت دەپ بىلدىم. ماڭا ئايان، ياشلىقنىڭ يەڭگىلتەكلىكى كەتمىگەن يازمىلىرىمدا يېنىكلىك، تەنتەكلىك، كۆرەڭلىك يوق ئەمەس. شۇڭىمۇ ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان يازۇلىرىمنى جەمئىلەش ئالدىدا بەزىلىرىنى شاللاشتۇپتىشنى توغرا تاپتىم. ھېلىھەم يازمىلىرىمنى ھاياتىمنىڭ مەلۇم باسقۇچىدىكى ھېس - تۇيغۇلىرىمنىڭ خاتىرىسى، ھايات ھەقىقىدىكى پىكىر-تەلقىنلىرىمنىڭ خام - خۇتا بىر قىسمى دەپ قارايمەن ۋە ئۇنى پىشۇرۇپ، ۋايىغا يەتكۈزۈشنى چىن دىلىمدىن خالايمەن. شۇ سۈپەت، ھەق تەنقىد ئالدىدا ھامان بېشىم ئېگىك، قولۇم قوۋۇشتۇرۇغلۇق!

مۇشۇ يازمىلىرىم ئارقىلىق ھاياتىمنىڭ 30 - باھارىغا مەرھابا دەيمەن ۋە مېنىڭ، بىزلەرنىڭ ئۆزىمىزگە چوڭ ھەقنىڭ نەزىرىدە ئەرزىمەس، پەس ئادەملەردىن بولۇپ قېلىشىمىزدىن سېغىنىپ پاناھلىق تىلەيمەن.

مۇندەرىجە

ئەقىدە ئېھتىرامى 1
ئاڭدىن تاڭغا ياكى ھاڭغا 21
بىز قەيەرگە بارماقچى 52
داستىخان 61
ئەپسانە ــ ئەدەبىياتقا كىرىش ۋە چىقىش 74
ھەقىقەتنى نەدىن تاپىمىز 98
كۆزىمىزدە سوغۇق نۇر 123
مانا بۇنى قايتىش دېگۈلۈك 164
تۇدىمەت نېمىشقا قۇلىقىنى ئەتتى 190
قورقار چاغدا قورققۇلۇق 203
توپان باسمىسى راستىنلا ھاجەتمۇ 213
«يۇرەكتاغ» نىڭ ئەپسانىۋى قاتلىمى 262
بۇ، مەنسىز ھېجىيىش ئەمەس 280
ئىجتىمائىي تەرتىپ ئەندىزىسى ۋە كوللېكتىپ چىقىپ
كېتىش 300
دۇنيا ئەر دەپ يىغلايدۇ 326
ئەركەكلىكنىڭ چىللىشى 366

ئۇقسدە ئىھتىرامى

(قىزىمغا بېغىشلاپ)

1

سەن ئاخىر تۇغۇلدۇڭ. ئون نەچچە سائەتكە سوزۇلغان ئاچچىق تولغاق ئاناڭنى چىرقىرىتىپ ھالىدىن كەتكۈزگەندە سەن ئاندىن بۇ دۇنياغا كەلدىڭ. ئاناڭ نەچچە رەت يېنىدىكى دوختۇر ـ سېستىرالار ۋە ئاچىسى، يەڭگىسى بىلەن رازىلىشىپتۇ. تۇغۇت ئۆيىدە خىتىلداق يىغىلار ئەۋجىگە چىقىپ، نازۇك، يۇمران لەۋلەر ئەلەم بىلەن قانچە رەت چىشلەنگەندىن كېيىن ئۆزۈڭنى كۆرسىتىپسەن.

دوختۇرخانىنىڭ ئوكۇل پۈراپ تۇرىدىغان كارىدورىدا ئون نەچچە سائەت ئۇياقتىن بۇياققا ماڭدىم. قەدەمدە بىر سائەتكە قارايمەن. ئاناڭنىڭ قىيقاس سېلىپ توۋلىغان ئاۋازى كارىدورنى تىترىتىپ، دېرىزىلەرنىڭ ئەينەكىنى جىغىلدىتىپ ئۆتىدۇ. ئىچىمدە توختىماي ئاسانلىقنى تىلەيمەن. «ئايالىلارنى خارلىغانلارنىڭ، دەپسەندە قىلغانلارنىڭ، ئازدۇرۇپ يولدىن چىقىرىدىغانلارنىڭ ھالىغا ۋاي» دەيمەن ...

ئەسلىدە سەن تۇغۇلىدىغان چاغدا قېشىڭدا تۇرغۇم يوق ئىدى. تۇغۇلۇپ بولغاندىن كېيىن كۆرسەملا بولدى، دەپ ئويلىغانىدىم. لېكىن، تۇرۇپلا يۇكسەك مەنە ۋە ئىشارىلەر تولغان بۇ ئاجايىباتقا

ياندىن ھەمشىرىك بولۇشنى خالاپ قالدىم. ھەممىمىز بۇ مۆجىزىنى باشتىن كەچۈرگۈچىلەرمىز. دۇنيا تېخىچە تېگىگە يېتىپ سىرىنى بىلەلمەي ھەيرانۇ - ھەسلىكتىن غايىب، سىرلىق بىر كۈچكە باش لىڭشىتىپ تۇرغان بۇ مۆجىزىنى تولىمىز يوغىنىۋالساق، تۇغۇلۇپ - تۇغۇۋالساقلا ئۇنتۇپ كېتىمىز. نەدىن كەلدۇق ؟ قانداق كەلدۇق ؟ بۇنىڭغا قانداق سىر - ھېكمەتلەر جەملەندى؟ نېمىشقا باشقىچە بولمايدۇ ھەم بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ؟... دېگەنلەر بىزنىڭ ئوي - خىيالىمىزنى ئوڭايلىقچە چىللاپ، چالغىتىپ سالمايدۇ. تۇغۇش - تۇغۇلۇشتىكى ھېكمەت بىزدە ئەرزىمەس قانۇنىيەت، ئادەتكە ئايلانغان. ئاياللار تۇغىدۇ، ئەرلەر تاپىدۇ. ئىنسانىنىڭ يارىتىلمىسى بىزدە مانا موشۇنداق ئاددىيلا چۈشىنىلگەندى. ۋەھالەنكى، تۇغۇمدا ئىنسان ئىرادىسىدىن ھالقىغان بىر مۇقەددەس قانۇنىيەتنىڭ ھۆكمى بار ئىدى.

مەن غايىبنىڭ قۇدرەت - كامالىتىنى تەڭشىماق بولدۇم. ئۇ شۇقەدەر زىلزىلىلىك، ئازابلىق، دەھشەتلىك ئىدى. «ئۇنتۇما ئىنسان، سەن بىر رەت ئۆلگەندە ئاندىن يەنە بىر ھاياتلىق ئاپىرىدە بولىدۇ. ئۆلۈمنى، دەھشەتنى ئەسلا يادىڭدىن چىقارما، تولغاقتىكى ئاچچىق ئازاب ھېسابىمەيدانىدىكى ئازابنىڭ ئالدىدا بىر تېتىن. بىر يېڭى جان، يېڭى كۆرۈم مانا مۇشۇنداق قىينىلىش، خارلىنىشنى بەدەل قىلىدىغان قىممەتلىك تارتۇق. ئۇنى قەدىرلە !» دېگەن ئاگاھ ئاۋازىنىڭ ھەربىر ئاچچىق تولغىقىغا سىڭىپ كەتكەندى.

بىرنەچچەيلەن ۋاقتى كەلگەندە ئوپېراتسىيە قىلىپلا بالىنى ئالدۇرۇۋېتىش، خاپىلىق تارتماسلىق تەكلىپىنى بېرىشكەنىدى. ئاناڭمۇ، مەنمۇ كەسكىنلا: «ياق !» دېگەنىدۇق. ئاتا قىلىنغان قىسمەت - پۈتمىشتىن قېچىپ نەگە باراتتۇق؟ بىز قانۇنىيەتكە بويسۇنماي، تۇرمۇشتىن ساختا مەزمۇن قوغلىشىشنىڭ ئامەت ئەمەس، ئاپەت ئەكىلىدىغانلىقىنى چىن قەلبىمىز بىلەن تەن ئالغانىدۇق. تولغاقتىن قېچىپ، بەدەن شەكلىم ئۆزگىرىپ

كېتىدۇ، دەپ ئۆزى تۇغماي ئوپېراتسىيە قىلدۇرغانلارنىڭ كېيىنكى پارچە ئاغرىق، كېسەللەردىن قۇتۇلالماي ۋايسىپ ئۆتۈۋاتقانلىقى بىزنى ئويغا سالغاندى. بىز يىرتىلغان، قايتا يامالغان تاغارغا قانچىلىك نەرسە ئۇسقىلى بولىدىغانلىقىنى قىزغىن مۇھاكىمە قىلىشقاندۇق. كۆكسۈم خالتىلىشىپ گۈزەللىكىنى يوقتىپ قويىدۇ، دەپ بالىنىڭ تېگىشلىك ھەققىنى بەرمەستىن ئېمىتمەي بالىنى سۈت پاراشوكى، قۇۋۇۋەت بۇلىمىقىغا تاشلاپ قويغان ئانىلارنىڭ سۈت بېزى راكى، ئەمچەك راكى، ئەمچەك ئۆسمىسى ۋە شۇنىڭغا ئالاقىدار كېسەللەرنىڭ ئازابىدا تىنماي ئاھ تارتىشى بىزگە تەبىئەتنىڭ ئەزەلى مۇتلەق نوپۇزىغا ھۆ ـ پۆ دېيىشنىڭ پايدا بەرمەيدىغانلىقىنى تونۇتقاندى. ئىسىق، جاھاندىكى جىمى تائامدىن نەچچە ھەسسە قۇۋۋەتلىك ئانا سۈتىدىن ئايرىلغان ئاشۇ بالىلارنىڭ ئاجىز، بىچارە تۇرقى يۈرىكىمىزنى غاجىشى لازىم ئىدى. دۇنيانىڭ پايدا ـ زىيىنى بىلەن قىلچە ئالاقىسى بولمىغان ئاشۇ بىغۇبار كۆزلەردە پۇتمەس ـ تۈگىمەس غەزەپ، تۆلەپ بولغۇسىز قەرزنىڭ شولىلىرى يالىلدايتتى. تولغاق ئازابىدىن قاچقان ئايالىرىمىز سوئال ـ سوراق ئازابىغا بېرىپ بولغىچە يەنە تالايلىغان ئازاب ـ دەھشەتلەرنى تارتىپ كەلمەكتە ئىدى.

بۇ قانۇنىيەتلىك دۇنيا ئىدى. ئارتۇق نەرسە ئەسلا يوق ئىدى. سەندە كەم نەرسە مەندە تولۇقى بىلەن بولاتتى. ئۆزئارا جىپسلاش ھالەتتىكى كامالەت دۇنيانى پۈتۈنلەپ تۇراتتى. ھەربىر شەيئىنىڭ ھەربىر ھۈجەيرىسىگە مۇئەييەن قانۇنىيەت، ھېكمەت يوشۇرۇنغان بولۇپ، ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىنسىلا ئاپەت ئەكىلەتتى. قول بىلەن قوڭنىڭ رولى ئوخشىمايتتى، ئۇلارنى ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. گال بىر بولغان بىلەن يېگەن تائام ئاشقازانغا، تىنغان نەپەس ئۆپكىگە باراتتى، ئەسلا ئالمىشىپ قالمايتتى. ئالمىشىپ قالسىلا ئىنسانىنىڭ نورمال ھەرىكەت

ئىقتىدارى كاشىلىغا ئۇچرايتتى. ئىنسانىنىڭ بەدىنىدىكى بىر ئەزانىڭ رول - ئىقتىدارىمۇ دۇنيانىڭ يارىتىلمىسىدىكى ئىش تەقسىماتىنى ئەپچىل خۇلاسە قىلىپ تۇراتتى ... ئىنسانىنىڭ تۇغۇلۇش، چوڭ بولۇش، توي قىلىش، پەرزەنتلىك بولۇش، ئۇنى تەربىيىلەش، تويلاش، ئۆلۈش ... قاتارلىق ھاياتلىق باسقۇچلىرىغىمۇ ئاشۇنداق ئاجايىپ سىر - ھېكمەتلەر، رىئايە قىلىمىسا ئەسلا بولمايدىغان قانۇنىيەت - ئەھكاملار مۇجەسسەملەنگەنىدى. شۇلارغا چوڭقۇر تونۇش ئاساسىدا ئىخلاس، سۆيۈنۈش، تەشەككۇر بىلەن رىئايە قىلىش ئىنسانىنى چەكسىز بەخت - سائادەتكە مۇيەسسەر قىلاتتى. ئۆزىدە يوق نەرسىگە ئاچ كۆزلەرچە ئىنتىلىپ بار نەرسىلەرنى خارلاپ تاشلاش ئىنسانىنىڭ تۇرمۇشىنى ئەھمىيەتسىز ئۇرۇنۇشلارغا تولدۇرۇۋېتەتتى، ھاياتنى مەنىسىز پۇچەكلەشتۇرۇپ ۋەيران قىلىپ تاشلايتتى.

تۇغۇتقىمۇ ئالەمچە قانۇنىيەت، ھېكمەت يوشۇرۇنغانىدى. ئالىملارنىڭ قارىشىچە، بىر قېتىملىق تۇغۇت ئاياللارنىڭ پۈتكۈل ئەزايى - تېنىنىڭ قايتىدىن يېڭىلىنىشى بىلەن باراۋەر ئىدى. تۇغقان ئاياللىنىڭ پۈتكۈل توقۇلما، بوغۇملىرى ئاجراپ قايتىدىن ئورنىغا چۈشەتتى. بۇ جەريانداا بەدەننىڭ ئىچكى قىسمىدا ساقلىنىپ تۇرغان بەزى كېسەللىك ئالامەتلىرى، باكتېرىيلەر باش سۇيى، تەر بىلەن قوشۇلۇپ چىقىپ كېتەتتى. تۇغۇتتىن كېيىنكى ياخشى كۈتۈش - كۈتۈنۈش ۋە ئاسراش ئاياللارنى تەلتۆكۈس ئەسلىگە كەلتۈرەتتى. كېيىنچە ئىسىملىك بىر تەتقىقاتچى ئامېرىكىدا نەشر قىلىنىدىغان «پوچتا مۇلاھىزە مۇنبىرى» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان «بىز كۆڭۈل بۆلۈشكە تېگىشلىك بىرنەچچە مەسىلە» نامىلىق بەدىئىي مۇلاھىزىسىدە نىكاھلىق تۇرمۇشنى ساقلاپ كەلگەن، بالىلىق بولغان ئاياللارنىڭ ئەخلاقى چۈشكۈن، تۇرمۇشى تەرتىپسىز، نىكاھسىز، بالىسىز ئاياللارغا قارىغاندا ناھايىتى خۇشال، مەنىلىك تۇرمۇش

كەچۈرۈڭاتقانلىقىنى، كەسىتىمۇ ئىزچىل مۇڭەپپەقىيەت قازىنىپ كەلگەنلىكىنى، روھىي كەيپىياتىنىڭ مۇقىم، خاتىرجەم ئىكەنلىكىنى دەللىلەيدۇ ۋە بالىلىق ئايالالرنىڭ تۇغمىغان ئايالالرغا قارىغاندا ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش نىسبىتىنىڭ ناھايىتى يۇقىرىلىقىنى خۇلاسىلەپ چىقىدۇ. خەلقىمىزدىكى «تۇغقان ئايال قىرىق كۈندىن كېيىن ئەسلىي قىزلىقىغا قايتىدۇ» دېگەن گەپ بىكار چىقمىغان بولسا كېرەك.

ئاناڭ ئۆزى تۇغۇشنى ئىختىيار قىلدى. مەن تۇغۇتتىكى ھېكمەتنىڭ سىر ـ ئەسرارلىرىغا چۆمۈلگەچ ئىنسانىيلىقنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى تەلقىن قىلماقچى بولدۇم. يىگىلەپ، ئوڭاي بىر نەرسە تەسىر قىلماس بولۇپ قېلىۋاتقان قەلبىمنى سېنىڭ تۇغۇمۇڭ ئارقىلىق داۋالماقچى بولدۇم. ھەممە ئادەم قېتىپ، ھېسسىياتسىزلىشىپ كېتىۋاتاتتى. ياخشى ـ يامان، گۈناھ ـ ساۋاب، ھالال ـ ھارام ئىشلار بىزنى سەگىتەلمەس بولۇپ قېلىۋاتاتتى. ئىنسانىنىڭ قەلبىدىن ئەڭ ئەقەللىي ھېس ـ تۇيغۇ، ئاڭ ـ سەزگۈمۇ كۆتۈرۈلۈپ كەتسە ئادەم ئادەمنىڭ مېھىر، قەدىرگە يەتمەيدىغان بولۇپ قالاتتى.

تۇغۇمۇڭ راستتىنلا يۇرىكىمنى ئەزدى. ئانامۇ سېنى ۋە مەندىن بۆلەك يەتە ئالتە يۇرەك پارىسىنى ئاشۇنداق قاتتىق قىينىلىپ تۇغقان بولغىيتتى ـ ھە ؟! مەن 17 كۈن تولغاق ئازابىدا قىينىلىپ بالا تۇغقان بىر ئايالنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىغانىدىم. ئاشۇ بالا ئانىسىغا نېمە قىلىپ بەرگەندۇ؟ چېغىمدا مەن، بىز ئانامنىڭ قانچىلىك قەدرىنى قىلدۇق؟ ھايات بارىدا ئۇنىڭغا قانچىلىك ئەسقاتتۇق؟ ئۇنى قانچىلىك رازى قىلالىدۇق؟ ئۇ بىزنىڭ كىچىككىنە نەتىجە، ئىشلىرىمىزدىنمۇ ئالەمچە سۆيۈنۈپ، پەخىر ھېس قىلىپ ياشىغان سۆيۈملۈك ئانا ئىدى. مېنىڭ ئىمتىھاندىن ئۆتكىنىمنى ئاڭلىغىنىدا ئالەمچە خۇشال بولغان، مېنى ئالىي مەكتەپكە بارىدۇ، ياخشىراق كىيىنىدۇرۇپ

قويايي، دەپ ئاتايىن خوتەنگە ئاپىرىپ ئايىغ ئېلىپ بەرگەنىدى. ئەپسۇسكى، ئۇ ماڭا ئايىغ ئېلىپ بەردى، ئەمما ئۆزى يالاڭ ئايىاق ئۇ دۇنياغا كەتتى. ئايىاغنى ئېلىپ قايتىشىمىزدا تەقدىرنىڭ ھۆكمى بىزنى قاتناش ھادىسىسى سەۋەبلىك جۇدالىققا دۇچار قىلدى. شۇ ئىشقىمۇ 11 يىل بوپتۇ. يىغلىغان، قاقشىغان بولدۇق. ئەمما، ئاتا ـ ئانا بالىلىرىنى ئۆزىدىن قالغاندا يىغلاش ئۇچۇنلا باقمايدىغۇ؟ توغرا، ئانامنىڭ ئېسىل پەرزەنتى بىز يەتتە بالىنىڭ ھەممىسىنى سەمىمىي ياشاشقا ئۇندەپ كەلدى. بۇ ھەممىدىن ياخشى جاۋاب بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، مەن ئۇنى قانچىلىك ياد ئېتىپ تۇرالىدىم؟ ئۇنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىپ، تۇپراق بېشىنى يوقلاپ قويمىغىلى قانچىلىك بولغاندۇ؟ ھەممىمىز ئانىلار ھەققىدە ئەڭ ئۇلۇغ شېئىرلارنى، ئەڭ تەسىرلىك ناخشىلارنى ئوقۇدۇق، ئەمما ئانىلارنىڭ ئۆزىنى ئۇنتۇپ قالدۇق..

دادا بولۇش ئالدىدا تۇرماقتىمەن. ئانام بىزگە سەمىمىي، پاكىز ياشاشتىن ئىبارەت ھاياتلىق ئەندىزىسىنى قالدۇرۇپ كەتتى. دادام جاپا تارتسىمۇ ئېگىلمەي، پۈكۈلمەي، ئۆكتەم نوپۇز ئالدىدا تەمتىرىمەي ئاددىي ـ سادda ياشاشنى ئۆزىگە مىزان قىلدى. بۇ خۇي ھەممىمىزنىڭ تەبىئىتىنى ياشارتتى. مەن بولغۇسى بالامغا نېمەم بىلەن تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنى قانداقراق تەربىيىلەپ چىقارمەن؟ ئۇ مەندىن قالغاندا مېنىڭ نېمەمدىن پەخىرلىنىپ، قايسى تەرىپىمدىن نەپرەتلىنەر؟

بىزدە ھەربىر بالا گويا كى ئاپئاق قەغەز پېتى دۇنياغا كېلىدۇ، ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭغا ياكى گۈل سىزىدۇ ۋەياكى ئۇنى كۆيدۇرۇپ كۈل قىلىدۇ، دەيدىغان گەپ بار. ئاق قەغەز پاكلىق، گۈزەللىككە ئىشارە. مانا، بىر پاكىز، ياخشى بەندە دۇنياغا كېلىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭ كەلمىش ـ كەتمىشىنىڭ قانداق بولۇشى مەلۇم مەنىدە ماڭا ۋە ئايالىمغا باغلىق ئىدى.

بىر ئېغىر مەجبۇرداركلىق ئىلكىدە بېشىم ئېگىلدى. تۇغۇت

ئۆيىدىن ناھايىتىمۇ ئۇزاققا سوزۇلغان چىرقىراق ئاۋاز كەلدى. كۆزۈمدىن پۈرقىراپ ياش كەتتى.

2

تۇغۇت دېگەننىڭ مۇنچىۋالا قىيىن ھەم ئۇزاقىقا سوزۇلىدىغانلىقىنى خىيالىمغا كەلتۈرۈپمۇ باقمىغانىكەنمەن. كۈتۈۋېرىپ تاقىتىم تاق بولغاندا تۇغۇت ئۆيىنىڭ ئىشىكى ئېچىلىپ نۆۋەتچى دوختۇر چىقىپ كەلدى ۋە خالاتلىرىنى يەشكەچ ئىشخانىسىغا ماڭدى. كۆڭلۈم تۇيدى. يېنىك، ئارامخۇدا شۇكۇر تۇيغۇسىنىڭ تومۇرلىرىمنى بويلاپ ئاققىنىنى تۇيۇپ تۇردۇم. «ئاخىر ساق ـ سالامەت تۇغدى» دېدى ئۇ ۋە بىردەم توختىۋېلىپ «قىزدىن بىرنى، مۇبارەك بولسۇن !» دېگەنىنى قوشۇپ قويدى. «خۇداغا شۇكۇر، رەھمەت» دېدىم. دېمەككى، قىزىم، سەن تۇغۇلۇپسەن ! ھەر ئىككىمىزنىڭ سالاھىيىتىنى ئۆزگەرتىپ تاشلاپسەن. يېنىكلىك، تەنتەكلىك تۇرمۇشتىن كۆتۈرۈلۈشى كېرەك ئىدى. سەن ئەرشتىن بىر ئۇلۇغ مەجبۇرىيەتنى ئالغاچ چۈشكەنسىدىك. بىز ئۇنى خاپىلىق، جاپا، ئورۇنسىز بەدەل، ياش ئاغرىقى دېمەستىن، بەلكى خۇشاللىق، ھاياتنىڭ مەنە ـ لەززىتى دەپ بىلىپ رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل قىلغانسىدۇق.

دوختۇرنىڭ «قىزدىن بىرنى» دېگىنىدىن ئۇنىڭ مېنى ئومۇمىيلىققا ئايلانغان «قىزدىن قېچىش» پىسخىكىسىنى ئاگاھلاندۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدىم. «قىز تۇغۇپتۇ» دېسە ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپلا كەتكەن، «يەنە قىز تۇغدۇڭمۇ؟» دەپ تۇغۇتلۇق ئايالىغا تاپا قىلغان، ھەتتا ئورۇپ قوغلىۋەتكەن، تالاق قىلىۋەتكەن دادىلارنىمۇ كۆرگەن، ئاڭلىغانمەن. نېمە دەيلى؟ نېمە، قانداق تۇغۇش سەن، مېنىڭ ئىلكىمدىكى ئىش ئەمەس.

مېنىڭ مۇتلەق نوپۇزغا ئۆكتە قوپقۇم يوق. ھېلىمۇ گۇناھ ـ كەبىرلىرىمنىڭ ئەپۇسىنى توختاۋسىز تىلەۋاتقان بەندىمەن.

قىزىم، سېنىڭ تۇغۇلغانلىقىڭنى ئەڭ يېقىن كىشىلىرىمگە بىلدۈرگۈم كەلدى. توختىماي تېلېفون قىلدىم. بىر قىسىملارنىڭ سوغۇق تەبرىكلەشلىرىدىن ئويغا چۆمدۇم. ھەتتا چاقچاقچى سەپدىشىمىزدىن بىرى سېنىڭ ئات تويۇڭغا ئاتاپ ئالغان قوچقارنى كۆرۈپ چاقچاق قىلىپ : «قوچقار ئالدىڭمۇ تېخى. ئوغۇل تۇغالمىغان خوتۇنغا قوچقار تۇگۈل ساغلىقمۇ يوق» دېدى. مەن بۇ خىل كەيپىياتتىن شۇنى ھېس قىلدىمكى، قىزىم، سەن نەزىرە مۇھەممەد سالىھ خانىم «شەرق يۇلتۇزلىرىنى ئىزدەپ» ناملىق كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئېيتىپ ئۆتكەندەك، ئاسمىنىمىزدا قىز ـ ئاياللىرىمىزنىڭ يۇلتۇزى خىرەلىشىپ قالغان بىر چاغدا دۇنياغا كەپسەن. قىزلارغا بولغان سوغۇق نەزەر قىز ـ ئاياللىرىمىزنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ئەمەلىي رېئاللىقىدىن كەلگەن. ۋەھالەنكى، بۇ سېنىڭ گۇناھىڭ ئەمەس. شۇنداقلا، تۇغۇلۇش سېنىڭ ئىختىيارىڭمۇ ئەمەس. مەن، ئاناڭ سېنىڭ كەلگىنىڭگە «مەرھابا !» دەپ قۇچاق ئاچقۇچىلاردىن. سالام، سېنىڭ يېڭى تېڭىڭغا! مەشرەپنىڭ مۇنۇ مىسراسى ئېسىمگە كەلدى: «ھەي ـ ھەي، سىزگە مۇبارەك، دەپ ئادەم كەلدى !».

ئالاھازەل بىر سائەتلەردىن كېيىن تۇغۇت ئۆيىگە كىرىشىمگە رۇخسەت قىلىشتى. ئاناڭنىڭ قانداق ھالدا ياتقىنىنى، ئۇنىڭدىن قانداق ئەھۋال سوراشنىمۇ بىلمەيتتىم. ئەمما، كىرىپ بىرەر نەرسە دەپ بولغىچىلا ئۇ: «يېتەر ئاشۇ بىرى» دېدى كىنايە قىلىپ، ئۇ گېپىنى دەپ بولۇپلا يىغلاپ سالغىلى تاس قالدى. نېمە دېيىشىمنى بىلەلمىدىم. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ جاپا تارتقانىدى. پۈتكۈل ئاياللار بالىلىرىنى مۇشۇنداق جاپا تارتىپ، قىينىلىپ تۇغقانىدى. مېھىر ئەجىرىنى ئۇنتۇلدۇرغان، ئورنىنى تولدۇرغانىدى، خالاس.

يەنە كېلىپ سەن ئاناڭ ناھايىتى زور بەدەل ھېسابىغا تۇغقان بالا ئىدىڭ. ئۇ قولىدىكى ماگىستىر ئاسپىرانتلىققا قوبۇل قىلىنغانلىق چاقىرىقىنى يىغلاپ تۇرۇپ تاشلىۋېتىپ ئانىلىققا يۇزلەنگەنىدى. ئۇ ئانا بولۇشنى، پەرزەنت تەربىيىلەشنى بىر ئايالنىڭ ئەڭ مۇقەددەس بۇرچى، ھەرقانداق نەتىجىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ۋەزىپىسى، دەپ چۈشەنگەن ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن نەچچە يىللىق تىرىشچانلىق، ئەجرىنى قورقماي قۇربان قىلالىغان ئايال ئىدى. بىز رېكورت يارىتىمەن، مۇسابىقىگە قاتنىشىمەن، تەتقىق قىلىمەن، خىزمىتىم ئالدىراش، دەپ قورسىقىغا تۆرىلىپ بولغان ھاياتلىقنى تۇنجۇقتۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، ئالدۇرۇپ چۈشۈرۈۋەتكەن ئانىلارنى كۆپ ماختىدۇق، ئۇلارنى تەرىپلەشكە جاھاندىكى ئەڭ نەپىس سۆزلەرنى ئىشلەتتۇق، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىز ئىنسانىي قىرغىنچىلىقنى مەدھىيىلىدۇق. ئەمما، مەن ھاياتلىققا سەمىمىي مۇئامىلە قىلمىغانلارغا نەپرەت كۆزى بىلەن قارىغۇچىلاردىن، ئۆز پۈشتىغا زەھىمسىزلىك قىلغان ئادەمنىڭ قولىدىن ھەرقانداق باالالر كەلمەي قالمايدۇ. مەيلى ھەرقانچە كاتتا ئالىم، مۇنەۋۋەر خىزمەتچى، كەم تېپىلىدىغان ئىستېداد ئىگىسى بولۇپ كەتسىمۇ، ئۇنىڭ تەقدىرنامىنى ھاياتلىقتىن ئۈستۈن، ئەلا بىلىپ ھاپىلداپ چېپىشلىرى بىمەنىلىك، رەزىللىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئاناڭنى ئەخمەق دەپ تىللىغۇچىلارنىڭ، ئەيىبلىگۈچىلەرنىڭ قانچىلىك جىقلىقىنى سەن بەلكىم تالاي يىللاردىن كېيىنمۇ تەسەۋۋۇر قىلالماسلىقىڭ مۇمكىن. ئۇنىڭ ۋاز كېچىش ئۈچۈن قانچىلىغان قۇربانلىقلارنى بەرگەنلىكىنى نۇرغۇن ئادەم چۈشەنمەيدۇ. توي قىلىش، بالىلىق بولۇش، ئائىلە تۈتۈشنى بەزىلەر زەنجىر، كىشەن دەپ قاراۋاتقان مەزگىللەردە بىر ئايالنىڭ ئايالىلىق، ئانىلىق مەجبۇرىيىتىگە قول بېرىپ ئىخلاس قويۇشى ساراڭلىق دەپ قارىلىدۇ. ئەمما، بىز بۇ ساراڭلىققا مۇھەببەت قويدۇق. تۇرمۇشتا پاكىز، مەنىۋى

بۇلغىنىش، قىينىلىشلاردىن ئامال بار خالىي ياشاشنى چىن كۆڭلىمىزدىن خالىدۇق. ئاناڭ دەبدەبىلىك سۆزلەرنى قىلىشنى بىلمەيدۇ، ئەمما ئۇنىڭ سېنى تاللاشتىكى ئاددىي مەردانىلىكىنى مەن ناھايىتى زور دەبدەبە، دەپ قارىدىم. ئۇنىڭ تولغاقىنىڭ قىينىقى كەتمىگەن تەنە - كىنايىسى يۈرىكىمگە بىر شېرىن ئېقىم بولۇپ قۇيۇلدى.

سېنىڭ قېشىڭغا كەلدىم. سېنى چىرايلىق زاكىداپ قويۇشۇپتۇ. ھېچقانداق ۋەدە - قەسەمسىز ئاددىي ئىشەنچ ئاساسىغا قۇرۇلغان نىكاھىمىزنىڭ مېۋىسى — سەن تولۇق سۆزۇلمىگەن كۆزلىرىڭنى ئۇيان - بۇيان مىدىرلىتىپ يېتىپسەن. ئارقىدىنلا سېنى ئېغىزلاندۇرماقچى بولدۇق. بىزدە يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنى مېغىزدا ئېغىزلاندۇرۇش ئادىتى ساقلانغان. كونىلار: «مېغىزلىق، مەنىلىك سۆزلەيدىغان بولىدۇ» دەيدۇ. راست شۇنداق بولامدۇ، مەن بۇنىڭغا بىر نەرسە دېيەلمەيمەن. ئەمما، مەن بىدئەت، خۇراپاتلىق بولمىسلا ئەل مەدەنىيىتىگە، خەلق تەجرىبىلىرىگە چىن كۆڭلىدىن قايىل بولغۇچى. مېغىزدىكى پەۋقۇلئاددە مول قۇۋۋەت بەلكىم پەرزەنتىمىزنى تەندۇرۇس، ئەقىللىق قىلىشتا مۇئەييەن رول ئوينار.

بىزدە يەنە بالىنى كىم ئېغىزلاندۇرسا بالا شۇنى دورايدۇ، دەيدىغان قاراش بار ئىدى. بوۋاق تۇغۇلۇپ ئېغىزلاندۇرار ۋاقتىدا بىز ئامالنىڭ بارچە ئىلمىدىمۇ، پەزىلەتتىمۇ كامىلراق كىشىلەرنى تەكلىپ قىلاتتۇق. ئاناڭ سېنى مېنىڭ ئېغىزلاندۇرۇشۇمغا چاقچاق بىلەن قارشى تۇردى. بەزى ھاللاردىكى يېنىك، تەنتەكلىكىمنى ئۇنىڭ تەبىئىتى كۆتۈرەلمەيتتى. ئۇ سېنىڭ بىر مۇكەممەل ئىنسان بولۇشۇڭنى تىلەۋاتقاندەك، سېنى مېنىڭ ئېۋەنلىرىمنى دوراپ سالمىسۇن دېمەكچىدەك قىلاتتى. مەنمۇ سېنىڭدەك بىر بىغۇبار، پاكىز،

يۇمران قەلبىنى ھاياتنىڭ چىن مەنىسىنى بىلگەن، بىلىدىغان بىرىنىڭ ئېغىزلاندۇرۇشىنى نەقەدەر ئارزۇلايتتىم ـ ھە؟! دوختۇرخانىدا مەن بىلىدىغان، تونۇيدىغان ئاقىلدىن بىرەرسى يوق ئىدى. ئۆزۈملا يەڭ تۇردۇم. ھېچبولمىسا ھاراق ـ تاماكا، سەپسەتە، چىركىن ئىدىيىلەردە بۇلغانغان ئېغىزنىڭ سېسىق ئىس ـ بۇسلىرى بولسىمۇ سېنىڭ سەبىي جىسمىڭدىن نېرى تۇرسۇن دېدىم ـ دە، تاھارەت ئالدىم، پاكلاندىم ۋە تەسۋىرلىگۈسىز تۆۋەنچىلىك ئىلكىدە تىترەپ تۇرۇپ سېنىڭ ساق ـ سالامەت يورۇق دۇنياغا كۆز ئېچىشىڭغا ھامىيلىق قىلغان بۇيۇك قۇدرەت ئىگىسىگە چەكسىز تەشەككۈر ۋە سالام يوللىغاچ، ساڭا چىن ئەقىدە ـ ئېتىقاد، شەرم ـ ھايا، ئەخلاق، دىيانەت، نوموس، غۇرۇر ۋە بارلىق ئىش ـ ئەمەلىڭگە مەنە تىلەپ يۇمشاق چاينالغان ئۆرۈك مېغىزىنى ئېغىزىڭغا يېقىن ئاپاردىم. ئىچ ـ ئىچىمدىن توۋا ـ ئىستىغپار قايناپ چىقتى. ئالدىمدا بارلىق يامان خىيال، رەزىل ئوي، ھارام تۇيغۇلاردىن خالىي پىلىتىڭلاپ ياتقان سېنىڭ ئۇلۇغلۇقۇڭ مېنى مۇكچىيتىپ، خۇنۇك، كۆرۈمسىزلەشتۇرۇۋەتكەندەك بىلىندى. يامانلىقتىن ئەمەس، ياخشى خۇلقلاردىن زوق ئالغىن، قىزىم، دېدىم بوغۇلۇپ.

3

چوڭقۇر شۇكۇر ـ ھەمدۇلار بىلەن سېنى ئۆيگە ئېلىپ كەلدۇق. بارلىق ئۇرۇق ـ تۇغقانلار يىغىلىپ يېڭى بىر ھاياتلىقنى ـــ سېنى ساقلاپ تۇرۇشقانىدى. ھاياجانلىق يىغا ۋە خۇشال تەبرىكلەر بىلەن سېنى، ئاناڭنى ئالدىن تەييارلانغان ئورۇنغا يانتۇزۇپ قايتىدىن مۇبارەكلەشتۇق. سەن ئىللىق بىر ئائىلىگە تېخىمۇ ئىللىقلىق ئېلىپ كەلگەندەك بولدۇڭ. «ئەمدى ئادەم بولدىڭىز،ـــ دېدى يەڭگىلەردىن بىرى پىچىمىنى تارتىپ،ـــ

بىرنى تۇغمىغان ئايال، بىر بالىغا دادا بولمىغان ئەر سالام قىلىش، سالىمىنى ئىلىك ئېلىشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ، قىلچە.» ئۇنىڭ بۇ كەسكىن سۆزىگە نۇرغۇن مەنىلەر يوشۇرۇنغانىدى. ئۇ بالا يۈزى كۆرمىگەن ئادەمنى ئىنسانىنىڭ، ھاياتنىڭ قەدرىگە يەتمەيدۇ، ھاياتقا بولغان مۇھەببىتى سۇس، توۋىدىن يىراق، قەلبى تاشتىن قاتتىق بولىدۇ، دېمەكچىدەك قىلاتتى. مەن ھېچنېمە دېمىدىم. ئۇنىڭ سۆزلىرىدە مەن دەيدىغان ۋە دېمەيدىغان گەپلەرنىڭ نۇرغۇنى باردەك قىلاتتى.

قىزىم، دېمەككى، سەن مېنى ۋە ئاناڭنى ئادەم قىپسەن. بىز بۇرۇن تەنتەك، نادانلاردىن بولساق كېرەك. نېمىلا بولمىسۇن، بىز نېمە ئۈچۈن، قانداق بولۇپ دادا، ئانا بولۇپ قالغىنىنى ئۇقالمايلا بىر - ئىككى بالىنى يېتىلەپ قالغان بىر قىسىم ئاتا - ئانىلارغا ئوخشاپ قېلىشتىن قاتتىق ھەزەر ئەيلىگەنىدۇق. بىز ئات - ئېشەكتەك مەنە - ئاڭدىن خالىي، ئىدراكسىز يېقىنلىشىشنىڭ نەتىجىسىدە بىر - بىرىمىزگە بالا تۇپەيلى باغلىنىپ قېلىشتىن قورققانىدۇق. بالا ئاتا - ئانىنى مەجبۇرىيەت يۈزىسىدىنلا باغلاپ تۇرىدىغان زەنجىرگە ئايلىنىپ قالسا بۇنى بىر پاجىئە دېيىش كېرەك ئىدى. پەرزەنت نىكاھ بېغىدا ئاتا - ئانا بولغۇچىنىڭ ئورتاق ئەجىر قىلىشى بىلەن كۆكلەيدىغان مۇھەببەت دەرىخى. بەزىلەر ئۇنى كىچىك چېغىدىلا سۇندۇرۇپ تاشلايدۇ، بەزىلەر پەرۋىشسىز قالدۇرۇپ، ئوت - چۆپلەرنىڭ ئارىسىدا ياۋايىلاشتۇرۇۋېتىدۇ، يەنە بەزىلەر ئۇنى ئوتاپ، سۇغىرىپ، چاتاپ مېۋىسىنى كۆرىدۇ، سايىسىدا سالقىندايدۇ، دۆلىتىنى كۆرىدۇ.

بىزنىڭ مەقسىتىمىز سېنىڭ سايەڭدە سالقىنداش ئەمەس، قىزىم. سەن قالايمىقان، تەرتىپسىز شاخلاپ كەتمىسەڭلا بىز شۇنىڭدىن خۇش. ئاتا - ئانا بولغۇچىدا تەمە بولمايدىكەن، بەلكى ئۇ غەرەزسىز، تەمەسىز سۆيىدىكەن. ئىپادىلەش ئۇسۇل، جەريان،

سەۋىيىسىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىلا بەزى ئاتا ـ ئانىلار گۇناھكارغا ئايلىنىپ ئاھانەتكە قالىدىكەن.

ـــ قېرىپسەن، ـــ دېيىشتى ئاغىنىلىرىمۇ. بۇ پىشىپسەن، دېگىنى ئىدى. چۈشەندىمكى، خەلقىمىز دادا بولغۇچىدىن قالتىس زور ئۇمىدلەرنى كۈتكەنىكەن. ئۇلارنى ئەمدى ۋايىگە يەتتى، ياشلىقنىڭ يەڭگىل ئالدىراقسانلىقى ئاخىرلىشىپ، ئويلىنىپ قەدەم باسىدىغان باسقۇچقا كىردى، پىشقان، بېلى قاتقان، ھاياتلىق ھەققىدە بىرقەدەر مۇپەسسەل ئويلىنالايدىغان ئادەم بولدى، ئېغىر ۋەزىپىلەرنى يەلكىسىگە ئېلىشى، ئەل ـ يۇرتقا تېرەك بولۇشى كېرەك، دەپ بىلگەنىكەن.

دادا بولۇش، بولۇپمۇ بىر قىزغا دادا، بىر ئۆيگە باش بولۇشنىڭ نەقەدەر قىيىنغا توختايدىغانلىقىنى سەن تۇغۇلۇپلا ھېس قىلدىم، قىزىم. بۇرۇن بىر ئۆزۈم ئۈچۈنلا ئويلايتتىم. كېيىنچە جەمئىيەت ھەققىدە ئويلىنىش، پىكىر قىلىشنى بۇرچۇم، دەپ بىلىدىغان بولدۇم. تۇرمۇشۇمغا ئاناڭ، ئائىلە قېتىلدى، ئەمدى سەن، مەن ئويلىنىدىغان، پىكىر قىلىدىغان، ئىگە بولىدىغان مەزمۇن تېخىمۇ كېڭەيدى. ۋەھالەنكى، مەن ئۆز مەجبۇرىيىتىنىڭ ئېغىرلاشقانلىقىدىن ۋايسىغۇچى بەتبەختىلەردىن ئەمەسمەن. مەن بىر ئايال، بىر ئائىلىگە باش بولۇشقا يۇز نەچچە ئادەمنىڭ گۇۋاھلىقى ئاستىدا ئۆزۈم ئىشەنگەن ھەققە قەسەم بەرگەن، رازى، خۇشال بولۇپ تەنتەنە قىلغان ئەرمەن. ئۆي، ئائىلە، نىكاھ، ئايالنى دوزاخ، سولاق، زەنجىر دەپ ھېس قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشىنى مەن ھەرگىزمۇ ساغلام دەپ ھېسابلىمايمەن. ئۆز ئائىلىسى، ئايالى بىلەنمۇ قانائەت ھېس قىلالمىغان، بەختىنىڭ لەززىتىنى تېتىيالمىغان ئادەم يەنە نەدىن مەنە، مەزمۇن، شادلىق تاپالىشى مۇمكىن؟ ئائىلىسىدىن خاتىرجەم، بەختىيار بولالمىغان ئادەم كەسىپ، تىجارەتتىمۇ نەتىجە قازىنالمايدۇ. ئۇلارنىڭ روھىناتى

غەم ـ قايغۇغا لىقمۇلىق تولۇپ كېتىدۇ...

قىزىم، سەن مېنىڭ تۇرمۇشۇمغا ئىللىق بىر تۈيغۇنى باشلاپ كىردىڭ. مەن شېئىر ئوقۇمىغىلى ئۇزاق بولۇپ كەتتى. ئەمما، سەن ماڭا ناھايىتىمۇ تاتلىق، پاكىز شېئىرىي كەيپ، مەستخۇشلۇق ئاتا قىلدىڭ. مېۋىلىك دەرەخلەر ھۆپپىدە چېچەكلەپ، دەل ـ دەرەخلەر يۇمۇران يوپۇرماق سوزغان، جىگدە چېچىكىنىڭ مەززىلىك ھىدى ئېتىز ـ يوللارنى قاپلىغان ئەتىياز پەسلىدە مەن ئائىلەمنىڭ تۇنجى چېچىكىدىن ئالەمچە ئىپتىخار ھېس قىلدىم. بۇ چېچەكنى ئاۋايلاپ پەرۋىش قىلىپ شېرىن مېۋىگە ئايلاندۇرۇش ئىستىكى ئاناڭ ئىككىمىزنىڭ قەلبىدە تىكلەندى. ھەدىسە: «قىيامەت كۈنى ھەممىدىن كۆپرەك ئازاب چەككۈچى ئۆز ئائىلىسىنى نادانلىقتا قويغۇچىدۇر» دېيىلىدۇ. بىز ئازاب، دەھشەتتىن يىراق تۇرۇشنى چىن دىلىمىزدىن تىلەيمىز، قىزىم.

4

ساڭا ئىسىم قويماقچى بولدۇق. بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن ياخشى ئىسىم تاللاپ قويۇش بالىنىڭ ئاتا ـ ئانا ئۈستىدىكى ھەققىياتىدىن بىرى ئىدى. دوست ـ بۇرادەرلەر، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار نۇرغۇن ئىسىملارنى تەۋسىيە قىلىشتى. ھەممىسىلا چىرايلىق ئىسىملار ئىدى. ئاناڭمۇ، مەنمۇ ئىندىمىدۇق. بىز تۇغۇلمىغان موزايغا قوزۇق قېقىشنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى تالاي رەت بىر ـ بىرىمىزگە ئەسكەرتىپ تۇرۇپ يەنە قانداق ئىسىم قويۇش مەسىلىسى ھەققىدە تالاش ـ تارتىش قىلىشقانىدۇق. مەقسىتىمىز ياخشى، چىرايلىق ئىسىم قويۇش ئىدى. بىز زامانغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان كەلگۈندى ئىسىملاردىن بىزار ئىدۇق. ئىسىمدىكى جازىبە ۋە مەنىنىڭ قانداقلىقى بىزنى قىزىقتۇراتتى.

كىملەردۇر ئاناڭنىڭ ياكى مېنىڭ ئىسمىمغا ماس كېلىدىغان قاپىيىداش ئىسىملارنى تەۋسىيە قىلىشاتتى. بىر بۇرادىرىمىز: «قاپىيىداش قىلىدىغانغا بۇ شېئىر، قوشاق ئەمەس. چىرايلىق، ئېغىزغا يېقىمىن بولسىلا، ئەسكى مەنە چىقىپ قالمىسىلا بولۇۋېرىدۇ»، دېدى. دېمىسىمۇ بەزى ئىسىملار مەنە جەھەتتىن ياخشى ئەمەس ئىدى. بەزىلەر ھەتتا يېشى بىر يەرگە بېرىپ قالغاندىمۇ ئىسىملىرىنى ئۆزگەرتىشمەكتە ئىدى. بۇ بىۋاستە ئاتا ـ ئانا بولغۇچىنىڭ ۋە ئاخۇنۇمنىڭ مەسئۇلىيىتىگە بېرىپ تاقىلىدىغان نازۇك ئىشقا ئايلىناتتى. ئېھتىيات قىلدىم ۋە ئاخىر «ئەقىدە»نى ساڭا ئىسىم قىلىپ تاللىدىم. سەندىن نېمىنى، قانداق يۈكسەكلىكنى تىلەيدىغىنىم ئىسمى ـ ئاتىڭغا سىغدۇرۇپ كەتتى. سېنى ھەربىر چاقىرغاندا تۇرمۇشتىكى مەنىلەر تەكتىنى زىكىر قىلىپ تۇراي دېدىم. ئىسىم بىلەن جىسىم ئايرىم گەپ. ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەجدادلىرىدىن بولغان ئادەم ئاتىنىڭ ئىسمىغىلا ئىنسانىي كامالەتنىڭ بارلىق تەلەپ ـ تەلقىنلىرى سىڭىپ كەتكەنىدى. ئۇمۇ ئازدى. لېكىن، ھاياتتىن كامىللىق ئىزدەش كېيىنكى بارلىق ئىنسانىيەتنىڭ تۈپ غايىسىگە ئايلاندى. بەزىمىز ئۇنى تەرك ئەتتۇق، بەزىمىز ئۆلگۈچە نان يەپ، قورساق توقلاپ ئۆتۈشنىلا ھايات، دەپ چۈشىنىۋالدۇق. تالاي گۈزەل ئىسىملار دىللاردا زوق ـ ھاياجان، ئەمەلدە ئىجرا ھەۋىسى قوزغىتالماس بولۇپ قالدى. ئەما، بۇ ئىسىمنىڭ گۇناھى ئەمەس ئىدى. ئىسىمدىكى مەنە ھېلىمىھەم بىلگۈچى، تەپەككۇر قىلغۇچى ئىنسان ئۇچۇن ھاياتلىقنىڭ تامامى تاكامۇلغا ئىشارە ئىدى.

ـــ ئىسمى ئەرەبچىمۇ، تۈركچە؟ ـــ دېدى ئوچۇق، كەسكىن پىكىرلىك بىر قېرىندىشىمىز مەنىلىك كۈلۈپ. ھېچنېمە دېمىدىم. راستىنى دېسەم، قىزىم، سېنىڭ ئىسمىڭ ئەرەبچىمۇ، پارسچىمۇ ياكى تۈركچە، ئۇيغۇرچىمۇ بۇ ھەقتە ئويلانماپتىمەن.

كېيىنچە ئاختۇرۇپ بېقىشنىمۇ. ھاجەتسىز، دەپ ئويلىدىم. مېنىڭ نەزىرىمدە «ئەقىدە» دېگەن بۇ ئاتالغۇ پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئۈچۈن تۈزدەك زۆرۈر بولۇپ كېتىۋاتقان جانجان بىرلىك ئىدى. شۇنىڭ ئۈزىلا مەنە، مەقسەت، تىل، دىل، دىن، مىللەت، ۋەتەن ئۈچۈنمۇ يېتەرلىك سەۋەب ئىدى.

نامازىمدا تىنىۋاتقان ئۈدۈل يانغىنىمدىكى جامائەت دامۇللا ھاجىمنىڭ ئېغىزىدىن چاقىرلانغان ئىسمىڭنى بىر ئېغىزدىن مۇبارەكلەشتى. پاكىز، ئەقىدىسى بار ئادەملەر بىلەن ئىسمىنى قويايلى، ئىسمىغا شۇلار گۇۋاھ بولسۇن، دەپ ئويلىدىم. ھەققەتەن رايىشلىق بىلەن بويسۇنۇپ، ئارامخۇدا كەتمەنىنى چېپىپ، نامىزىنى ئۆتەپ كەلگەن مۇشۇ دېھقانلارنىڭ روھىغا بۇ دۇنيانىڭ مەئىشەت دەۋاسىدىن بىرقەدەر خالىي ئىدى. ئۇلار دۇئا قىلىشتى. مەن ساڭا ئىنساپ تىلىدىم، ئىسمىڭنى ئەمەلدە كۆرۈشنى ئارزۇ قىلدىم، قىزىم.

5

كۈندىن ـ كۈنگە چوڭ بولۇۋاتىسەن، قىزىم. ئاناڭنىڭ مومىڭنىڭ ھارغىن، ئۈيقۇسىز كۆزلىرىنى كۆرسەم ئۇلارغا ئىچىم ئاغرىپ قالىدۇ. «جەننەت ئانىلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا» دېگەن ھېكمەتكە چىنپۈتىمەن. ئاياللىرىمىزنى، قىزلىرىمىزنى قوغداش، ئاسراش، ئۇلارنىڭ ھايا ـ نومۇسىنى قەدىرلەشنىڭ قانچىلىك قىممەتلىك، مۇھىملىقى تېخىمۇ ئايان بولىدۇ. بىر ئادەم پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ قېشىغا كېلىپ : مېنىڭ ياخشىلىق قىلىشىمغا ئەڭ ھەقلىق ئادىمىم كىم؟ دەپ سورىدى. رەسۇلىللا: ئاناڭ، دەپ جاۋاب بەردى. ئۇ ئادەم: ئاندىن قالسىچۇ؟ دەپ سورىدى. رەسۇلىللا : ئاناڭ، دېدى. ئۇ ئادەم: ئاندىن قالسىچۇ؟ دەپ سورىدى. رەسۇلىللا : ئاناڭ، دېدى. ئۇ ئادەم:

ئاندىن قالسىچۇ؟ دەپ سورىدى. رەسۇلىللا: ئاندىن قالسا ئاتاڭ، دېدى.

يىغاڭ، كۈلكەڭ، ئۇخلىشىڭ ھەممىسى ئاناڭنىڭ كۆزىدە. ئۇ ھەربىر قىلىقىڭنى كۆزىتىپ، خۇلاسىلەپ ماڭغۇچى. ئۇ سېنىڭ يىغاڭدىن ئەندىشە ـ ۋايىم يەپ ئىچى پۈشسا، كۈلكەڭدىن، تاتلىق قىلىقىڭدىن ھۇزۇرلىنىپ كۈلىدۇ. بالا مېھرى بىلەن تۇغۇلىدۇ، ئۇنداق بولمايدىغان بولسا، ئىنسانىنىڭ پۈشتى ـ ئەۋلادىنىڭ ھەممىسى بۇ چاغقا كاتەكتە كۆمۈكلۈك ياتاتتى، دەيدۇ ئاق باش مومايلار. ئۇلار ئاياللارنىڭ ئازابىنى، تولغىقىنىڭ تەمىنى ئەلەر مەڭگۈ ھېس قىلالمايدۇ، ھېس قىلىدىغان بولسا ئاياللارنى خارلاپ ـ خورلاشتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرىدۇ، دېيىشىدۇ. ھەممە ئادەم ئۆز مېھنىتىگە يارىشا ئەجرىگە ئېرىشىدۇ، مىننەت قىلماڭلار، ئاياللار! دەيمەن ئىچىمدە. ئۆزىمىزگە، ئەرلىرىمىزگە ئىچىم پۈشىدۇ. ئەر كاردىن چىقمىسا ئاياللار تاپتىن چىقىپ بۇزۇلاتتىمۇ؟

ئېمىزگۈ ـــ يالغان بىجىقنى ئەمگىلى زادىلا ئۇنىماپسەن. رىۋايەتچىلەر: ئېمىزگۈ ئەمسە كېيىنچە ئانىسىغا ئارام بولىدۇ، يىغلىغاندا ئېغىزىغا تىقىپ قويسا شۇنى ئېمىپ يېتىپ جىمىيدۇ، ئۇخلاپ قالىدۇ، دەپ پەتىۋا بېرىشىپتۇ. ئاناڭمۇ، مومايمۇ ماقۇل كۆرۈپ سىناپ بېقىپتۇ. تىلىڭ بىلەن ئىتتىرىپ چىقىرىۋېتىپسەن، بېشىڭنى سىلكىپ، تولغاپ يېقىن ئەكەلگىلى قويماپسەن. شېكەر يالىتىپ، شېكەر سۈيىگە چۆكۈرۈپ ئەكەپتۇ. يەنىلا ئۇنىماپسەن، يۈمران قوللىرىڭ بىلەن تۇتۇپ ئېتىۋېتىپسەن، ئىتتىرىۋېتىپسەن. بىغۇبارلىقىڭ ساختىلىقنى ماقۇل كۆرمەپتۇ. ئاقىللار نادانلارنى گولاشتىن ھۇزۇرلىنىپ كۈلىدۇ. ئەمما قىزىم، سەن گول بولماپسەن. خوتەنلىككە خاس جاھىل خاراكتېر ئەمدىلا ھەپتىلىك بولغان تەن ـ روھىڭدا ئۆز ئىپادىسىنى تېپىپتۇ. «بالىنى گوللىماڭلار، شۇ يۈمران تەن،

سەبىي قەلب بولسىمۇ ساختىلىق، ئالدامچىلىقتىن نېرى تۇرسۇن. بوۋاق بولسىمۇ قۇرۇق ئەمچەكنى كۆنۈپ قالمىسۇن. ئەڭ مۇھىمى، بىزلەر بولسىمۇ ئۆز بالىلىرىمىزنى ئالداشتىن تەسەللى تاپمايلى» دېدىم.

مومالىق: توۋا، قانداق بالا بۇ، سىيدىمۇ، قىيقاس سېلىپ ئەسلا ياتمايدۇ، ئورنىنى قۇرۇقداپ ياتقۇزمىغۇچە بولدى قىلمايدۇ، دەپ ھەيران قاپتۇ. ساڭا مەستلىكىم كەلدى. ياراتقۇچىدىن ئۆزىنىڭ مەينەتچىلىكى، يىرگىنچلىكىنىمۇ سەزمەي خاتىرجەم مىلىنىپ يېتىۋېرىدىغان ئاڭقاۋ ـ لەقۋالىقتىن سېنى بولسىمۇ ساقلاشنى تىلىدىم.

6

بۇگۈن سېنى بۆشۈككە بۆلىمەكچى. «بالا دېگەن بۆشۈككە بۆلىنىسىمۇ يوغىناۋېرىدۇ. قانداق قىلىسىلەر، كىچىك بالىنى قىينىماپ قىسماقما ئېلىپ» دېگۈچىلەرمۇ بولدى. قىسماقما، سولاقما ئالماي بولمايدۇ. بىزدىكى ھەممىلا نەرسىدىن ئەركىنلىك، دەخلىسىزلىك ئىزدىگۈسى كەپقالىدىغان بىر قىسىم تەنتەكلەر بۆشۈككە بۆلەنگىنىنى ئۆزلىرىنىڭ يۈرەكسىز، قورقۇنچاقلىقىغا ئارتىپ، ئاتا ـ ئانىسىنى ئىللاپ چىققانمۇ بولۇشتى. بۆشۈك يېڭى تۇغۇلغان، يېتىلىۋاتقان بوۋاقنىڭ تەن ـ ئەزايىنى رۇسلايدۇ، بوۋاق پوق ـ سۈيدۈكنىڭ ئارىسىدا قالمايدۇ، پاكىز يوغنايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن بوۋاقلارغا چەك ـ چېگرىسى يوق ئەركىنلىكنىڭ ئەسلا مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى بىلدۈرۈپ قويىدۇ. بىز بالىلارنى ھەدىسە ھەممىلا نەرسىگە چېقىلىپ، بۇزۇشقا رىغبەتلەندۈرمەي ئۇلارغا ھاياتلىقتا چېقىش ـ چېقىلىشقا قەتئىي بولمايدىغان مۇتلەق تۈزۈم ـ نىزاملارنىڭمۇ بارلىقىنى ئەسلىتىپ تۇرۇشىمىز كېرەك. بولمىسا بالىلار

ھېچقانداق نەرسىدىن تەپتارتمايدىغان بەڭگۈش زوراۋانلارغا ئايلىنىپ قالدۇ.

مەن سېنىڭ مۇئەييەن توساق ئىچىدە ئەركىن ھەرىكەت قىلىدىغان، دادىل ئىزدىنىدىغان ئادەم بولۇشۇڭنى تىلەيمەن، قىزىم. چېكى يوق ئاسمان بولمايدۇ. دېڭىزنىڭمۇ تەكتى بار. ئالەمنىڭمۇ ئىگىسى. بۆشۈكتىكى باغلاق سەندە ھالقىپ ئۆتۈش مۇمكىن بولمايدىغان مەلۇم چەكلىمىلەرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدۇرالمىسا بۇ بىزنىڭ غەلىبىمىز. بەلكىم سەن يىغلارسەن، سىقىلىش ھېس قىلىپ قۇتۇلۇشنى ئىزدەرسەن، ئاناڭنىڭ ئىچى ئاغرىپمۇ قالار. ئەمما سەن، مەن جەزمەن تەن ئېلىشىمىز كېرەك بولغان رېئاللىق ئەنە شۇ. سەن بەزى نەرسىلەرگە رىئايە قىلىشنى باغلاق، كىشەن ئەمەس، سەمىمىي ئىتتائەت دەپ بىلگىنىڭدە ئۇنىڭ نەقەدەر راھەتبەخش ئىكەنلىكىنى پۈتۈن ۋۇجۇدۇڭ بىلەن ھېس قىلىپ يايراپ كېتىسەن. شۇ چاغدىلا سەن ئىسمى - جىسمىغا لايىق «ئەقىدە» گە ئوخشايسەن. چەكلىمىسىز، توساقسىز ئەقىدىنى كىم كۆرۈپتىكەن ؟!

7

سەن چوڭ بولۇۋاتىسەن. تېخىمۇ چوڭ بولىسەن. تۇغۇلۇپ ئۈچ ھەپتە بولار - بولمايلا سەن ماڭا، ئاناڭغا ئالەمچە سىر - ھېكمەتنى ھېس قىلدۇردۇڭ. بىز ئادەم بولۇش يولىغا قەدەم ئالدۇق. تېخى بايىلا ئاناڭ يېڭى بىر ئىشتىن ھەيران قاپتۇ: بالىنىڭ قورسىقى ئاچسا ئانىنىڭ كۆكسى چىڭقىلىدىكەن، بالا يىغلىسا ئانىنىڭ كۆكسى زىڭىلداپ ئاغرىپ كېتىدىكەن. ھەتتا ئارىلىق يىراق بولسىمۇ، ئەجەب ئىش، دېدى ئاناڭ مۆجىزە - ھېكمەتكە چىن دىلىدىن قايىل بولغان ھالدا. مەن ياۋاشلاپ قالدىم. ئىنسانلار بىر - بىرىدىن چەت - يىراق بولسىمۇ،

قېرىنداشلارنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغۇچى رىشتىنىڭ بىر، ئۇزۇلمەس ئىكەنلىكىنى ئاڭاڭ بايقاپ يەتكەنىدى.

بىز ياشايمىز، ئۆلىمىز، ئەۋلادلار ياشايدۇ... ئىنسانىيەتنىڭ ئاخىرىتى كەلمەيدىكەن بۇ ئالەمدىكى ھاياتلىق ئۇزۇلمەيدۇ، مۇجىزە تۇغمەيدۇ، تەبىئەتنىڭ ئىلاھىي قانۇنىيىتى ئاخىرلاشمايدۇ. تەبىئەتتىكى ھەربىر مۇجىزە، قانۇنىيەت، ھەتتا دەقىقىلىك تەۋرىنىشمۇ تەپەككۇرى ئويغاقلارنى ھىدايەتكە باشلاپ تۇرىدۇ.

قىزىم، ئەقىدە، مەن سېنى ئاشۇ ھىدايەت نۇرى ياغقان مەنزىلگە ساقلايمەن.

2005 ـ يىل 5 ـ ماي، قاراقاش ـ ياۋا.

ئىگىدىن ئاڭغارماي ھاڭغا

قوروق تاغار ئۆره تۇرمايدۇ.
ـــ ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىلى

1

پۇل !

ئالدىمدا چېچىلىپ ياتقان پۇلغا قارىدىم. ئۇنىڭغا ئىنتايىن نۇرغۇن مەنە ـ ماھىيەت سىڭىپ كەتكەنىدى. ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن مەلۇم بىر دۆلەت، مىللەت، ھاكىم كۈچىنىڭ بەلگىسى ئىدى. دۆلەت بولۇپ، ھاكىمىيەت قورۇپ بىر بايراق ئاستىغا ئۇيۇشۇپ ئورتاق سىياسىي نىشان ئۈچۈن كۈرەش قىلالىغانلار ئۆزىگە خاس بەلگە، شەكىل، تامغا، ئويمىلار ئاساسىدا پۇل ـ تەڭگە تارقىتاتتى. ھەربىر يېزىق، سىزىق، خەت، نەقىش، بەلگە، سۈرەتتىن ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇق كۈچى ۋە مەدەنىيەت خاسلىقىنى روشەن كۆرۈپ يېتىش تەس ئەمەس ئىدى. ئەنە شۇ قەغەز ـــ پۇلنىڭ يەنە باشقا ئەل ـ خەلق پۇللىرى ئالدىدىكى قىممەت، ئورنى ئارقىلىق شۇ مىللەت، خەلقنىڭ خەلقئارادىكى ئورنى، نوپۇزى، ئىقتىسادىي، سىياسىي كۈچى ۋە تەرەققىيات سەۋىيىسىنى، ئۇنى باشقىلارنىڭ ئېتىراپ قىلىش دەرىجىسىنى بىلگىلى بولاتتى. دۇنيادا قانچە خىل پۇل بارلىقىنى بىلمەيمەن. مەن بىلىدىغىنى ئون تۆرگىمۇ بارمايدۇ. دېمەككى، بىر دۆلەتنىڭ

پۇل - تەڭگىسىنىڭ تونۇلۇش دەرىجىسىمۇ تەبىئىي ھالدا شۇ دۆلەت خەلقى ئۇنىۋېرسال ھاياتىي كۈچىنىڭ دۇنيادىكى ئورنى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. كۈچى قانچە زور دۆلەتنىڭ پۇلىنىڭلا ئەمەس، ھەممە - ھەممە نەرسىسىنىڭمۇ ئىناۋىتى، كۈچى، قىممىتى شۇنچە ئاشاتتى، تونۇلاتتى، ھەممە يەردە ئۆتەتتى؛ مادارى ئاجىز ئەلنىڭ ھېچنېمىسى باشقا يەردە ئۆتەمەيتتى، پۇلىنىڭمۇ كۇرسى چۈشەتتى، پاخالىلاشاتتى، باشقا رايونلاردا ئۆتەمەيتتى، ھەتتا مەۋجۇتلۇق قىممىتىنىمۇ يوقىتاتتى، ئۆلەتتى. ھەقىقەتەنمۇ، ئۆلگەن پۇل - تەڭگىلەر زەئىپلەشكەن ئەل - خەلقنىڭ چۈشكۈن ھال - تۇرقىنىڭ ئېگاتىپىدۇر.

پۇل!!

پۇلغا قاردىم، قارىغاندىمۇ ناھايىتى ئۇزاق سەپسالدىم. ئۇ ئەمدى گۈللۈك قەغەز ھالىدىن ئۆزگىرىپ ئۆزىنىڭ ئەسلىي مەنە - قىممىتى بولمىش ئىقتىساد، مال - مۈلۈك، دۇنيا، بايلىق تۈسىگە كىرىۋاتاتتى ۋە شۇقەدەر يالتىراق، جۇلالىق نۇر چىقىراتتى. قاراپ تۇرۇۋەردىم، كاللام قۇپقۇرۇق، ھېسسىز ئىدى. پەقەت كۆزۈمنى ئۇزمەي، بارلىق زېھنىي كۈچۈمنى بىر نۇقتىغا مەركەزلەشتۈرۈپ قارىغۇملا كەلگەندى. يالىلداۋاتقان ساپسېرىق ئالتۇندەك بىر نۇر تاختىسى كۆز ئالدىمدا پەيدا بولدى - دە، ئەكسىم كۆرۈندى. ئىقتىساد ئەينىكىدە ئۆزۈمنى، ئۆزۈمنىلا ئەمەس، مەن تەۋە بولغان ئىجتىمائىي تۈركۈمنى تولىمۇ ئېنىق كۆردۈم. بىزنىڭ پەخىرلىنىپ مەيدە قېقىشلىرىمىز، ئاغرىنىشلىرىمىز، جاھانىنى مەنسىتمەيدىغان، دۇنياۋى يۇزلىنىشنى كۆزنىگە ئىلمىمۇ قويماي ئۆز خىيالىدىكى غايىۋى دۇنيادا يەنىلا مۇغەمبەر خىياللار، ساماۋى ئىستەكلەر بىلەن بىغەملەرچە ياشاۋېرىدىغان بىچارە كۆرەڭلىكىمىز، كۇلكىمىز، يىغىمىز، ھەممە - ھەممە ھالىمىز ئۇنىدا مانا مەن دەپ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

پۇل !!!

كۆزۈمنى ئۇنىڭدىن ئالدىم ۋە ئاشۇ دۇنيا، بايلىق، مال - مۈلۈك، ئىقتىساد ھەققىدىكى قالايمىقان ئوي - خىياللىرىمنى بىر يەرگە جۇغلىماق بولدۇم. ھەرقانداق بىر ئادەم ۋە خەلقنىڭ ھەرقانداق بىر شەيئى، نەرسە - ھادىسىگە نىسبەتەن مەلۇم دەرىجىدە كۆلەملەشكەن ئاممىۋى ئېڭى بولىدۇ. جەمئىيەت ئەزالىرىدا مەلۇم دەرىجىدە ئومۇملاشقان بۇ خىل ئاڭ - تونۇش تەبىئىي ھالدا ئۇلارنىڭ ئۇنىۋېرسال تەرەققىيات كۇچ - سەۋىيىسىگە ھەل قىلغۇچ ياخشى ياكى يامان تەسىرلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ.

ئۆزۈمنى بولۇشچە قويۇۋېتىپ كۆزۈمنى يۇمدۇم. خىيالىمدا پۇل، بايلىق، مال - مۈلۈك، ئىقتىساد، دۇنيانى بىر تەرەپتە، يەنە بىر تەرەپتە بىزنىڭ ئىقتىساد ھەققىدىكى قاراش - ئېڭىمىزنى قويۇپ باقماق بولدۇم.

2

خەلقىمىزنىڭ ھاياتلىق چۇشەنچىلىرىنىڭ پەلسەپىۋى تۈستە ئاڭ مەركەزلىك ئىپادىلىنىشى بولغان ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى تەكرار - تەكرار ئاختۇردۇم. چۆچەك، رىۋايەت - ئەپسانە، لەتىپە - قوشاقلارنى بىرمۇبىر ۋاراقلاپ چىقتىم. كۆرگىنىم مال - دۇنياغا بېرىلمەسلىك، بارغا شۈكۈر قىلىش ھەققىدىكى دەۋەت - تەشەببۇس يىغمىلىرى، دۇنياغا بېرىلگەنلىكنىڭ پۇشايمىنى، ھەتتا بايلىقنىڭ، دۇنيانىڭ زىيىنى، بالاسى، بايلارنىڭ رەزىللىكى، ئاچ كۆزلۈكى، ئەقىلسىز، ئەخمەقلىقى ھەققىدىكى تەكرار - تەكرار بايانلار ئىدى. خەلقىمىز مال - دۇنيانى ئەمەس، ئىلىمنى، ئەخلاقنى، مەنىۋى تاكامۇللۇقنى قوغلىشىشنى ۋە شۇنىلا مەڭگۈلۈك دوست تۇتۇشنى ئىزچىل تەشەببۇس قىلىپ كەپتۇ ۋە كۆپىنچە ئۇيغۇرنىڭ

چۇشەنچىسىدە بايلىق قوغلىشىش، پۇل توپلاش شەخسىنى پۇشايمانغا، ھاڭغا باشلايدىغان يول، بايلار رەزىل، ئەخمەق، دۆت قاتاردا سۈپەتلىنىپتۇ. بايلارنى، پۇلدارلارنى، بەگلەرنى ئەڭ يامان، نەپرەتلىك تۈستە سۈپەتلەش ۋە كەمبەغەل - يوقسۇل، ھەتتا قەلەندەر - دىۋانىلەرنى مېھرىبان، تەقۋا، خالىس نىيەتلىك كىشىلەر قاتاردا تەرىپلەش ئۇيغۇر ئەدەبىي ھاياتىنىڭ ئۇزۇلمەس مېلودىيىسى بوپكەپتۇ. ئۇيغۇر خەلق لەتىپە - چۆچەك، ماقال - تەمسىللىرىنى بىرەر قۇر ژاراقلاپ باققانلا ئادەم: «توۋا، بۇ ئەلنىڭ باي، غەنى - زەردارلىرى، بەگلىرى شۇنچە ئىپلاس، رەھىمسىز، ئاچ كۆز، ئىنساپسىز، ھاماقەت، دۆت بولغىيمىتى» دېمەي قالمايدۇ.

توغرا، ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ھاياتىدىكى ژاپا، ئەخلاق، ئىلىم - مەرىپەت قوغلىشىش ھەققىدىكى چۈشەنچىلەر ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان، شۇنداقلا سەل قاراشقا ئەسلا بولمايدىغان ئانا باش تېمىلاردۇر. مەن ھەم روھىي، مەنىۋى تاكامۇللۇق قوغلىشىشنى ئۇيغۇر ھاياتىنىڭ مەڭگۈ يېقىلماس تۈغ - بايرىقى دەپ قارىغۇچىلاردىن. لېكىن، ھەرقانداق بىر نەرسىنى چېكىدىن ئاشۇرۇپ تەكىتلەش يەنە بىر نەرسىگە سەل قاراشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ - دە، ئويلاپ باقمىغان يامان ئاقىۋەتلەرنى چىللايدۇ ھەم تاكامۇللۇق ھەرگىزمۇ بىر تەرەپنىڭ كامالەتكە يېتىشى بىلەنلا ئەملەگە ئاشىدىغان ئىش ئەمەس.

بىز تارىختىن بېرى سودىغا ماھىرلىقى بىلەن داڭق چىقىرىپ كەلگەن خەلقمىز. لېكىن، سودىغا ماھىر، مەدەنىيەت پىسخىكىسى سودىغا ئاجايىپ ماس كېلىدىغان بۇ خەلقنىڭ تەپەككۇر قاتلىمىدا يەنە نېمىشقا پۇل، مال - دۇنيانى تىلاش، ئازغۇنلۇقنى شۇنچىدىن كۆرۈش، بايلاردىن ئاغرىنىش، نەپرەتلىنىشتەك خاھىش ساقلىنىپ قالىدۇ؟ بىز بۇنى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاڭدا، تەپەككۇردا، سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، دۆلەتچىلىكتە چېكىنگەن، چۈشكۈنلەشكەن دەۋرىنىڭ ئىنكاسى دېيىشكە مەجبۇرمىز. چۈنكى، مال ـ دۇنيانى تىللاش ئەزەلدىن يېتەرلىك پۇل ـ مالغا ئېرىشەلمىگەن يوقسۇللارنىڭ ئىشى بوپكەلگەن. ئەلۋەتتە، بۇ خىل دۇنيادىن، بايلىقتىن ئەپرەتلىنىش، دۇنيادىن قېچىش خاھىشى خەلقىمىزدىكى ئومۇمىي كېسەللىك ئەمەس. لېكىن، بۇ خىل سوپىستىك قاراش خەلقىمىزگە ئىنتايىن كەڭ كۆلەملىك ۋە ئېغىر تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، بىز بۇنىڭ تەسىرىنى ھازىرمۇ خېلى كۆپ كىشىلىرىمىزنىڭ ئاڭ ـ تەپەككۇرىدىن ئۇچرىتالايمىز. ۋەھالەنكى، كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، روھىي بايلىقنى، مەنىۋى كامالەت ـ تاكامۇللۇقنىلا كۆچەپ تەكىتلەپ ئىنسانىنىڭ ماددىي پاراغىتىگە، جەمئىيەتنىڭ ماددىي تۇرمۇشىگە سەل قاراش خەلقىمىزنى ئېيتىپ تۇگەتكۈسىز خار ـ زارلىققا مۇپتىلا قىلغان خاتا تەلىماتتۇر. سوپىزمدىكى ئۇچىغا چىققان بۇ تەركىدۇنياچىلىق خەلقىمىزنى سىياسىي جەھەتتىن مۇنقەرزلىككە، ئىقتىسادىي، ئىگىلىك جەھەتتىن خارابلىققا، مەدەنىيەت جەھەتتىن گۇمرانلىققا باشلاشتىن ئۆزگە ئاقىۋەت ئېلىپ كەلمىدى. تولىمۇ غۇۋا ـ مەۋھۇم نەرسىلەرگە ھەددىدىن زىيادە بېشىچىلاپ كىرىپ كېتىش خەلقىمىزنىڭ قەدىمىي پۇكۇۋەتتى. مەنىۋىيەت، روھ، ئۇ ئالەم دەپلا باشقا ھەرقانداق نەرسىگە ھەتتا ھاكىمىيەت، سىياسەت، تۇرمۇش، تۇزۇم، ئىقتىسادقىمۇ ئارقىسىنى قىلىۋالغان خەلقىمىز مەنىۋى جەھەتتىن يۇكسىلىشنىڭ ئورنىغا چۈشكۈنلۈككە، ناباب شۇكۇرچانلىققا، قۇل مىجەز روھىي مەھكۇملۇققا تېخىمۇ ئېغىر دەرىجىدە پاتتى، خانلىقلار ۋەيران، ئىگىلىك گۇمران، خەلق سەرسان، يۇرەكلەر لەختە ـ لەختە قان بولدى. ئىقتىسادنى مۇھىم دەپ قارىماسلىق، پۇتۇن ئەسلىي ـ ۋەسلى بىلەن

جاننىمۇ، جاھانىمۇ ئۇنتۇپ ئۇ دۇنيالىقنى قوغلىشىش بۇ ئەلنىڭ ئىگىلىكىنى، مەدەنىيىتىنى خاراب قىلىۋەتتى. ناباب - شۇكۇرچىلىك، بېكىنمە ئىدىيە، ئۆزىدىن ئاشمايدىغان ئىپتىدائىي ناتۇرال ئىگىلىك، ئاددىي قول سانائەتتىن ئۆزگە سانائەت ئاساسى بولمىغان بۇ ئەلدە «بويىقچىدىن ئارتۇق خىمىك، توقۇرچىدىن ئارتۇق فىزىك»[1] چىقمىدى، سىياسىي جەھەتتىكى غايە ئۆلدى، ئىگىلىك سۇندى، ھەربىي كۈچ ئاجىزلىدى، خەلق مازار - ماشايىقلاردىن نىجاتلىق تىلەپ خارلىققا يۈز تۇتتى، مەرىپەت بۇ ئەلدىن كۆتۈرۈلدى. «ئۆتمۈشتە ئىلىم ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەركىزى بولغان بۇ ئانا يۇرت نۇرسىز، يولسىز، سۇسىز قېلىپ خارابلاشتى»[2]. «جاھالەت پىرلىرى» دەپ لەنەتلەنگەن ئالدامچى - رىياكار سوپىلار پۈلنى، بايلىقنى، ئىقتىسادنى مۆئمىنلەرنى ئازدۇرغۇچى - يولدىن چىقارغۇچى شەيتان دەپ سۈرەن سېلىۋاتقاندا، ھەتتا «كىشى بۇ دۇنيادا قانچە ئازابلانسا، ئۇ دۇنيادا شۇنچە راھەت كۆرىدۇ» دەپ بىدئەت تارقىتىپ ئەل - ئاۋامنىڭ قولىدىكى ھەددى - ھېسابسىز مال - دۇنيانى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىۋاتقاندا، ئۆزلىرى ئەيش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا، بۇزۇقچىلىق قىلىۋاتقاندا، «ئېيتقىنكى، ئاللا بەندىلىرى ئۈچۈن يارىتقان لىباسلارنى، شېرىن، پاك رىزقلارنى كىم ھارام قىلدى؟»[3] دەپ سورايدىغان ۋە «ئاللا ساڭا بەرگەن بايلىق بىلەن ئاخىرەت يۇرتىنى تىلىگىن، دۇنيادىكى

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1995- يىل 5-، 6- (قوشما) سان.

② بۇ، قەشقەردىكى جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان ھاجى مۇھەممەد ئىلىنىڭ 1914 - يىلى «ۋاقىت» گېزىتىگە ئەۋەتىلگەن «قەشقەر» ناملىق ماقالىسىدە يېزىلغان نەسۇر بولۇپ، ئوتتۇرا شىنجاڭ «نوشۇرۋان يائوشېڭ» نىڭ ساياھىتى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىگە قىستۇرما قىلغان. «شىنجاڭ تەزكىرە-چىلىكى» ژۇرنىلى 2004- يىل 2- سان.

③ «قۇرئان كەرىم»، «قەسەس سۈرىسى» 77- ئايەت. بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986- يىل نەشرى.

نېسىۋەڭنىمۇ ئۇنتۇمىغىن»[1] دېگەنغۇ دەيدىغان ئادەم چىقمىدى، چىقسىمۇ بۇنىڭغا قۇلاق سالمىدىغان، ئۆزلىرى ياقلاۋاتقان ئىدىيە ـ مەسلەكنىڭ توغرا ـ خاتالىقىدىن گۇمان قىلىپ باقمىدىغان ئادەم چىقمىدى. دىندىكى نامار، روزا، زاكات، ھەج، ئىلىم تەھسىل قىلىش قاتارلىق پەرز ئىشلارنىڭ ھېچقايسىسىنى يېتەرلىك ئىقتىسادتىن مۇستەسنا ھالدا لاياقەتتىدە ئېلىپ بېرىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن تىرىشىپ ئىشلەش كېرەكلىكىنى ئويلايدىغانلار كۆپ بولمىدى. بىلىمدىغانلار بىلەن بىلمەيدىغانلار، قىلغانلار بىلەن قىلمىغانلار، بەرگەنلەر بىلەن بەرمىگەنلەر، تولۇق چۈشىنىپ تۇرۇپ ئەمەل قىلغانلار بىلەن چۈشەنمەي تۇرۇپ قارىغۇلارچە ئەگەشكەنلەرنىڭ دەرىجىسى تەڭ بولامدۇ؟ ناچار تۇرمۇشقىمۇ شۈكۈر قىلىپ ياشاۋېر دەپ قايسى شەرىئەت، قايسى قانۇن، قايسى ھۆكۈمدار ئېيتتى؟ ئۆزىنى تاشلىۋەتكەنلەرنى يارىتقۇچىنىڭمۇ تاشلىۋېتىدىغانلىقىنى ئويلاپ باقمىدىغان ئاممىۋى توپنىڭ شەكىللەنمەسلىكى بۇ ئەلنى چۈشكۈنلۈك، تەرەققىياتسىزلىق، ئاڭقاۋ ـ نادانلىقنىڭ قارا پاتقىقىغا يەتكۈچە پاتۇرۇۋەتتى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئىسلام مۇتەپەككۇرى مۇسا جارۇللانى: «توۋا، بۇ ئەلگە ئىسلام كەينىچىلەپ كىرىپتۇ» دەپ ياقا تۇتقۇزغان شالغۇت ئېتىقاد بۇ ئەلنى شۇملۇق، رەزىللىك، جاھالەت، خورلۇقنىمۇ ھېس قىلالماس، ئىپلاسلىققىمۇ ياقا تۇتالماس دەرىجىدە ئاڭقاۋ ـ نادان قىلىۋەتكەن، كۆزىنى قارا تۇتەكلەر بىلەن پەردىلىۋەتكەنىدى.

ھەقىقەتەنمۇ، ئاڭدىكى، ئىدىيىدىكى كورلۇق مەۋجۇتلۇقنىڭ زۇلمەتلىك گۆرىنى قازىدۇ. ئاڭنىڭ تېخى ئاتمىغۇچە بىزنىڭ جاھالەتنىڭ ھاڭىدا ياتقىنىمىز ياتقان. ۋەھالەنكى، كۆزۈپ تۇرماقتىمىزكى بۇگۈنمۇ بايلارنى، بېيىغانلارنى، ئىقتىساد ئۇچۇن

① «قۇرئان كەرىم»، «ئەئراف سۈرىسى» 32ـ ئايەت. بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىـ ياتى 1986 ـ يىل نەشرى.

تىرىشىپ، تىرمىشىۋاتقانلارنى ئەيىبلەش، تىللاش، سېستىش ھەتتا ھاقارەتلەشلەرنى بەزى - بەزىدە ئاڭلاپ قالىمىز. بىزنىڭ بەزى كىشىلىرىمىزنىڭ نەزىرىدە ھازىرغىچە ئەخلاق، پەزىلەت، ئادەمىيلىك تۈيغۇلىرى بىلەن پۇل، بايلىق، دۇنيا چۈشەنچىلىرى بىر - بىرى بىلەن زادىلا چېقىشالمايدىغان دۇشمەن ئۇقۇملاردۇر. بەزىلەر ھېلىھەم شۇنداق قارايدۇ: پۇل ئادەمنى بۇزىدۇ، دۇنياغا بېرىلىش ئىنسانىنى ئاچ كۆز، رەھىمسىز، نەپسانىيەتچى، ۋىجدانسىز، ئىمانسىز قىلىۋېتىدۇ؛ ئېسىل ئادەم پۇل - مالغا بېرىلمەيدۇ؛ ئەخلاقلىق، ئىلىملىك، ۋىجدانلىق ئادەم پۇل - مالنى دوست تۇتمايدۇ؛ پۇل - مالنى دوست تۇتقان ئادەم چوقۇمكى، ئۇنچىۋالا ياخشى، توغرا نىيەتلىك ئادەم ئەمەس؛ بايلار، بېيىغانلار چوقۇمكى ھارامغا، بۇزۇقچىلىققا، ۋىجدانسىزلىققا يېقىن تۇرىدۇ. بىزنىڭ چۈشەنچىمىزچە، ئىنسان پۇل تاپسىلا بۇزۇلىدۇ، شۇڭا قورسىقىڭ ئاچ، ئېتىكىڭ يالىڭاچ، ئۆزۈڭ ماكانسىز قالمىساڭلا شۇنىڭغا شۈكۈر قىلغۇلۇق، ئارتۇق دۇنيا قوغلاشمىغۇلۇق... مانا بۇلار بەزىلىرىمىزنىڭ بايلىق، ئىقتىساد قارىشىمىز بىلەن باغلانغان ھاياتلىق چۈشەنچە ۋە غايىلىرى. بايلارغا ۋە ئۇلارنىڭ پەزىلەت، ئىقتىدارىغا گۇمان بىلەن قاراش، ئۇلارنى ئارقىسىدىن سېستىشقا چۈشۈش بىزدىكى ئومۇمىي ھال.

خوش، ئۇنداق بولسا، بىز روھىي بايلىقنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەپلا نەچچە ئەسىر ياشىدۇق، لېكىن بىز روھىي جەھەتتىن نېمىشقا تا ھازىرغىچە ئۇنچىۋالا مۇكەممەل ئەمەس، ھەتتا شۇنچە زەئىپ. ئەخلاقسىلا، ھەدىسىلا ياخشىلىق، قەلب گۈزەللىكى، يامان خىياللاردىن نېرى تۇرۇش، ھارام ئۈي، مال - دۇنيا، ھاۋايى - ھەۋەسلەرگە بېرىمەسلىكىنىلا تەكىتلىدۇق. لېكىن، يامانلىق بىزدىن قانچىلىك نېرى كەتتى؟ ياخشىلىق بىزگە قانچىلىك يېقىن كەلدى؟ نامرات، ياۋاش، مۆئمىن بولۇشلا بىر ئىنسانىنى

مەڭگۈلۈك ئىززەتكە ئىگە قىلامدۇ؟ ھەم ھەقىقىي مۇئمىنلىك دېگەن زادى قانداق بولىدۇ؟ پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ھەممىسىلا مال ـ دۇنياغا بېرىلمىسە، ئىقتىساد ئۇچۇن چاپمىسا، مال ـ دۇنيا، بايلىق تەشۋىشى قىلماي يۈرسە ئاندىن بۇ جەمئىيەت، بۇ مىللەت ھەقىقىي بەخت ـ سائادەت يولىغا قەدەم قويغان بولامدۇ؟ ئۇنداقتا، بۇ جەمئىيەتنىڭ پاراۋانلىق، ئۇل قۇرۇلۇشىنى كىم قىلىدۇ؟ مال ـ دۇنياغا بېرىلمەسلىكنىڭ ئۆزىلا ياخشىلىققا تەڭمۇ؟ ئىقتىسادقا بېرىلىش ھەقىقەتەن يولدىن، تاپتىن چىققانلىق، بۇزۇلغانلىقمۇ؟ پۇل ئىلىمنىڭ، پەزىلەتنىڭ، مەدەنىيەتنىڭ دۇشمىنى، كىشىلەرنى يولدىن چىقارغۇچى شەيتانىي لەئنمۇ؟ پۇل تاپقانلار راستىنلا بۇزۇلۇپ كېتەمدۇ؟

3

كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، پۇل، ئىقتىساد، بايلىق ھېسسىز، جانسىز نەرسە. پۇلدا نىيەت، كۆڭۈل، قەلب، ياخشى ـ يامان تۇيغۇسى دەيدىغان نەرسە ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس، بەلكى پۇل ـ بايلىققا يۈزلەنگەن ئىنساندا نىيەت، غەرەز، نەپس، ئوي ـ خىيال بار. بايلىق، مال ـ دۇنيا رەزىل، شەپقەتسىز، ئازدۇرغۇچى نەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇنى قانداق يوسۇندا تېپىش، ئىشلىتىش ئاندىن ئىنسانىنىڭ پازىللىقىنى ياكى غاپىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. پۇلدا كۆتكۈزنى ئېرتىسكۈزمۇ، ئۇنى كەمبەغەللەرگە سەدىقە قىلىپ بەرسىكۈزمۇ، ئۇنىڭ بىلەن ياخشى ئىش قىلىسكۈزمۇ ياكى بۇزۇقچىلىق قىلىسكۈزمۇ ئۇ ھامان شۇك ! تامامەن ئىنسانىنىڭ نەپسى ـ رايىغا بويسۇنغان جانسىز نەرسىنى تىللاپ، سېستىپ، ئۆزىمىزنىڭ نەس، پەس ئىللەتلىرىنى ئۇنىڭ گەدىنىگە توقۇم قىلىپ ئارتىپ قويۇپ غۇربەتچىلىكتە

چىرايىمىز زەپىراندەك، كالپۇك يالاپ ئولتۇرۇشىمىز باردۇر. بۇنى زادى قانداق مەنتىقە دەپ چۈشەنگىلى بولىدۇ؟

مەن ئىلىم - مەرىپەت، مەنىۋى كامالەت، ئادەمىيلىك تۈيغۇلىرى پۇل - مال، ئىقتىساد - بايلىق بىلەن چىقىشالمايدۇ دېسە ئىللا - بىللا ئىشەنمەيمەن. جاھاندا مەنىۋى كامالەت ماددىي كاپالەتتىن بىر قەدەمگۇ ئايرىلىپ باققان ئەمەس. ئىنسانداً بايلىقلا بولۇپ، ئەقىل - پاراسەت، ئەخلاقىي، روھىي ساپا بولمىسا ئۇ ھەقىقەتەن ياۋۇز ھايۋانغا ئوخشاپ قالىدۇ. شۇنداقلا ئەقىل، ئەخلاق، ئىنساپ، دىيانەتلا بولۇپ بايلىق بولمىسا، ھەتتا ماددىي كاپالەت ھەققىدە تىرىشىش خىيالىمۇ بولمىسا ئۇنىڭ ھاياتى خارلىقتىن، مۇشكۈلچىلىكتىن قۇتۇلالمايدۇ. بىر ساغلام ئاڭ - ئەقىل ھەرگىزمۇ ماددىي مەنىشەتنى چەتكە قاقمايدۇ ۋە شۇنداقلا مۇستەھكەم ئەقىدىگە ئىگە ئىنسان ئىقتىساد بىلەن ئۆزىنىڭ ئىلىم - ئىمانىنى بۇلغىمايدۇ، بەلكى بايلىق بىلەن ئۇنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەيدۇ. ئىنسانىنىڭ ئۆزىگە ئەڭ بۇيۇك سۈپەتلەر تارتۇقلاپ بېرىلگەن ئەقىل، ئىقتىدارىنى، پايدىلىق يوسۇندا مەنپەئەتلىنىشى ئۈچۈن ھازىرلاپ بېرىلگەن بايلىق، ئىمكانىيەتلەرنى جارى قىلدۇرۇپ ئۆز ئەھۋالىنى ياخشىلىماستىن باشقىلاردىن، ھەتتا ئۆز رەقىبلىرىدىنمۇ زەئىپ، پەس، خار، ئاجىز ئورۇندا تۇرۇشى مېنىڭچە ياراتقۇچىنىمۇ غەزەپلەندۈرىدىغان جىنايى قىلمىشتۇر. پېتەرلىك ماددىي مەنىشەتسىز ساماۋى ئىستەكلەر ئات - ئېشەكنىڭ ئورنىدا ساپان تارتىدۇ. ئىقتىسادنىڭ رولىنى قانداق تونۇش ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن قانداق ھەرىكەت قىلىش سىزنى سۈزۈك تاڭغا ياكى قاراڭغۇ ھاڭغا باشلايدۇ. مۇسابايېفلارنىڭ پۇلى ئۇلارنى يولدىن چىقاردىمۇ؟ ئۇيغۇر مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئۇلىنى ئارتۇقچە جاھان تەشۋىشى بىلەن كارى بولماي يۈرۈشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان ئاتالمىش تەقۋادار بەندىلەر سالدىمۇ ياكى ئۆز ئەقلى،

مال ـ دۇنياسى بىلەن ئادەمنىڭ سۇپەتتە ياشاشنى ھەممىدىن ئەۋزەل بىلگەن مۇسابايېۋلار سالدىمۇ؟ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان مەرھۇم شائىر ئەھمەد زىيائى پۈتكۈل ئۆمرىنى يېزىقچىلىق، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى ئۈچۈن سەرپ قىلدى. لېكىن، ئۇ خېلى باي ئىدى. ئەينى يىللىرى قەشقەردە بارى ـ يوق ئىككى ماشىنىنىڭ بىرى ئۇنىڭ ئىدى. ئۇ لاداخ يولىدا سودا قىلىپ ناھايىتى كۆپ پايدىمۇ ئالغانىدى. لېكىن، بايلىق ئۇنىڭ ئىلىم ـ ئىمانىنى بۇلغىدىمۇ؟ توغرا، نۇرغۇن بەندە پۇل تېپىپلا، ئۆزىنى تۇتالماي قالدى. مال ـ دۇنياغا يەتتى، ۋىجداندىن كەتتى. ئەمما، بىر ئىنساننىڭ بۇزۇلۇشىدا ياكى تۇزۇلۇشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغىنى ئۇنىڭ ھاياتلىق ئەقىدە ـ ئېتىقادىنىڭ سۇپىتىمۇ ياكى تاپقان ـ تەرگىنىمۇ؟ ساغلام ئاڭدىن كەتكەن زەئىپ بەندىلەر پۇل تاپسىمۇ ـ تاپالمىسىمۇ بۇزۇلۇۋېرىدۇ. ھىدايەتنىڭ پاكىز، ئارامبەخش نۇرىغا چۆمگەنلەر دۇنيا قىسمەتلىرىنىڭ بېشىدا قانداق چۆرگىلىشىدىن قەتئىينەزەر ئۆز ئىمانى ئالدىدا مەڭگۇ بەرقارار تۇرۇۋېرىدۇ ۋە ئىنسانغا تۇپ نېگىزىدىن تالىق قىلىپ بېرىلگەن نەرسىنىڭ خارلىق ئەمەسلىكىنى، بەلكى ئىنسان ئەڭ مۇقەددەس سۇۋغات قىلىپ بېرىلگەن ئەقلى، جىسمىنى ئىشقا سېلىپ ئۆز ئەھۋالىنى ياخشىلاش ھەققىدە تىنىمسىز ئىزدىنىش كۈچىكلىكىنى چىن قەلبى بىلەن تونۇپ يېتىدۇ. پەزىلەت ئىگىلىرى ئەزەلدىن خار تۇرمۇشقا رازى بولغان ئەمەس ۋە توقچىلىقتىن كېرىلگەنمۇ ئەمەس. خارلارنىڭ خار تۇرمۇشقىمۇ رازى بولۇشى ئۇلارنى تېخىمۇ خار، زەئىپ، پەس، رەسۋا قىلىۋېتىدۇ. ئۆز ئەقلى ۋە دۇنياسىنى ئەڭ ئەزگۈ ئىشلارغا سەرپ قىلىشنى بىلىدىغان ئادەم پۇل ـ مالغا سەجدە قىلمايدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭغا نەپرەت بىلەن قارىمۇ يۇرمەيدۇ. بەلكى ئۇنى

ئۆز ئەقلى، كۆچى، ھالال تىرىشچانلىقى بىلەن تاپىدۇ، پۇل بىلەن ئۆز تۇرمۇشىنى ياخشىلايدۇ، ئۆزىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى، ھەققى ـ ھوقۇقىنى قوغدايدۇ، جەمئىيەت ئۈچۈن پايدىلىق ئىش قىلىدۇ. ھاياتلىق ئەقىدىسى تازا بولمىغان ئادەملەرلا پۇل ـ مالنى دەپ ۋىجداندىن، ئىماندىن كېچىدۇ، پۇل ئۈچۈنلا ئەڭ رەسۋا ـ نومۇسسىز ئىشلارنىمۇ قىلىۋېرىدۇ ياكى پۇل تېپىپلا چاكىنىلىشىپ كېتىدۇ. بىز ئىنسانىنىڭ قولىدىكى پۇلدىن ئەمەس، پۇل ئالدىدىكى ئىنسانىنىڭ ھەربىكەت ھالىتىدىن ئۇنىڭ ساپاسىغا باھا بېرەلەيمىز.

4

ئىنسان بۇ دۇنياغا ئاپىرىدە بولغان دەقىقىدىن باشلاپلا ماددىي ئېھتىياجنىڭ ئوستىگە تۇغۇلىدۇ. ئۇ ساغلام يېتىلىش ئۈچۈن ئوزۇقلىنىشى، كىيىنىشى، يېتىپ ـ قوپىدىغان ئۆيى ـ ماكانىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. دېمەككى، ئىقتىساد ئۇنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئامىلىدۇر. ئۇ ئۆسۈپ مەلۇم ياشقا يەتكەندىن كېيىن ئەربىيىلىنىشى كېرەك. ياخشى تەربىيىلىنىش مۇھىتىغا ئېرىشىش ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تۇرمۇش، خىزمەت، نىكاھ، ئايال، ئائىلە قاتارلىق ئىشلار ئۈچۈنمۇ دەل پۇل، ئىقتىساد كېرەك. ئىقتىساد بىر ئادەمنىڭ تەربىيىلىنىش، يېتىلىش سۈپىتى ۋە ئۆز غايىسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپىدۇ. ئوخشاش ۋاقىت، ئوخشاش ھالدا ئىككى ئائىلىدە تۇغۇلغان ئىككى بوۋاقنىڭ يېتىلىش، تەربىيىلىنىش ئەھۋالىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. چوقۇمكى، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ياخشى، قول ـ ئىلكىدە بار ھاللىق ئائىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بىر بوۋاق بىلەن

يەنە بىر كۆك نامراتنىڭ ئۆيىدە تۇغۇلغان بوۋاقنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىدە ئالەمشۇمۇل پەرق پەيدا بولىدۇ. يوقسۇزلۇق ئىنسانىنى تەربىيىدىن، دۇنيانى ئەركىن نەزەر بىلەن بىلىش، چۈشىنىش پۈرسىتىدىن مەھرۇم قالدۇرىدۇ ـ دە، ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئېچىلمىشنى كۈتۈپ تۇرغان ئىقتىدارلار كۆمۈلۈپ قالىدۇ ياكى يېتەرلىك پۈرسەتكە ئېرىشىپ ئۇنىڭغا ئوت ياقىدىغان چوغقا ئېرىشىپ بولغىچە خوراپ تۈگەيدۇ. قانچىكى نامرات ئەل تەربىيىلىنىشتە شۇنچە كۆپ توسقۇنلۇقلارغا ئۇچرايدۇ ـ دە، بارغانسېرى تېخىمۇ ئاڭقاۋ، تەربىيىسىز ۋە ھەتتا ئىلىم ئېلىشتىنمۇ قاچىدىغان خۇراپىي، نادان پېتى قالىدۇ، ئۇنىڭ چامىسى يېتىدىغىنى، كۆرگىنى، بىلىدىغىنى ئاددىي، ئەرزىمەس بولغاچقا ئويلايدىغىنىمۇ، قىلىدىغىنىمۇ، جۇرئەت قىلىدىغىنىمۇ شۇنچە چەكلىك، تار بولىدۇ ۋە ئوڭايلا شۇكۇرچان، ھۇرۇن، بوشاڭ، تىرىشماس، لايغەزەل، قورقۇنچاق، خىيالپەرەس، ھەدېسلا زارلايدىغان يىغلاڭغۇ مىجەز بولۇپ قالىدۇ. مەن بۇ يەردە ھەرگىزمۇ باينىڭ بالىسى ئەقىللىق، نامراتنىڭ بالىسى كارغا كەلمەس چىقىدۇ، دېگەننى تەرغىب قىلماقچى ئەمەسمەن. مەيلى قانداق ئائىلىدە تۇغۇلغان بولسۇن، ئىنسان ئۆز ئەقلى، ئىرادىسىگە تايانسىلا مۇھىت پەيدا قىلغان چەكلىمىلەردىن ھامان ھالقىپ چىقالايدۇ، ھەتتا كاتتا نەتىجىلەرنى يارىتالايدۇ. ھەم پۇل، ياخشى مۇھىت بولسىلا تالانتلىق بولغىلىمۇ بولمايدۇ. ئەمما، بىر ئادەمنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش، تەربىيىلىنىشى ئۈچۈن ئەۋزەل مۇھىت، يېتەرلىك ئىقتىسادىي يۆلەك بولسا ئۇنىڭ ساغلام، جۇشقۇن يېتىلىشى تېخىمۇ ياخشى كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ ۋە ئۆزىدىكى ئۇرغۇپ تۇرغان ئىقتىدارنى تېخىمۇ ياخشى، تېخىمۇ ئەركىن ۋە كۆپ تەرەپتىن جارى قىلدۇرالايدۇ، شۇنداقلا تېخىمۇ تېز تەرەققىي قىلىپ، تېخىمۇ ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ. بەزى ھاللاردا قۇرۇق غايە، ئەقىل بىلەنلا كاتتا

ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس. يوقسۇزلۇق سېنىڭ ئالدىڭغا نۇرغۇن بېھۇدە توساق ـ چەكلىمىنى پەيدا قىلىپ قويىدۇ. سەن ئاشۇ توساقلاردىن زورۇقۇپ، بىر ئامالالارنى قىلىپ ھالقىپ بولغۇچە ئالتۇندەك ئېسىل نۇرغۇن پۇرسەت، ۋاقىتنى قولدىن بېرىپ قويىسەن، ھەتتا ئۆزۈڭدىكى كۆۋجەپ تېشىپ تۇرغان تالانت ـ ئىقتىدارلارنىمۇ خورىتىپ قويىسەن. مەن ئەتراپىمدا تالانتى تېشىپ تۇرغان نۇرغۇن بالىنىڭ ئىقتىساد سەۋەبلىك ئوقۇيالماي توختاپ قالغىنىنى ۋەياكى تېخىمۇ ياخشى ئۆرلەپ ئوقۇش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەي ئارماندا لەۋ چىشلەپ قالغىنىنى بىلىمەن. ئۇلار تېخىمۇ ئۆرلەپ ئوقۇسا، ئۆگەنسە تېخىمۇ ياخشى نەتىجىلەرنى كۆپلەپ يارىتالايدىغان، مىللىتىمىز ۋە مەنپىئىتىمىزنىڭ يۈكسىلىشى ئۈچۈن ئىنتايىن زور ھەسسە قوشالايدىغان، كەم تېپىلىدىغان تالانت ئىگىلىرى ئىدى. پۇل، ئىقتىسادنىڭ يوقسۇزلۇقى ئۇلارنىڭ تىلىنى بوغدى، يولىنى توستى. ئىقتىسادىي قىينىچىلىق سەۋەبىدىن بىر تەرەپتىن ئوقۇپ يەنە بىر تەرەپتىن ئاشخانىلاردا يۇندى ئارىسىدا قاچا يۇيۇۋاتقان، كۇتكۇچىلىك قىلىۋاتقان، خەقنىڭ ئېغىر، مەينەت ئىشلىرى ئۈچۈن ھېسابسىز ۋاقتى، زېھنى، كۈچىنى سەرپ قىلىۋاتقانلار بىزدە ئازمۇ؟ مەن ئۆز غايىسى ئۈچۈن جان تىكىپ ئىزدىنىۋاتقان، بولۇپمۇ ئەقىل، بىلىم بىلەن قەد كۆتۈرۈش ئۈچۈن كېچە ـ كۈندۈز تىرىشىۋاتقان ئاشۇ قېرىنداشلىرىمىزغا شۇقەدەر چوڭقۇر ھۆرمەتتە باقمەن ۋە شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئەڭ ئېسىل ۋاقتى، ئەڭ قىممەتلىك تالانت ـ ئىقتىدارىنى بىر ـ بىرلەپ خورىتىپ ئۆلتۈرۈۋاتقان يوقسۇزلۇقتىن ئىبارەت بۇ تاشتىن قاتتىق رەھىمسىزلىك ئۈچۈن چوڭقۇر قايغۇرىمەن. ئۇلاردا، بىزدە يېتەرلىك ئىقتىساد بولسا خەقلەرنىڭ مەدىكارچىلىقىنى قىلىدىغان ئاشۇ قىممەتلىك ۋاقىتلارنىڭ ئورنىدا ئۇلار تېخىمۇ غەيرەت، شىجائەت بىلەن ئۆگەنمەسمىدى؟

بەزىلەر ساددا، گۆدەك قاراش بىلەن قىينىچىلىقنىڭ بولغىنى ياخشى، ئۇ ئىنسانىنى تېخىمۇ بەردەم، چىداملىق ۋە تىرىشچان قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئەمما، قىينىچىلىق بىر ئادەمنىڭ يېڭىش ئىقتىدار چېكىدىن ئېشىپ كەتكەندە ئۇ ئادەمنى بەردەم - چىداملىق ئەمەس، چۈشكۈن - يىغلاڭغۇ قىلىۋېتىدۇ، ئادەمدىكى ئۈرغۇپ تۇرغان شىجائەت ئوتلىرىغا مۇز - مۆلدۈر ياغدۇرىدۇ. بىر ئىنساننىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش يولىنى چەكلەپ، توسۇپ تۇرغان مۇنداق غايەت زور قىينىچىلىقنى يالغۇز ئىرادە، تىرىشچانلىق، ئاتالمىش غايە بىلەنلا يېڭىپ بولۇش بەكمۇ تەس. ئەگەردە يەڭدى دېگەندىمۇ، ئۇ ئاشۇ غالىبانە يېڭىش ئۈچۈن ئۆز غايىسىنى تەكچىگە ئېلىپ قويۇپ، باشقا ئىش قىلىشى كېرەك بولىدۇ - دە، نۇرغۇن پۈرسەت، ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈۋېتىدۇ. ئىقتىسادىي ئاجىزلىق بىزنى ئىزچىل كېچىكىشكە مۇپتىلا قىلىپ كەلگەن.

چەت ئەلگە شۇقەدەر بۇيۇك مەقسەتلەر بىلەن ئوقۇشقا چىققان نۇرغۇن ماگىستىر، دوكتور ئاسپىرانتىنىڭ ئېغىر، مەينەت ئىشلار ئۈچۈن قانچىلىك روھىي، جىسمانىي، ئەقلىي، ۋاقىت، ئىقتىدار، كۈچ - زېھنىنى بەدەل قىلىپ بېرىۋاتقىنىنى تەسۈرلەپ بولۇش مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئاشۇنداق جىددىي، ئېغىر تىرمىشىشنىڭ كەينىدە پۇلنىڭ، ئىقتىسادنىڭ، موھتاجلىقنىڭ ئىنتايىن شەپقەتسىز قارا سايىسى ئەلەڭشىپ يۈرىدۇ؛ ئىجادىي، ئەقلىي ئىقتىدارى ئۇرغۇپ تۇرسىمۇ يوقسۇزلۇق سەۋەبىدىنلا ئوقۇيالمايۋاتقان، ئۆلمەي تىرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈنلا كوچىدا شاپاق - شۆپۈك سېتىپ جان بېقىۋاتقان، ناۋايخانىلاردا كۆل تارتىۋاتقان، ئاشخانىلاردا قاچا يۇيۇۋاتقان، ئىس بۇخسۇپ تۇرىدىغان كاۋاپدانلار ئالدىدا كانىيى يىرتىلغۇدەك ۋارقىراپ خېرىدار چىللاۋاتقان، ئەرزان باھالىق ئىچ كىيىملەرنى قولتۇقلىۋېلىپ كوچا ئارىلاۋاتقان، كىچىك تۇرۇپلا قولىغا چوتكا

ئېلىپ خەقنىڭ تاپىنىغا يالۇۋرۇپ ئېچىشىۋاتقان ھەربىر نارەسىدە ئۇيغۇرنىڭ كاللىسىدا ئىقتىسادىي بىقوۋۇللۇقنىڭ، ماددىي يوقسۇزلۇقنىڭ ئىنتايىن ئېغىر ۋە ئاھانەتلىك مەسخىرىسى گىدىيىپ تۇرماقتا؛ تالاي ـ تالاي دېھقان ھېلىھەم بالىلىرىنى يوقسۇزلۇق، قىينىچىلىق سەۋەبىدىن ئىلاجىنىڭ بارىچە ئوقۇشتىن چىقىرىۋېلىشنىڭ كويىدا تىركەشمەكتە (مەن خوتەننىڭ ئەڭ چەت بىر يېزىسىدا تۇققۇز يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان بەندىمەن. نامراتلىقنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ۋە كىشىنى قانداق ئىلاجسىزلىق، ھەتتا رەھىمسىزلىككە مەجبۇر قىلىدىغانلىقى ماڭا بەش قولدەك ئايان. مەن ھەتتا تېخى ئۇچ ـ تۆت يىلنىڭ ئالدىدىلا ئاشۇ يېزىدا ئوغلى ئون ياشقا كىرگىچىمۇ خەتنىسىنى قىلدۇرالماي يىغلاپ ئولتۇرغان دېھقاننىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغانىدىم). ئاشۇ دېھقانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كۆز قارىچۇقىدەك ئەتىۋار بالىلىرىنى يارامسىز ئادەم قىلىپ تەربىيىلىگۈسى، ئوقۇتقۇسى، كۆزىنى ئاچقۇسى يوقمۇ؟ تېخى يېقىندىلا گېزىتتىن ئافغانىستانلىق بىر ئايالنىڭ تاشتىن قاتتىق موھتاجلىق ئالدىدا ئەمدىلا سەككىز ياشقا كىرگەن قىزىنى ئەرگە بېرىۋەتكىنىنى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، سېتىۋەتكىنىنى ئوقۇدۇم. كىمنىڭ، قايسى بەدبەختنىڭ ئۆز بالىسىنى جاھالەتنىڭ، نادانلىقنىڭ تۈتقۇنىغا ئايلاندۇرۇپ بەرگۈسى بار؟ كىمنىڭ ئوقۇغۇسى، بىلىم ئالغۇسى، جاھان كۆرۈپ كۆزىنى ئاچقۇسى يوق؟ كىچىك تۇرۇپلا ئېغىر ئىش ـ ئەمگەكنىڭ ئاستىدا يانجىلىۋاتقان، تەربىيىسىز قېلىۋاتقان ۋە ھەتتا كىچىك تۇرۇپلا جەمئىيەتكە چىقىپ قېلىپ تۇرلۇك ناشايان قىلىق، جىنايى ئىشلار، ئەخلاقسىزلىقلارنىڭ مەنبەسىگە ئايلىنىپ قېلىۋاتقان بالىلىرىمىزنىڭمۇ بەلكىم ئوقۇپ تۇزۇك ئادەملەردىن بولۇپ ھەقىقىي مەندىكى ھاياتنىڭ خوۋلۇقىنى كۆرگىسى بار بولغىيتتى...

ھەقىقەتەنمۇ ئىقتىساد بىلەن بىز تېخىمۇ ياخشى

تەربىيىلىنىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولالايمىز، ئۆزىمىزنى زامانغا خاس ئاڭ، مەدەنىيەت، ساپا بىلەن قورالاندۇرۇپ چىقالايمىز. پۈل مەلۇم مەنىدە شەخسنىڭ ئىززەت - ئابرۇيى، غۇرۇرى، كىشىلىك ئىززىتىنى قوغداشنىڭ مۇھىم قورالىدۇر. يوقسۇزلار ھەرقاچان باشقىلارنىڭ ئالدىدا بىچارە، ئاجىز بولۇپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ پىكىر - دەۋاسى يوللۇق بولغان تەقدىردىمۇ جاھانىنىڭ نەزىرىگە كەمدىن - كەم ئىلىنىپ كەلگەن. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چىرىك، زەئىپىلىكى جۇڭگو خەلقىنى ئىپتىپ تۇگەتكۈسىز خورلۇق، كەمسىتىش، دەپسەندە قىلىنىشقا دۇچار قىلدى. ھەتتا جۇڭگودىكى چەت ئەللىكلەر باغچە، كونسىيىلىرىگە «جۇڭگولۇق بىلەن ئىت كىرمىسۇن» دەپ خەت ئېسىپ قېئودال تۈزۈمنىڭ ئاجىز - زەيىپانە ھامىيلىقىدا ئىگىراپ يانقان جۇڭگولۇقلارنى ئىتتىنىمۇ پەس ھالدا مەسخىرە قىلىپ ئويناندى. بۇ ئالەمنىڭ پۈتكۈل ماددىي مەئىشىتىنى تەرك ئېتىپ ئۇ ئالەمنىڭ راھەت - پاراغىتىنىلا تەۋسىيە قىلىدىغان، رايىشلىقىنىلا ئەڭ مۇقەددەس پەزىلەت دەپ بىلىدىغان خەلق ئۆزىنىڭ زېمىنى، دۆلىتى، بايلىقىنى ئەمەس، ئەڭ ئەقەللىي، يۇسۇپ خاس ھاجىپىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا: «جاھان پەيلاسوپىنىڭ مال - دۇنياسى بولمىسا قانچە سۆزمەن بولسىمۇ، تىلى كىشەنلىنىدۇ». ئىقتىساد - نوپۇز، كۈچ، غۇرۇر، ئار - نومۇس تۈيغۇلىرىنىڭ قالقىنىدۇر.

يوقسۇل ئادەم بارالايدىغان، كۆرەلەيدىغان بوشلۇق تولىمۇ چەكلىك ۋە تار بولىدۇ. «يىپەك يولى» خارابلاشقاندىن كېيىنكى سودا - ئىقتىسادنىڭ خارابلىشىشى ۋە سوپىستىك ئاڭنىڭ ۋەيران قىلغۇچ زەھەرلىك ۋىرۇسىتەك كىشىلەرنىڭ ھاياتلىق چۈشەنچىسىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇرمىلاپ تاشلىشى بۇ يەرنى تېخىمۇ ئېغىر ماددىي، مەنىۋى بېكىكلىك، بۇرۇقتۇرمىلىققا باشلاپ كىردى. مۇنداق بېكىكلىك تەبىئىي ھالدىلا

تەپەككۇردىكى، بىلىشتىكى، تونۇشتىكى ئاددىيلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

كىرىيە ناھىيىسىنىڭ دەريا بويى يېزىسىدىن ئىبارەت تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان بېكەت، ئىپتىدائىي مۇھىتتا قامىلىپ نەچچە يۈز يىل ياشىغان كىشىلەر، دەريا بويىدىن باشقا ئىجتىمائىي مۇھىت ۋە دۇنيا بىلەن ئۇچرىشىپ باقمىغاچقا دەريا بويىدا تۇنجى كىنو قويۇلغاندا قورقۇپ قېچىشقان، يېزىغا تۇنجى قېتىم ماشىنا كەلگەندە ئۇنىڭ ئالدىغا يېسۇن دەپ قوموش - پاسار تاشلىغاندى. [1] قۇدۇقتىكى پاقا ئۆزى كۆرەلەيدىغان دائىرىنىلا دۇنيا مۇشۇ دەپ چۈشەنگەنگە ئوخشاشلا ئادەمۇ ئۆزى بىلگەن، كۆرگەن نەرسىلىرىگە تۇشلۇق ھۆكۈم چىقىرالايدۇ. بىزدە «شەھەر كۆرگەن ئىتتىن قورق» دەيدىغان گەپ بار. بۇ بىلىش مەزمۇنىنىڭ كېڭىيىشىنىڭ ساپا - سۈپەتكە كۆرسىتىدىغان ھەل قىلغۇچ تەسىرىنىڭ مۇھىملىقىغا ئىشارە. دېمىسىمۇ، قاراپ باقىدىغان بولساق، نامراتلىقى تۈپەيلى ئۆمۈر بويى ئۆيىدىن ۋەياكى مۇئەييەن چەكلىك مۇھىتتىن ھالقىپ چىقالماي بېكىنىپ ياشىغان كىشىلەردىن ھېچقاچان دۇنياغا، مىللەتكە تەسىر كۆرسىتىدىغان تالانت ئىگىلىرى چىقمىغان. جاھان كۆرگەن ئەزىمەتلەرلا بىر مىللەتنى ئەڭ توغرا ۋە ئەڭ ئېنىق نىشانغا باشلاپ ماڭالىغان. دۇنيانى كۆرۈش، دۇنياۋى يۈزلىنىش بىلەن يۈزمۇيۈز ئۇچرىشىش ئارقىلىقلا ھەرقانداق بىر شەخس ۋە مىللەت مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن نېمە قىلىش، قانداق قىلىش مەسىلىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، يۈكسەك ئىستراتېگىيىلىك ئاڭ بىلەن ياشىيالايدۇ. بولمىسا ئاددىي كاللا، تايىنى يوق غايە - نىشان بىلەنلا ھەپىلىشىپ يۈرۈپ ھاياتنى، ئەقىلنى، تالانتنى، پۈرسەتنى سورۇپ تۈگىتىۋېتىدىغان گەپ.

---

① ئۆمەرجان ئىمىن: «تارىمنىڭ يۇرىكىدىكى ئوت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2006 - يىلى ئۆكتەبىر نەشرى.

بىزنىڭ ساددا ئادەملىرىمىزنىڭ بەزىلىرى ھە دېسىلا پۇل ئادەمنى بۇزىدۇ، دەپلا قارايدۇ ۋە ئىقتىسادنىڭ بىر ئىنسانىنىڭ شەخسىيىتىنى، ھوقۇقىنى، غۇرۇرىنى قوغداشتىكى رولىغا سەل قارايدۇ. كۆپ پۇل تاپقان ئادەمنىڭ پەزىلىتىدىن گۇمان قىلىش، بېيىغانلارنى سېستىشقا ئۇرۇنۇش، ئۇلارنىڭ كەينىدىن توزلۇك بولمىغۇر سۆز ـ چۆچەك توقۇش بىزدە ئومۇمىي كېسەللىك. ئەمما، بىلىش كېرەككى، ئىقتىساد، بايلىق توپلىغان ئادەم ئىقتىدارسىز ئەمەس، بەلكى تالانتلىقتۇر. كىتاب ئوقۇيالايدىغان، قۇرۇق گەپ ساتالايدىغان ئادەملا ئىقتىدارلىق ئەمەس، بەلكى ئۆزىدىكى تالانت ـ ئىقتىدارنى بايقىيالىغان ۋە ئۇنى ھەممىگە مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان قىممەتكە ئايلاندۇرالىغان ئادەم ھەقىقىي تالانتلىق ـ ئىقتىدارلىقتۇر. شەخسنىڭ ئۆزىدىكى بارلىق ئەقىل ـ ئىقتىدارلارنى ئەڭ زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇشى ئۇنىڭ يالغۇز ئۆزىنى ھەر تەرەپتىن ياخشىلاپ، نەپلەندۇرمەستىن ئۇ ياشاۋاتقان توپنىمۇ ماس ھالدا مەنپەئەتكە ئىگە قىلىدۇ. بىر تالانتلىق شەخسنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۇنىڭ چۆرىسىدىن يەنە نۇرغۇن ئىقتىدارلىق شەخسلەرنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ. بىر كارخانىنىڭ قۇرۇلۇشى يالغۇز شۇ كارخانىنىڭ قۇرغۇچىسىنىلا ئەمەس، شۇ توپتىن نان تېپىپ يەيدىغان يەنە مىڭلىغان ـ تۇمەنلىگەن گال ئىگىسىنى ئىش، ئىش ئورنى، تىرىكچىلىك پۇرستى بىلەن تەمىنلەيدۇ ھەمدە شۇ رايونىنىڭ ئىگىلىكىنى نەچچە ھەسسىلەپ جانلاندۇرىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق بىر ھۆكۈمەت كىتاب ئوقۇپ بېرىشنىلا، مەۋھۇم نەرسىلەرنى تەتقىق قىلىپ گەپ سېتىپ بېرىشنىلا بىلىدىغان ئالىمدىن، سودىگەر ئىشلەپچىقارسىمۇ كارخانچى، تىجارەتچىسىنى ئەتىۋار بىلىدۇ، ياساش، ئىختىرا قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە تالانت ئىگىلىرىنى تېخىمۇ قەدىرلەيدۇ. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ بېشىدا مۇساباىپىلار دىيارىمىزغا تۇنجى زامانىۋى كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتىنى قۇرۇش

ئۇچۇن زاۋۇت زاپچاسلىرىنى گېرمانىيەدىن رۇسىيەگە ئېلىپ كەلگەندە چار پادىشاھ ھەيرانۇ ھەس قالغان ھەمدە زاۋۇتنى رۇسىيەدە قۇرۇشقا يۇمشاق - قاتتىق ۋەدە - ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشلىتىپ مۇسابايېفلارغا بېسىم قىلغان. مۇسابايېفلار زاۋۇتنى رۇسىيەدە ئەمەس، غۇلجىدا قۇرىدىغانلىقىنى قايتا - قايتا ئېيتىپ چار پادىشاھنىڭ تەلىپىنى قەتئىي رەت قىلغاندىن كېيىن رۇسىيە تەرەپ زاۋۇتنى 90 كۈن ئىچىدە چېگرىدىن ئۆتكۈزۈپ كېتىش، بولمىسا رۇسىيدە قۇرۇش توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈرگەن. دېمەككى، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى مۇنداق كاتتا زاۋۇتنىڭ رۇسىيدە قۇرۇلسا رۇسىيە ئىقتىسادىنى شىددەت بىلەن يۇكسەلدۇرىدىغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق بىلەتتى. مۇسابايېفلار زاۋۇتنى پويىز ئارقىلىق رۇسىيىنىڭ ئۇمىسكىي شەھىرىگە، پاراخوت بىلەن سىمپولاتىنسكى شەھىرىگە ئەكىلىدۇ، ئۇ يەردىن قورغاسقىچە بولغان 100 كىلو مېتىردىن ئارتۇق قاتناش ئىنتايىن قۇلايسىز يولنى ئادەم يالالاپ تۇزلەپ، راۋانلاشتۇرىدۇ، 286 يەرگە كۆۋرۈك سالىدۇ، زاۋۇتنى چۈۋۈپ پارچىلاپ، چوڭى تۆت تونىنا، ئەڭ يېنىكى بىر يېرىم تونىنا كېلىدىغان ئۇسكۇنىلەرنى كۆتۈرەلەيدىغان چوڭ ھارۋىلارنى ياساپ، 96 ئۆكۈز تەييارلاپ، ھەربىر ھارۋىغا ئالتىدىن 12 گىچە ئۆكۈز قېتىپ غۇلجىغا ئەكىلىدۇ.[1] بىز بۇ يەردە مۇسابايېفلار كارخانىسىنىڭ تاپقان غايەت زور پايدىسى ھەققىدە توختالمايمىز. ئەمما، قاراپ باقايلىكى، بىر زاۋۇتنىڭ دېيارىمىزدا، جۈملىدىن ئەينى ۋاقىتتا بىرقەدەر تەرەققىي تاپقان دەپ قارالسىمۇ يەنىلا قول سانائەتتىن ئۆزگىچە سانائەت شەكىللەنمىگەن غۇلجا

① بۇ ھەقتىكى مەلۇماتلار ئۇچۇن شېرىپ خۇشتار ئېپەندىنىڭ «مۇسابايېف ۋە ئۇنىڭ سودا كارخانىسى» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن. «ھۇسەينىيە روھى — تەكلەماكاندىكى ئويغىنىش» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىل سېنتەبىر نەشرى.

زېمىنىدا قەد كۆتۈرۈشى ۋە ئىش باشلىشىغىچە بولغان جەريانىدا قانچىلىك ئادەم بۇ ئىشتىن نەپلەندى، ئىش باشلىغاندىن كېيىن زاۋۇتتا قانچىلىك ئادەم تېخنىكا ئۆگەندى، ئىش تاپتى؟ مۇشۇ بىر زاۋۇت ۋە ئۇنىڭ ئۇچۇن بەل باغلىغان ئەقىل، ئىقتىدار ئىگىلىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇلدى، ئۇيغۇر يېڭىچە مائارىپى بارلىققا كېلىپ ئاڭ ـ تەپەككۇر جەھەتتىن ئويغىنىشىنىڭ مۇقەددىمىسى ئېچىلدى، يىگىرمە نەچچە خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلىپ ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار تېخنىكا، سودا ـ تىجارەت، دېھقانچىلىق، باقمىچىلىق قاتارلىق ساھەلىرى ئۇزۇلمەس بىر سىستېما بولۇپ شەكىللەندى. دېمەككى، بىر ئاڭ ـ تەشەببۇسنىڭ باش كۆتۈرۈشى نۇرغۇن يېڭىدىن ـ يېڭى تەپەككۇر بۇلاقلىرىنىڭ كۆزىنى ئاچىدۇ. بىر ەيلەننىڭ بېيىشى تەبىئىي ھالدا ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىرنەچچە، ھەتتا نەچچە ئون، نەچچە يۈز، نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ غېمىنى ھەل، كېمىنى تەل قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ كۆزىنى ئاچىدۇ، يولىنى كېڭەيتىدۇ، ئىشىنى يۈكسەلدۈرىدۇ، جەمئىيەتتە ئۇنىڭغا ئەگىشىدىغان، ھەتتا ئۇنىڭ بىلەن رىقابەتلىشىدىغان نۇرغۇن تالانت ئىگىسىنى مەيدانغا چىقىرىدۇ ـ دە، سانائەت، سەھىيە، مائارىپ، دېھقانچىلىق، باقمىچىلىق، سودا ـ سېتىق، قاتناش ـ تىرانسپورت قاتارلىق ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىنى شىددەت بىلەن كۆچەيتىدۇ. «ئارمان»نىڭ تالقىنى خوتەننىڭ ياڭىقىنىڭ بازىرىنى چىقاردى ۋە يەنە شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بولغان نوقۇت، بادام، ئۆرۈك مېغىزى... قاتارلىق مەھسۇلاتلارنىڭ ئىستېمال بازىرىنى كېڭەيتتى. بۇنىڭغا ئەگىشىپلا بىزدە تالقان، شەربەت، سوپۇن، گىرىم بۇيۇملىرى،

كىيىم ـ كېچەك، ئىچىملىك، يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان كارخانىلار كەينى ـ كەينىدىن مەيدانغا كەلدى. بۇ ئەك ئالدى بىلەن مۇشۇ رايون سانائىتىنىڭ، ئىقتىسادىنىڭ ۋە پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك شەكىل ـ فورمىلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى، نۇرغۇن ئەقىل، ئىقتىدار، تالانت ئىگىسىنىڭ مەيدانغا چىقىشىنى ۋە دادىل رىقابەت ئارقىلىق مۇشۇ رايون ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىنى تۈرتكىلىك رول بىلەن تەمىنلىدى. بۇ، تەبىئىي ھالدا ئۇلار تەۋە بولغان تۈركۈمنىڭ مەدەنىيەت مەۋجۇتلۇقىنى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

ھەقىقەتەنمۇ، مەلۇم بىر مىللەتنى، مەدەنىيەتنى ۋە ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئەك كۈچلۈك ۋە يارقىن تۈستە نامايان قىلىدىغىنى يالغۇز ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋەياكى پالان ـ پۈستان نەرسە ئەمەس، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى دەل كۈچ، نوپۇز، ھەيۋە، ھوقۇقنىڭ ئەك كۈچلۈك، مەركەزلىك ئىپادىسى، كاپالىتى، يۆلىكى بولمىش تېخنىكا، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئەۋزەللىكتۇر. بۇ قانداقتۇر ئىقتىسادتىن، تېخنىكىدىن باشقا نەرسىلەرنى چەتكە قاققانلىق ئەمەس. ساغلام مەۋجۇتلۇق ئېڭى بىر مىللەت ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بارلىق تەركىبلەرنى تەلەپ قىلىدۇ ھەم تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. ئەقىلگە، ئىقتىدارغا، تېخنىكىغا ئەھمىيەت بېرىش تەبىئىي ھالدىلا مائارىپنىڭ يۇكسىلىشىنى شەرت قىلىدۇ. ئىلغار مائارىپ قۇرۇلمىسى ئارقىلىق تەربىيىلىنىپ چىققان ئىختىساس ئىگىلىرى شۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان سىياسىي، سەھىيە، قاتناش، ئالاقە، باشقۇرۇش، سودا ـ سانائەت، مۇلازىمەت، پاراۋانلىق، كۆڭۈل ئېچىش قاتارلىق ھەممە ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىدۇ، مەدەنىيەت ۋە مىللىي مەۋجۇتلۇق مانا مۇشۇنداق ئومۇميۈزلۈك تەرەققىيات ئارقىلىقلا ئاندىن راۋرۇس تىكلىنىدۇ. يەنە كېلىپ بىر مىللەتتە ياساش

سانائىتى شەكىللەنمەي تۇرۇپ ئۇنىڭ ئىقتىسادى ۋە ياكى مەدەنىيىتى ھەقىقىي مەنىدە گۈللىنەلمەيدۇ. ئىجتىمائىي ئىنسانشۇناسلىقنىڭ پېشۋاسى ھېسابلىنىدىغان مالىنوۋسكىي: «بىر مىللەتنىڭ كۆچلۈك ـ ئاجىز، ئىلغار ـ قالاقلىقى ئۈستىدىكى بەس ـ مۇنازىرىدە ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈمنى قورال چىقىرىدۇ»[1] دەيدۇ. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان قورال نوقۇل ھەربىي قورال ئەمەس، بەلكى شۇ مىللەت ئەزالىرى ئىگە بولغان دېھقانچىلىق، تۇرالغۇ، قاتناش، ئالاقە، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسىنى كۆرسىتەتتى. يەنى بىر مىللەتنىڭ ئەڭ ئىلغار تېخنىكا ئارقىلىق قورالىنىش سەۋىيىسى مەركەزلىك تۇتقا قىلىنغاندى. دېمىسىمۇ، ھېچقانداق نەرسە ياساش، ئىجاد قىلىش ئىقتىدارى بولمىغان بىر مىللەت ئۆز مەۋجۇتلۇقىدا ئېھتىياجلىق بولغان بارلىق ۋاستىلەرنى سىرتتىن قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. نەتىجىدە، بۇنداق خەلق قولىدىكى پۇل، مالغىمۇ ئىگە بولالمايدۇ. ئىختىرادا، ياساش سانائىتىدە كۆچلۈك ئەل ـ خەلقلەر قىينالمايلا يەنە بىر دۆلەتنىڭ بايلىق، ئىقتىسادىنى يۇلۇپ ئالالايدۇ. ھەتتا بىل گېيتسىتەك تالانتلىق ئىقتىدار ئىگىلىرى، كارخانىچىلار يېڭى بىر مەھسۇلاتنى بازارغا سېلىش بىلەن ئۆز ئۆيىدىن چىقمايلا تۇرۇپمۇ پۈتكۈل دۇنيانىڭ تامامى قەرنە ـ بۇرجىكىدىن سۈپۈرۈپ ـ سۈپۈرۈپ پۇل يىغىۋالالايدۇ. تارىمنىڭ ئەڭ خىلۋەت بۇرجىكىدىكى بىر جاپاكەش دېھقان ئۆزىمۇ بىلىپ ـ بىلمەي ياپونىيەدىكى SUZUKI شىركىتىگە بىر ئۆمۈر قان ـ تەر تۆكۈپ تاپقان ـ تەرگىنىنى چاڭگاللىتىپ تۇتقۇزۇپ قويىدۇ. ھەمىمە نەرسىدە قوبۇل قىلىش، سېتىۋېلىش ھالىتىدىلا تۇرغان ئەل ـ خەلقلەر ھەقىقەتەنمۇ ئۆز زېمىنىدىكى، ئۆز قولىدىكى پۇل ـ

① مالىنوۋسكىي: «مەدەنىيەت ھەققىدە» خۇاشيا نەشرىياتى 2002 ـ يىل يانۋار نەشرى 4ـ بەت.

بايلىققا ئىگە بولالمايدۇ. ئىقتىسادنىڭ روناق تېپىشى ئۇچۇن بايلىق ئەۋزەللىكى، تېخنىكا ئۇستۇنلۇكى، تۇزۇلمە ئەۋزەللىكى ئىنتايىن مۇھىم. ئەمما، بايلىقنىڭ بولۇشى بىلەنلا مەلۇم بىر رايون باي بولۇپ كەتمەيدۇ. سەندە تېخنىكا، ئەقىل بولمىسا ھەددى ـ ھېسابسىز بايلىقنىڭ ئۇستىدە ياتقىنىڭ بىلەنمۇ «ئالتۇن تاۋاق كۆتۈرۈپ تىلەمچىلىك قىلىدىغان تىلەمچى»گە ئايلىنىپ قالمىسەن، كالپۇكۇڭ گەز باغلىغىنى باغلىغان. يەنە ھەم تۇزۇم ساڭا بېيىش، ئىقتىسادىي جەھەتتىن يۇكسىلىش شارائىتى بەرمىسە سەندە بىھېسياب بايلىق، كاتتا ئەقىل، تېخنىكا بولغان بىلەنمۇ يەنىلا پېشانەڭ ئاپتاپ كۆرمەيدۇ. دېمەك، بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت، ئىقتىساد، كۇچ، نوپۇزدا زورىيىشى ئۇچۇن كۇچلۇك تېخنىكا بىلەن قورالانغان كارخانا، زاۋۇت، ياساش سانائىتىنىڭ بولۇشى ئىنتايىن مۇھىم. ياساش ئىقتىدارى بولمىغان مەدەنىيەت ئەڭ ئاجىز مەدەنىيەتتۇر. مۇنداق مەدەنىيەت ھەممە نەرسىنى باشقىلاردىن سېتىۋېلىش جەريانىدا ئۆزىنى قۇققۇشتلەپ تۇرىدىغان ئىقتىسادتىن ئايرىلىپ قالىدۇ، مەدەنىيىتى ئىزچىل تۇردە باشقا كۇچلۇك ئەل ـ خەلقلەر مەدەنىيىتى تەرىپىدىن زەرەتلىنىدۇ، ئۆزگەرتىلىدۇ. سانائەت شەكىللەنمىگەن ئەلدە ئىقتىساد گۈللەنمەيدۇ، مەدەنىيەت يۇكسەلمەيدۇ. بۇ مەندىن بىر كارخانا، بىر زاۋۇت، بىر شىركەتنىڭ قۇرۇلۇشى قانداقتۇر ئۇنى قۇرغۇچىلارنىلا مەنپەئەتلەندۇرىدىغان پايدا قازىنى بولماستىن، شۇ ئەل ـ خەلقنىڭ ئىقتىسادىنى سىرتقا، باشقىلارنىڭ قولىغا ئېقىپ كېتىشتىن توسۇپ قالىدىغان، شۇ رايوننىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۇرۇپ، مەدەنىيىتىنى قوغدايدىغان، جانلاندۇرىدىغان، سالاھىيىتىنى باشقىلارغا تونۇتىدىغان ئەڭ كۇچلۇك ۋاستە ــ قالقاندۇر. ئۆز كارخانىلىرىنى پۈتۈن كۇچى بىلەن قوللاش ھەرقانداق ئۇلۇغ قۇرۇق گەپتىن ئۇستۇن تۇرىدىغان ئەڭ بىۋاستە، ئەڭ ئۇنۇملۇك

قوللاش، مەدەت، غۇرۇر، روھتۇر.

مەۋجۇتلۇق قوغداشقا موھتاج. ھەرقانچە شانلىق مەدەنىيەتمۇ يېتەرلىك قوغداش، كۈچلەندۈرۈشكە ئېرىشەلمىسە گۈمران بولۇپ كېتىدۇ. شانلىق مەدەنىيەت ئىزنالىرى ياراتقان مايالار، ئازتېكلار، ئىندىئانلار قېنى؟ سىگانلارنىڭ نوقۇل سەنئەتكىلا دۇم چۈشۈپ، تىلەپ ـ تىرىپ يەپ ياشىشى ئۈلارغا لاماكان سەرگەردانلىقتىن بۆلەك نېمە ئەكەلدى؟ بىلىش كېرەككى، بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنى قوغدىشى، بىر مىللەتنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كۈچەيتىشى ھەرگىزمۇ مەلۇم بىر تەرەپنى تەكتىلەش بىلەنلا ئىشقا ئاشىدىغان جەريان ئەمەستۇر. شەھەرنىڭ شەرقىي قوۋۇقىنى ساقلىساق غەربىي قوۋۇقىغا ئوت كېتىپ قېلىشى تامامەن مۇمكىن. ھەم قوغدىنىش ھېچقاچان گەپ، ئۇسۇل، روھقا ئالاقىدار چىرايلىق سۆزلەر، قەلب گۈزەللىكى دېگەندەك مەۋھۇم ئىبارىلەر بىلەن بولغان ئەمەس. مۇسلىم رىۋايەت قىلغان بىر ھەدىستە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ شۇنداق دېگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ: «دىققەت قىلىڭلار، كۈچ ئېتىشتىدۇر؛ دىققەت قىلىڭلار، كۈچ ئېتىشتىدۇر». بۇگۈنكى ئېتىش، قوغدىنىش دەل ئەقىل، تېخنىكا، ئىقتىسادتىكى ئېتىش، ئۇرۇشتۇر. ئۇنۇڭبۇرسال ساپادا ئاجىز ئەل مەلۇم بىر ساھەدە گۈللىنىش بىلەنلا دۇنياغا تونۇلالمايدۇ. جۇڭگو ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ بايراقدارى، بىر مىللەتنى ئويغىتىش، يۇكسەلدۈرۈشتە تەنىي ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى روھنى داۋالاش كېرەكلىكىنى تونۇپ يېتىپ دوختۇرلۇق ئوقۇشىنى تاشلاپ پۈتكۈل ئۆمرىنى ئەدەبىياتقا بېغىشلىغان گىگانت ئەدىب لۇشۇن ئاخىر شۇنداق خۇلاسە چىقارغانىدى: «جۇڭگو جەمئىيىتىدە مەيلى قانچىلىك زور ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلسۇن ۋە ھەتتا بۇ ئىسلاھات ئوت ياكى شەمشەر بولۇپ كەتسۇن، بەربىركەن ... نېمە ئۈچۈن؟ ئەڭ چوڭ سەۋەب جۇڭگونىڭ پارتىيىۋى ئارمىيىسىنىڭ بولماسلىقىدا». ھەتتا ئۇ

كېيىنچە ئەدەبىياتنىڭ بىر مىللەتنى قۇتۇلدۇرۇشتا ئۆزى ئويلىغاندەك ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالمايدىغانلىقىنىمۇ تەن ئالغانىدى[1]. ئۇ بىر مىللەت، بىر دۆلەتنى ۋە ئۇنىڭ مىللىي مەۋجۇتلۇقىنى ھەقىقىي مەنىدە قۇتقۇزۇپ چىقىش ئۈچۈن مەنىۋى جەھەتتىن ئويغىتىش ـ ئويغىنىشىنىڭلا يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى، ئېنىق مەقسەت ـ نىشانغا، سىياسىي پروگراممىغا ئىگە يېتەكچى كۈچ ۋە شۇنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشقان مىليونلىغان جەڭچى ئەزىمەت، كۈچلۈك ھەربىي قورال، ئۇلارنى ھەممە تەرەپتىن يۆلەپ تۇرىدىغان زور ئىقتىسادىي كۈچ بولمىسا ئازادلىق، مەۋجۇتلۇق دېگەنلەرنىڭ ئەسلا مۇمكىن بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەنىدى. ئاشۇ تەن ئېلىش، ئاشۇ تونۇپ يېتىشنىڭ كەينىدە بىر مىللەت، دۆلەتنىڭ، ئۇنىڭ ھەقىقىي مەنىدىكى گۈللەپ ـ ياشنىشىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئامىللاردىن تەركىب تاپىدىغانلىقىنى چىن قەلبىدىن تەن ئېلىش بار ئىدى.

5

دۇنيا شىددەتلىك تۇستە يەر شارىلىشۇاتىدۇ. يەر شارىلىشىش تۇپ نېگىزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىقتىسادنىڭ يەر شارىلىشىدۇر. دۆلەت، مىللەت چېگرىلىرىدىن ھالقىغان دۇنياۋى كۆلەملىك ئىقتىسادىي يۇغۇرۇلۇش كۈچلۈكلەر يەيدىغان يەمنى تېخىمۇ كۆپەيتىدۇ ۋە ئاجىزلار ئۈچرايدىغان بېسىم، خىرىس، كرىزىسنى كۈچەيتىۋېتىدۇ. خەلقئارا ئىقتىسادنىڭ ئەركىن بازار بويلاپ ئېقىشى سىرتىنىڭ، چەت ئەللەرنىڭ تاۋار ـ مەھسۇلاتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ كىرىدۇ ـ دە، ئەقىل، تېخنىكا، سودا رىقابىتى تېخىمۇ كەسكىنلىشىدۇ. كىشىلەرنىڭ

① « 20 ـ ئەسىر جۇڭگو ئەدەبىياتى تارىخى»، جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2004 ـ يىل ئاۋغۇست نەشرى 9 ـ بەت.

ئەڭ سۈپەتلىك ماللارغا بولغان تەبىئىي مايىللىقى بايلىقنىڭ ئىقتىساد، تېخنىكىدا كۆچلۈك ئەللەرگە ئېقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. سانائىتى ئاجىز ئەللەرنىڭ ئاجىزلىقى تېخىمۇ چىڭىغا چىقىدۇ. مۇنداق كەسكىن سودا ئۇرۇشىدا ئەگەر كىشىلەردە ئۆز رايونىنىڭ سانائىتى، كارخانىلىرىغا بولغان كۆچلۈك قوللاش پوزىتسىيىسى ، ۋايىگە يەتكەن ئىقتىسادىي ئاڭ، بايلىق تەپەككۇرى بولمىسا قولىدىكى پۇل سىرتقا ئېقىپ كېتىۋېرىدۇ، كارخانا، شىركەتلىرى ۋەيران بولۇۋېرىدۇ، مەدەنىيەتنى يۆلەيدىغان تىرەك كۈنسايىن ئاجىزلىغاچقا، ئۇنىڭ سالاھىيىتىنى ئىپادىلەپ تۇرغۇچى بارلىق تەركىبلەرمۇ رەھىمسىز سودا، مەنپەئەت ئۇرۇشىدا ھامان ئاجىز، زەئىپ، خار، قالاق ھالدا قېقىندى ـ سوقۇندى بولۇپ قېلىۋېرىدۇ.

دۇنياغا قارىدىم: سانائەتلىشىش، زامانىۋىلىشىش دۇنيانىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشىگە ئايلانغان؛ تارىمغا، تەكلىماكان بويلىرىغا قارىدىم: كەتمەن ـ تاغار، ئېشەك ھارۋىسى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش تېخىچە بۇ زېمىننىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەندىزىسىنىڭ خېلى زور قىسمىنى تەشكىل قىلىپ تۇرۇپتۇ؛ دۇنياغا سەپسالدىم: ئىقتىساد، ھوقۇق، كۈچ، نوپۇز، سالاھىيەتنىڭ قالقىنى دەپ قارىلىپ تۇرۇپتۇ؛ ۋەھالەنكى، ئۇيغۇرنىڭ خېلى كۆپ قىسىم كىشىلىرىنىڭ ئېڭىدا تېخىچە سوفىستىك دۇنيا قاراشنىڭ تاتۇقى ساقلانغان ھالدا پۇل ئىلمىنىڭ، پەزىلەتنىڭ، ئەخلاقنىڭ دۇشمىنى دەپ قارىلىپ تۇرۇپتۇ؛ دۇنيا ئەقىللىقلەر، ئىقتىدارلىقلار پۇل تاپىدىغان زامان كەلدى، دەپ قاراپ يۈرۈپتۇ؛ بايلارنىڭ پەزىلىتىدىن گۇمانلىنىش، بايلارغا سوغۇق نەزەر بىلەن قاراش بىزدە تېخى ئومۇميۈزلۈك ھادىسە. دۇنياغا كۆز سالدىم: كىشىلەر پۇل، ئىقتىساد ئارقىلىق ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىدە بىلىم ئېلىۋاتىدۇ، كۆچ توپلاۋاتىدۇ، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىۋاتىدۇ، دۇنيانى ئەركىن سىياھەت قىلىپ ئۆزىنىڭ تەپەككۇرىنى

ئېچىۋاتىدۇ، بىلىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋاتىدۇ؛ بىز تېخى ئىش تاپالمايۋاتىمىز؛ سايادىمىز قىلىش، دۇنيانى كۆرۈش، دۇنياۋى يۇزلىنىشنىڭ ھەقىقىي بەشىرىسىنى تەن ئېلىپ تۇرۇپ تەپەككۇرنى يۇكسەلدۇرۇش بىزنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىق كىشى ئۈچۈن ئويلاشمۇ قىيىن، مۇمكىن ئەمەس تۈيۈلىدىغان سىرلىق مۇئەممادا؛ دۇنيا تاۋار ئىشلەپچىقىرىپ پۈتكۈل دۇنيادا ئايلاندۇرۇپ سېتىپ پۇل تاپىدىغان ئەقىل، تالانت ئىگىلىرىنىڭ قاپىقىغا خۇشامەت قىلىپ تۇرۇپتۇ؛ بىز ئۇششاق ئېلىپساتارلىق بىلەنمۇ يەنە تېخى دۇنيانى مەنىستىمەيمىز؛ كىشىلەر خۇسۇسىي مال ـ مۈلكى بىلەنمۇ مەلۇم بىر دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈملىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ دۆلەت، رايون ھالقىغان سودا، بازار مونوپولىيىسىنى يۈرگۈزمەكتە؛ ئەمما، مەن دۆلەت ھالقىغان كارخانا، شىركەتلىرىمىزدىن ساناشقا قانچە بارماق چىقىرالايمەن ؟ ئەڭ ئەقەللىيسى ئۇرۇمچى رايونىنىڭ ئىقتىسادىغا تەسىر كۆرسىتەلىگۈدەك كۈچلۈك كارخانا، گۇرۇھتىن قايسىسى بار؟ ئۇرۇمچىدىن بىزنىڭ كارخانىلىرىمىزنىڭ ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرگەن سودا بىناسى، كارخانا، زاۋۇت بىناسىدىن نەچچىنى سانىيالايمىز؟ باشقىلار كىشى ئاڭلىسىمۇ ھاڭ قالغۇدەك بايلىقنىڭ ئىگىسى تۇرۇپمۇ يەنە ئۇن ـ تىنسىز، ھەشەمسىز، داۋراڭسىز ھالدا چۈمۈلىدەك ئۆملەپ ئىشلەپ تۇرۇپتۇ، كۆرۈنۈپلىش تەس ئەمەسكى، ئۇلارنىڭ پۇل تېپىشتىكى مەقسىتى يالغۇز ياخشى يېيىش، ئىچىش، كىيىش، راھەت ياشاش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى قۇدرەت تېپىش، زامانىۋى مىللەتلەرگە خاس ساپا ـ سۈپەت، روھ بىلەن ياشاش ئىدى. بۇ خىل ياشاش روھى ئۇمۇملاشقان خەلقلەر قاتىسا ھەممىسىلا ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەۋاتقاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما مۇنداق تىرىشىش، رىقابەت روھى ئۇلارنى تەبىئىي ھالدا ئېگىلمەس ـ پۈكۈلمەس توپ قىلىپ قۇرۇپ چىقاتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ قولىدىكى خۇسۇسىي پۇل ـ

مالار يغلىپ كېلىپ شۇ ئەل - خەلقنىڭ ئىقتىسادىنى يىمىرگىلى بولمىغۇدەك دەرىجىدە كۆچلەندۈرۈپ، مەدەنىيىتىنىڭ ھاياتلىق كۈچىنى ئاشۇراتتى. قارىدىم، بىر ئايلىق مائاشىنى يەنە بىر ئايغا ئۇلاشتۇرالماي نەچچە يەردە تاسمىسى بوشاپ كېتىدىغان مائاشلىقلىرىمىزنىڭ قانداق يېپ، قانداق كىيىپ، قانداق تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقانلىقىنى ھەممىمىز ئوبدان بىلىمىز. ئىككى نان تاپسا بىرىنى داپ چېلىش بىزدە مودا. ئاشۇ پۇل، ئىقتىسادىنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك، ئەھمىيەتلىك يوللارغا سەرپ قىلىش ۋە ھەتتا يەنىمۇ كۆپەيتىش كۆپىنچىمىزنىڭ خىيالىغا كىرىپ چىقمايدۇ. ئۆتكەندە مەلۇم بىر ناھىيىدە بىرنەچچە يىل يىغلىپ قالغان ئۆستى مائاشنى تارقاتقاندا ئىككى بالىلىق بىر ئايالنىڭ 14 مىڭ يۈەنگە بىر چاپان سېتىۋالغانلىقىنى، غەزىپىگە پايلىمىغان ئېرىنىڭ شۇ بازاردىلا خوتۇنىنى ئۇچ تالاق قىلىۋەتكەنلىكىنى ئاڭلىدىم. ئىقتىسادقا نىسبەتەن مۇغەمبەرلىك، چوڭچىلىق، ھاكاۋۇرلۇق قىلىش ياكى قۇلچىلىق قىلىش كۆزى دۇنيا كۆرمىگەن گادايىنىڭ ئىشىدۇر. بىز باشقىلارنىڭ مال - مۈلكى، ئىقتىسادى بىلەن ئۆز ئىززەت - نەپسىنى خارلىقتىن قوغداۋاتقانلىقى توغرۇلۇق پاراڭلارغا قۇلاق سېلىۋاتقاندا يەنە بىر ياندىن پۇلنى دەپ ئوغرىلىق، يانچۇقچىلىق ۋە ھەتتا نومۇسنى سېتىشتەك ئىپلاس شەرمەندىلىكلەرنىمۇ ئاڭلاپ قالىمىز. ھەقىقەتەنمۇ، پۇل - بايلىققا بولغان خوجايىنلارچە روھ سېنى ئىككى دۇنيا ئىززەتلىك، پاك، ئۆزگەرمەس دەرىجىدە سەممىي قىلىدۇ. پۇلغا بولغان بىنورمال قاراش پۇلنى كۆرسىلا مۇغەمبەرلىشىپ كېتىدىغان تۇتۇرۇقسىز كىشىلەرنى ياكى پۇلنى، بايلىقنى دەپلا ۋىجدانىنىمۇ، ئىمانىنىمۇ سېتىشتىن يانمايدىغان نومۇسسىز كىشىلەرنى مەيدانغا چىقىرىدۇ.

بىر جەمئىيەتتە ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ نامرات بولۇپ قېلىشى ھېچ گەپ ئەمەس، ئەمما ئومۇمىي ئاھالىنىڭ

كۆپىنچىسىنىڭ نامرات بولۇپ قېلىشى پاجىئەدۇر. بىز ئىقتىسادنىڭ يۇكسىلىشى ئۈچۈن كىرەك بولغان بايلىق ئەۋزەللىكىنى رايونىمىزدىن يەتكۈچە تاپالايمىز. تۇرۇلمىنىڭ ئىمكانىيىتىمۇ بارغانسېرى كېڭىيىۋاتىدۇ. بىزدىكى ئەڭ ئاجىز بولۇۋاتقىنى دەل تېخنىكا، ئەقىل، بىلىمدۇر ۋە بايلىقنىڭ مۇھىملىقىغا بولغان ھەقىقىي، ئاڭلىق تونۇشتۇر (ھەرگىز ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ئىقتىساد مۇھىم دەپ قويۇپ بىكار لاغايلاپ يۈرۈش ياكى پۇل تاپسىلا ھاكاۋۇرلىشىپ كېتىش ساغلام ئىقتىسادىي ئاڭ ئەمەس).

نامراتلىق تراگېدىيىسى ئومۇمىي خەلقنىڭ ئاڭ ـ ئىدىيىسىدە ئىقتىسادقا قارىتا ئېغىر دەرىجىدە تونۇش، قاراش خاتالىقى بارلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بىز ئىقتىسادنىڭ مۇھىملىقىغا قارىتا ئېنىق ۋە كەسكىن تونۇش تۇرغۇزماي، قانداق قىلغاندا ئىقتىساد جەھەتتە يۇكسەلگىلى بولىدىغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرماي تۇرۇپ نامراتلىقتىن قۇتۇلالمايمىز. ئىدىيىمىزدىكى تەرەققىياتقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان بارلىق قالايمىقان بىلىجىرلاش، جۆيلۈشلەرنى چۆرۈۋەتمەي تۇرۇپ ئەقىلنىمۇ، ئىقتىسادنىمۇ، تېخنىكىنىمۇ تاپالمايمىز. لۇشۇننىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا: «يۇكسىلەيلى، خاتىرجەم ياشايلى دەيدىكەنمىز، ‹گىرەلىشىپ كەتكەن ئىدىيە› لەرنى تۈپ يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلىشىمىز كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، دۇنيا كەڭ بولسىمۇ، تېڭىرقاپ قالغان خەلق ئاخىر ئۆزىنى سىغدۇرغۇدەك يەرمۇ تاپالماي قالىدۇ».

※ ※ ※

دېگەنلىرىم ماددىي مەئىشەتنىڭ رولىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇپ تەرغىب قىلىشمۇ؟ ياق. مەن مەنۇيەتنىڭ سۈزۈك دۇنياسىنىڭ

كامالىتىنى پۈتكۈل ئىشق - ۋۇجۇدى بىلەن كۆيلىگۈچىلەردىن. ۋەھالەنكى، كامالەت ھېچقاچان يالغۇز روھتىنلا تەركىب تاپقان ئەمەس، سۈزۈكلۈكنىڭ ئۆزىلا ھەممە تەركىبنىڭ تولۇق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بىر ئەلدە مەنسۇي يۈكسەكلىكنى تەرغىب قىلىدىغان كىشىلەرمۇ، ماددىي كاپالەت ئۈچۈن جان تىكىپ كۆرەش قىلىدىغان كىشىلەرمۇ لايىقىدا بولۇشى كېرەك ھەم بۇ ئىككىسى بىر - بىرىنى چەتكە قاقماستىن قان بىلەن گۆشتەك مەھكەم بىرلىك ھاسىل قىلىشى كېرەك. ھەممىلا ئادەم روھ تەرغىباتچىلىرىغا ئايلىنىپ كەتسە، بۇنداق جەمئىيەتتىن ئاجىز، يىغلاڭغۇ ئىنجىق، قۇرۇق غايە - سەپسەتىدىن بۆلەك جانلىق، جۇشقۇن گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كېلەلمەيدۇ. شۇڭىمۇ مېنىڭ ئىقتىسادتىن ئىبارەت بۇ مۇھىم تېما ئۈستىدە شۇنچە زورۇقۇپ توختالغۇم كەلدى. مەن بىزدىكى تولىمۇ كەم ئاشۇ نەرسە ئارقىلىق ئۆزىمىزنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى قوغداپ ھەقىقىي ئادەمدەك غۇرۇر، قىممەت تۇيغۇسىدا ياشىشىمىزنى تولىمۇ ئۈمىد قىلىمەن ۋە ئۆزىمىزگە نىسبەتەن كاتتا - چوڭ، ئەمما كىملەرنىڭدۇر نەزىرىدە ئەرزىمەس، پەس كىشىلەردىن بولۇپ قېلىشتىن سېغىنىپ پاناھلىق تىلەيمەن !

2007 - يىل 27 - فېۋرال، ئۈرۈمچى.

بىرقەرگە بارماقچى

يېقىندىن بېرى شۇنداق سوئاللار ھەققىدە تولا ئويلىنىدىغان بولۇپ قالدىم: نەدىن كەلدىم؟ نەگە بارىمەن؟ قانداق كەلدىم؟ قانداق بارىمەن؟... بۇ سوئاللارنىڭ باش - ئاخىرى ئۇدۇللا بېرىپ مېنىڭ ھاياتلىق نىشانىم، غايەم - ئېتىقادىمغا بېرىپ تاقىلاتتى. ۋە مېنى تەگسىز ئويلارغا سالاتتى. ھەمدە يېڭىدىن - يېڭى سوئال گىردابلىرىغا سۆرەيتتى: مېنىڭ ھاياتلىق نىشانىم زادى نېمە؟ مەن كىم، قانداق ئادەم، نېمە ئىش قىلىدىغان ئادەم بولماقچى؟ بۇنىڭ ئۈچۈن نېمە قىلىشىم، نېمىلەرنى بىلىشىم، نېمىلەرنى قىلماسلىقىم، قايسى خىل ئۇسۇل - چارىلەر بىلەن ئۆز مەقسىتىمگە يېتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىم كېرەك؟

ئويلىغانسېرى كاللام خام قاپاقتەك كۆرۈڭشۈپ كېتەتتى. ئۆزۈمنى قانائەتلەندۈرگۈدەك ئېنىق بىر جاۋاب، يېشىم، خۇلاسىگە كېلەلمەي قىينىلاتتىم ھەم ئاچچىقىم كېلەتتى. ئۆمۈر ھاياتىنىڭ خېلى زور بىر قىسمىنى بېسىپ بولغان مەندەك بىر ئادەمنىڭ ھازىرغىچە نېمە ئۈچۈن، قانداق نىشان، مەقسەتنى بويلاپ ياشاش مەسىلىسىنى ئېنىق ئايرىپ ۋە شۇ بويىچە كەسكىن يول تۇتۇپ ماڭالماسلىقى ئەجەبا ئېچىنارلىق ئىش ئەمەسمۇ؟ مەن ياشاپ بولغان 25 يىل نېمىگە ھېساب؟ شۇنچە يىل مەنزىلسىز، نىشانسىز، غايىسىز يول مېڭىش - ھە؟! تۇغرا، يامان - ھارام يوللاردىن ئامالنىڭ بارىچە ئۆزۈمنى تارتىشقا تىرىشىپ كەلدىم.

مۇقىم خىزمەت ئورنۇم، مېنى ھەر جەھەتتىن خاتىرجەم قىلىدىغان ئائىلەم بار. ئەمما، يامان يوللاردا ماڭماسلىقنىڭ ئۆزىلا ھاياتتىكى بىردىنبىر مەنمۇ؟ مۇقىم، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشىشلا بىر ئادەمنىڭ مەڭگۈلۈك ئىنتىلىشى ۋە كۆرەش نىشانى بولۇشى كېرەكمۇ؟ يا كىشىگە تۇزۇك ياخشىلىق يەتكۈزەلمەي، يا بىرەرنىڭ دىلىغا ئازار بەرمەي لاي سۈدەك ئېزىلىپ خارامۇشلارچە كۈن ئۆتكۈزۈشنى دۇرۇس، مەنىلىك ھايات دېگىلى بولمايتتى.

كۆلگۈم، يىغلىغۇم تەڭلا كەلدى. ئەمما، بۇ كۈلىدىغانمۇ، يىغلايدىغانمۇ ئىش ئەمەس، كەسكىن ئايرىيدىغان، قەتئىيلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىپ ئېنىق يول تۇتۇپ ماڭىدىغان ھەممىدىن مۇھىم ئىش ئىدى. مەنزىلسىز كارۋان، ماياكسىز پاراخوت پايانسىز يوقلۇق ئىچىدە تېنەپ - تەمتىرەپ، خالىغان، ئۆزى توغرا دەپ پەرەز قىلغان نائېنىق بىر يۆنىلىشكە يول سالىدۇ. بۇنداق نائېنىق تەۋەككۈلچىلىك ئىچىدە ئۇ ھەرىكىتىنى، يۈرۈشىنى تەرتىپكە، ئىزغا سالىدىغان بارلىق نىشان، ئۆلچەم - قېلىپلاردىن ئايرىلىپ قالىدۇ - دە، ياكى ھالاك بولىدۇ، ياكى يەنە شۇ نىشانسىز ھالدا ئۆزى ئۇخلىسا خىيالىغىمۇ كىرىپ باقمايدىغان نامەلۇم دوقاللارغا ئۇچراپ قالىدۇ. دېمەككى، ئۇنىڭدا بارى - يوقى «يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم»دىن ئىبارەت قارام تەۋەككۈلچىلىك. ئويلاپ باقسام، مەنمۇ ئۆمرۈمنىڭ ياشاپ بولغان قىسمىنى قارام تەۋەككۈلچىلىك بىلەن بېسىپ كەپتىمەن. باشقىلار توغرا، ياخشى دەپ قارىغان ۋە ئۆزۈم قىزىققانلىكى ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ بېقىپتىمەن. دېمەككى، باسقان ھاياتىم ئۆز نىشانىم، غايەم - ئېتىقادىم بىلەن ئەمەس، تولىمۇ غۇۋا، ساددا قىزىقىش - ئىستەكلەر بىلەن تولۇپتۇ. بۇنداق نىشانسىز، غايىسىز ھالدا ئۆتۈۋېرىشكە بولمايتتى. ھاياتنى ئەمدى بولسىمۇ قېلىپقا سېلىش كېرەك ئىدى. ئوغۇل بالىنىڭ نېمىدەپ سۈننىتىنى، خەتنىسىنى قىلىدۇ؟ ساغلام، قاۋۇل ئەر بولسۇن،

يىگىت، باھادىر ئەزىمەت بولسۇن دەپ ! يىگىتلىك، باھادىرلىك ئاش يەپ، بالا تېپىپ، ئوتۇن يېرىپ، سۇ توشۇپ يۇرۇشتىلا بولامدۇ؟ «يىگىت» سۆزىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى جەڭچى بولاتتىكەن. ئاتار نىشانى، يېتەر مەنزىلى بولمىغان جەڭچىنى جەڭچى دېگىلى بولامدۇ؟

مەن ئۆزىنى خېلى ـ خېلى ئادەملەرگە تەڭ قىلماي يۈرىدىغان زامانىمىز تەنتەك ياشلىرىنىڭ بىرى ئىدىم. ئەمدىكى بۇ ئوي ـ بۇ كويلىرىم مېنى توساتتىنلا قارا يەرگە تاشلىدى. ئەتراپىمغا باقتىم. ئادەملەر كۆرمەك. ھەممىسى ئۆز ئىشلىرى بىلەن ھەلەك. خىيالىلار تالاي... ئەمما، تازا ئىنچىكىلەپ قارىسام، مەنزىلى، بارار نىشانى ئېنىق، ئىش ئەمەللىرى ئۆز نىشانىغا ماسلاشقان، ئۇيغۇنلاشقانلىرى ئىنتايىن ـ ئىنتايىن ئاز. تەن ئالدىم: ھەممىمىز شامالنىڭ چىقىشى، سۇنىڭ ئېقىشى، كۈننىڭ پېتىشى، چۆپنىڭ يېتىشى دېگەن پەدىدە جاھانغا بېقىپ ياشاپ بۇگۈنگە كەپتىمىز. خىزمەت ۋاقتى توشسا، ئۆيگە بارساق، ئىش ئورنىمىزدىن قالمىساق، بالىلىرىمىز خىزمەتكە ئورۇنلىشالىسا، بۇزۇلۇپ كەتمىسە، مائاشىمىزنى تۇتۇۋالماي تولۇق بەرسە... مانا بۇلار بىزنىڭ ئەڭ چوڭ باش ئاغرىقلىرىمىز، ھەل قىلىدىغان ئىشلىرىمىز. مۇشۇلار ھەل بولسىلا بىزدىن خۇشال، بىزدىن يوغان ئادەم يوق. دېمەككى، بىزنىڭ جان تىكىپ كۈرەش قىلىدىغىنىمىز تۇرمۇشنىڭ ئەڭ ئاددىي ئېھتىياجلىرىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئەتراپىمغا قاراپ قورساقتىن، مائاشتىن، خىزمەتتىن ئۆزگە غېمى، ئىنتىلىشى يوق ئادەملەرنىڭ تولۇپ يانقىنىنى كۆردۇم ـ دە، تېخىمۇ ئېغىر جىمىپ قالدىم. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزمۇ مۇشۇنداق تەۋەككۇل دەپلا ياشاپ كەپتۇ. كۈن چىقسا، دېمەك يوتقاندىن چىقىپ ئىشلەش كېرەك، دەپ بىلىپتۇ، قورسىقى ئاچقانلىقى سەۋەبلىك ئىشلەپتۇ، قورسىقى تويسا شۈكۈر ھەمدۇسانانى چوڭقۇر ئوقۇپ قويۇپ ئېغىزىنى تامشىپ يۇرۇۋېرىپتۇ. بۇگۈن ئەتراپىمىزمۇ غايىسىز ئادەملەرگە لىق

تولۇپتۇ. مەندىن كىچىكلەردىنلا ئەمەس، مەندىن چوڭ، ئاقىل، پىشقەدەم، ئاقساقاللىرىمىزدىنمۇ ھازىرغا قەدەر نېمە ئۇچۇن، قانداق ياشاپ كەلگىنىنى بىلمەيلا ھاسىغا چۈشۈپ، ساقلىق يەرگە تېگەي دەپ قالغانلىرى كۆرمەك ئىدى. مەن بۇ ئېچىنىشلىق ھالنى ئۆزۈمچە دەۋرلەشكەن غايىسىزلىق دەۋالدىم ۋە يەنە غايە ـ نىشان ھەققىدىكى تەگسىز ئوي ـ خىياللىرىمغا پاتتىم.

تولىستوي: «غايە قۇتۇپ يۇلتۇزىدۇر، ئۇنىڭسىز ئېنىق بىر يولنى تېپىش قىيىن. ئېنىق يول بولمىسا، ھاياتمۇ بولمايدۇ» دېگەنىكەن. ئايانماي، كېسىپ ئېيتالايمىزكى، ياشاۋاتقان تىرىكلىرىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدە قانداق ياشاش، قانداق ئادەم بولۇش توغرۇلۇق ئېنىق نىشان، مەقسەت يوق. بۇنداق غايىسىزلىك بىزنىڭ ھاياتلىق ئىقتىدارىمىز ۋە ئېنېرگىيىمىزنى بىھۇدە خورىتىپ بېرىۋاتقان ئەڭ ئەجەللىك ئاجىزلىقتۇر. ئادەم مەقسەت، نىشانى، غايىسى ئارقىلىقلا قانداق ئادەم بولۇش، نېمىلەرنى قىلىش، نېمىلەرنى قىلماسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ ۋە ئۆز مەقسەت ـ نىشانىغا ئۇيغۇن چارە ـ تەدبىرلەر بىلەن شۇنى بويلاپ ئالغا باسىدۇ. غايە ـ نىشان ھاياتلىق مەنزىلىنى يورۇتۇپ تۇرغۇچى چىراغ. چىراغنىڭ بولماسلىقى يولۇچىنى تۇيۇق يوللارغا باشلايدۇ، ھالىڭ ـ گۆرلەرگە تاشلايدۇ. «بەلگىسىز يوللاردا ئېغىزى ـ بۇرنى قان» (يالقۇن روزى) ھالدا كېلىۋاتقىنى دەل غايە ـ ئېتىقادسىز غەپلەت باسقان ئىنسانىدۇر. ئادەمدىكى غايە كىشىنىڭ ھەربىر ھەرىكەت، ئىش ـ ئەمەلىنى سوتلاپ، تەڭشەپ تۇرىدۇ، كىشىگە يولدىن ئاداشماسلىق ھەققىدە تىنماي سىگنال بېرىپ تۇرىدۇ. غايىسىزلىك ھاياتنى بىردەمدىلا ھالاك قىلىۋەتمەيدۇ، ئەمما كىشىنىڭ ۋاقتى، زېھنى، كۈچى، مېلىنى بىھۇدە خورىتىپ ئاستا ـ ئاستا كاردىن چىقىرىۋېتىدۇ. ھاياتلىق نىشانى غۇۋا كىشىنىڭ ياشاش پائالىيىتى مەقسەتسىزلىشىپ، ئۆلچەمسىزلىشىپ كېتىدۇ. سەن نېمە ئۈچۈن

تىرىشىپ، نېمە ئۈچۈن جان بېرىۋاتقىنىڭنى، قىلمۇاتقان ئىشىڭنىڭ نېمىگە پايدىلىق، نېمىگە زىيانلىق ئىكەنلىكىنىمۇ ئويلاپ قويمىغۇدەك دەرىجىدە بىخۇد، بىغەملىشىپ كېتىسەن، نىشانسىز ئادەمدە قورساق، كۈن ئۆتكۈزۈشتىن بۆلەك ئارتۇق ئىنتىلىش بولمايدۇ. ئۇلار نامەلۇم كۈچ ئۈچۈن ئىشلەيدۇ، ئېشەكتەك ھېرىپ ـ چارچاپ كېتىدۇ. ئەمما، تۇتامغا چىققۇدەك ھېچبىر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقالمايدۇ. ئۇنىمۇ، بۇنىمۇ قىلىپ باقىدۇ، ئەمما ئىشىدا بەرىكەت بولمايدۇ، مەنە قالمايدۇ. بىزنىڭ جەمئىيىتىمىز مۇناسىز يورغىلاۋاتقان، چېپىۋاتقان، ئىشلىرى قالايمىقان، مەقسەتسىز، ئاستا ـ ئاستا كاردىن چىقىۋاتقان بەندىلەرگە راستتىنلا لىق تولماقتا.

ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى بىر قېتىم ئوقۇش پۈتكۈزۈش ئالدىدا تۇرغان بىر تۈركۈم ئوقۇغۇچىلارغا قارىتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. نەتىجىدە 27% ئوقۇغۇچىنىڭ ھېچقانداق ياشاش نىشانى يوق، 60% ئوقۇغۇچىنىڭ نىشانى غۇۋا، 10% ئوقۇغۇچىنىڭ ئېنىق، ئەمما قىسقا مۇددەتلىك نىشانى بار، 3% ئوقۇغۇچىنىڭ ئېنىق ۋە مەڭگۈلۈك نىشانى بار چىققان. دېمەككى، 87% ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى نىشانسىز، غايىسىز، مەقسەتسىز ئۆگىنىۋاتىدۇ، كۈن ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ، دېگەن گەپ. ئەگەر بۇ تەكشۈرۈش جەمئىيەتتە تېرىكچىلىك قىلىۋاتقانلار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلسا بۇ نىسبەتنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى چىقىدىغانلىقىغا گەپ كەتمەيدۇ. دېمەككى، 90% كە يېقىن ئادەم مەقسەتسىز لاغايلاپ، ئۇچرىغان ياكى باشقىلار بۇيرۇغان ئىشلارنى ئالۋان ھېسابىدا قىلىپ كۈن ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ، دېگەن گەپ. ئەگەر بۇ تەكشۈرۈش بىزنىڭ جەمئىيىتىمىزدە، بىزنىڭ كىشىلىرىمىز ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىپ، سەممىي، راستچىل جاۋابقا ئېرىشكىلى بولىدىغان بولسا (مەن ئاشۇ مەقسەت ـ نىشانسىز ئادەملەرنىڭ سەممىيلىك بىلەن جاۋاب بېرىشىدىن

ھەقىقەتەن گۈمانلىنىمەن. چۈنكى، غايە ـ ئېتىقادسىز ئادەملەر ئەڭ كاززاپ كېلىدۇ)، بۇ نىسبەت بىزدە قانچىلىك چىقىشى مۇمكىن. كۆز بويامچىلىق بىلەن ئەپلەپ ـ سەپلەپ جان باقىدىغانلار، شەكىلۋاز جان باقتىلار جەمئىيىتىمىزنىڭ ئېكولوگىيىسىنى غىق ـ غىق قۇستۇرۇپ تۇرۇۋاتامدۇ؟

ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى يۇقىرىقى تەكشۈرۈش ئوبيېكتلىرىغا قارىتا 25 يىلدىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ ھەيران قالارلىق مۇنداق پاكىتنى بايقىغان:

ئېنىق، مەڭگۈلۈك نىشانغا ئىگە 3% ئادەم ئۆز نىشانى ئۈچۈن ئۈزلۈكسىز تىرىشقان ۋە ھەممىسىلا جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلىمىدىكى غالىب كۈچلەرگە، كەسپىي رەھبەرلەرگە، ئىجتىمائىي نوپۇز ئىگىلىرىگە ئايلانغان؛

ئېنىق، قىسقا مۇددەتلىك نىشانغا ئىگە 10% ئادەم داۋاملىق تىرىشىش ئارقىلىق ھەرقايسى ساھەلەردىكى كەسپىي ئەربابلارغا، جەمئىيەتنىڭ ئوتتۇرا قاتلام كىشىلىرىگە ئايلانغان؛

نىشانى غۇۋا 60% ئادەم مۇقىم خىزمەت ۋە تۇرمۇشقا ئېرىشكەن، ئەمما ھېچقانداق ئالاھىدە نەتىجە قازىنالمىغان؛

ھېچقانداق تۇرمۇش نىشانى يوق 27% ئادەم ناھايىتى مەنىسىز تۇرمۇش كەچۈرگەن، ھەدىسىلا باشقىلاردىن، جەمئىيەتتىن ئۆزىگە پۇرسەت، شارائىت يارىتىپ بەرمىگەن دۇنيادىن ئاغرىنىپ، قاقشاپ، زارلاپلا ئۆتكەن.

ئويلاپ باقايلى: سىز، بىز قانداقراق ئۆتۈۋاتىمىز؟ قانداقراق ياشاۋاتىمىز؟ بۇ پەرقلەردىن شۇنى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىزكى، غايە ـ نىشان بىر ئادەمنىڭ ھاياتى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان قۇياش، يۈلتۇز بىلەن باراۋەردۇر. قۇياشسىز كۈن، يۈلتۇزسىز تۇنلەردە تىمسىقلاپ، ئۇيان ـ بۇيان ئۇسۇپ ـ دوقۇرۇپ، ئىنجىقلاپ، زارلاپ ئۆتمەي باشقا ئامال يوق.

غالىبلار دەل نىشان - مەقسىتى ئېنىق ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن باشتىن - ئاخىر تەۋرەنمەي كۆرەش قىلالايدىغانلاردىن چىقىدۇ. مەقسەت - نىشانى ئاڭىنىق ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن بەدەل تۆلەشكە جېنى ئاغرىيدىغان لاتا بەللەردىن مەدىكار، تىلەمچى چىقسا چىقىدۇكى، غالىب خوجىلار ھەرگىز چىقمايدۇ. ئەمما ئۇنتۇماق، غايە - ئېتىقاد باشقىلار ھەدىيە قىلىدىغان سەدىقە ئەمەس، ئۆز قىزىقىشىڭىزنى، ئىقتىدارىڭىز، دۇنيا قارىشىڭىزغا ئاساسەن ئۆزىڭىز تىكلەپ - تۇرغۇزىدىغان، ساقلايدىغان، قوغداپ كۆرەش قىلىدىغان مۇقەددەس مەشئەل. بۇ مەشئەلگە ئوت ياقالىغان ۋە ئۆچۈرۈۋەتمەي ساقلىيالىغانلارلا ئۇنىڭ ھاياتىبەخش يارقىن يورۇقىدا دىلىنى يۇيۇپ، يولىنى يورۇتالايدۇ.

بىر نىشاننىڭ تۇرغۇزۇلۇشى بىر ھاياتنىڭ ئىمانغا كىرىشگە ئوخشاپ كېتىدۇ. سەن نىشان ئۇستىدە ئىزدىنىش جەريانىدا جەزمەن جاۋاب بېرىشكە تېگىشلىك نۇرغۇن سوئاللارغا دۇچ كېلىسەن. سەن كىم، قانداق ئادەم بولماقچى؟ نېمە ئىش قىلماقچى؟ نېمە ئىش قولۇڭدىن كېلىدۇ؟ دەۋر ۋە مۇھىت ساڭا قانچىلىك ئىمكان بېرىدۇ؟ ئائىلەڭ، سەن ياشاۋاتقان كونكرېت مۇھىتچۇ؟ ئۆز نىشانىڭ ئۈچۈن تۆزگەن كونكرېت پىلانىڭ قانداق؟ بۇنىڭ ئۈچۈن يىلدا، ئايدا، ھەپتىدە، ھەربىر كۈندە قانچىلىك ئىش قىلىشىڭ كېرەك؟ بۇ سوئاللار سېنىڭ روھىڭنى سەگىتىدۇ ۋە ئۆز نىشانىڭ ئۈچۈن نېمە قىلىش، نېمە قىلماسلىق كېرەكلىكى، نېمىنى ئالدى بىلەن، جەزمەن بېجىرىش كېرەكلىكىنى، نېمىنى قىلماسلىق، تاشلىۋېتىش كېرەكلىكى توغرۇلۇق ئۆلچەم، نىشان بېرىدۇ. سەن ئىشلىرىڭنى شۇ بويىچە تەرتىپكە سېلىپ مېڭىشقا باشلايسەن. ئەمەلىيەتتىمۇ، دانىشمەنلىك، ئاقىلانىلىك نېمىنى قىلىش ئەمەس، دەل نېمىنى بالدۇر، نېمىنى كېيىن قىلىشنى بىلىشتىن ئىبارەت. مۇھىم ۋە ئەھمىيەتسىز ئىشلارنىڭ ئېنىق ئايرىلىشى سېنىڭ زېھنىڭ،

ۋاقىتلىق، مېلىك، كۇچۇكنىڭ ئەھمىيەتسىز ئىشلارغا سەرپ قىلىنىشىنى زور دەرىجىدە ئازايتىدۇ. پۈتۈن زېھنىڭنى ئۆز نىشانىڭغا مەركەزلەشتۈرەلەيسەن ـ دە، بىراۋ ھەيدىمىسىمۇ ئۆز ئىشىڭ ئۈچۈن ئاكتىپ ئىنتىلىش ھالىتىدە تۇرىسەن. ئەگەر جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ خىل نىشان ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۇن ـ تىنسىز، جان تىكىپ كۈرەش قىلىش روھى شەكىللىنىدىكەن، بۇنداق جەمئىيەتنىڭ ھاۋاسىدىن جۇشقۇنلۇق، بەرىكەت، شادلىق، ئىناقلىق سادالىرى ئۇزۇلمەي ياڭراپ تۇرىدۇ. نۇرغۇنلىرىمىزدا تالانت، ئىقتىدار بار. ئەمما، تۇغرا نىشان ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن ئايانماي جان بېرەلەيدىغان، ۋاقتى كەلگەندە ۋاز كېچەلەيدىغان جۈرئەت، چىدامچانلىق يوق. شۇ سەۋەبلىك بەزى كەم تېپىلىدىغان تالانت ئىگىلىرى مەڭگۈ مۇنەۋۋەر يالالنما خادىم، مەدىكار بولىدۇكى، خوجايىن، دىرېكتور بولالمايدۇ. بەزىلەر ئۆز خوجايىنىنىڭ دوّت ـ كالۋالىقىدىن توختىماي قاقشاپ، زارلايدىيۇ، يەنە شۇنىڭغا بىر ئۆمۈر قۇل بولۇپ خارلىقتا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۆز نىشانى ئۈچۈن نېمە قىلىش، نېمە قىلماسلىقنى ئايدىڭلاشتۇرالماسلىق ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن كەسكىن يول تۇتالماسلىق زامانىمىز تالانتلىقلىرىدىكى ئېغىر مەنىۋى تراگېدىيە.

سىز، بىز قانداق قىلارمىز؟ قايسى مەقسەت، قايسى غايە ـ ئېتىقاد ئۈچۈن جان بېرەرمىز؟ ياكى يەنە شۇ مەقسەت ـ نىشانسىز لەيلىۋەشتەك لەيلەپ يۈرۈپ كۈننى كەچ قىلارمىزمۇ؟ ئىدارىدە ھۆكۈمەتنى، ئۆيدە ئۆزىمىزنى، بالا ـ چاقىلىرىمىزنى، باھانە ـ سەۋەبتە خۇدانى ئالداپ ئۆتۈۋېرەرمىزمۇ؟

ئاڭلىسام، ئىلىم ـ ئىمان ئىزدەشتە كېچىكىش يوقمىش. نىشان تۇرغۇزۇش ھەقىقىي ھاياتقا قەدەم بېسىشنىڭ تۇنجى قەدىمى. پۈتكۈل يەر شارىدا زەنجىرسىمان سېپىش لىنىيىسى شەكىللەندۈرگەن كىنتاكى يەرلىك توخۇ دۇكانلىرىنىڭ

بەرپاچىسى خوللاند. سەندىس 88 يېشىدا نىشان تۇرغۇزۇپ، تۇنجى قېتىملىق سۈغۈرتا يارەەم پۇلى بولغان 105 دوللار بىلەن ئىش باشلاپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغانىكەن، سىز، بىز تېخى ئۇ ياشتا ئەمەسمىز. تەۋەككۇلگە تولغان ھاياتلىق مەنتىقىمىزنى چۈرۈپ تاشلاپ، قەيەرگە، قانداق بېرىش ھەققىدە دادىل ئىزدىنىپ باقايلى ۋە شۇ يولدا قەتئىي ئاداشماي كۈرەش قىلىپ باقايلى. ئىزدەنگۈچىلەرگە بەخشەندە قىلىۋېتىلگەن بەرىكەت، ھېكمەت، سائادەت نۇرلىرىنى نىمجانلاشقان، لايغەزەللەشكەن، غايىسىز، خۇنۇك گەۋدىمىزدە كۆرۈپ قالساق ئەجەب ئەمەس.

2006 ـ يىل 10 ـ فېۋرال، قاراقاش ـ ياۋا.

داستخان

1

قورساق ئاچتى. بەندىمىز، نەپسىمىز بىزنى ھەر مىنۇت، ھەر دەم ئاللىقاياقلارغا، ئاللىقانداق نېمەتلەرنىڭ ھۆزۈر ـ ھالاۋىتىگە سۆرەپ تۇرىدۇ. ئاجىزمىز. ئادەم ئەلەيھىسسالام چەكسىز مەرھەمەت ۋە مىسلىسىز ئاسايىشلىقلارنىڭ ئىچىدە تۇرۇپمۇ نەپسى بالانىڭ ئازدۇرغۇچى سۆرەش كۈچىدىن ئۆزىنى تۇتۇۋالالمغانىدى ... ئۇنىڭ بۇيۇكلۇك ۋە ئاجىزلىق، ئەزىزلىك ۋە خارلىق يۇغۇرۇلغان جىسمى ـ ۋۇجۇدىغا ئىنسانىي ئەزەلىيەتنىڭ تامغىسى بېسىلىپ كەتتى ...

قورساق، نەپس، ئاچلىققا قانداق مۇئامىلە قىلىش بىر ئىنساننىڭ ياكى مەلۇم بىر توپنىڭ ھاياتلىق دىئالېكتىكىسىدىن ئۇچۇر بېرىپ تۇرىدۇ.

قورساق ئاچتى. ئۇ توختىماي ئېچىپ تۇرىدۇ. تېگى يوق ھاڭدەك يېسە ـ يېسە تويمايدۇ. ھازىر يېسەك كەينىدىنلا داخور كالىدەك كارکىراپ دۇمباق چالىدۇ ... باتۇرنىڭمۇ ئاچىدۇ، قورقۇنچاقنىڭمۇ ئاچىدۇ؛ رەئىسنىڭمۇ ئاچىدۇ، پۇقرانىڭمۇ؛ غەنى ـ بايىنىڭمۇ، تىلەمچى ـ سائىلنىڭمۇ؛ قەھرىمانىنىڭمۇ، مۇناپىقنىڭمۇ ... ھەممىسنىڭ قورسىقى ئاچىدۇ. ھېچكىم تېخى

قورساق ئاچۇرمايدىغان يەمەك - غىزانى ئىشلەپچىقىرالمىغىنى يوق ھەم ئىشلەپ چىقالمايدۇ. قۇربى يەتمەيدىغان، تەن ئېلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى تەن ئېلىپ، غەيىبى قۇدرەت - قانۇنىيەت ئالدىدا باش ئېگىشمۇ بىر خىل سەمىمىيلىك ۋە پەزىلەتتۇر.

مەن باش ئەگكۈچىمەن. قورسىقىم ئېچىپ تۇرىدۇ. تالانتلىق يازغۇچىمىز ئەختەم ئۆمەر چېغىدا قورسىقى ئاچسا چىدىيالماي يىغلاپ سالىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇنىڭغا قارىغاندا چىدام ۋە تاقەتتە نەچچە ھەسسە ئاجىز مەندەك شۇمتەكىنىڭ ھالىغا مىڭ ۋاي. مەن ئاجىزلىقىنى تەن ئېلىپ تىك ياشىغۇچىمەن. قورسىقىم ئاچتى، ئاچقان ئىكەن بۇ بالايى ئەزىمنى تولدۇرماي مۇمكىن ئەمەس... قورساق... يۇگۇر نۇرمۇھەممەد، ئۇنى تۇيدۇر، نېسىۋىسىنى بەر...

— قوللىرىنى يۇيۇۋالسىلا...

چۆچۈپ توختاپ قالدىم ۋە سىلكىنىپ ئېسىمگە كەلدىم. ئاچلىقىنىڭ يامانلىقى كۆزنى قارىغۇ، ئەقلىنى گال قىلغانىدى. مۇزدەك سوغۇق، شېشىدەك سۇزۇك سۇ ئەقىل - ھوشىنى يوقاتقان سەزگۈلىرىمنى جانلاندۇردى. مەن قولۇمغا شىرقىراپ چۈشۈۋاتقان سۇغا تىكىلگىنىمچە نەپسىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان ۋەھدەتلەرنى ئاختۇرۇشقا كىرىشتىم. بۇ يەردە ئاددىي، ئەمما تەپەككۇر قىلغۇچى ئىنسانغا ئاجايىپ ھېكمەتلەرنى ئاشكارا قىلغۇچى ھېكمەتلەر يوشۇرۇنۇپ ياتقاندەك قىلاتتى...

2

قورساق ئاچتى.

بۇ، دەپ يۈرگۈدەك ئىشمۇ؟ ئۇنىڭ ئېچىشى تۇنجى قېتىملىق ياكى بىر مەندىلا ئايان بولغان ئىش ئەمەس. ھەممە ئادەمنىڭ ئاچىدۇ، كۈندە ئۈچ قېتىم... ياق، ئۈچ قېتىملا ئەمەس، بەزىدە

نەچچە ـ نەچچە قېتىم... ئۇنىڭ كۈندە قانچە قېتىم ۋە قانداق ئېچىشى سېنىڭ ئۇنى قانداق تويغۇزۇشۇڭغا باغلىق، ئۇنى تويغۇزالامسەن؟... قورساقتا بۇيۇك دىئالېكتىك دىئالوگدىن بىرى مەۋجۇت.

ـــ سەن ئاجىزسەن، بەكلا ئاجىز بىر ئىنسانسەن.

ـــ ياق، مەن كۈللى كائىناتنىڭ ئەڭ ئەزىز ۋە كاتتا سەمەرىسى بولمىش ئىنسانمەن، ئاسمان ـ زېمىن بىز ئۈچۈن باش ئۇرغان.

ـــ ئاسمان ـ زېمىن باش ئۇرغان ئادەم سەن ئەمەسسەن.

ـــ بەلكىم...

ـــ قورساق ئۈچۈن تىزلانغان كىشىگە دالىدىكى گىياھمۇ باش ئەگمەيدۇ.

ـــ مەن قورساق ئۈچۈن ئەمەس، ياشاش ئۈچۈن تىزلاندىم.

ـــ سېنىڭ ياشىشىڭ قورساق ئۈچۈنمۇ؟

ـــ ئۇلۇغ گەپلەردىن كۆرە راست گېپىم شۇلدۇركى، بۇ سوئالىڭنىڭ يېرىمىغا «ھەئە»، يېرىمىغا «ياق» دەپ جاۋاب بېرىمەن.

ـــ خۇمپەرلىك قىلما، ئىنسان.

ـــ قورساق ـــ نەپس مەن ئۈچۈن سىناقتۇر. ئۇنىڭ يېرىمى مېنى تىنىمسىز ھالدا قۇتراتقۇچى شەيتانىنىڭ ئۆۋۈسى. ئۇنىڭ ئىپلاسلىقى مېنى ئاچ كۆزلۈك، پەسكەشلىك، سۇخەنچىلىككە، ئىشرەتخورلۇققا ئۈندەيدۇ ۋە مېنى تىزلىنىپ باش ئېگىشكە زورلايدۇ. يېرىمى مېنى ئىلاھى بىرلىك تامان يۈزلىنىشكە ئۈندىگۈچى پەرىشتە ئوردىسى. ئۇ مېنى شۈكۈر، تاقەت، غەيرەت، مېھرىبانلىق ۋە رەھمەت تۇيغۇسىغا يېتەكلەيدۇ ۋە ئوخشاشلا مېنى تىزلىنىپ باش ئېگىشكە ئۈندەيدۇ. قايسىسىغا يۈزلىنىش دەل مېنىڭ كىملىكىمدۇر. مەيلى قايسىسىغا ماڭساي،

مەن هامان تىزلانغۇچىمەن. ياشاش ئۈچۈن تىزلاندىم دېيىشىم شۇ ۋەجدىندۇر. بىلگىنكى، بىر ئىنسان ئۆز قەلبىگە باش ئەگمەي تۇرۇپ يەنە بىر بەندىگە ھەرگىز تىز پۈكمەيدۇ. مەن نەپسى - ۋۇجۇدۇمنىڭ ئاچلىق - چاڭقاقلىقىنى قانچىكى ئوبدان قاندۇرالىسام شۇنچە تاقەتلىكمەن ۋە شۇنچە زور تەسەللىي بىلەن تىك ياشايمەن. ئۇنى قانغۇچە تويدۇرۇش، باشقىلارنىڭ يېگەن - ئىچكىنىگە ياكى قولىغا تەلمۈرۈپ قالماسلىق ئۈچۈن بار كۈچۈم بىلەن ئىشلەيمەن. ئەمما، تەن ئالىمەنكى، مەن ئۇنى ھەرگىز تولدۇرالمايدىغانلىقىمنى بارغانچە ئېنىق ھېس قىلماقتىمەن.

— مانا بۇ سېنىڭ ئاجىزلىقىڭ ھەم ئۇلۇغلۇقۇڭ. قورساقتا سېنىڭ ئاجىزلىقىڭ مۇجەسسەم. سەن يېمەي تاقەت قىلىپ تۇرالمايسەن، ھەتتا ئۆلسەن. كۈندە ئۈچ ۋاخ تاماقنى يۇگۈرۈشنى نەپسى، قارنىڭنى تولدۇرۇش دەپلا ئويلاپ قالما. ئۈچ ۋاخ تاماقتا ئايىغۇچى ۋە كۆيۈنگۈچى بىر روھ مەۋجۇتكى، ئۇ سېنى ھېرىپ - چارچاشتىن، دۇنيانىڭ غەم - غۇسسىلىرىدىن بىردەم بولسىمۇ يىراق قىلىدۇ ھەم سېنى پۈتكۈل جاھاننىڭ ئەڭ ئەزىز ۋە لەزىز نېمەتلىرىنىڭ قېشىغا باشلاپ بارىدۇ. مانا بۇ سېنىڭ ئۇلۇغلۇقۇڭنىڭ نامايەندىسى. سەن قورساقنىڭ نېمىلىكىنى ۋە ئۇنىڭغا قانداق مۇئامىلە قىلىش كېرەكلىكىنى بىلگىنىڭدە ئۈچ ۋاخ تاماققا سېلىنغان داستىخان شۇنداق بىر مەرھەمەت پايانداز بىغا ئايلىنىدۇكى، سەن ئۇ يەردىن ئىنسان، دۇنيا، ئاخىرەت تۇيغۇلىرىنىڭ بىر - بىرىدىن ئاجرالماس بىرىكمە گەۋدىسىنى كۆرەلەيسەن. قورسىقىڭ ئۈچ مەررە ئاچمىغىنىدا ئىدى، سەن ئالىلىقاچان چارچاپ ئۆلەتتىڭ، دۇنيالىقتىكى ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلمەس ئىدى؛ ئىنسانىنىڭ شۇكۇر، ئىنساپ تۇيغۇلىرى كۆتۈرۈلۈپ كېتەر ئىدى؛ ئىنسان ئىنسانىنىڭ قەدىر - قىممىتى ۋە تەبىئەت ئاتا قىلغان نازۇ نېمەتلەرنىڭ

هۇرۇر ـ لەززىتىنى بىلمەس ئىدى. مىڭ شۇكۇرلەركى، قورساق ئېچىپ تۇرىدۇ، داستىخانلار سېلىنىپ تۇرىدۇ.

ـــ مەرھەمەت ...

3

ئاقلىقتا سۈتتەك، پاكلىقتا نۇردەك، يۇمشاقلىقتا يىپەكتەك گۈلدار داستىخان يېنىڭ لەپىلدەپ ئالدىمىزدا يېيىلىپ توختىدى. ئۇنىڭ لىغىرلاپ يېيىلىشى سۈنىڭ يۇمشاق دولقۇنىنى، تاڭ سەھەردىكى سەلكىن شامالنىڭ يۈمران گۈل ـ گىياھلارنى يەلپۈتكەندىكى تەۋرىنىشىنى ئەسلەتتى. ئېيتقۇسىز راھەت تۇيغۇ ئىچىدە قالدىم. قولۇم يۇيۇلغان، كالام يۇيۇلغان، قەلبىم ئۇيۇلغان ھالدا پاكىز داستىخانغا تىكىلدىم. ئايىغىم پەگاھتا، دۇنيانىڭ تۇگىمەس غېمى ـ غۇسسىلىك ئىشلىرى تالادا قالدى. ئالدىمدا پاك ـ پاكىز، سۈپسۈزۈك داستىخان، قارشى تەرىپىمدە چىرايىدىن نۇر ۋە خۇش تەبەسسۇم يېغىپ تۇرغان مېھرىبان ئىنسان، داستىخاندا كۈننىڭ تەپتى، شامالنىڭ دەپتى، تۇپراقنىڭ جېنى، سۈنىڭ قېنىدا پىشقان شېرىن ـ شەربەت مېۋە ـ چېۋىلەر ۋە قاتمۇقات قۇربان بېرىش، بېغىشلاش، ئاتاش، ئەجىر ـ مېھنەت سىڭدۈرۈشتىن كېيىن تەييارلانغان ھالال يېمەك ـ ئىچمەكلەر ... ئۇنىڭدا جان ـ جانىۋار، گۈل ـ گىياھ، توپا ـ تۇپراق، سۇ، كۈن، ھاۋا، ئادەملەرنىڭ ... ھەممە ـ ھەممىنىڭ ئەجىر ـ مېھنىتى، قان ـ تەرى ۋە غۇبارسىز قۇربان بېرىش روھى بار ...

ياربەب، مەن نەدىن كەلدىم ۋە نەگە كەلدىم؟ مەن ئالەم ئالدىدا نېمەيۇ، مېنىڭ ئالدىمدىكى نېمە ۋە نە ئۇچۇن؟

تېخى نەچچە مىنۇت ئىلگىرىكى غېمى ـ غۇسسىلەر،

خاپىچىلىقلار، ئالدىراشچىلىقلار، دۇشمەنلىك - ئارازلىشىشلار، تەنە - مالامەتلەر قايدا قالدى - ھە؟!...

بىر نۇر تىزىمغا يامىشىپ چىقتى ۋە توختىماستىن يۇقىرى ئۆرلەپ دىممىنى سىقىنىچە، بوغۇزۇمنى بوغۇپ قۇرساق بوشلۇقۇمغا كىرىپ كەتتى. تىنالماي قالدىم ۋە تىزلاندىم....

ھەئە، مەن تىزلانغۇچى، تىزلاندىم ئالدىڭدا.

مەن يۇكۇنگۇچى، پۇكۇلدۇم ئالدىڭدا.

مەن ساڭا ئېڭىشكۇچى، باش ئەگدىم باغرىڭغا...

داستىخان، مەن ئۇنىڭ ئالدىدا ھۆرمەتتە تىك ئولتۇرغۇچى...

خەلقىمىز ئەسىر - ئەسىرلەردىن بېرى داستىخاندا يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ كەلگەن، ھەتتا بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشنىمۇ ھار ئېلىپ كەلگەن. يۇكۇنۇش تىزلىنىش دېمەكتۇر، ھۆرمەت دېمەكتۇر. يۇكۇنۇش ئەڭ ھۆرمەتلىك جايدا كۆرسىتىلىدىغان ئىززەت.

يۇكۇندۇم. يۇكۇنۇشۇم قورساق ئۇچۇنمۇ؟

— قورساق ئاشقازانلا ئەمەس. تەپەككۇر قىلغۇچى ئىنسان ئۇچۇن ئۇ ھەر دائىم شۇكۇر ۋە ھەربىكەت سىگنالى چالغۇچى قوڭغۇراقخانا!

تىزلاندىم.

— تىزلانغىنىم داستىخان. ئۇ يالغۇزلا رەخت ئەمەس. ئۇ بىر پارچە رەخت ئىدى. بىز ئۇنى داستىخان قىلىش نىيىتىدە سېتىۋالغان ھامانلا ئۇ مۇقەددەس سىمۋولغا ئايلىنىپ كەتتى. نىيەتنىڭ ئۇلۇغلۇقى بىر پارچە ئاددىي رەختكە چوڭقۇر مەنە بەردى. مېنىڭ تىزلانغىنىم شەكىل ئەمەس، ماھىيەت!

ئېڭىشتىم.

— ئالغان تائام، سالغان لوقما ھەلەپ مەنسىدىكى يېمەكلىك ئەمەس، ئىخلاس بىلەن يۇغرىلغان مېھنەت، ئەقىلدە يورۇغان. كۆز ۋە شۇكۇر - ئېھسان بىلەن يۇيۇلغان ئىشتىھا ئۇنى كاتتا

نېمەتكە ئايلاندۇردى. ئۇ بەرىكەتنى سۆرەپ ماڭغۇسى.

قاندىم، تويدۇم ۋە بوشىشىپ كەتتىم...

ــ كۇللى كائىناتنىڭ مۆجىزىلىك سەمەرىسى بولمىش ئەڭ ئەزىز ئىنسانىنىڭ نەپسى ــ ۋۇجۇدى پەقەت ۋە پەقەت ئىنسانغىلا خاس بولغان قان ــ قېرىنداشلىق مېھىر ــ مۇھەببەتنىڭ كۆيۈم ــ سۆيۈملۈك قۇچاقلىرى ئارىسىدا تەبىئەتنىڭ ئەڭ شېرىن ۋە لەززەت لوقما ــ تائاملىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى. تەسەۋۋۇرىمدىكى «ۋەھدەتى ۋۇجۇد»نىڭ لەززىتى شۇ بولىدىغان بولسا، مەن نېتەي، مەن نېتەي؟!...

يۈكۈندۈم ئالدىڭغا!...

كىملەر سالدى ماڭا داستىخان؟

ۋە مەن سۇندۇم كىمگە بىر تال دان؟...

سوراق ــ جاۋاب بېرىش، ھەتتا قېچىپ قۇتۇلۇشمۇ ئىنتايىن مۇشكۇل ۋەجدانىي سوراق ــ داۋاملىشىۋاتاتتى. بۇنى ھەممە ئادەم ئۆزىدىن سورىيالامدۇ ۋە خۇمپەرلىك قىلماي جاۋاب بېرەلەمدۇ؟ بىز كۆپ ھاللاردا قورساق تويسىلا كىمنىڭ، نېمىسىنى، قانداق يېگىنىمىزنى ئۇنتۇپ قالىمىز، ھەتتا بىلىپ تۇرساقمۇ بىلمەسكە سېلىۋالىمىز.

ــ دۇئا بەرسىلە!

قائىدە ئۆز يولىدا داۋاملىشىۋاتاتتى. داستىخان قائىدىسى مەلۇم بىر دەۋر ئىجتىمائىيىتىنىڭ كۆرگۈسىدۇر. بىز بۇ كۆرگۈدىن شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ مەنىۋى سۈپىتىگە ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىش ھالىتىگە باھا بېرەلەيمىز.

4

بىلگۈچى ئىنسانغا، سەن ئالىمىي بارلىقنىڭ ۋە جىمى ــ جىمى ئەزىز ــ لەزىزلىكنىڭ جەمگاھىسەن، داستىخان!

بىز سەندە تەنگە قۇۋۈەت، روھقا ھىممەت تاپمىز؛ بىز سەندە چارچىغان نەرۋىلارغا بەرھەم بېرىمىز؛ بىز سەندە ئارازلاشقان قەلبىلەردىكى غۇم ـ ئاداۋەت داغلىرىنى يۇيىمىز؛ ھەرقانداق مەسلىھەت، كېڭەش بىزدە داستىخاندا بولىدۇ؛ ھەرقانداق ئۆچمەنلىك داستىخاندا تۈگەيدۇ؛ كۆڭۈل كۆڭۈللەرگە داستىخاندا باغلىنىدۇ؛ تۇغۇمدىن ئۆلۈمگىچە ئىنسانىنىڭ تامامى خۇشلۇق ۋە غەشلىكلىرى مانا شۇ داستىخاننى چۆرىدەپ ئېلىپ بېرىلىدۇ... داستىخان تۇرمۇشىمىزنى مەنگە ئىگە قىلغۇچى ھىممەت، رەھمەت ۋە بەرىكەتتۇر.

ھەممىسىمۇ؟

...

دادام داستىخان سالماي يېيىلگەن تائامدا بەرىكەت يوق، دەيتتى ۋە داستىخان قائىدىسىگە سەپرالىق بىلەن ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى. مەن دادامنىڭ تاماق پىشقان ھامان قولنى پاكىز يۇيۇپ سۇكىگە (سۇپىغا) چىقىپ ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇش، تاماقنى ئالدى بىلەن كىچىكلەرگە بېرىش، نورمال سۇرئەتتە، ئاۋاز چىقارماي يېيىش، داستىخاندا قالايمىقان ھەرىكەتلەرنى قىلماسلىق، ئۆزىنىڭ ئالدىدىن، بىر تەرەپتىن يېيىش، ئىلغىماي يېيىش، ئاشۇرۇپ قويماسلىق، تاماقتىن قۇسۇر تاپماسلىق، ئىسراپ قىلماسلىق، دۇئادا چوڭلارغا قاراش، داستىخاندا كۆپ گەپ قىلماسلىق، داستىخاننى پاكىز يىغىشتۇرۇپ قېقىش، بىكارلانغان قاچا ـ قۇچىلارنى دەرھال يۇيۇۋېتىش، ئۆيدە يۇندى قوندۇرماسلىق... قاتارلىق تەنبىھ ـ نەسىھەتلىرىنى تالاي ئاڭلىغانمەن. شۇ تۇپەيلىمۇ داستىخان مەن ئۈچۈن شۇ قەدەر مۇنتىزىم، تەرتىپلىك جەريانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش مەيدانىدەك بىلىنەتتى. داستىخان ئەدەپ، ھۆرمەت، سىپايىلىك، ئادەمگەرچىلىك، كۆيۈم، رەھمەت سورۇنىدەكلا تۇيغۇ بېرەتتى ۋە

هەم مەن شۇنداق تونۇش كېرەكلىكىنى قانۇن - قانۇنىيەت يۇكسەكلىكىدە چۈشەنگەنىدىم. مېنىڭ نەزىرىمدە ھاياتنىڭ مەنە - ماھىيىتىنى قەلبى بىلەن چۈشەنگەن بىر ئىنسان داستىخانغا ھەرقانداق پەسكەش، قىلىقسىز، چاكىنا ئادەت - ھەرىكەتلىرىنى يىغىشتۇرۇۋېتىپ كېلىشى كېرەك ئىدى. شۇنداللا داستىخانغا رەھمەت، بەرىكەت ياغاتتى. ۋەھالەنكى، بىز شۇنداق بىر جەريانىنى كۆرۈۋاتىمىزكى، داستىخاندىكى قالىدە - تەرتىپ ئاجىزلىشىۋاتاتتى، ئۆزگىرىۋاتاتتى، ھەتتا ئاينىۋاتاتتى...

— نېمە داستىخانغا پۈتۈكۈنى سۇنۇپ ئولتۇرىسەن؟ يىغىشتۇرۇپ، يۇكۇنۇپ ئولتۇر!

— ھالالغا ھارامنى، ياخشىغا يامانىنى ئارىلاشتۇرۇپ يېگەن نەدە بار؟ زۇلۇمدىن قورقمامسەن؟

— يەرگە چۈشكەن ئۇۋاقنى تەر. قانچىلىك تەستە كەلگىنىنى بىلەمسەن شۇنىڭ؟ دەسسەپ سالساڭ كور بولارسەن بىكار.

— داستىخاندا نېمە ئارتۇق گەپ بۇ ئۆزى؟ تاماق ۋاقتىدا تاماق يېگۈلۈك، تامىقىڭغا شەيتان شېرىك بولسۇنمۇ يە؟

— يېسەڭ قۇسۇر چىقارماي شۇكۇر دەپ يە، بولمىسا يېمە، گەپ قىلما.

— قايسىڭ ئاشۇردۇڭ بۇ سەينى؟ سەنلەر ئاچ قېلىپ باقمىغان، شۇڭا بىلمەيسەن. شۇنداق بىر كۈنلەر كېلىدۇكى، ئىسراپ قىلغان ھەربىر تال ئاشنىڭ جازاسىنى بىرمۇبىر تارتىسەن. شۇ چاغدا توۋا قىلدىم، توۋا، دېمىگىنىڭنى مەن بىر كۆرەي..

.....

بۇ گەپلەر، ھەي.. ئىسراپچىلىق قاينىاپ تۇرغان ئۇستەللەرگە مەن نېمە دەي؟ ھالال ھارامغا، پاكىزلىق مەينەتچىلىككە، ھايا شەھۋەتكە، ئىپپەت سودىغا، ئەدەپ نومۇسسىزلىققا، ھۆرمەت

مەسخىرىگە ئارىلىشىپ كەتكەن سورۇنغا مەن نېمە دەي؟

يۇكۇنۇپ ئولتۇرىدىغانلار، ئولتۇرالايدىغانلار، مۇھىمى تىزلىنىپ ئولتۇرۇشتىن روھىي لەززەت ئېلىشنى ئىزدەيدىغانلار ئازلاپ كەتتى. بىز تىزلىنىپ، قاتارلىشىپ ئولتۇرىدىغان، چوڭ ـ كىچىكلەر ئارا قىزغىن، سەممىي تەكەللۇپ تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان داستىخانىنى بارغانسېرى ئاز كۆرىدىغان بولۇپ كەتتۇق؛ بىز ئۇستەللەرگە، ساپالارغا كۆچۈۋالدۇق. ئەمدى تىزلىنىپ، يۇكۇنۇپ، ئېڭىشىپ ئەمەس، گىدىيىپ، تىكلىنىپ، ھەتتا پۇتىمىزنى مىنگەشتۇرۇپ ئولتۇرىدىغان بولدۇق؛ تېلېۋىزورغا قاراپ ئولتۇرۇپ كىم بىلەن نېمە يەۋاتىمەن، ئۇنىمۇ ئويلىيالماس بولۇپ كەتتۇق؛ كىم، نېمە بىلەن، قانداق ئەتتى، ھەتتا بۇنىمۇ سۈرۈشتۈرمەيلا غىزالىنىۋېرىدىغان بولۇۋاتىمىز... داستىخانىنىڭ شەكلى، ئولتۇرۇش قائىدىسى، يېمەك ـ ئىچمەكنىڭ خىل ـ تۈرى ئۆزگەرگەن بىلەن ماھىيەت، تونۇش ئۆزگەرمىسە بولاتتىغۇ؟!

داستىخاندا ھاراق ـ شاراب قاينىيدىغان بولدى. بىز ئاچ كېلىپ تويۇپ، ئاجىز، ماغدۇرسىز كېلىپ كۆچلۈك، بەقۇۋۋەت ھالدا تويۇپ، كېكىرىپ ۋە شۇكۇرانە تۈيغۇسى بىلەن قايتىدىغان داستىخانغا ئەمدى خېلى كۆپىنچىمىز ئوڭ كېلىپ تەتۇر، ساق كېلىپ ئەلەس، توق كېلىپ ئاچ، ساغلام كېلىپ زەھەرلىنىپ قايتىدىغان بولدۇق. ھەممەت، نېمەت، رەھمەت، بەرىكەت ۋە ئارىدىكى نىزانى يۇغۇچى مەغپىرەت بىلەن تولغان داستىخاندىن ئەمدى بىز نېمىلەرنى تاپىمىز ۋە نېمىلەرنى ئىزدەيمىز؟ بىر ـ بىرىگە غەزەپ بىلەن تىكىلگەن كۆزلەرنىمۇ؟ قاينىاپ تۇرغان سۇخەنچىلىك، غەيۋەت ۋە تۆگمەس پىتنە ـ پاساتنىمۇ؟ ئەھمىيەتسىز پاراڭ، مەززىسىز كۈلكە ـ چاقچاق، سىياسەت، بەتبۇي پۇراق، قاۋسىق ئىس ـ ھىد، تىزگىنىدىن چىققان

نومۇسسىز شەھۋەت، يىرتىلغان ھايا پەردىلىرى ۋە ئاپئاشكارا بۇزۇقچىلىق ئىچىدە بۇيۇك نېمەتلەر مۇزلىدى، بۇلغاندى؛ رەھمەت داستىخىنى جارتىلداپ يىرتىلدى؛ ئەپۇ ـ مەغپىرەتنىڭ ئالىقىنىنى چىن كۆڭلىدىن سىقىپ قېرىنداشلىق مېھرىنى چېكىتىپ، ئورتاق بىر مەنزىل ئۇچۇن قول تۇتۇشىدىغان قوللارنىڭ قايدىلىقىنى كىمدىن سورايمىز؟...

بۇ، داستىخاننىڭ ئۇنتۇلۇشى، رەڭۋاز جاھانىنىڭ ئىستېمال ئادىتىگە ماس كەلمىگەنلىكى ياكى ئۇنىڭ شەكىل ئۆزگىرىشى قىلىپ ئۇستىللەرگە ئالماشقانلىقىنىڭ نەتىجىسىمۇ؟

جاۋاب: ياق!

بۇ، قورساق بىلەن داستىخان، ئېھتىياج بىلەن نېمەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتكە يۇزلەنگۈچى ئىنسانىنىڭ مەنىۋى سۇپىتىنىڭ، شەيئىلەرنى تونۇش، كۆزىتىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

ـــ ئاچلىق، توقلۇق... زەر داستىخان، چىت داستىخان ۋە ياكى جۇلدۇر كېپەن ماتا يا لاتا... ساڭا مەيلى قانچىلىك ئۇلۇغ مەنە، سىر ـ ھېكمەتلەر يوشۇرۇنغان بولسىمۇ، ئىنسان، يەنە شۇ زاتى ئىنسانىنىڭ ئەقىل كۆزى كۆرمىسە، تەن سەزگۈسى سەزمىسە، سەن نەقەدەر بىچارە ۋە ئاجىز ـ ھە ؟!

ـــ ياق، خاتالاشتىڭ. سېنىڭچە ئەقىل بىردىنبىر قىممەت بەلگىلىگۈچى ئامىلمۇ؟ ئەقىل تونۇمىسا مەۋجۇتلۇق مەنىگە ئىگە ئەمەسمۇ؟ بىلگىنكى، رەھمەت ئەزەلدىن ئاجىز ئەمەستۇر، ئىنسانغا رەھمەت قىلىپ بېرىلگەن نەرسە تېخىمۇ بىچارە ئەمەستۇر. ئىنسان دۇرنىڭ قەدرىنى بىلمەي، ئۇنى ئەخلەتكە تاشلىسىلا، سېنىڭچە دۇر ئەخلەتكە ئايلىنىپ قالامدۇ؟ گۆھەر پوقتا مىڭ يىل ياتسىمۇ، يەنە شۇ گۆھەردۇر. خار ـ بىچارىسى رەھمەت قىلىپ بېرىلگەن نەرسىنىمۇ تونۇپ پايدىلىنالمايدىغان

ئىنسانىدۇر. ئۇ بىرىلگەن نەرسىنىڭ قەدرىنى بىلگۈچە ئۆزى بىلىپ - بىلمەي چەكسىز ھەرەج ۋە خاپىلىق تارتىدۇ ۋە تالاي يىللاردىن كېيىن شۇ نەرسىنى تاپقاندىن كېيىن، ئاھ - ۋاھ، مەن ئۇنى تاپتىمۇ، بۇنى كەشىپ ئەتتىم، مەن بۇنىڭغا ئاخىر ئېرىشتىم ۋە مۇنداق - مۇنداق ئاسانلىق - ئەۋزەللىكلەرگە ئېرىشتىم، دەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئۇ نەرسە ئۇنىڭغا ناھايىتى بۇرۇنلا بېرىلگەن. بىر كاتتا زەردار ئۆزىنىڭ غەنى - بايلاردىن ئىكەنلىكىنى، ئۆزىگە تەۋە نۇرغۇن بايلىقنىڭ بارلىقىنى بىلمەي تالاي يىللار ياشىسۇنۇ ۋە بىر زامانلارغا كەلگەندە ئاشۇ بايلىقىدىن ئىككى تىللانى تېپىۋېلىپ مېنىڭ پۇلۇم بار بولدى، دەپ ۋارقىراپ يۈرسۇن. سەن ئۇنى راستىنلا باي بولدى دەمسەن ياكى تالاي نەرسىلەردىن مەھرۇم قالدى دەپ ئويلامسەن؟ بۇ جەريانىدا خار - زار بولىدىغىنى ئۇنىڭ بايلىقىمۇ ياكى ئۇنىڭ ئۆزىمۇ؟ چوقۇمكى، رەھمەتكە تۇزكورلۇق قىلغۇچى ئىنسانغا جازا مانا مۇشۇنداق تۈيدۇرماستىن، ئاستا - ئاستا كېلىدۇ، ھەتتا ئۇ ئىنسان ئۆزىنىڭ قانداق ھالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنىمۇ بىلەلمەي قالىدۇ ... كۆرىدىغان كۆز بارمۇ؟..

سۇكۇت، چەكسىز سۇكۇت داۋاملىشۇاتاتتى...

5

داستىخان سالدىم، قۇربىم يەتكەن دائىرىدا غىزا تەييارلىدىم ۋە يۇكۇندۇم...

مېنىڭ يۇكۇنگۈم، تىزلانغۇم، قەدىردان ئادەملىرىم بىلەن دىدارى مۇلاقەتتە ئولتۇرۇپ ھاياتلىققا بەخشەندە قىلىنغان نازۇ نېمەتلەردىن ھۇزۇرلانغۇم، جىسمىمنى كۈچكە، روھىمنى قۇۋۋەتكە تولدۇرۇپ، ئاندىن قوپۇپ گەۋدەمنى تىك تۇتۇپ ياشاش ئۈچۈن كۈرەش قىلغۇم كېلىدۇ.

يۇكۇنۇش مەندىكى كۆرەڭ ـ مەغرۇرلۇقنى يۇيۇۋەتسە دەيمەن؛
تىزلىنىش مېنى ئىتائەتچان، ئەمما ئۆزۈمنىڭ قۇربى يېتىدىغان ئىشلاردا شىجائەتچان قىلسا دەيمەن؛
ئېڭىشىش مېنى ئۆزۈم ئېرىشەلەيدىغان نەرسىلەرنى قەدىرلەشنى بىلىدىغان شۇكۇرچان ۋە يەنە ئۆز نىشان ـ پىلانىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن باش چۆكۈرۈپ تىرمىشىشنى بىلىدىغان كۈرەشچان قىلسا دەيمەن...
ئىتائەتتە ئىنسانمەن، ئىسيانمدا شەيتانمەن!...
داستىخان مېنى رەھمەتنىڭ بايانى ۋە پايانىغا يېتەكلەيدۇ. مەن ئۇنىڭغا ئەقىل كۆزۈم بىلەن قارىسام ۋە سەممىي نىيىتىم بىلەن ياندىشىسام دەيمەن.

2008 ـ يىل 17 ـ سېنتەبىر، ئۈرۈمچى.

ئىنسان: ئىدىيا ئاساسىدىكى ئۆزگىرىش

بىر مىللەتنىڭ ئەپسانىۋى ئېڭىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ، شۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىياتىنى ھەقىقىي مەنىدە چۈشىنىپ يېتىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس.

— ۋېلىك

ئەپسانە ئىنسانىيەتنىڭ گۆدەك ھالەتتىكى ئەڭ ئىپتىدائىي ئاڭ ـ تەپەككۇرىنىڭ مەھسۇلى. ئىپتىدائىي ئادەملەر بىر ـ بىرىدىن سىرلىق، مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان تەبىئەت ھادىسىلىرى ئالدىدا گاڭگىرىغان، تەئەججۇپلەنگەن، قورققان ۋە ھەتتا قانداقتۇر بىر غايىب كۈچنىڭ شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىۋاتقىنىغا ئىشەنگەن، ئۇلارنى مۇقەددەس بىلىپ چوقۇنغاندى ۋە بۇ خىل سىرلىق دۇنيا قاراش تەبىئىي ھالدا ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ھاياتلىق چۈشەنچىلىرىنىڭ خېمىرتۇرۇچى بولمىش ئەپسانىلەرنى شەكىللەندۈرگەندى. دۇنيانىڭ، ئادەمنىڭ يارالمىشىدىن تارتىپ كائىناتتىكى ھەربىر تەبىئەت ھادىسىسى ۋە جانلىقلارنىڭ ھەرىكىتىگىچە مۇئەييەن ئەپسانىۋى قاراش شەكىللەندۈرۈپ، شۇنىڭغا ئىشىنىپ ياشاپ كەلگەندى. ئىنسانىنىڭ ئەقلىي ئېڭى بىلەن ئەپسانىۋى ئېڭى بەلگىلىك نىسبەتتە تەتۇر تاناسىپ شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئىنسان تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ سىرلىق ھەرىكتى ئالدىدا قانچىكى ئامالسىز قالغانسېرى شۇنچە ئەيمىنىش تۇيغۇسىغا

چۆمگەن ۋە شۇ ھادىسىگە تېخىمۇ سىرلىق، غايىۋانە ئۇلۇغلاش تۈيغۇسىدا مۇئامىلە قىلغانىدى. «كونا تاش قوراللار دەۋرىدىكى ئىنسانلار يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكىگە قارىغاندا ياۋايى ئىدى. ئەمما ئۇلار ھەممىدىن بەك غايىۋى، ئەركىن ۋە سەنئەت تۈيغۇسىغا ھەممىدىن باي كىشىلەر ئىدى»[1]. ئۇلار ئۆز ئەپسانىۋى دۇنياسىدا دەرەخ كاۋىكىدىن خوتۇن تاپالىغانىدى، پەرىشتىلەرگە كۆز قىسالىغانىدى، ھايۋاناتلار بىلەن ئېجىل - ئىناق، ھەمقام تۇرمۇش گارمونىيىسى ھاسىل قىلالىغانىدى. «ئۇلار شەخس بىلەن تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەرقانداق بىر شەيئى ئارىسىدا ئالاھىدە سىرلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت دەپ قارىغانىدى»[2]، تاغۇ تاشتىن جان، كۆل - دېڭىزدىن قان ئىزدىگەنىدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە «ئوتنىڭمۇ ھەرقانداق بىر مەخلۇقنىڭكىگە ئوخشاشلا روھى، جېنى، قېنى، بېشى بولاتتى ۋە ھەتتا ئۇنىڭ بېشىنىمۇ كېسىپ چاپقىلى بولاتتى»[3] ... ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەپسانىۋى ئېڭىدا زېمىننىڭ تىنىقى بىلەن ئىنساننىڭ نەپسى - ۋۇجۇدىنىڭ ئارىسىدا كۆرۈنمەس، ئاجرالماس بىرلىك شەكىللەنگەنىدى. چاقماقنىڭ چېقىشى، سۇنىڭ ئېقىشى، تاغۇ تاشنىڭ قەد كېرىپ تۇرۇشلىرىغىچە ... تامامى شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇتلىقى ۋە ھەرىكىتى بىلەن ئىنسانىڭ مەۋجۇتلۇقى، قايغۇ - شادلىقى ئايرىۋالغۇسىز دەرىجىدە بىرىكىپ كەتكەنىدى. بۇ خىل ئىپتىدائىي تەبىئەت ئىلاھچىلىق قارىشى تەبىئىي ھالدىلا ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ ئۇرۇق - يىلتىزى بولمىش ئەپسانە - رىۋايەتلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى. ۋەھالەنكى، ئىنسانىيەتنىڭ چۈشكە ئوخشايدىغان ئاشۇ گۈزەل، سىرلىق ئىپتىدائىي دەۋرى ئاستا -

① H. G ۋېلس: «دۇنيا تارىخىدىن تېز سىلار»، خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل نەشرى 132-بەت.

② لېۋى-بروھل: «ئىپتىدائىي تەپەككۇر»، سودا نەشرىياتى، 2004 - يىل نەشرى 28 - بەت.

③ شيې شۇەنجۇن: «ئەپسانە ۋە مىللىي روھ»قا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، شەندۇڭ ئەدەبىيات- سەنئەت نەشرىياتى، 1986- يىل نەشرى.

ئاستا غايىب بولۇشقا باشلىدى. «ئەقلىي تەپەككۇرنىڭ ئاستا ـ ئاستا باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ كىشىلەرنىڭ غايىۋى خىيال، ئەپسانىۋى ئارزۇ ـ ئىستەكلىرى ئاستا ـ ئاستا بېسىلىشقا باشلىدى ـ دە، ئەپسانىلەر يوقىلىشقا يۈز تۇتتى»[1]. «چۈنكى، ئەپسانە پەقەتلا ئىپتىدائىي تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى. ئىپتىدائىي تۇرمۇش بولغاندىلا ئەپسانە بولىدۇ. ئەمما، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن كېيىنلا ئىنسانلار ئەپسانە بارلىققا كېلىدىغان مۇھىت، تۇپراقتىن ئايرىلىپ قالدى»[2]. تەبىئەت دۇنياسىدىكى شەيئى ـ ھادىسىلەرگە بولغان تونۇش ـ بىلىشنىڭ بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىشى بىلەن ئىنسانىيەت ئەمدى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھادىسە، ئۆزگىرىشلەرگە ئۇنچۇالا سىرلىق، ئەيمىنىش نەزىرىدە قارىمايدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئەپسانە ئەنئەنىسى شىددەت بىلەن سۇسلىشىشقا باشلىدى. بىراق، «ئەپسانە ئەنئەنىسىنىڭ سۇسلىشىشى ھەرگىزمۇ ئەپسانىلەرنىڭ تەلتۆكۈس يوقىلىپ كەتكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيتتى»[3]. ئىنسانىيەتنىڭ ئەپسانە ئېڭى ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىللەردە ئەپسانە يالغۇز تەبىئەت دۇنياسىنىڭ يارىلىشى، ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق شەيئى ـ ھادىسىلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، ھەرىكىتى ھەققىدىكى پۈت باسماس قۇرۇق گەپ ـ سۆز دۆۋىسىلا ئەمەس ئىدى، بەلكى «ئىپتىدائىي ئەپسانىلەر ئىشارەت، ئۇسۇل، مۇراسىم، ناخشا ـ قوشاق، ھەتتا بېزەكچىلىك، سىزمىچىلىق، ئويمىچىلىق قاتارلىق ئىپتىدائىي سەنئەت شەكىللىرى بىلەن ئايرىلماس بىر گەۋدە بولۇپ يۇغۇرۇلۇپ كەتكەنىدى»[4]. ئىنسانىيەتنى نەچچە ئەسىرلەپ شۇ

---

① يې شۇشيەن «ئەدەبىيات ئىنسانشۇناسلىقى»، ئىجتىمائىي پەنلەر ژۇرنىلى نەشرىياتى، 2003ـ يىل نەشرى 132 ـ بەت.

② ژاڭ دېباۋ: «ئەپسانىنىڭ كەلمىشى»، جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2004 ـ يىل نەشرى 194 ـ بەت.

③ يې شۇشيەن: «ئەپسانە ـــ ئەسلىي تىپ تەنقىدچىلىكى»، شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1987 ـ يىل نەشرى 396 ـ بەت.

④ شيې شۇەنجۇن: «ئەپسانە ۋە مىللىي روھ»، شەندۇڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى 9 ـ بەت.

قەدەر چىرايلىق، گۈزەل، ساماۋى تەسەۋۋۇر قاينىمىدا ئەللەيلىتىپ، ئىنسانىنىڭ نەپسى ـ تىنىقىنى تەبىئەت ۋە تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەممە شەيئىنىڭ مەۋجۇتلۇق مەنىسىگە قەدەر بىرلەشتۈرۈپ يۇغۇرۇۋەتكەن، ئىنسانىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيەت پىسخىكىسىنى شەكىللەندۈرگەن ۋە تەبىئەتكە، دۇنياغا بولغان چۈشەنچىلىرىنىڭ بىردىنبىر نېگىزىگە ئايلانغان ئەپسانىۋى ئاڭنىڭ ئۇنداق ئوڭايلا يوقاپ كېتىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەپسانىۋى ئاڭ گۈللەپ ـ ياشنايدىغان مۇھىت ـ تۇپراقنىڭ تارىيىشى، ئەقلىيلىكنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، ئەپسانە ئەنئەنىسى شىددەت بىلەن ئاجىزلىغان، خىرەلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى دالاسىدا يەككە ـ يېگانە ئۆسۈپ قالغان تەنھا دەرەخ ئەمەس ئىدى. ئۇ بىراقلا قۇرۇپ ئىنسانىيەتنىڭ ئاڭ قىرغىقىدىن ئۇن ـ تىنسىز، پاك ـ پاكىز يوقاپ كەتمەيتتى. ئۇ بەلگىلىك كوللېكتىپنىڭ يوشۇرۇن ئېڭىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن ئالاھىدە مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنتايىن كەڭ، چوڭقۇر يوشۇرۇن كۈچكە ۋە مەۋجۇتلۇق مەنىسىگە ئىگە ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئىنسانىيەتنىڭ ئاشۇ گۈزەل، سىرلىق «ئەپسانە ئېڭى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ باشقا شەكىللىرى ئىچىگە قاراپ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى»[1].

ماركس: «تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ ھەقىقىي بويسۇندۇرۇلۇشى بىلەن ئەپسانىمۇ يوققا چىقىدۇ» دېگەنىكەن. ۋەھالەنكى، ئىنسان نۇرغۇن تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ تېگىگە يەتتى، سىرىنى يەشتى، ئەمما ئاشۇ نەرسىلەرگە بولغان سىرلىق باغلىنىش، يەنە ھەم تەئەججۇپلىنىش، ئۇنىڭ بىلەن روھىي جەھەتتىن مەھكەم بېقىندىچىلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاشقا ئۇرۇنۇشتەك ئەڭ ساددا ھېسسىيات ـ ئىستىكىنى يوقىتىپ قويمىدى ھەم يوقىتالمىدى.

① يې شۇشيەن: «ئەدەبىيات ئىنسانشۇناسلىقى»، 132 ـ بەت.

يەنە كېلىپ ئىنسانىنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى بارلىق شەيئى - ھادىسىلەرنىڭ سىرىنى ئېچىپ ئۇنى ھەقىقىي يوسۇندا بويسۇندۇرالىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. ئىنسان تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇپ ئەمەس، ئۇنىڭ بىلەن ئۆزۈلمەس دىئالوگىنى، يېقىن ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قالالمغاندىلا ئاندىن تەبىئەتتىن ئىبارەت بۇ ھاياتلىق تۇپرىقىدا ئۆزىنىڭ ياشاش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالالايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىنسان تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مۆجىزىلىك قۇدرىتى ئالدىدا ھامان ئاجىز، ئەرزىمەستۇر. ئۇ تەبىئەت بەرگەن ئۇرۇقنى تېرىشقا قادىركى، ئەمما ئۇرۇق يارىتىشقا، ئۇرۇقنى ئۇندۇرۇشكە، ئۆستۈرۈشكە، ئۇنىڭدىن رەڭگارەڭ گۈل - چىمەنلەرنى پەيدا قىلىشقا ئەسلا قادىر ئەمەس، تۇپراقتىن پايدىلىنىشنى بىلگەن ئىنسان خاكى - تۇپراقنىڭ ئالدىدىمۇ بىقۇۋۇلدۇر. شۇنداق، تەبىئەتنىڭ مۇقەددەس قانۇنىيىتى ئالدىدا ئىنسان ھامان تەسەۋۋۇر، فانتازىيە، خىيال، ئارزۇ - ئىستەكىنىڭ يەنى قۇيۇق ئەپسانىۋى ئاڭنىڭ بېقىنىدىسىدۇر. ئىنسان مەيلى قانچىلىك تەرەققىي قىلىپ، قانچىلىك شائىلىق مەدەنىيەت سەھىپىلىرىنى ياراتسۇن، ئۇ تەبىئەتنى يارىتالمايدۇ، بويسۇندۇرالمايدۇ، كۇللى كائىناتنىڭ سىر - تەكتىگە يېتىمەن دەپمۇ يېتىپ بولالمايدۇ. دېمەككى، ئىنساندا، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئەپسانە ئۆزۈلمەيدۇ، ئۇ ھەر بىر زاماندا ئوخشىمىغان شەكىل - مەزمۇندا ئىپادىلىنىپ تۇرۇۋېرىدۇ. چۈنكى، ئەپسانىۋى ئاڭ ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى ئېڭى، شۇنداقلا بۇگۈنكى بارلىق مەنىۋى سەمەرىلەرنى كۆكلەپ، ياشناتقان تۇپراق.

شۇنداق، ئىنسانىيەتنىڭ ئەپسانە دەۋرى كەلمەسكە كەتتى، لېكىن ئىنساندىكى ئەپسانىۋى ئاڭ يوقاپ كەتمىدى، بەلكى ئەدەبىيات - سەنئەت، تۇرلۇك ئۆرپ - ئادەت، مۇراسىم، دىن قاتارلىق ساھەلەرگە تەرەققىي قىلدى ۋە يا كى شۇ خىل

شەكىلدىكى ئىجتىمائىي ئاڭ فورماتسىيە پائالىيەتلىرىگە يوشۇرۇن ئاڭ تەرىقىسىدە سېڭىپ كىردى ھەمدە ئوخشىمىغان دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئاڭ - تەپەككۇرىدا ئوخشاش بولمىغان تۇستە ئىپادىلىنىپ تۇردى. نەتىجىدە، ئەپسانە بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەت ھادىسىلىرىنىڭ مۇناسىۋەت سىستېمىسى شەكىللىنىشكە باشلىدى - دە، يېقىنقى زامان دۇنيا ئەدەبىياتىدا ئەپسانە، رىۋايەت، ئەپسانۋى ئاڭ - تۇيغۇ - تۇس شەكىللىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مىسلىسىز گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. ماركس: «يۇنان ئەپسانىلىرى يۇنان سەنئىتىنىڭ خەزىنىسىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇش تۇپرىقىدۇر» دېگەنىكەن. بۇگۈن بىز شۇنداق دېيىشكە ھەقلىقمىزكى، ئەپسانە يالغۇز ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مەۋجۇت بولۇش تۇپرىقىلا ئەمەس، بەلكى بارلىق ئىلىم - پەن ھادىسىلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا كەم بولسا ئەسلا بولمايدىغان خېمىرتۇرۇچقا ئايلاندى. ئۇچار گىلەمدىن ھاۋا قاتنىشىغىچە، جاھانمۇ ئەينىكىدىن ئەڭ يېڭى پەن - تېخنىكا ئىختىرالىرىغىچە بولغان تۇرلۇك - تۈمەن جەريانلاردا ئىنسانىنىڭ ئەپسانۋى ئېڭى، ساماۋىي ئوي - خىياللىرىنىڭ قانچىلىك مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇچار گىلەم، ياغاچ ئات ھەققىدىكى ئەپسانۋى ئاڭ بولمىغان بولسا، ئىنسانىيەتنىڭ ھاۋا قاتنىشى ھەققىدىكى ئىزدىنىشىنىڭ بارلىققا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىز ئەقلىيلىكىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە پەن - تېخنىكا، ئەدەبىيات - سەنئەت تەتقىقاتىدا ئىنسانىنىڭ پىسخىك دۇنياسىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا يوشۇرۇن ۋە ئۆزگىچە شەكىللەردە ساقلىنىپ، داۋاملىشىپ كەلگەن ئەپسانە ئېڭىنىڭ ئاجايىپ زور رول ئويناۋاتقانلىقىنى بايقاپ يېتەلەيمىز. ئاددىيسى، ھەربىر مىللەت ئەدەبىياتىدا بارلىققا كەلگەن ئەڭ

مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرگە قاراپ باقىدىغان بولساقلا، ئۇ ئەسەرلەردىن تەبىئىي ھالدا گۈپۈلدەپ پۈراپ تۇرغان، شۇ مىللەتكىلا خاس بولغان ئەپسانە پۈرىقىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز. ھومېرنىڭ «ئىلئادا» ۋە «ئودىسسا» داستانلىرى يۇنان ئەپسانىلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بولسا، دانتېنىڭ «ئىلاھ كومېدىيىسى»، شېكسپىرنىڭ دراما، تراگېدىيىلىرى، گىيۇتېنىڭ «فائۇست»ى، فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سى، نەۋائىينىڭ خەمسە ـ داستانلىرى، گارسىيە ماركۇسنىڭ «يۇز يىل غېرىبلىق»ى، ئايتماتوفنىڭ «قىيامەت»، «ئالا ئىت قىياسى»، «ئاق پاراخوت» قاتارلىق مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرى ئۆز نۆۋىتىدە ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان ئېتنىك تۇركۇمنىڭ مەدەنىيەت، ئەپسانە ئېڭىنى ئەڭ زور دەرىجىدە مەنبە، تۇتقا قىلغانىدى ۋە ئەپسانە ئېڭى ئارقىلىق زامانىۋى ئاڭنى، شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ مەنىۋى قىياپىتىنى ئاجايىپ چوڭقۇر ئېستېتىك مەنىدە ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەنىدى. ئۇلارنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىنى ئەسەرلىرىدىكى ئەپسانىۋى مۇھىت، تۇيغۇ، ئاڭدىن، بايان سەنئىتىدە ئىزچىللاشقان ئەپسانىۋى تەكىبلەردىن ئايرىپ تەسەۋۋۇر قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. بولۇپمۇ ئايتماتوف «ئاق پاراخوت»، «ئالا ئىت قىياسى»، «قىيامەت»، «ئەسىردىن ھالقىغان بىر كۈن» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە قىرغىز خەلقىنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئەپسانىۋى ئاڭ ـ تۇيغۇلارنى ۋايىغا يەتكەن بەدىئىي دەرىجىدە بىلەن بىر تەرەپ قىلىپ زامانىۋىلىق ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ مەنىۋى قىياپىتىدىكى ياتلىشىش تۇيغۇلىرىنى يۇكسەك ئېستېتىك سەۋىيىدە ئېچىپ بېرىپ زور ئۇنۇم قازاندى.

يەنە كېلىپ دۇنيا مەدەنىيەت ساھەسى ئاللىقاچان ئۇسلۇب ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىن ئەپسانە سىستېمىسىنى ئۆزىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا، مىسلى

كۆرۈلمىگەن گۈللەپ ـ ياشناش دەۋرىگە قەدەم قويدى. ئەپسانە بىلەن رېئاللىق ئايرىغۇسىز دەرىجىدە بىر گەۋدىلەشتۈرۈۋېتىلگەن ئەسەرلەر ئەڭ ئالقىشقا ئېرىشتى، يەر شارى خاراكتېرلىك قايتا بىر قېتىملىق ئەپسانە قىزغىنلىقى قوزغالدى. «ئەدەبىيات ـ سەنئەتتە ئەپسانە قىزغىنلىقىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشى، ياتلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان ھازىرقى زامان ئادەملىرىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىنى يەنە بىر قېتىم نامايان قىلدى. ھازىرقى زامان ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئەپسانىلەردىن پايدىلىنىپ، ئىنسان روھىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا يوشۇرۇنۇپ كېلىۋاتقان قەدىمكى خاتىرىلەرنىڭ قالدۇق پارچىلىرىنى ئاشكارىلاپ، ئازابلىق كەيپىيات ئىچىدە ئىنسان ماھىيىتىنى ئىپادە قىلدى»[1]. «خارىرى پوتتېر» كەبى ئەسەرلەرنىڭ دۇنياۋى مىقياستا كەڭ كۆلەمدە قىزغىنلىق قوزغىشى ۋە غەرب دۇنياسىدا «ئىنجىل»دىن قالسىلا ئەڭ كۆپ سېتىلىشتەك غايەت زور ئىستېمال قىممىتى يارىتىشى ھەمدە ھوللىۋود فانتازىيىلىك فىلىملىرىنىڭ ئىزچىل ئەڭ قىزغىن ياقتۇرۇشقا ئېرىشىشى ئىنسانلارنىڭ ئەپسانىۋى ئاڭ، فانتازىك تەپەككۇرغا مەڭگۈلۈك سېزىك ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بولسا تالاي ئەگرى ـ توقاي تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتۈپ ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغا كەلگەندە ئاندىن ئەدەبىياتنىڭ ھەقىقىي ئېستېتىك ئۆلچەم ـ پرىنسىپلىرىغا چوڭقۇرلىغان ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە ئاستا ـ ئاستا قەدەم باستى ۋە بىر خىل ئىجادىيەت ئۇسۇلى تەرىقىسىدە ئەپسانە ـ رىۋايەت قۇرۇلمىسىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە باشلىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇچۇن نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئەنئەنە

① ئەسەد سۇلايمان: «ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىل نەشرى 341 ـ، 342 ـ بەتلەر.

بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن رومانتىزم، فانتازىيە، ئەپسانىۋى تۇس ئارقىلىق غايىۋى جەمئىيەت لايىھىسى ھەققىدە ئىزدىنىش خاھىشى ھەمدە دۇنياۋى ئەدەبىياتتىكى ئەپسانىگە قايتىش، قەدىمىي ئەپسانىلەرنى رېئاللاشتۇرۇش، زامانىۋى رېئاللىقنى ئەپسانىلەشتۇرۇش، رېئاللىق بىلەن ئەپسانىلەرنى ئۇستىلىق بىلەن بىرلەشتۇرۇۋېتىش ۋە شۇ ئارقىلىق بۇگۈننى، زامانىۋى كىشىلەرنىڭ مەنىۋى قىياپىتىنى ئېچىپ بېرىشتەك مۇنداق بەدئىي يول بۇگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قايتىدىن رېئاللىشىشقا باشلىدى. يەنە كېلىپ ئىپتىدائىي ئاڭ ـ تەپەككۇردىن تېخىچە قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن، دۇنيا قارىشى سىرلىق، غايىۋى، ئەپسانىۋى قاراش، ئادەتلەر بىلەن لىپمۇلىق تولۇپ كەتكەن بىزدەك خەلققە بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ دەررۇ يېقىپ قېلىشى تېخىمۇ تەبىئىي ئىدى. «شەرقنىڭ ئەدەبىياتى تا بۇگۈنگىچە ئەپسانە ـ رىۋايەت قۇرۇلمىسىدىن يىراقلاپ كەتكىنى يوق»[1]. «ئوغۇزخان»، «بۆكۆخان»، «چىن تۆمۇر باتۇر»، «مەختۇمسۇلا»، «ئۇچار گىلەم»، «ئۇر توقماق»، «ياغاچ ئات»... قاتارلىق تالايلىغان ئەپسانە ـ رىۋايەت، چۆچەكلەردە ئەكس ئەتكەن چوڭقۇر توتېم ئېڭى، مۇستەھكەم دىنىي ئاڭ، مول مەدەنىيەت تىندىنسىيىسى ھەربىر ئۇيغۇرنىڭ ئېستېتىك ئېڭىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغچە يىلتىز تارتقان بولۇپ، قاغجىراپ ياتقان پايانسىز دەشت ـ قۇملۇق؛ سىرلىق، تىمتاس، جىمجىت، بېكىنمە مۇھىت؛ ھە دېسىلا شىددەتلىك بوران ياكى قۇم بالاسنىڭ خەۋپ ـ دەھشىتىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان چۆل؛ سۇ، يامغۇر ـ يېشىن تولىمۇ ئاز بولغان قۇرغاقچىلىق بۇ ئەلنىڭ ئاڭ ـ پسىخىكسىنىمۇ ئېغىر دەرىجىدە قۇرغاق، روھىي تەشنالىققا ۋە غىدىقلاشقا زار ـ زار تەشنا قىلىپ

① يې شۇشىەن: «ئەدەبىيات ئىنسانشۇناسلىقى»، 130 ـ بەت.

قويغانىدى. ئۇلار ئۇزۇن، جىمجىت ئايدىڭ كېچىلەردە چاراقلاپ تۇرىدىغان ساناقسىز يۇلتۇزلار بىلەن قاپلانغان پايانسىز ئاسمان بېتىگە قاراپ ئولتۇرۇپ تا ھازىرغىچە ئەپسانە چۈشەيتتى؛ رىۋايەت، چۆچەك ئارقىلىق سۆغا، يېشىللىققا، يېتەرلىك مەنىۋى تويۇنۇشقا ئېرىشەلمىگەن قەلب ـ ۋۇجۇدىنى نەمدەيتتى. بۇ ھال تەبىئىيلا بىزدە ئەپسانە بىلەن بىر گەۋدىلەشكەن بەدىئىي ئىپادىلەش ئۇسۇلىنىڭ تېزلا باش كۆتۈرۈشىگە يېتەرلىك زېمىن ھازىرلىغانىدى.

دېگەندەكلا، ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا ئەپسانىگە قايتىش ياكى ئەپسانە ئارقىلىق بۈگۈننىڭ روھىيەت ئارخىپىنى ئېچىشقا ئۇرۇنۇشنى بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىسى قىلغان بىر تۈركۈم ئېسىل ئەسەرلەر ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى ۋە قىزغىن قارشى ئېلىشقا ئېرىشتى. بىز مۇھەممەد باغراشنىڭ «ئاپئاق ئېچىلغان سۆگەتكۈلى»، «تۆتقۇلاق»، «ئاقساق بۇغا»، «يۇرەكتاغ»، «كەلكۈن» قاتارلىق ھېكايە ـ پوۋېستلىرىدىن؛ توختى ئايۇپنىڭ «بۆشۈك»، «مۇڭگۈز»، «بۆرە ئانا» قاتارلىق ئەسەرلىرىدىن؛ مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ «قۇم باسقان شەھەر» رومانىدىن؛ ئابدۇللا ساۋۇتنىڭ «تۇمارىس»، «شىراق»، «تەڭرىنىڭ ئوغلى» قاتارلىق تارىخىي ھېكايىلىرىدىن»؛ خالىدە ئىسرائىلنىڭ شېئىرىدىكى يەڭگىل، مۇزىكىدەك لىرىك ئەپسانىۋى تۇس بىلەن تويۇنغان «قۇملۇقتىكى چۈشى» پوۋېستى؛ نۇرمۇھەممەت توختىنىڭ «چۆل ئوغلى»، ئابباس مۇنىيازنىڭ «كۆيلەر كۆزى»، «ئاخىرقى ئوۋ» قاتارلىق ئەسەرلىرى، رىزۋانگۈل يۇسۇپنىڭ ئەپسانىۋى تەركىبىنى ئەمەس، بەلكى ئەپسانىۋى مۇھىت ۋە تۈسىنىڭ گۈزەللىكىنى بەكرەك نەزەرگە ئالغان قىسقا، يەڭگىل، گۈزەل ھېكايىلىرى ۋە ئابدۇكېرىم قادىرنىڭ يېڭىدىن ئېلىپ بېرىۋاتقان بىر قىسىم ئىزدىنىشلىرىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانە تېمىسىغا يانداشقان ئىزدىنىشنىڭ خېلىلا سەمەرىلىك

مېۋىلىرىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز. بەلگىلىك ئېستېتىك قىممەت ۋە بەدىئىي چوڭقۇرلۇققا ئىگە يۇقىرىقى ئەسەرلەر ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزغىن ياقتۇرۇپ ئوقۇشىغا سازاۋەر بولدى ـ دە، ئەدەبىياتىمىزنىڭ مەنىۋى ھاۋاسىنى رەڭگارەڭلىكە ئىگە قىلدى. بىزگە ئەدەبىياتتىكى ئىزدىنىش مۇمكىنچىلىكىنىڭ چەكسىزلىكىنى ئايان قىلىپ بەردى.

خوش، يەر شارى خاراكتېرلىك ئەپسانىگە قايتىش، ئەپسانىۋى ئالڭ ـ تۇس موتىپ قۇرۇلمىسىنى مەنبە قىلغان ھالدىكى بۇ يۇزلىنىشنى زادى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ يۈكسەك دەرىجىدە زامانىۋىلىشىش ۋە ئەقلىيلىشىش، تۇرمۇش رېتىمىنىڭ غايەت زور دەرىجىدە تېزلىشىشى، ياشاش بېسىمىنىڭ شىددەت بىلەن ئارتىشى كىشىلەردە تەبىئىي ھالدا مەنىۋى بېسىم، ھارغىنلىق، چۈشكۈنلۈك، غېرىبلىق، ياتسىراش كەبى تۇرلۇك پسىخىك مەسىلىلەرنى پەيدا قىلدى. كىشىلەر ھەممە تېپىلدىغان يېتەرلىك مەئىشەت ۋە ھەممىنى ئەقلىي دەلىللىك نۇقتىنەزىرى بىلەن ئۆلچەيدىغان مېخانىك تۇرمۇش ئەندىزىسى ئىچىدە بارا ـ بارا چىدىغۇسىز روھىي قۇرغاقچىلىق ۋە مەنىۋى سىقىلىش ھېس قىلىشقا باشلىدى. مانا شۇ دەقىقىدە تولىمۇ سىرلىق، غايىۋى، شېرىن، خىيالىي، فانتازىك تۇسكە ئىگە ئەپسانىۋى ئالڭ ئۆزىنىڭ ئىنسانىنىڭ يوشۇرۇن ئېڭىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا كۆمۈلۈپ ياتقانلىقىنى ۋە گېزى كەلسە ئىنسانىنىڭ مەنىۋىيىتىدىكى روھىي ئاچارچىلىق، قۇرغاقچىلىقنى بەرھەم بېرەلەيدىغانلىقىنى ئاستا ـ ئاستا ئايان قىلىشقا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدە ئۆزىنىڭ تەڭداشسىز سېھرىي كۈچىنى نامايان قىلىشقا باشلىدى. تەتقىقاتچىلار ئەپسانىنىڭ ئەدەبىياتقا كىرىشى، ياشىشى ۋە ئۆزگىچە ئېستېتىك قىممەتتە ئەدەبىياتتىن ھالقىپ چىقىشىغا قايتىدىن نەزەر سېلىشقا باشلىدى.

بروتون: «ئەپسانىنىڭ ئۆزى ئەملىيەتتە بىر دىن، دىن ئەپسانىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس، بەلكى ئەپسانىلەر دىندىن كېلىپ چىققان»[1] دېسە، فرازېر قەدىمكى دىنلار مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرىلا ئىنسانلار ھەر خىل سېھىرگەرلىك ئاساسىدىكى مۇراسىملارنى ئۇيۇشتۇرۇپ كەلگەن، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ مۇراسىملار ئىلاھلاشقان ئەپسانىلەرگە، دىنغا ۋە باشقا تۈرلۈك مۇراسىم، سەنئەت شەكىللىرىگە تەرەققىي قىلغان، دەپ قارايدۇ. تايلور ھەتتا «ئارىئان تىلىدىكى ھەربىر سۆز بىر ئەپسانىدۇر» دەيدۇ ۋە بارلىق تىل، مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئېتمولوگىيىسىنى بىۋاستە ھالدا ئەپسانىگە باغلايدۇ[2]. لىۋې ستىرائۇس ھېكايىنى ئەپسانە تۈسىنى يوقاتقان ئەپسانە دەپ قارايدۇ، ئېمىل دۈركىم بولسا ھېكايىنىڭ مەنبەسىنى داستانغا، داستاننىڭ مەنبەسىنى ئەپسانىگە باغلايدۇ. ئەپسانە ــ ئەسلىي تىپ تەنقىدچىلىكىنىڭ ئاساسچىسى، كانادالىق ئەدەبىي تەنقىدچى نورسروپ فراي (Northrop Frye) بولسا: «شېئىر پەقەت باشقا شېئىردىنلا تۇغۇلىدۇ، ھېكايىمۇ يەنە بىر ھېكايە ئاساسىدىلا مەيدانغا كېلىدۇ. ئەدەبىيات ۋە ئۇنىڭ شەكىللىرى سىرتقى كۈچ، ئاممىلار تەرىپىدىن ئەمەس، دەل ئەدەبىياتنىڭ ئىچكى مەنبەسىدىن كېلىدۇ»[3] دەپ قاراپ، ئەدەبىياتنىڭ ۋە ئۇنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرىنىڭ ۋە ھەتتا ئەدەبىيات ــ سەنئەت ساھەسىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنىڭ سۈزۈت ــ قۇرۇلمىسىنىڭ كېلىش مەنبەسىنمۇ ئەڭ ئىپتىدائىي ئەپسانە ــ

① تۈرسۇن قۇربانىنىڭ «ئەپسانە تەتقىقاتىنىڭ مەدەنىيەت تەتقىقاتىدا تۇتقان ئورنى» ناملىق ماقالىسىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «سىراس» ژۇرنىلى 1999 ــ يىل 5 ــ سان.

② يۇقىرىقى ماقالە.

③ نورسروپ فراي: «تەنقىد ئاناتومىيىسى»، بەيخۇا ئەدەبىيات ــ سەنئەت نەشرىياتى، 2006 ــ يىل نەشرى 139 ــ بەت.

رىۋايەتلەرگە ۋە ئۇنىڭدىكى موتىپلارغا باغلايدۇ ھەمدە ئەپسانىۋى ئالاھىدىلىك ئىزچىللىقى نۇقتىسىدىن تۇرۇپ غەرب ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرگە ئەپسانە — ئەسلىي تىپ نۇقتىسىدىن قايتىدىن باھا بېرىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىدچىلىكىنى يېڭى مېتود ۋە ئۇسۇل بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىز ئەپسانە نۇقتىسىدىن چىقىپ ئەدەبىياتقا ئومۇمىيۈزلۈك باھا بېرىشنى ئاساس قىلغان ئەپسانە — ئەسلىي تىپ تەنقىدچىلىكىنىڭ نەزەرىيىۋى قاراشلىرىغا قاراپ باقساقلا ئەدەبىياتقا كىرىشنىڭ بۇ يېڭىچە ئۇسۇلنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆزگىچە تەرەپلىرىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلالايمىز.

فرارېز ئۆزىنىڭ «ئالتۇن شاخ» ناملىق ئەسىرىدە مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن تەھلىل يۈرگۈزۈپ: «ئىنسان بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدا باشتىن - ئاخىر بەلگىلىك ئورتاق تەسىر مۇناسىۋىتى بولۇپ كەلدى، كىشىلەر سىمۋوللۇق ھەرىكەت ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ھېسسىيات، ئارزۇ - ئىرادىلىرىنى تەبىئەتكە ئىپادىلەپ، قارشى تەرەپنى كونترول قىلىش مەقسىتىگە يېتىشكە ئۇرۇنۇپ كەلدى»[1] دەپ قارىدى ھەمدە تۇرلۇك مۇراسىم - ئادەتلەرنى ۋە بۇنىڭ ئەپسانىۋى ئاڭغا، توتېمغا، دىنغا تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. كارل جۇڭ بولسا ئاشۇ ئەپسانىۋى ئاڭنى «ئەسلىي تىپ» نۇقتىسىدىن كۆزەتتى ھەمدە ئەپسانىۋى ئاڭنىڭ نېمە ئۈچۈن مەڭ يىللاپ ئۇزۇلمەي، يوقالماي داۋاملىشىپ، ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى پائالىيەتلىرىدە ئۇزلۇكسىز كۆرۈلۈپ تۇرىدىغانلىقىنى روھىي ئانالىز، كوللېكتىپ ئاڭسىزلىق، يوشۇرۇن ئاڭ نۇقتىسىدىن چىقىپ تۇرۇپ شەرھلەپ بەردى. ئۇ ئەپسانىنىڭ ئۇزۇلمەس سېھرىي كۈچى ئۈستىدە ئانالىز يۈرگۈزۈپ مۇنداق دەيدۇ:

---

① چيۇ يۈنخۇا: «ئەدەبىي تەنقىدنىن ئۈسۇل - ئۆرنەكلەر» بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 - يىل نەشرى 113 - بەت .

«ئەسلىي تىپ كوللېكتىپ ئاڭسىزلىقتا كەم بولسا ئەسلا بولمايدىغان ئۇقۇمدۇر. ئۇ روھىتىكى بەلگىلىك شەكىل، فورمىلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ ھەرقانداق ماكان ـ زاماندا ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولغۇچى موتىپفتۇر، ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەپسانىۋى ئوبرازدۇر»[1]. ئۇ ھەرقانداق بىر مىللەتتە ئۆزىگە خاس ئەپسانە، ئەپسانىۋى ئوبراز، ئەپسانىۋى ئاڭنىڭ مەۋجۇت بولىدىغانلىقى ۋە بۇلارنىڭ پۈتكۈل كوللېكتىپنىڭ يوشۇرۇن ئېڭىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا ئىزچىل ساقلىنىدىغانلىقى، ھەر زامان ئۆزلۈكسىز باشقىچە شەكىل، تۈس، قىياپەتلەردە ئاشكارلىنىپ، ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى بايان قىلدى. «ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ سېھرىي كۈچىنىڭ تۆۋەنلىمەي كېلىشىدىكى سەۋەب ئۇنىڭ كوللېكتىپ ئاڭسىزلىقىنىڭ ئەسلىي تىپىنى ئىپادىلىگەنلىكىدە. ئەسلىي تىپ (ئەپسانە، ئەپسانىۋى ئىماگ ـ ئوبراز) بىزنى ئاسان ھاياجانغا سالىدۇ. ئۇ بىزنىڭ ئاۋازىمىزدىن نەچچە ھەسسە كۈچلۈك سادا چىقىرالايدۇ. ئىپتىدائىي ئىماگلارنى دەستەك قىلىپ سۆزلىگەن ئادەم نەچچە مىليون ئادەم سۆزلىگەنگە باراۋەر»[2]. كارل جۇڭنىڭ ئەپسانە ئەسلىي تىپىنىڭ كوللېكتىپ ئاڭ شەكلىدە ئىپادىلىنىپ چىقىدىغانلىقى ھەققىدىكى قارىشى ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ۋە تەتقىقاتىغا ئاجايىپ زور تەسىر كۆرسەتتى، شۇنداقلا بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتنى مۇھىم نەزەرىيىۋى ئاساس بىلەن تەمىنلىدى.

كارل جۇڭدىن كېيىن نورسروپ فراي ئەپسانىدىن ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى ئەدەبىياتقىچە بولغان پۈتكۈل جەريانغا ئومۇميۈزلۈك تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئەپسانە ـ

---

① كارل جۇڭ: «پسىخولوگىيە ۋە ئەدەبىيات»، ئۈچ بىرلەشمە كىتابخانىسى، 1987ـيىل نەشرى 120ـبەت.

② يې شۇشيەن: «ئەدەبىيات ئىنسانشۇناسلىقى»، 127 ـ بەت.

ئەسلىي تىپ تەنقىدچىلىكىنى رەسمىي شەكىللەندۈردى ھەمدە ئەدەبىياتقا ئۇنىڭ كىلىش مەنبەسىدىن باشلاپ قاراپ چىقىپ، ئوبراز، قۇرۇلما، موتىپلارنىڭ ئۆزگىرىش، تەرەققىي قىلىش جەريانىنى شەرھلەپ چىقتى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئەدەبىيات ئىنسانشۇناسلىقى تەنقىدچىلىك نەزەريىسىنىڭ دەستۇرى» دەپ تەرىپلەنگەن مەشھۇر ئەسىرى «تەنقىد ئاناتومىيسى»دە ئۆزىنىڭ ئەپسانە ـ ئەسلىي تىپ تەنقىدچىلىك نەزەريىسىنى سىستېمىلىق شەرھلەپ چىقتى ۋە ئەدەبىيات، ئەدەبىي ئەسەرنى يەككە، تاق لىنىيىدىن ئەمەس، بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە تونۇپ تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىدى. ئۇ: «ھەرقانداق بىر ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەپسانىسى بولىدۇ. ئەدەبىيات دەل مۇشۇ ئەپسانىنىڭ راۋاجى، ئۆزگىرىش تەرەققىياتى»، «ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئەگەردە ئەدەبىيات يىلتىز تارتقان ئەپسانىنىڭ مەدەنىيەت، تارىخ ئېقىمىدىن ئايرىلىپ قالمىدىكەن، مۇنداق تەنقىد ئاسانلا گۇم بولىدۇ»[1] دەپ قارىدى. ئۇ بۇگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىدىكى بارلىق ژانىرلار دەل قەدىمىي ئەپسانىلەردىن تەرەققىي قىلىپ كەلگەن، ھەتتا ئەسەرلەرنىڭ، پېرسوناژلارنىڭ موتىپ قۇرۇلمىسىمۇ ئاساسەن ئۆزگەرمەي كەلگەن. ئىپادىلەش شەكلى، مەزمۇنىدا ئاز ـ تولا پەرق بارەدەك قىلغىنى بىلەن، ئەمما تۈپ قۇرۇلمىدا ئالاھىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولغىنى يوق، دەپ قارىدى. ئۇنىڭچە، تەبىئەت ھادىسىلىرى بىلەن ئادەملەرنىڭ ھاياتلىق مەۋجۇدىيىتىدە، ھەتتا ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ ئوخشاش قۇرۇلمىلىق دەۋرىي قانۇنىيەت مەۋجۇت بولۇپ، كۇننىڭ چىقىشى، پېتىشى، ھاۋارايىنىڭ ئۆزگىرىشى، تۆت پەسىلنىڭ ئايلىنىشى ۋە ئىنسان ھاياتىنىڭ دەۋرىي قىلىپ ئايلىنىشىدىمۇ ئوخشاشلىق بار ئىدى. ئەپسانىلەرنىڭ بايان قۇرۇلمىسى ۋە كېيىنكى باشقا شەكىللەرگە ئۆزگىرىش، تەرەققىي

① يې شۇشيەن: «ئەدەبىيات ئىنسانشۇناسلىقى»، 127 ـ بەت.

قىلىش قانۇنىيىتىنى يۇقىرىقى ئوخشاشلىق ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە بولاتتى. يەنى تەبىئەتتىن قۇياش، دەل ـ دەرەخنى ۋە ئادەمزاتتىن ئىلاھىي ياكى ئەپسانىۋى ئوبرازلارنىڭ دەۋرىيلىشىش قانۇنىيىتىنى تۇنۇقا قىلغاندا، ئەپسانىلەرنىڭ ئۆزگىرىش ھالىتى تۆۋەندىكىچە بولۇپ چىقاتتى:

سەھەر ــ باھار ــ تۇغۇلۇش: ئالەمنىڭ ياراتىلىشى، مەۋجۇداتلارنىڭ ئويغىنىشى، قەھرىمانلىنىڭ تۇغۇلۇشى، يەنى زۇلمەتنىڭ، قىشنىڭ، ئۆلۈمنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنى مەنبە قىلغان ئەپسانىلەر ــ چۆچەك، رىۋايەت، فانتازىيىلىك ھېكايىلەرنىڭ ئەسلىي تېپى.

چۈش ــ ياز ــ توي ــ غەلبە: ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار، جەننەت ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ــ دراما، قوشاق، مەدھىيە تېپىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئەسلىي تېپى.

شام ــ كۈز ــ ئۆلۈم: يېڭىلىش، مەغلۇپ بولۇش، زوراۋانلىق، قۇربان بولۇش ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ــ تراگېدىيە، مەرسىيە تېپىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئەسلىي تېپى.

زۇلمەت ــ قىش ــ ھالاك بولۇش: قەھرىمانلىنىڭ ھالاك بولۇشى، ئاممىۋى روھنىڭ بەربات بولۇشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر ــ مەسخىرە بىمەنە تېپىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئەسلىي تېپى[1].

فرايىنىڭ قارىشىچە، ئەپسانە ئەمەلىيەتتە بىر خىل فورماتىك شەكىلدىن ئىبارەت بولۇپ، ئەپسانىۋى شەخسنىڭ تۇغۇلۇش، يېتىلىش، سىناقلارغا دۇچ كېلىش، غەلىبە قىلىش، قىينىچىلىققا ئۇچراش، ئۆلۈش، تىرىلىشىگىچە بولغان جەريان كېچە بىلەن كۈندۈز، توت پەسىلنىڭ ئالمىشىشىغا ئوخشاشلا

① فراي: «ئەدەبىياتتىكى بىرقانچە ئەسلىي تىپ»، «ھازىرقى زامان غەرب ئەسەرلىرىدىن تاللانما» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن. شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى، 344ـ 345ـ بەتلەر.

مۇكەممەل دەۋرىي ھېكايىدىن ئىبارەتتۇر. ئەپسانىۋى ئوبرازنىڭ تۇغۇم - ئۆلۈمى ۋە كېيىنكى جەريانلار ئەدەبىياتتىكى بارلىق ھېكايە ئاممىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «يىغىپ ئېيتقاندا، ئەدەبىيات ئەپسانىنىڭ كۆچۈشىدۇر، ئەدەبىيات ئەپسانىنىڭ داۋامى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەپسانە ئەدەبىياتقا ئايلانغان ۋە ئەپسانىۋى ئوبرازلار ئەدەبىياتتىكى تۈرلۈك پېرسوناژلارغا ئالماشقان.»[1]

ئۇ بۇ خىل قاراش بويىچە ھازىرغىچە بولغان ئەدەبىيات تارىخىدىكى پېرسوناژلار تىپىنى مۇنداق بەش تۈرگە بۆلۈپ تۈرۈپ ئۇنىڭ رېئاللىششىش دەرىجىسىگە باھا بەردى:

باش قەھرىمان باشقىلاردىن ۋە مۇھىتتىن، تەبىئەتتىنمۇ ھالقىغان مەۋجۇتلۇق — ئىلاھ (ئەپسانىلەردە كۆرۈلىدۇ).

باش قەھرىمان باشقىلاردىنمۇ، مۇھىتتىنمۇ ھالقىغان تىپىك ئەپسانىۋى قەھرىمان، لېكىن ئىلاھ ئەمەس، بەلكى ئادەم(چۆچەك، رىۋايەتلەردىكى قەھرىمانلار).

باش قەھرىمان باشقىلاردىن ئۈستۈن، لېكىن تەبىئەتنىڭ ئەزەلىي قانۇنىيىتىدىن ئاجىز (داستان، تراگېدىيىلەردىكى داھىي، قەھرىمان، يولباشچىلار).

باش قەھرىمان باشقىلاردىنمۇ، تەبىئەتتىنمۇ ھالقىمىغان ھەممىگە ئوخشاشلا ئادەم. ئۇنىڭ بارلىق ئىش - ئەممەللىرى نورمال ھاياتلىق مەنتىقىسىگە ئويغۇن(رېئاللىزم تىپى)[2].

باش قەھرىمان ئىقتىدار، ئەقىل جەھەتتە بىزدىن — نورماللىق دەرىجىسىدىكى ئادەملەردىن تۆۋەن. دەلىتە، ھاڭۋاقتى، بىمەنە، سارالىق، چۈشكۈن (مەسخىرە تىپى).

ئۇنىڭچە، ئەپسانىدىن مەسخىرە - بىمەنىلىك ئەدەبىياتىغىچە

---

① چىيۇ يۈنخۇا: «ئەدەبىي تەنقىدتىن ئۈسۈل - ئۇرنەكلەر» 118 - بەت.

② نورسروپ فراي: «تەنقىدنىڭ ئاناتومىيىسى»، بەيخۇا ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، 2006 - يىل نەشرى.

بولغان ئەدەبىيات ھادىسىلىرىدىكى باش قەھرىمانلارنىڭ ئىلاھىي تۈستىن ئاستا ـ ئاستا رېئاللىشىپ ئادەتتىكى ئادەمگە، ھەتتا تولىمۇ بىچارە، ئاجىز، چۈشكۈن، مىسكىن ھالغا چۈشۈشى دەل بۈگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىدىكى «قەھرىمانسىزلاشتۇرۇش»تىن ئىبارەت ئىدى.

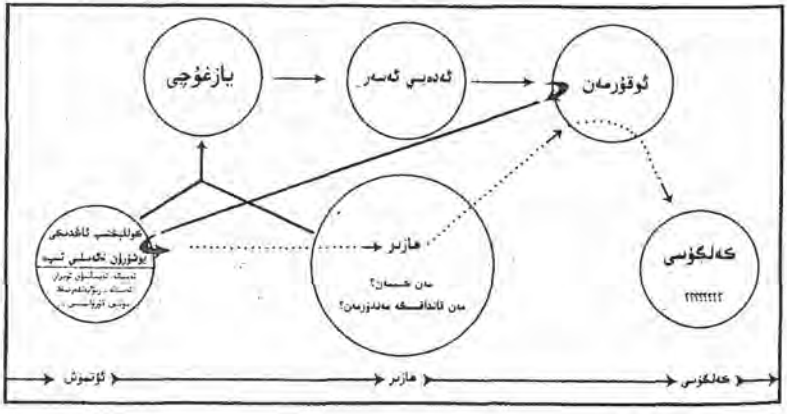
فراي يۇقىرىقى قاراشلىرى بويىچە ياۋروپا ئەدەبىياتىنىڭ تىپ، فورمىسىغا باھا بېرىدۇ ھەمدە ئەدەبىياتتىكى ئىنسان ئوبرازىنىڭ تەرەققىيات سىخېمىسى .ئارقىلىق پۈتكۈل مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە قايتىدىن قاراپ چىقىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ تۈپ مەنبەسىنى مەدەنىيەتنىڭ تەگ ـ يىلتىزى، مىللىي كىملىك، ئۆزلۈك تۈيغۇسىنىڭ ئىپتىداسىغا قايتۇرۇپ تۇرۇپ مۇھاكىمە يۈرگۈزىدىغان بۇ خىل تەھلىل ـ تەتقىقات ئۇسۇلى بىزگە بىر پارچە ئەسەر يوشۇرۇپ ياتقان چوڭقۇر مەدەنىيەت تىندۇرمىسىنى چۈشىنىش ۋە بىر پارچە ئەسەردىن چىقىپ شۇ مىللەتنىڭ ئەپسانە، مەدەنىيەت ئاڭ ـ تۈيغۇسىغا چوڭقۇرلاپ كىرىش ئىمكانىيىتى بەخش ئېتىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرنىڭ مىللەتنىڭ كىملىك، مەدەنىيەت، تەۋەلىك تۈيغۇسىنى خېلى زور دەرىجىدە ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغانلىقىنى ۋە ئەپسانە ئېڭىنىڭ كۈچى بىلەن بىر مىللەتنىڭ مەنىۋى ئىكولوگىيىسىگە تارىخىي قاتلام يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ ئويلىنىش، ئىپادىلەش ئېلىپ بېرىش مۇمكىنچىلىكىدىن ئۈچۈر بېرىدۇ. بىز بۇ نۇقتىدىن چىقىپ ئەسەرلىرىمىزنىڭ بەدىئىي قىممىتى ۋە تەسىرلەندۈرۈش كۈچى ھەققىدە قايتىدىن ئويلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىمىز.

مەيلى ساپ ئەپسانە بولسۇن ياكى ئەپسانىۋى ئاڭنى تۇنۇغا، مەركەز قىلغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى بولسۇن ۋە ياكى ئەدەبىياتنى ئەپسانە ـ ئەسلىي تىپ نۇقتىسىدىن كۆزىتىش ئۇسۇلى بولسۇن، ھەممىسى تۈپ نېگىزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا،

ئىنسانىنىڭ ئۆزى ۋە دۇنيا ھەققىدىكى ئىزدىنىشىنىڭ مەلۇم بىر كۆزنىكىدۇر. بىز بۇ خىل ئۇرۇنۇشلاردىن ئىنسانىنىڭ ئۆزلۇكىنى ئىزدەش، يىلتىزىنى ئىزدەش ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى كىملىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا ئىنتىلىشلىرىنى ھېس قىلالايمىز. مەيلى ئايتماتوفنىڭ، گارسىيە ماركوزنىڭ ياكى مۇھەممەد باغراش، مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ ئەپسانىگە مۇراجىئەت قىلىشى بولسۇن، ھەممىسى يېغىپ ئېيتقاندا، مۇئەييەن بىر كىملىكنىڭ ئەسلىيىتى ھەققىدىكى ئىزدىنىشتۇر. چوڭقۇر ئەپسانىۋى قاينام قاينىاپ تۇرغان بۇ ئەسەرلەر تەبئىي ھالدىلا ئوقۇرمەن قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا كۆمۈلۈپ ياتقان «ئەسلي تىپ»نى ئويغىتىدۇ ـ دە، كىتابخانىنى تولىمۇ ئىپتىدائىي ۋە ئۇلۇغۋار بولغان ئەسلي كىملىككە قايتۇرىدۇ. كوللېكتىپ ئاڭنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمىدا ساقلىنىپ ياتقان «ئەسلي تىپ»لارنىڭ يازغۇچىنىڭ (يەككە) ئىستېتىك ئېڭى ئارقىلىق ئەسەر سۈپىتىدە ئاشكارلىنىپ ئوقۇرمەننىڭ ھۇزۇرىغا بېرىشى ئارقىلىق ئوقۇرمەنمۇ (بۇ يەردە ئوقۇرمەن ئاللىقاچان يەككە ئەمەس، بەلكى كوللېكتىپقا ئايلىنىدۇ) بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي توپنىڭ يوشۇرۇن ئېڭى. ئۇنىڭدا ساقلانغان مەڭگۈ ئۆڭمەس ئوبرازلار ۋە ئۇنىڭ بۇ ئىجتىمائىي توپنىڭ مەۋجۇتلۇق تەقدىرى، ھازىرى ۋە كەلگۈسىدىكى قىممىتىنى دەڭسەشكە باشلايدۇ. نەتىجىدە، بۇ يەردە ئۆتمۈشتىكى ئوبرازلار بۈگۈنىنىڭ چەمبىرىكىگە كىرىپ «ئەسلي تىپ»نىڭ قىممىتىنى دەڭسەشكە باشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆتمۈشتىكى ئوبرازلار بۈگۈنىنىڭ چەمبىرىكىگە كىرىپ «ئەسلي تىپ»نىڭ قىممىتىنى يېڭىلايدۇ. بۇ چاغدا ئۇ ئاللىقاچان ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇق بوشلۇقىنى كەلگۈسى زامانىنىڭ كوللېكتىپ ئېڭىغا تىكلەپ بولغان بولىدۇ. بۇ يەردە «ئەپسانە ـ ئەسلي تىپ»، يەنى مەلۇم بىر توپنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك مەدەنىيەت جۇغلانمىسىنى دەۋر قىلغان ھالدا كۆپ

قاتلاملىق تەپەككۇر - ئويلىنىش ھادىسىسى مەيدانغا چىقىدۇ. بۇ ئويلىنىش يازغۇچىنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇسىنىڭ «ئەسلىي تىپ»تىن ئۇزۇق ئېلىشى ۋە ئۇنى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ئېيتىم چۈشەنچىسى، مەدەنىيەت كونتېكستىغا تەققاسلىشى نەتىجىسىدە رويابقا چىقىدۇ. يازغۇچى بۇ جەريانىنى «ئەسلىي تىپ»تىن ئىلھاملىنىش، «ئەسلىي تىپ» تىن كەلگەن روھ، ئوبرازلارنى ھازىرنىڭ تۇرمۇش رېئاللىقى ئىچىگە قويۇش ئارقىلىق مەيدانغا چىقارسا ۋە بۇ جەريانىدىن ھازىرغا بولغان ھەلگىلىك بەدئىي سۆبيېكتىپ چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرغا قويسا، ئەسەر ئوقۇرمەننىڭ ھۆزۈرىغا كىرگەندىن كېيىن تېخىمۇ كەڭ، ئومۇميۈزلۈك ۋە كۆپ قاتلاملىق دەۋرىي ئويلىنىش ھادىسىسىنى مەيدانغا چىقىرىدۇ. بولۇپمۇ ئەسەر ئوقۇرمەننىڭ قەلبىدىكى «ئەسلىي تىپ» ۋە ئۇ ساقلاپ ياتقان ئەسلىي كىملىكنىڭ قېتىنى ئاچقاندا، «ئەسلىي تىپ» مۆكۈنگەن يوشۇرۇن ئاڭنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىن ناھايىتى كۆچلۈك قايتۇرما سوراق، سوتلاش ئىنكاسى ئېتىلىپ چىقىدۇ - دە، ئوقۇرمەننى توختاۋسىز رەۋىشتە ئۆزى، ئۆزىنىڭ ھازىرى ۋە كەلگۈسى ھەققىدە ئويلاندۇرىدۇ. بۇ بىۋاستە ھالدا ئوقۇرمەننىڭ «ھازىر، بۈگۈن»

ئېڭىغا، كىملىك، تەۋەلىك تۇيغۇسىغا زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئايتماتوفنىڭ «ئەسىردىن ھالقىغان بىر كۈن» رومانىدا تەسۋىرلەنگەن «مانقۇرت» رىۋايىتىنىڭ ئاخىرىدىكى ئۆز ئوغلى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئانىنىڭ ئاق ياغلىقى قۇشقا ئايلىنىپ ئۇچۇپ كەتكەندە پىغان بىلەن توۋلاپ سايراپ كەتكەن ئاۋازنى «ئەسلىي تىپ» تىن قاتقىپ تۇرىدىغان قىيامەتلىك سوراقنىڭ تېپىك سىمۋولى دېيىشكە ھەقلىقمىز: «ئويلاپ كۆرگىن، سەن كىمسەن؟ ... سېنىڭ ئاتاڭ دۆنەباي، دۆنەنباي...»[1] يازغۇچىنىڭ بەدىئىي تەپەككۇرى كۆپ ھاللاردا ئوقۇرمەنلەر توپى ئارىسىدا «ئەسلىي تىپ» رادىئاتسىيىسى تۈپەيلى شەكىللىنىدىغان ئوي ـ تەپەككۇرنىڭ ئالدىدا ئاجىز كېلىپ قالىدۇ. گارسىيە ماركوس «يۈز يىل غېرىبلىق»نى مەيدانغا چىقارغاندا شەخسەن ئۆزى بۇ ئەسەرنىڭ قىممىتىنى ئۇنچۇالا چوڭ دەڭسىيەلمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، ئۇ مەيدانغا چىقارغان ئويلىنىش تەقەززاسى لاتىن ئامېرىكىسىدا «ئەدەبىي يەر تەرۋەش»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ۋەھالەنكى، بۇ يەر تەۋرەشنى گارسىيە ماركوس پەيدا قىلمىدى، «يۈز يىل غېرىبلىق»مۇ مەيدانغا چىقارمىدى. گارسىيە ماركوس بىلەن « يۈز يىل غېرىبلىق بۇ پارتلاشنىڭ پەقەتلا پىلتىسى، خالاس. «ئەسلىي تىپ»قا ۋە ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇت رېئاللىقىغا قارىتا كەسكىن ئويلىنىش ئېلىپ بارالىغان ھەمدە تېخىمۇ مۇھىمى ئەتىسى، كەلگۈسى ھەققىدە تەخىرسىز ئويلىنىش كىرىزىسىنى ھېس قىلغان لاتىن ئامېرىكا ئوقۇرمەنلىرى دەل بۇ زىلزىلىنىڭ چوڭ پارتلاشىنىڭ ئىجراچىلىرىدۇر. ئەگەردە كوللېكتىپنىڭ يوشۇرۇن ئېڭىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان «ئەسلىي تىپ» ۋە بۇ «ئەسلىي تىپ»نىڭ كەلمىش ـ كەتمىشىگە ۋىجدان بىلەن مۇئامىلە قىلىشنى بۇرچ دەپ بىلىدىغان

① چىڭغىز ئايتماتوۋ: ئەسىردىن ھالقىغان بىر كۈن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىل 216 ـ بەت.

ئوقۇرمەنلەر بولمىغىنىدا ئىدى، «يۇز يىل غېرىبلىق»تىن مىڭ ھەسسە مۇقەددەس، ئۇلۇغ ئەسەر مەيدانغا چىققان تەقدىردىمۇ، بەلكىم ھېچكىم كۆزىنى مىتمۇ قىلىپ قويماس ئىدى. ئۇلۇغ ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۇلۇغ ئوقۇرمەنلىك تۇغۇلۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. دېمەككى، كوللېكتىپ ئاڭدىكى مۇنداق «ئەسلىي تىپ»لارنىڭ تەسىرلىك بەدىئىي يول بىلەن قايتا زاھىرلىنىشى، دەۋرىيلىنىشى نەتىجىسىدە، بىر مىللەتنىڭ كىملىك ئۇقۇمى تەكرار ـ تەكرار ئەسكەرتىلىپ تۇرۇلۇش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىدۇ. (مەن كىم؟)؛ مەدەنىيەت، تارىخ، ئادەت، مۇراسىم، ئېتىقاد، تۇرمۇش شەكىللىرى ئاڭ ـ ئەستە قايتىلىنىدۇ (مەن قانداقسىگە مەندۇرمەن؟) ئەدەبىياتنىڭ مىللىي تىنىقى شەكىللىنىدۇ...

يەنە بىر جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئەپسانە ئەنئەنىسىگە باغلانغان ئەسەرلەر مەلۇم مەنىدە ئورتاق ئۆزلۈك ئىزدەش پائالىيىتىدىن ئىبارەت. ئاپتورنىڭ قازغان، ئىپادىلىگىنى ھەرگىزمۇ بىر ئۆزىگىلا تەۋە ياكى ئۆزى توقۇپ چىققان، باشقىلارغا مۇتلەق ناتونۇش ئەپسانە ـ رىۋايەت بولماستىن، بەلكى ھەممىگە تونۇشلۇق، مەلۇم بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ كوللېكتىپ ئېڭىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن ئورتاق بىر مەنىۋى بايلىقنى قىدىرىش پائالىيىتىدۇر. دېمەككى، ئاپتورنىڭ قىدىرغىنى ئۆزىنىڭ ئېستېتىك ئېڭىلا ئەمەس، بەلكى ھەممىنىڭ ئورتاق تۇيغۇسىدۇر. ئوقۇرمەنلىك زوقلىنىش پائالىيىتىمۇ ئۆزىگە مۇتلەق ناتونۇش بىر دۇنيانىڭ بەدىئىي خېرىتىسى ئەمەس، مەلۇم مەنىدە ئۆزىنىڭ روھىي دۇنياسىنىڭ نېگىزىنى يوشۇرۇن تۇستە تەشكىل قىلغۇچى ئاڭ قاتلىمىنىڭ يېيىلىشىدۇر. ئوقۇرمەن ئۆزىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولغان، ئەمما ئۆزى ئاڭلىق رەۋىشتە ھېس قىلىپ يېتەلمىگەن «ھەقىقىي مەن» ــ ئۆزىنى ئەسەر ئارقىلىق تېخىمۇ

هېس قىلىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئەسلىي قانداق، ھازىر قانداق ئىكەنلىكى، كەلگۈسىدە قانداق بولۇش كېرەكلىكى ھەققىدە بەلگىلىك بەدىئىي چۈشەنچە ھاسىل قىلىدۇ.

ئەدەبىياتتىكى ئەپسانە بىزنىڭ تۇيغۇمىزنى ئەسلىگە قايتۇرىدۇ ۋە ساددا، گۈزەل، غەرەرسىز، بۇلغانمىغان ئىنسانىي ۋىجدانىمىز بويىچە دۇنياغا، ئىنسانغا، ئۆزىمىزگە قارىشىمىز كېرەكلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. بىز بۇ ئىندىيە جەمەتىنىڭ مەۋجۇتلۇق تەزكىرىسى پۈتۈلگەن ماكاندۇ كەنتىنىڭ ئەپسانىۋى ئىماگىدىن لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ مەنىۋى ئارخېئولوگىيىسىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. ئايتماتوف شېئىرىدەك گۈزەل بىر تۇركۈم ئەسەرلىرىنىڭ چوڭقۇر مەدەنىيەت تەندىنسىيىسىنى ھاسىل قىلغان «بۇغا ئانا رىۋايىتى»، «ياۋا ئۆردەك لۇۋېر»، «پەرىزات بىلىق ئەپسانىسى»، ئانا بېيت قەبرىستانلىقىدىكى «ماڭقۇرت» رىۋايىتى ئارقىلىق بىزگە ئىنسانىيەتنىڭ يىلتىز ـ كىملىك تۇيغۇسىدىن، ساپ، پاكىز، بىغۇبار بالىلىق ۋىجداندىن ئەسلا ۋاز كەچمەسلىكى كېرەكلىكىنى، ئىنسانىي ئەسلىيەتنىڭ ئەڭ مۇقەددەسلىكىنى دەپ بەردى. مۇھەممەد باغراش «سۇ پەرىسى» ئەپسانىسى(«كەلكۇن» دىكى)، «يۇرەكتاغ» رىۋايىتى («يۇرەكتاغ»دىكى)، «ئوغۇزخان» رىۋايىتى («ئاقساق بۇغا» دىكى) ۋە «ئاپئاق ئېچىلغان سۆگەتگۈلى»دىكى ئاتتىلانىڭ ئېچىنىشلىق تراگېدىيىسى ئارقىلىق ئىنسانىنى ئۆزىنىڭ ئەسلىيىتىنى ئۇنتۇماسلىق، ھاياتتا ئىنسانىنى ھەرقانداق ئادەت، قىلىق، ھەرىكەتتىن ئەيمەنمەسلىككە چاقىرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىيىتىنى ئۇنتۇماسلىق، ھاياتتا ئىنسانىنى ھەرقانداق ئادەت، قىلىق، ھەرىكەتتىن ئەيمەنمەسلىككە چاقىرىدۇ. تەپتارتقۇزۇپ، چەكلەپ تۇرىدىغان مۇقەددەس، بۇزۇلسا، سەل قارالسا ئەسلا بولمايدىغان بىر مىزاننىڭ جەزمەن بولۇش كېرەكلىكىنى ئايان قىلىپ بەردى...

دۇنيا يەر شارىلاشماقتا، مەدەنىيەت، ئەدەبىياتمۇ يەر شارىلاشماقتا. لېكىن، بۇ ھال مىللەتلەر ۋە يازغۇچىلاردىن ئۆزىگە خاس كىملىك، يىلتىز ۋە مەدەنىيەت ئېڭىنى تېخىمۇ

مۇستەھكەملەش ۋە يەنمۇ كۈچلۈك ئىپادىلەش، ئايان قىلىشنى تەلەپ قىلماقتا. بىز بۇ نۇقتىدا ئۆزىمىزنىڭ مول تارىخىي ئۆتمۈشىمىزگە، كۆپ خىل مەدەنىيەت تىندۇرمىمىزغا ۋە ئۇزۇن مەزگىللىك ئىجادىيەت ئەنئەنىمىزگە قايتىدىن قاراش ۋە ئۆز خاسلىقىمىزنى تېخىمۇ نامايان قىلالايدىغان نۇقتىلاردىن چىقىش يولى تېپىشىمىزغا توغرا كېلىدىغانلىقىنى ھېس قىلماقتىمىز. ئۆزىدە كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت ئۇچۇرى، دىنىي ئالاھ، ھاياتلىق چۈشەنچىسى، مۇراسىم شەكىللىرى ۋە ئېستېتىك تۇيغۇ جۇغلىنىغان ئەپسانە، رىۋايەت، چۆچەكلىرىمىز چوقۇمكى، ئەدەبىياتىمىزغا ئۆزىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆزگىچە تىل بەرگۈسى.

2007 ـ يىل دېكابىر، ئۈرۈمچى.

ھەققانىي ئەدەبىيات

ئابلىكىم خېۋىرنىڭ «مەۋجۇدىيەت ۋە 21 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» سەرلەۋھىلىك ماقالىسى باشقا نۇرغۇن ئوقۇرمەنلەرگە ئوخشاش ئۆز نۆۋىتىدە مېنىڭمۇ دىققىتىمنى قوزغىدى. ماقالىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، مەنمۇ خۇددى ئابلىكىم خېۋىردەك «ئەپسۇس» دەپلا تۇرۇپ قالدىم. «ماقالە»نىڭ بەزى جايلىرىدىكى نامۇۋاپىق پىكىرلەر، «ئەدەبىيات ۋە مەۋجۇدىيەت»تىكى مەسىلە تەتقىق قىلىشنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنمەيلا ئىنكار قىلىشلار ۋە ئۆزىنى ئۆزى ئىنكار قىلىپ تۇرىدىغان نامۇۋاپىق جۈملىلەر قاتاردا «بىر ئەسىرلىك ئەدەبىياتىمىزغا مەسئۇل بولۇشتەك بۇرچ تۇيغۇسى بىلەن 21 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى نەگە بارىدۇ؟ دېگەن مەسىلىنى يورۇتۇپ» بەرمەكچى بولغان ئابلىكىم خېۋىرنىڭ كۆز قاراشلىرىغا قارىتا مېنىڭمۇ ئۆز كۆزقاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويغۇم كەلدى.

ئاپتور ماقالىسىنىڭ بېشىدىلا ئاساسسىز لا «گۈڭگا شېئىر» غا قارىتا سوغۇق، بىر تەرەپلىمە كۆزقارىشىنى قىستۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى بىلىشى، ئىنسان مەۋجۇدىيىتىنىڭ قىممىتى پەقەت 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىلا مەركىزىي ئورۇنغا قويۇلۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ئەدەبىياتىمىزدا بولسا، خۇدا، سىرلىق 1 رەقەمى،

يارىلىشىڭ ئۆزۈڭدىن دېگەن دىنىي پەلسەپە، يەنى ئالەم بىلەن ئادەمنى سوپىزمچە چۈشەندۈرۈش مەركىزىي ئورۇنغا قويۇلۇپ كەلگەنىدى». ئاپتورنىڭ 20 - ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئىنسان مەۋجۇدىيىتىنىڭ قىممىتىنى ۋە ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى بىلىش مەزمۇنلىرىنى يېڭىكلىك بىلەن ئىنكار قىلىپ تاشلىشىدا ئۇنىڭ مەۋجۇدىيەت توغرىسىدىكى ھېسسىي چۈشەنچىلىرى ئەڭ ئاساسلىق رول ئوينايدۇ. بىز ئۇنىڭ يۇقىرىقى قاراشلىرىنى ئوپېراتسىيە قىلىشتىن ئىلگىرى ئاپتورنىڭ ئابدۇقادىر جالالىدىن سېلىشتۇرما قىلغان ۋە ئوتتۇرىغا قويغان مەۋجۇدىيەت قاراشلىرىنى رەددىيە قىلىش يولى بىلەن بايان قىلغان «مەۋجۇدىيەت» توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىنى ئوپېراتسىيە قىلىپ كۆرسەك تېخىمۇ ئەرزىيمىدۇ.

ئاپتور مۇنداق دەپ يازىدۇ: «قورسىقىڭ ئاچسا قورساقنى تويغۇزۇشنىڭ، چاڭقىساڭ ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇشنىڭ ئامالىنى قىلىسەن ! ئارقىدىن كېلەر قېتىملىقىڭ، ئەتىنىڭ روزىغارى ئۈچۈن ھەرىكەتلىنىسەن. ئىنسان شۇ يوسۇن، كېلەر قېتىملىقىنىڭ ۋەياكى ئەتىنىڭ غېمى بىلەنلا ياشايدىغان مەخلۇق. كېلەر قېتىم ۋە ئەتە ئىنسان ئۈچۈن تۈگىمەيدىغان، ئايىغى چىقمايدىغان ئوقەت ئۇقۇمى، مەڭگۈ تۈگىمەيدىغان ۋاقىت ۋە ھەرىكەت ئۇقۇمى. ئىش شۇقەدەر ئاددىي، شۇنداق بىر ئەبەدىيەت، مېڭىپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان يول. ئىنسانغا ماددىي دۇنيادا بەش ئامىل زۆرۈر: سۇ، ھاۋا، نان، ماكان، يېمەك - ئىچمەك. مۇشۇلار تەل بولغاندا ياكى تەل بولۇش مۇمكىنچىلىكى بولغاندا، ئادەملەر ئاندىن ئەۋلاد قالدۇرۇش، ئېتىقاد، دىن، ئىلىم - پەن، كۆڭۈل ئېچىش قاتارلىقلارنى ئويلاشقا ۋاقىت چىقىرالايدۇ. ئىنسانىنىڭ بۈگۈنى ۋە ئەتىسى ئۈچۈن ئاشۇ بەش ئامىل زۆرۈر بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭ ئەۋلادىغمۇ ئاشۇ بەش نەرسە زۆرۈر.

ئىنسانلار ئالدى بىلەن ئاشۇ بەش نەرسە ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىدۇ، پىكىر قىلىدۇ ۋە ئىزدىنىدۇ. مانا بۇ ئىنسانىيەت مەۋجۇدىيىتى».

بۇنى تېپىك ئابلىكىم خېۋىرچە «مەۋجۇدىيەت» ئۇقۇمى دېيىشكە بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ بۇ كۆزقارىشىنى ئىنسانلىقنىڭ قەيەردىلىكىنى تاپالمايلا ئاخىر يەپ ـ ئىچىپ، ئويناپ ـ كۈلۈپلا دۇنيادىن بىر ـ بىرلەپ كېتىۋاتقان سان ـ ساناقسىز «ھايات تەلۋىللىرى»نىڭ ئۆزى ـ ئۆزىنى ۋە ئۆزگىنى ئالداشتىكى تەڭداشسىز سەپسەتىسى دېيىشكە تامامەن بولىدۇ. كارل ماركس «پەلسەپە نامراتلىقى»دا: «دۇنيا لاتاپەتلىك بىر كىتاب، شۇنداقلا بۇ كىتابنى ئوقۇشنى بىلمەيدىغانلار ئۈچۈن تاۋار» دېگەنىدى. ئابلىكىم خېۋىرنىڭ «مەۋجۇدىيەت» قارىشىدىكى «ئوقەت ئۇقۇمى» بىلەن كارل ماركس كۆرسەتكەن «تاۋار» ماھىيەتتە بىر ـ بىرىنى تولۇقلايدىغان ئىزاھ، خالاس. ئەگەر ئىنسانىڭ مەۋجۇدىيىتىنى كۆرۈنۈپ تۇرغان ماددىي دۇنيانىڭ مەرھەمىتى ۋە ئۇنىڭ يالتىراق شۆھرەتلىرىگە ئېرىشىش ئۈچۈنلا كۈرەش قىلىش دەپ چۈشەندۈرىدىغان بولساق، بۇ ئىنسانىڭ ئۆزلۈكى، روھى، قىممىتى، ئىدىيكى ۋە ئىنسانىي پەزىلىتىگە ھاقارەت كەلتۈرۈش بولىدۇ. ئىنسان تۇغۇلغاندىن تارتىپ بىر خىل قىزغىن ئىستەك ئىچىدە ياشايدۇ. ئىدىراكنىڭ غايەت زور تىلسىمى بەزىدە ئىنسان تەپەككۇرىدا قۇملۇقتىكى سۇمۇرغ تۇخۇمىدەك يالتىتىدە بىر لەھزە پارلىنىش ئاتا قىلسا، كۆپ ھاللاردا ئىستەكتىكى بىر غايىۋى مەنزىرە، بوشلۇق، كىلەچەك ئۇنى تىنىمسىز ھەرىكەتلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. روھنىڭ بۇ خىل تىنىمسىز پائالىيىتى ئادەمگە تىنىمسىز ئويلىنىش، كۈرەش قىلىش تەقەززاسى ئاتا قىلىدۇ. «روھنىڭ قانداق قانات يېيىشى، نېمىنى ئايان قىلىدىغانلىقى ھازىرغا قەدەر بىر سىر» (ئوشۇ). ئادەم ئىدراكتىكى، ئىنسانىي چىنلىقتىكى بۇ خىل تىلىسىملىق

ئىستەك ۋە تەپەككۇردىكى مۇمكىنچىلىكلەرنىڭ غىدىقلىشى نەتىجىسىدە رېئال ھاياتتا دادىل ھەرىكەت ئېلىپ بارالايدۇ. ئاندىن بۇ جەريانداۋ ئابلىكىم خېۋىر «مەۋجۇدىيەت»نىڭ بۇيۇك گەۋدىسى سۈپىتىدە كۆتۈرۈۋالغان «نان، سۇ، ھاۋا، ماكان، كىيىم - كېچەك»كە موھتاج بولىدۇ. لېكىن، بىلىش كېرەككى، ماددىي موھتاجلىق ھەرگىزمۇ ئىنسانىيەتنىڭ بىردىنبىر مەۋجۇدىيىتى بولالمايدۇ. ئۇ بۇرۇنمۇ شۇنداق بولۇپ كەلگەن، ھازىرمۇ شۇنداق، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ جەزمەن شۇنداق بولىدىغان ئەھۋالىيەت. ئابلىكىم خېۋىرنىڭ «بەش ئامىل تەلىماتى» ئەھمىيەتتە قەدىمكى جۇڭگونىڭ بەش ئېلېمېنت كۆز قارىشىدىكى «سۇ، توپا، ئوت، مېتال، ياغاچ» ئاممىلىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ ھەمدە كىشىنى قورساق ئۇچۇنلا ياشايدىغان ھەلەپپايلاردىن پەرقسىز، يېيىش، كىيىش ئۇچۇنلا يارالغان ۋە ياشاۋاتقان بىر توپ سامان قورساقلارنىڭ نەق ئۆزىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇپ، خىزمەت قىلىش، كۆڭۈل ئېچىش، ئېتىقاد قىلىش، ۋىجدان بىلەن ياشاش قاتارلىقلارنىمۇ يەنىلا ياخشى يېيىش، كىيىش ئۇچۇن ئورۇنۇش دەۋېلىپ، دۇنيانىڭ، ئىنسانىيەتنىڭ ماھىيىتىنى بىردىنلا چوشقا قوتىنىنىڭ نەق ئۆزىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ.

ئىچكىرىلەپ مۇھاكىمە يۈرگۈزىدىغان بولساق، «بەش ئامىل تەلىماتى» ئىنسانىنىڭ غايە، ھوقۇق، ئىرادە، جاسارەت كۇچىنى پۈچۇق يارماقلا ئەرزىمەيدىغان داشقال سۈپىتىدە پايخان قىلىپلا قالماي، ئىنسانىنىڭ تەپەككۇر - تەسەۋۋۇرى، خىيالى، مەنىۋى ئېھتىياجى، گۈزەل ئىستەك - ئارزۇسى، ئىنتىلىشلىرى، ئىنسانىي مېھىر - مۇھەببىتى، ھوقۇق، ياشاش ئۇچۇن قىلىدىغان تىنىمسىز كۈرەشلىرى، كىشىلىك قەدىر - قىممەت، ماۋارىپ، سەنئەت... دېگەنلەرنى سۇر - توقاي قىلىپ «بارسا كەلمەس» ئۆتەكچىلىرگە نىقتىۋېتىدۇ. ئەگەر ئابلىكىم خېۋىر دەپ ئۆتكەنىدەكلا ئىنسانىنىڭ ياشىشىغا بولغان ماددىي زۆرۈرلۈك

ئىنسانىنىڭ بىردىنبىر مەۋجۇدىيىتى سانىلىدىغان بولسا، يەر شارىدا قوي پادىسىدەك مىغىلدىشىپ يۈرگەنلەرنىڭ ھەممىسى يەپ ـ ئىچىش ۋەسۋەسىسىدىلا قاتراپ كەلگەن بولىدۇ. بىزنىڭ ئابلىكىم خېۋىردىن تۆۋەندىكىلەرنى سوراپ باققۇمىز كېلىدۇ: «بىر ـ بىرىنى رىقابەت، ھوقۇق مەسىلىلىرىدە شەپقەتسىزلەرچە تالان ـ تاراج قىلىۋاتقان، زومىگەرلەرچە ھاكىممۇتلەقلىق قارا قانتىنى يېيىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسىلا ئەتىدىكى يېيىش، ماددىي ئېھتىياج ئۈچۈنلا كەتمەن چېپىۋېتىپتۇ ـ دە؟! پەن ـ تېخنىكا، سەھىيە، مائارىپ، ئىلمىي تەتقىقات ئورۇنلىرىدىكى مۆلچەرلىگۈسىز تەتقىقاتلارنىڭ ھەممىسى ئەتىنىڭ يېيىش ئېھتىياجى ئۈچۈنلا بولىدىكەن ـ دە ! دۇنيانىڭ جاي ـ جايلىرىدا ئاشلىق يېتىشمەسلىك، تەبىئىي ئاپەت، ئۆي ـ ماكانسىزلىق رەنجىدە كۆزىدىن ياش ئەمەس قان ئېقىتىپ، مېھىر ـ شەپقەت، ئۆملۈك تىلەپ بۇ ئالەمگە خورسىنىش بىلەن كۆز تىكىۋاتقان سان ـ ساناقسىز مۇساپىر، سەرگەردانلار پەقەت ياخشىراق يەۋېلىپ، كىيىۋېلىپ، ياخشىراق ئولتۇرۇۋۇېلىپ ئاندىن ئۆلۈش ئۈچۈنلا، ئاچارچىلىق بىلەن تىغمۇتىغ كۈرەش قىلىپ كەپتۇ ـ دە!». ئەگەر ئابلىكىم خېۋىرىنىڭ «بەش ئامىل تەلىماتى»نى تېخىمۇ چوڭقۇر ھالدا ياشاش ھالەتلىرىگە تەتبىقلايدىغان بولساق «يېيىش، كىيىش ئۈچۈنلا ياشاش» دەيدىغان بىمەنە سەپسەتىلەرنىڭ پور كۆتەكتەك چوقچىيىپ ئالدىمىزدا پەيدا بولۇشى ئېنىق گەپ. ئۇ ۋاقىتتا «ھامىنى ئۆلىدىغان ئىش بولغاندىكىن، يەنە كېلىپ بۇ، ھاياتلىقتىكى ئىنسان مەۋجۇدىيىتى يېيىش، كىيىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان ئىش بولغاندىكىن...» دەپلا بىرەر ۋاخ ئېسىل تاماقتىن كېيىن ئۆزىنى غىپىدە بوغۇۋالىدىغان ئىشنىمۇ ئەقىل كۆزىمىزدىن نېرى قىلىشقا ئامالسىزمىز. بۇ ۋاقىتتا «بەش ئامىل تەلىماتى» ئىنسانىنىڭ بارلىق ياشاش مۇددىئالىرىنى چەتكە قاقىدىغان

سەپسەتىنىڭ ئەق ئۆزىگە ئايلىنىدۇ ـ دە، ئۆزىنى ئۆزى ئىچىدىن ئىنكار قىلىشقا باشلايدۇ.

ھەقىقەتەنمۇ «ئىش شۇقەدەر ئاددىي» ئەمەس. دۇنيادا مەۋجۇدىيەتنى ھازىرغا قەدەر خىلمۇخىل شەرھلەپ كېلىشتى. ھېلىمۇ ئوخشاش بولمىغان، بىر ـ بىرىنى ئىنكار قىلىپ تۇرىدىغان مەۋجۇدىيەت قاراشلىرى تەڭ نىسبەتتە مەۋجۇت. ئۇلارنىڭ ياقلىغۇچىلىرىمۇ ئۆزىگە يارىشا. لېكىن «مەۋجۇدىيەت» ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزگەندە شۇ نۇقتىنى ئەستە تۇتۇش كېرەككى، ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ياكى بىرەر قوۋمنىڭ ۋە ياكى بىرەر شەخسنىڭ «مەۋجۇدىيەت» قارىشى ئۆزىگىلا خاس بولغان مىللىي ئاڭ، دىنىي ئاڭ، مەدەنىيەت ئېڭى، ياشاش ئېڭى، ھوقۇق ئېڭى قاتارلىق نۇرغۇن تەرەپلەرگە چېتىلىدۇ. غەربنىڭ مەۋجۇدىيەت قارىشى بىلەن قويۇق ئىسلام مۇھىتى ئىچىدە ياشاۋاتقان ئەللەرنىڭ «مەۋجۇدىيەت» قارىشىدا مۇئەييەن ئورتاقلىق بار دېسەكمۇ، لېكىن مۇئەييەن دەرىجىدە يەنىلا پەرق مەۋجۇت. بۇنى ئىلمىي چۈشەنمەي، ھەربىر ئادەمنىڭ مەۋجۇدىيەت قارىشىغا ھۆرمەت قىلماي بولمايدۇ. شۇنداقلا ھەركىمنىڭ باشقىلارنىڭ ئىدىيىسىنى يەنە باشقىلارغا زورلاپ تېڭىشقا ھەققى ۋە ھوقۇقى يوق. بۇ ھەقتە بىزنىڭ ئىسلاھات روھىغا باي مەرھۇم رەھبىرىمىز دېڭ شياۋپىڭ ناھايىتىمۇ ئوبرازلىق قىلغان ھالدا: «ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئەقىدە قىلىۋالماسلىق لازىم» («پارتىيە لۈشىيەنىدە چىڭ تۇرايلى، خىزمەت ئۈسۈلىنى ياخشىلايلى» 1980 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى) دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ ھازىرغىمۇ، كەلگۈسىگىمۇ، دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىغىمۇ، مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنلىرىگىمۇ، ھەتتا شەخسنىڭ ئائىلە ئىشلىرىغىمۇ مەڭگۈ باب كېلىۋېرىدىغان ئىلمىي قاراشتىن ئىبارەت.

مىلان كۈندىرا: «مەۋجۇدىيەت يۈز بېرىپ بولغان ئىش ئەمەس. مەۋجۇدىيەت ئىنسانىي مۇمكىنچىلىكلەرنىڭ مەيدانى. ھەممە ئادەم ئۇنىڭغا ئايلىنالايدۇ ھەم ئۇنى بېجىرەلەيدۇ» دېگەنىدى. ئۇ بۇ سۆزى ئارقىلىق ئىنسانىنىڭ ئىنسانىي چىنلىقىغا، ئىنسانىنىڭ ھەقىقىي ئىنسانىي ماھىيىتىگە چوڭقۇرلاپ كىرىشنى ئىستىدى. كوللىكتۇئود: «ھەرقانداق تارىخ ئىدىيە تارىخىدۇر» دېدى؛ ۋېلس: «ئىنسانىيەت تارىخى ماھىيەتتە ئىدىيە تارىخى» دېدى. ئۇلارنىڭ تارىخ توغرىسىدىكى بۇ سۆزلىرى ئىتالىيىلىك يېڭى گېگىلىزمچى كروچېنىڭ «تارىخ ھەربىر شەخسنىڭ ۋۇجۇدىدا مەۋجۇت» دېگەن سۆزىنى ئېسىمىزگە سالىدۇ ۋە بىزنى مەۋجۇدىيەت ھەربىر شەخسنىڭ ۋۇجۇدىدا مەۋجۇت، شۇنداقلا ئۆزگىچە تۇستە مەۋجۇت دېگەن، ئەقلىي خۇلاسىگە ئەكېلىدۇ.

ئابلىكىم خېۋىرنىڭ «بەش ئامىل تەلىماتى»غا ئېيتىمىز: ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ مۇبارەك سىيماسى بىزگە مۇئەممما، ئۇ ئاللىقاچان تۇپراققا قوشۇلۇپ كەتكەن. ھون تەڭرىقۇتلىرى ھەققىدە گەپ ئېچىلسا ھەممىمىز ئۇلارنى ئوخشىمىغان تۇستە كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشىمىز مۇمكىن. مانا بۇ ھەربىر قەلبتە ئەكس ئەتكەن ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ مەۋجۇدىيىتى. ئەمدى ئۇنىڭ ھەقىقىي سىيماسى بولسا ئۇ رېئال ھون تەڭرىقۇتلىرىدۇر. ئەگەر بىز مەسىلىنى «ئىش شۇقەدەر ئاددىي» دەپلا يېنىكلىك بىلەن كۆزىمىز كۆرگەن، تۇتقىلى، سەزگىلى بولىدىغان نەرسىلەرنى «چىن مەۋجۇدىيەت»، «جەۋھەرلەشكەن مەۋجۇدىيەت» دەپ قارايدىغان بولساق، ھون تەڭرىقۇتلىرى، ھەتتا «بېيجىڭ ئادىمى» ئىنسانىيەتنىڭ نەچچە مىليون يىللىق تارىخىي تەرەققىياتى ھەقىقىدىمۇ ئابلىكىم خېۋىردىن تەلىم ئېلىپ باقمىساق بولمايدۇ. ئىنسانىيەتنىڭ نەچچە مىليون يىللىق ھاياتى پائالىيىتىنىڭ مىڭدىن بىرىمۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس. دىنوزاۋرنى كىم كۆرۈپتىكەن؟ يەنە ئۇنىڭدىن باشقا تۇمەنلىگەن نەسلى

قۇرۇغان ھايۋانلارنىمۇ كىشىلەر ئاز - تولا تاشقاتما، قالدۇق ئىزلارغا تايىنىپ تەتقىق قىلىپ مەۋجۇتلۇق ھالىتىنى قىياس، تەتقىق قىلىۋاتامدۇ؟!

بىز ئۇلارنى كۆرمىگەن دەپلا «مەۋجۇدىيەت» سەھنىسىدىن قوغلاندى قىلالامدۇق. ئىنسان ئاشۇنداق بىر خىل ھېسسىي رېئاللىقتىن ھالقىغان مۇمكىنچىلىكلەرگە، ئىنسان مەۋجۇدىيىتىدىكى ئېھتىماللىقلارغا دادىل يۈزلەنگەن ۋە ئۇنىڭغا تاشلانغان. نەچچە مىڭ يىللار ئاۋۇالقى ئۇچار گىلەم بۇگۈنكى ئاۋىئاتسىيە قاتارلىقنىڭ خەلقىمىزنىڭ ئىپتىدائىي چۆچەك ئېڭىدا ئەكس ئەتكەن مەۋجۇدىيىتى. جاھانىمىز ئەينەكلىرى بۇگۈنكى كومپيۇتېر ۋە يۇقىرى پەن - تېخنىكىنىڭ مەۋجۇدىيەتلىك سايىسى. ئەجەبا، بىز بۇ يەردە ئىنساندىكى مەۋجۇدىيەتنى تەلتۆكۈس چۈشەندۇرۇپ بېرەلەيدىغان ئىدراك، چىنلىق تەپەككۇرلارنى «بەش ئامىل تەلىماتى» بىلەنلا ئىنكار قىلىپ تاشلىيالامدۇق؟ ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل ئەتىسىگە كۆزىمىزنى يۇمۇۋالالامدۇق؟ ئەگەر پەقەت شۇنداق قىلىشلا ھەق بولىدىغان بولسا، سوتسىيالىزمنىڭ بۈيۈك غايىۋى دۆلىتى بولغان كوممۇنىزمنى ۋە بۇ جەريانداىكى ئاللىقاچان ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۇلگۈرگەن گۈزەل تەسەۋۋۇرلارنىمۇ مەۋجۇدىيەتنىڭ جەۋھىرى بولمىش «بەش ئامىل تەلىماتى» سايىسىدە قەد كۆتۈرۈپ ياتقان «چوشقا قوتىنى»غا ئەكىرىپ چەللە - سامان ئورنىدا چۈشەپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنى رېئاللىققا ئايلانمىغىنى، كۆز كۆرمىگىنى ئۈچۈنلا «مەۋجۇدىيەت» ئەمەس، دەپ ئىنكار قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ۋەھالەنكى، كوممۇنىزم ئۆز بۈيۈكلىرىنىڭ تەپەككۇرىدا ئاللىقاچان پىشىپ يېتىلگەن. مانا بۇ ئابدۇقادىر جالالىدىن ئۆزبېكنىڭ «سوپىزمچى» مەۋجۇدىيەت قارىشىدا كۆرسەتكەن «مەۋجۇدىيەتنىڭ بىر تەرىپى پانىي، يەنە بىر تەرىپى باقىي» دېگەن ھەقىقەت. ئابلىكىم خېۋىردەك ئۇنى يوق، بولۇشى

ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارىساقمۇ بولۇۋېرىدۇ. بۇمۇ بىر خىل «مەۋجۇدىيەت». بىز ئۇنىڭغىمۇ ھۆرمەت قىلىشقا مەجبۇرمىز. لېكىن، ئەستە تۇتۇش كېرەككى، بىز كۆزىمىز بىلەن كۆرۈۋاتقان، سەزگۈمىز بىلەن سېزىپ، بىلىپ تۇرۇۋاتقان تاشقى دۇنيا مەۋجۇدىيەتنىڭ بىردىنبىر نەق ئۆزىلا ئەمەس.

ئەمدى بىز باشتىكى «ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى بىلىشى، ئىنسان مەۋجۇدىيىتىنىڭ قىممىتى پەقەت 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىلا مەركىزىي ئورۇنغا قويۇلۇشقا باشلىدى» دېگەن ھۆكۈمنى مۇھاكىمە قىلىپ باقىدىغان بولساق، ئاپتورنىڭ مۇتلەقلەشتۈرۈپ ئېيتقان بۇ سۆزى كىشىدە كۈچلۈك گۇمان ۋە مۇنازىرە قوزغىمايدۇ. ئەڭ ئالدى بىلەن جۇملىدىكى ئېغىر لوگىكىلىق خاتالىقنى تەكشۈرسەك، ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى بىلىشى، ئىنسان مەۋجۇدىيىتىنىڭ قىممىتى پەقەت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىلا، 20 ـ ئەسىرگە كەلگەندىلا مەركىزىي ئورۇنغا قويۇلدىمۇ؟ ئابلىكىم خېۋىر كۆككە كۆتۈرگەن ئىنسانىنىڭ مەۋجۇدىيىتى ھازىرغا قەدەر باشقا ئەل ئەدەبىياتلىرىدا زادىلا مەركىزىي ئورۇنغا قويۇلۇپ باقمىدىمۇ؟ دېگەن سوئال تۇغۇلىدۇ. بۇنىڭغا ئابلىكىم خېۋىرنىڭ مىت قىلالمايدىغانلىقى بەرھەق. چۈنكى، ئۇ غەرب ئەدەبىياتىنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن بەكرەك بىلىدۇ، چۈشىنىدۇ. ئىنسان مەۋجۇدىيەتنىڭ قىممىتى 20 ـ ئەسىرگە كەلگىچە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا راستىنلا زادىلا ئىپادىلىنىپ باقمىدىمۇ؟ مەركىزىي ئورۇنغا قويۇلۇپ باقمىدىمۇ؟

گەپنى يەنىلا يىراقتىن، كەڭ دائىرىدە باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. ئابلىكىم خېۋىرنىڭ «20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئىنسان مەۋجۇدىيىتى ۋە تەقدىرىنى جەمئىيەتكە باغلاپ چۈشەندۈرۈشى» گە، «ئىنسان مەۋجۇدىيىتىنى ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىدىن ئىزدەش»كە تولىمۇ ئىخلاس قىلىشى، 20 ـ ئەسىردىن بۇرۇن ياشاپ ئۆتكەن «يۈسۈپ خاس

هاجىپ، نەۋائىي، شاھ مەشرەپلەرنى ئەدەب، ئالىم، سۆز سەنئەتكارى دەپ سۈپەتلەسمۇ، قەدىرلەسمۇ، ئۇلاردىن مۇتەپەككۇر ھېسابىدا ئۆگىنىدىغان جايلارنىڭ ئۇنچە كۆپ ئەمەسلىكىنى» جاكارلىشى، ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى «سوپىزمچە تۇتەك»نى قايرىپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلىشى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مىللىق تەندەنسىيەسىنى ئۈزۈپ قويغانلىقىنى 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تۆھپىسى دەپ قاراشلىرىدىن بۈۋاستە ھالدا كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، ئاپتور تارىخقا، ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ دىن بىلەن بولغان قانداشلىقىغا كۆز يۇمۇپ تۇرۇپ، بەدىئىي ئەدەبىيات مىراسلىرىنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىشتەك ئەخلاقسىزلىق بىلەن شۇغۇللانغان. بىزنىڭ مەسلىنى ئاپتورنىڭ دىن ھەققىدىكى قارىشىدىن تارتىپ مۇھاكىمە قىلىشمىزغا توغرا كېلىدۇ.

«دىن بىر خىل خاتا قىياسلارنىڭ توپلىمى»، ئۇ «ئىنسانىنىڭ ئازاد پىكىرلىرىنى بوغۇپ، پۈت ـ قولىنى چۈشەيدۇ». ئاپتورنىڭ دىن ھەققىدىكى بۇ قاراشلىرى بىزگە ھەرگىزمۇ يېڭى ئەمەس ھەم بىزمۇ بىلمەيمىزمۇ ئەمەس. بىز ناھايىتى ياخشى بىلىمىز. ئۇ ماركسىزمنىڭ دىن ھەققىدىكى ئاساسلىق تەلىماتى. لېكىن، بىز ئىلمىي بولغان دۇنيا قاراش ۋە دىننىڭ ئامما ئۈچىلىقى، تەسىرچانلىقى نۇقتىسىدا، ئۇنىڭ ئەينى دەۋر ئىدىئولوگىيە، سەنئەت ساھەسىدىكى مۇلچەرلىگۈسىز تەسىرى نۇقتىسىدا تۇرۇپ مۇھاكىمە يۈرگۈزسەك، ھەرگىزمۇ خاتالاشقان، توغرا بولغان ئومۇمىي نىشان ئېڭى ۋە مەقسەت قاراشتىن تەۋرىنىپ كەتكەن بولمايمىز. بۈگۈنكى مىسلىسىز تەرەققىيات پەلسەپە، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى ئالەمشۇمۇل يۈكسىلىشلەردە دىننىڭ بىۋاستە، ھەتتا غايەت زور ئىجابىي تەسىرى بار. بۇ ئىنكار قىلىشقا بولمايدىغان بۈيۈك ھەقىقەت. «ئۆتمۈشنى ئۇنتۇش

ئاسىيلىقتىن دېرەك بېرىدۇ».

«دىن بىلىشنىڭ بىر خىل شەكلى» (لېنىن). ھىندىستاننىڭ 20 ـ ئەسىردىكى بۈيۈك مۇتەپەككۇرى، مەشھۇر پەيلاسوپى ۋە ناتىقى گۇشۇ: «ھەقىقىي دىن بىر ئادەمنىڭ تۇرمۇشقا ئۆزىنى ئېچىۋېتىشىدۇر» دېگەنىدى ۋە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا: «مەن دىننى ياشاش سەنئىتى دەپ ئاتايمەن» دەپ ئىزاھلىغانىدى. لېۋى ستراۋس، نورسروپ فراي قاتارلىق تەتقىقاتچىلار بولسا دىن، دىنىي مۇراسىم، دىنىي ئاڭنى بارلىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ئانا يىلتىزى سۈپىتىدە قارىغانىدى. 20 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى مىللىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئىسلام دىنىي مۇھىتى ئىچىدە ياشىدى ۋە قويۇق ئىسلام ئېتىقادىغا بۆلەنگەن ئەدەبىلەرنى ياراتتى. ئۇلار ئىنسانىڭ مەۋجۇدىيىتىنى ھەقىقەتەنمۇ ئاللاغا باغلاپ چۈشەندۈردى. بۇ يولدا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىجادىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى رويابقا چىقاردى. لېكىن، ئۇلار ئۆز ئەسەرلىرىدە ھەرگىزمۇ ئىنسانىڭ ئۆزىنى بىلىشىنى، ئىنسان مەۋجۇدىيىتىنىڭ قىممىتىنى مەركىزىي ئورۇنغا قويمىدى ئەمەس. دىنىمۇ ھەرگىزمۇ ئىنسانىڭ تەپەككۇرىنى، پۈت ـ قولىنى بوغۇپ چۈشەيدىغان شويىنا ئورنىدا ئەمەس، ئىنسانىي تەپەككۇرنى غىدىقلاپدىغان، قاناتلاندۇرۇپ ئىنسانىنى تەپرەقچىلىق، پاسكىنىچىلىق، دۇنيا مەئىشەتلىرىگىلا تايىنىپ ئىنسانىيلىقنى تەرك ئېتىدىغان تۇزكورلۇقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئىنسانىنى ساغلام شۇكۇر ـ قانائەت، پاك، سەمىمىي ـ ساداقەت بىلەن بولغان ئارىلىقنى يېقىنلاشتۇرىدىغان ئىلاھىي ئېتىقاد ۋاستىسىگە ئايلاندۇردى. ئەدەبىياتقا ئاجايىپ زور دەرىجىدە رەڭ بەردى. بۇ جەريانداا ئىسلامدىكى نۇرغۇن قاراش، ئادەت، ئەھكام، مىزان، تەشەببۇسلار بىلەن قوشۇلغان ھالدا تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدىن ئىبارەت بۇ ئېقىممۇ ئۆزىنىڭ رەڭدار، ئېستېتىك تۇيغۇغا، تراگېدىيىگە، ئىنسانىي كاملىلىقنى

ئىستەيدىغان مۆجىزىلىرىگە باي جەلپكارلىقى بىلەن ئەينى دەۋر كىشىلىرىنى ئىدىيە جەھەتتىن يېڭى بىر ئىدىيىۋى مەنزىلگە باشلاپ كىردى. تەسەۋۋۇپنىڭ ئىسلام ئەقىدىسى بىلەن بىرلەشكەن ساپ مەنىسىنى چۈشەنمىگەن غاپىللارنى بولسا ھەيرانۇھەس، مەستانۇمەست، كۆزلىرىنى ئەلەس قىلىپ چەكچەيتىپ تاشلىدى.

ئابلىكىم خېۋىر ئىسلامنىڭ باشقا تەرەپلىرىنى ئەمەس، بىر قىسىم زاھىتلارنىڭ سوپىستىك تەشەببۇسلىرىنىلا كۆرىدۇ ۋە پۈتكۈل ئىسلامنىڭ ئورنىغا سوفىزمنى قويۇپ تۇرۇپ يېنىكلىك بىلەن: «سوپىزم قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىسلەردە ھېچقانداق ئاساسى بولمىغان، دۇنيادىن بىزار بولۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان، ئىنسانلارنى ياشاشتىن ۋاز كەچتۇرىدىغان بىر خىل زاھىتلارچە دۇنيا قاراشلارنىڭ ئەبجەش توپلىمىدۇر» دەيدۇ ۋە ئابدۇقادىر جالالىدىننىڭ قاراشلىرىنى «سوپىزمچى» قاراش دەيدۇ. ئەمما بىزگە مەلۇمكى، بەزىلەر تەسەۋۋۇپنى سوپىزم دەپ چۈشەنسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى كېيىنكى مەزگىللەردە ئاينىپ، ئۆزگىرىپ، تەركىدۇنياچىلىقنى مەركەز قىلىۋالغان سوپىتىك قاراشلار بىلەن پەرقى بەك چوڭ. «تەسەۋۋۇپ دۇنيادىكى تۇرلۇك خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي، پەلسەپىۋى، بەدىئىي تەپەككۇرىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان كۆپ تارماقلىق مۇرەككەپ تەلىمات... تەسەۋۋۇپنىڭ بىر قانىتى مىستېتىزم بولسا، يەنە بىر قانىتى ئاسكېتىزم، يەنى زاھىتلىق ۋە تەركىدۇنياچىلىقتۇر. بىراق، ئۇنىڭ مەركىزىدە پانتېئىزم، يەنى ۋەھدەتى ۋۇجۇد (ھەق ۋۇجۇدىغا ئىنسان ۋۇجۇدىنىڭ قوشۇلۇشى) غايىسى ياتىدۇ» (ئىبراھىم ھەققۇلوف)، يەنە كېلىپ «تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى تېپىك ئىنسان مەركەزلىك پەلسەپە» (نەجدەت ئەكجى). ئۇ ئۆزىنىڭ بارلىققا كېلىش، تەرەققىي قىلىش ۋە باشقىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىش جەريانلىرىدا ئىزچىل تۇرده ئۆزگىرىپ تۇرغان. زاھىتلىقنى تەرغىب قىلىش،

تەركىدۇنياچىلىقنى تەشۋىق قىلىش تەسەۋۋۇپ تەرىقەت ـ سۇلۇكلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە ئۇچرايدۇ. لېكىن، بىز بۇنىڭلىق بىلەنلا ئۇنى «ئەبجەش توپلام» قاتارىغا چىقىرىۋېتىشكە ئامالسىزمىز. ئۇنى «قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىسلەردە ھېچقانداق ئاساسى بولمىغان» ئېقىم دەپ تونۇساق تېخىمۇ خاتالاشقان بولىمىز.

ئەينى دەۋردە ھاكىمىيەت، خانىدانلىقلارنىڭ چىرىكلىشىش، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىپ، ھاكىمىيەتنى چىرىتىشكە قارشى تۇرۇش مۇددىئاسىدا تەشۋىق قىلىنغان قىسمەن زاھىتلىق قاراشلىرىنى، تەركىدۇنياچىلىق ئىدىيىلىرىنى پۈتكۈل تەسەۋۋۇپنىڭ ئۇستىگە دەسستىپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىنسانىي ئىنسانىي چىنلىقىغا يېتەكلەيدىغان بارلىق ئىجابىي تەرەپلىرىنىمۇ رەھىمسىزلىك بىلەن سۈپۈرۈپ تاشلاش بىر تەرەپلىمىلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس. تەسەۋۋۇپتىن ئىبارەت ئەخلاقنى بىرىنچى ئورۇنغا قويىدىغان پەلسەپىنىڭ شەنىگە قىلىنغان ھاقارەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ بۇيۇك پېشۋالىرىمۇ تامامەن زاھىتلىقنى تەرغىب قىلمايدۇ. ئۇلاردىن ھاياتنى چەكسىز قىزغىن سۆيگەن كلاسسىك شائىرىمىز مەشرەپ، غەززەلىدەك بۇيۇكلەرمۇ ئۆتكەن. يەسسەۋىيدەك «قۇل خوجا ئەھمەد زاھىت بولما، ئاشىق بولغىل» دەپ جار سالىدىغانلارمۇ، ئەلىشىر نەۋائىيدەك:

«تەسەۋۋۇپ ئەمەس، زۇھدۇ تەقۋىيۇتائەت،
كى ئاندا رىيا يول تاپار بىقەۋۋۇھەققۇق.»

دەپ تەسەۋۋۇپنىڭ مەنسىنىڭ رىياغا يول ئاچىدىغان زۇھدۇ تەقۋا ئەمەسلىكىنى جاكارلاپلا تۇرىدىغان ھەزرەتلەرمۇ تالاي ـ تالاي ئۆتكەن. تەسەۋۋۇپنىڭ مەركىزىي ھالقىسىدا زاھىتلىق

ئەخلاق، دىيانەت، پاكىز ئېتىقاد، ساپ دىيانەت، ئىنسانىي چىنلىق ياتىدۇ.

20 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى مىللىق ئەدەبىياتىمىزدا تەسەۋۋۇپنى يۇقىرىقىدەك يول بىلەن تونۇش ۋە ئۇلۇغلاش، تەسەۋۋۇپنىڭ ئىنسانىي مەۋجۇتلۇققا بولغان قاراشلىرىنى ئەدەبىياتقا كىرگۈزۈش بىر مەزگىللىك گۈللىنىش مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئەدەبىيات يۇكسەك ئېستېتىك قاينام ئىچىدە كىشى ۋۇجۇدىنى لەرزىگە كەلتۈرگۈدەك دەرىجىدە پەلسەپىۋى تىندۇرما بىلەن تويۇندى. بالاغەتكە يەتكەن تراگېدىيە ئەسەرلىرىنى قەغەز ـ سىياھتىن ئەمەس، قان ـ ياشتىن پۈتكۈزدى. ئۇلارنىڭ ئاجايىپ ھېكمەتكە تويۇنغان ئاۋازى شۇ دەۋرنىڭ چەكلىمىلىرىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ ھەربىر تارىخىي قاتلامنىڭ ئۆركىشىگە تىترەتكۈچ سوقما، ئويغاتقۇچ سادا بېرىپ ئۆتتى. مەنسۇر ھەللاج «ئەنەلھەق، مىنەلھەق» دېپ چۇقان سالغاندا ۋە دار ئالدىدا ئۆزىگە ئەمەس، نادان قالغان بىچارە كىشىلەرگە ئىچ ئاغرىتىۋاتقاندا؛ جالالىدىن رۇمى «ئاياسىز جان چېكىپ ھەرلەھزە ئىزدەيسىز ئىلاھىنى، ئانى ئىزدەشكە ھاجەت يوق، ئىلاھى سىز، ئىلاھى سىز» دەپ چۇقان كۆتۈرگەندە ۋە ئەرەب ساقچىلىرىغا ئاچچىق بىلەن «تەكرىدىن كېلىمىز، تەكرىگە بارىمىز، ئاللانىڭ سەلتەنىتىدىن بۆلەك سەلتەنەت يوق، غايىبتىن چىقىپتۇق، غايىبقا يەتكەيمىز» دەپ جاۋاب بېرىۋاتقىنىدا؛ نەۋائىي ئېستېتىك تراگېدىيىنىڭ قانىدەك قىزىق چوغلىرىنى بەدىنىگە سۈركەپ ئولتۇرۇپ «مەندە يارەب قويما مەنلىكتىن نىشان» دەۋېتىپ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا يۇكسەك ئىنسانىيلىققا تەلپۈنگەندە؛ يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇلۇغ بىر ئازابنىڭ ئالدىدا يۇكۇنۇپ تۇرۇپ «ئىگەمنى ئىستەيمەن، كۆزدە ئۇيقۇم يوق، تاپسامۇ نىشانىنى ھېچ كۆرگىنىم يوق» دەپ سۆزۈك ياشقا چۆمۈلگەندە؛ مەشرەپ: «يارسىز ھەم بادەسىز مەككىگە بارماق نە كېرەك، ئىبراھىمدىن

قالغان ئول ئەسكى دۇكانىنى نە قىلاي؟» دەپ ھەقىقىي ئىنسانىيلىقنى قارا تۇتەك ئىچىدە ئىزدەۋاتقاندا ھەقىقىي ئىنسانىي قىممەتنى، ئىنسانىي مەۋجۇدىيەتنى پەلسەپىۋى تۇستە ۋايىگە يەتكۈزۈپ ئىپادىلەپ بەرگەنىدى. نەۋائىينىڭ «فەرھاد ـ شېرىن»، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»، ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «رابىيە ـ سەئىدىن» ئەسەرلىرىدە ۋە ئىبنى سىنا، مەشرەپ، زەلىلى... قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە ھايات قاراشلىرىدا ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى بىلىشى، بولۇپمۇ ئابلىكىم خېۋىر جان ـ جېنىدىن تەشنا مادداا مەركەز رېئالىستىك روھىمۇ ئىنسان مەۋجۇدىيىتىنىڭ قىممىتىمۇ «مەركەز قىلىنمىدى» ئەمەس، بەلكى ۋايىگە يەتكۈزۈلۈپ مەركەز قىلىندى. دىنىنىڭ تەسىرى تۇپەيلىلا ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىكى بار بولغان نەرسىنىمۇ يوق دەپ ئىنكار قىلىۋېتىش روھىي قارىغۇلۇقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. لېكىن، بىر ئابلىكىم خېۋىر ئۇچۇنلا ئۇ ئەسەرلەردىكى «سوپىزمچى تۇتەك»لەرنى قايىرىپ تاشلاپ تۇرۇپ، «ئىنسانىنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى جەمئىيەت ۋە سىنىپ بەلگىلەيدۇ» دەپ كەسكىن قاراپ تۇرۇپ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ چىققاندىمۇ، «قۇتادغۇ بىلىك»تىكى ئىنسانىنىڭ جەمئىيەت، كىشىلىك مۇناسىۋەت، ئەخلاق، ئالاقە ئىشلىرىدىكى قەدىر ـ قىممەت، ھايات خاھىشلىرى، ئىنسانىنىڭ سەۋەب ـ نەتىجىلىك مۇناسىۋەتلەردىكى مۇقەررەر ئاقىۋەتلىرىگە كۆرسىتىلگەن ئاجايىپ ئاقىلانە ھېكمەت، يول، پەند ـ نەسىھەت يوللىرىنىڭ ئۆزىلا ئىنسانىنىڭ قىممىتىنى، مەۋجۇدىيىتىنى مەركەزنىڭ مەركىزىگە قويۇپ، ۋايىگە يەتكۈزۈپ ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغانلىقىغا پولاتتەك پاكىتتۇر. نەۋائىي قەلىمىدە يارىتىلغان فەرھادنىڭ ئەرمىنىيە مەلىكىسى شېرىننىڭ ۋەسلىدە يۈرت كېزىپ مۇشەققەت تارتىشى، بىستون تېغىنى يېرىپ سۇ باشلاپ كېلىشى ئۇنىڭ ئىنسانىي قىممىتىنى، ئۆزىنى بىلىش مەزمۇنلىرىنى ئەكس

ئەتتۇرۇپ بېرەلمەمدۇ؟ ئۇنىڭ ھاياتتا ئۆزىگە، جەمئىيەتكە يۈزلەنگەنلىكىنى ئىپادىلەپ بەرمەمدۇ؟ بۇ ۋاينىگە يەتكەن بەينەلمىنەلچىلىك (ئىنتىبرناتسىئونالىزم)، ئىنسان قىممىتىنى، كۆچمەن گەۋدىلەنمۇرۇپ بېرەلەيدىغان، تۆزدەك تېتىملىق پاكىت ئەمەسمۇ؟ ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ قەلىمىدە يارىتىلغان رېئالىستىك ئەدەبىياتنىڭ چوغدەك يالىداپ تۇرىدىغان جۇلاسى بولمىش رابىيە بىلەن سەئىدىنىڭ پاجىئەسىچۇ؟ نۇزۇگۇم، سادىر پالۋانلارنىڭ يالقۇنلۇق قوشاقلىرى ئەجەبا ئىنسانىنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى ئابلكىم خېۋىرگە «ئابلىكىم خېۋىرچە مەۋجۇدىيەت يولى» بىلەن چۈشەندۇرۇپ بېرەلمەمدىكىنە؟ مەشرەپنىڭ ئاپاق خوجا تەرىپىدىن سەرسانلىق دالاسىغا تاشلىنىشى ۋە زامان زۇلمىغا، ئۆلۈم دەھشىتىگە كۆلۈپ تۇرۇپ يول بېرىپ: «چۈن مۇبارەك بولسۇن، ئەي مەشرەپ، قىزىل قانلىق سېنىڭ، خوپ ئىش بولدى ساڭا بۇ جان بەرگىنىڭ ئافەت ئەمەس» دېگىنىچە سەرگەردانلىق بىلەن ئۆلۈمگە يۈزلىنىشى، ھەتتا ئۆزىنى ئۆزى دارغا تاشلاشلىرى ئۇنىڭ ئىنسانىي قەدىر - قىممەتكە يۈزلەنگىنىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان، يىمىرىلمەس پاكىت بولالمامدىكىنە؟ ياكى ئەدەبىياتىمىزنىڭ گۈللەنگەن شۇ دەۋرلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ ئەمەسمىكىن؟ 20 - ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەۋەلىك كاتېگورىيىسىگە سىغالمامدىكىن؟ ۋە ياكى ئابلكىم خېۋىر دىنىڭ تەسىرىنى دەپلا ئەدەبىياتىمىزنىڭ مىسلىسىز مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىمۇ ئىنكار قىلىپ، تارىخنىڭ بەدئىي سەھنىسىدىن ئۇنىمۇ قوغلاپ چىقارماقچىمىكىن؟ ياكى ئۇنىڭ نەزىرىدە ھەرقانداق دىنىنىڭ تەسىرىدىن تازىلانغان، «كۆرگەننى كۆردۇم» دەيدىغان، تاشقى ھادىسىلەرنى ئەينەكتەك ئۆلۈك ئەكس ئەتتۇرۇش بىلەنلا كۆپايىلىنىپ، ماھىيەتلىك چوڭقۇرلۇققا بۆسۈپ كىرەلمىگەن ھادىسەن ئەدەبىياتلا ئىنسانىنىڭ ھەقىقىي

مەۋجۇدىيىتىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدىغان «تۆھپىكار» ئەدەبىيات بولامدىكىن؟...

ئېنىقكى، بۇ ئاپتورنىڭ مەسلىگە دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ بىرەكلىكى نۇقتىسىدىن، ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىقنىڭ، سەنئەت، پەلسەپە بىلەن تارىخىي رېئاللىقنىڭ ئورتاقلىقى نۇقتىسىدىن مۇئامىلە قىلالمايى، ئۇقۇملاشتۇرۇلغان، ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتكەن قېلىپ بويىچىلا تەپەككۇر قىلىش ئەندىزىسىنىڭ «مەھسۇلاتى»دىن ئىبارەت. ۋەھالەنكى، ئەدەبىياتقا قېلىپ ئەمەس، قەلب كېرەك. ھەرقانداق بىر نەرسىنى «قوبۇل قىلىشتا ياخشى ئاشقازان بولۇشى كېرەك» (نېتزى). بىر مىللەتنىڭ مىللىق ئەدەبىياتىدىكى ئىنسانىنىڭ مەۋجۇدىيەت قارىشى بىلەن ئۆزى ئەگىشىۋالغان، ھەتتا ئۆزىمۇ تولۇق چۈشەنمەيدىغان «مەۋجۇدىيەت» قاراشلىرىنى ئاددىي ھالدا سېلىشتۇرۇپ قويۇپلا، شۇ دەۋردىكى دىنىنىڭ تەسىرىنى تۇتۇۋېلىپلا مەۋجۇت نەرسىلەرنىمۇ ئەتەي يوققا چىقىرىپ ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈش، تارىخقا ئارقىسىنى قىلىۋېلىش ھەرگىزمۇ ئاقىلانىلىك ئەمەس. يۇسۇپ خاس ھاجىپ، نەۋائىي، شاھ مەشرەپلەرنى سۆز سەنئەتكارى، ئالىم، ئەدىب دەپ سۈپەتلەپ قويۇپلا، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئىدېئولوگىيە ساھەسىگە تىكلەپ بەرگەن، بىز مەڭگۈ ياداتاش سۈپىتىدە كۆزىمىزگە سۈرتۈپ پەخىرلىنىلەيدىغان بەدئىي مۇنارلىرىنى 20 ـ ئەسىرنىڭ كۆل ـ توزانلىرىغا كۆمۈپ تاشلاش دەل مىللىي ئىمانىنىڭ ئاجىزلىشىۋاتقانلىقىنىڭ تىپىك ئىپادىسىدىن ئىبارەت.

بىز ھەرقانداق نەرسىگە باھا بەرگەندە قۇلىقىمىزغىلا، ساختا نەرسىلەرنى كۆرۈۋېرىپ ئەلەسلىشىپ كەتكەن كۆزىمىزگىلا ئەمەس، ھەقىقىي يۈرەكنىڭ چىن سوقۇشلىرىغىمۇ ئىشىنىپ باقايلى. دىنىنىڭ ئەينى دەۋر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئىتىدە

ئوينىغان رولىنى ئېتىراپ قىلىش ھەرگىزمۇ جىنايەت ئەمەس، ۋە ياكى پارتىيىنىڭ قائىدە ـ نىزام، قانۇن ـ سىياسەتلىرىنىڭ رولىنى ئاجىزلاشتۇرمايدۇ. ئۇنىڭغا قارشى تۇرغانلىقىمۇ بولمايدۇ. دىنىنىڭ ئەدەبىياتىمىزدىكى رولىنى ئېتىراپ قىلىش دىنىنى تەرغىب قىلغانلىقىمۇ ئەمەس. تارىخنى تارىخنىڭ كۆزى بىلەن كۆرۈش بىزنى ھەقىقەتكە ئەكىپ يېقىنلاشتۇرىدۇ. مەيلى قايسى دەۋرنىڭ، قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى بولسۇن، ئۇ، شۇ دەۋردىكى دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىكەن، ئۇنى دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن قوشۇپ مۇھاكىمە قىلىش، دەۋرنىڭ ساداسىدىن ئايرىپ تاشلىماسلىق كېرەك. مانا بۇ ئەدەبىيات، ئېستېتىكا، مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىكى ئەڭ ئەقەللىي ئىلمىي تەلەپ، پرىنسىپ. بىزمۇ «غەربكە سايا‌ھەت»تە شۇەنزاڭنىڭ بۇددا نومىنى ئېلىپ كېلىش سەپىرىنى بۇددا دىنىنىڭ ئەمىر ـ مەرۇپ، قائىدە ـ ئەھكاملىرى بىلەن قوشۇپ قوبۇل قىلدۇق، تېخىمۇ فانتازىيەلەشتۇرۇپ، ماركسىزم يوق دەپ قارايدىغان جىن ـ شەيتان، ئالۋاستى، مۇئەككەللەرنى يۇكلەپ قويۇپ قايتا ـ قايتا ئىشلىدۇق. ھەرگىزمۇ ماركسىزم دىنغا قارشى تۇرىدۇ، دىنىي «ئەبجەش توپلام»، «بۇرمىلانغان قاراش»، «خاتا قىياس» دەپ قارايدۇ ... دەپ قارىغۇلارچە يەرگە قاراپ ئولتۇرۇۋالمىدۇققۇ؟! ئېتىراپ قىلىش، توغرا تەشۋىق، تەتقىق قىلىش كېرەك. شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ۋە دۇنيا قارىشىدىكى «سوپىزمچە تۇتەك»نىمۇ توغرا چۈشىنىش، شۇنى دەپلا بار ـ يوقنى چۆرۈۋەتمەسلىك كېرەك. مانا بۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىكى ئىلمىيلىق، دەۋرگە دەۋر بويىچە قىلىنىدىغان ھۆرمەت. مەسىلىنى مانا مۇشۇنداق دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم بويىچە تەھلىل قىلساق يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نەۋائىي، شاھ مەشرەپ قاتارلىق ئۆلىمالار نامى ئۆلمەس مۇتەپەككۇرلار قاتارىدا قەد كېرىپ تۇرۇۋېرىدۇ. بىز

ئۇلاردىن ئۆگىنىدىغان جايلارنىڭ ئاز ئىكەنلىكىنى ئەمەس، ئۇلاردىن ئۆگىنىدىغان جايلارنىڭ تولىمۇ كۆپ ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىمىزنىڭ تىنىقى، قېنىنىڭ شاۋقۇنى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مۇستەھكەم ئىدىئولوگىيە سىستېمىسى، شانلىق ئەدەبىيات ئەنئەنىسى شەكىللەندۈرىدىغان ماھىيەتلىك ئارتۇقچىلىقى بىلەن مەڭگۈ كۆمۈلمەس، يېشىلىپ بولماس بۇيۇك ھېكمەت، پەلسەپە، ئېستېتىك قاراشلار ھېسابلىنىدىغانلىقىنى جاكارلايمىز.

ئاپتور يەنە دىنىي بىرتۇتاش ئوق يىلتىز قىلغان «قاراش»لىرىنىڭ داۋامىدا باقى تراگېدىيىسىنى سۆزلەپ كېلىپ مۇنداق يازىدۇ: «دىنىي دالالەتلەر سانسىز باقىلارنىڭ، ھېلىقى بېشى كېسىلگەن 370 مۇسۇلماننىڭ ۋە ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ روھىغا تىك باقالامدۇ؟ تەسەللى بېرەلمىدۇ!». بىز ئابلىكىم خېۋىرنىڭ ئالدىمىزغا مۇنداق بىمەنە سوئال تاشلىغىنىدىن ئۇنىڭ دىن ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىنىڭ تولىمۇ مۇجمەل، چاكىنا، تۇتۇرۇقسىز، پەسكەش ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۆرۈپ يېتەلەيمىز. بىلىش كېرەك، مەيلى سانسىز باقىلارنىڭ ياكى 370 ئەمەس، 3 مىليون 700 مىڭ باقىنىڭ، بىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئەمەس، مىڭلاپ ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ قېنى ئاقسۇن، بېشى كېسىلسۇن، ھېلىغۇ بىر - ئىككى مو يېرىدىن ئىكەن، ئەجەللىك يېرىدىن، پۇتكۇل ئەسلىي - ۋەسلىدىن ئايرىلسۇن، بۇنى دىنىنىڭ ياكى قايسىدۇر بىر ئىدىئولوگىيە سىستېمىسىنىڭ گۇناھى قىلىپ قويۇش ھەقىقەت ئالدىدا ئىلمىيلىق ئەمەس، بەلكى ئەقىل قوبۇل قىلماس پەسكەش بىمەنىلىك. توغرا بولغان ھەقىقەت قەيەردە بولسا قوغداش كېرەك. دىندا ھەرگىزمۇ يېرىڭنى تارتقۇزۇپ قوي، دۇشمەن كەلسە ئۆلۈمگە سۈكۈت قىل، دەيدىغان گەپ يوق. قېنى كىم ئىسلام دىنىنىڭ قايسى مۇقەددەس كىتابىدا، قايسى ھەدىسىدە

ئۆلۈمگە سۈكۈت قىل، يېرىڭنى تارتقۇزۇپ قوي، دۈشمەن ئالدىدا ئۆل، خورلۇق، خارلىقىما، زۇلۇمغا جىمجىت سۈكۈت قىل، ئۆلتۈرىمەن دېسە قاراپ تۇر، نامرات ئۆت... دەيدىغان گەپلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرۈپتىكەن؟ ۋە ياكى قايسى ئۆلۈما شۇنى تەرغىب قىپتۇ؟ ئەگەر شۇنداقلا بولسا، شۇبھىسىزكى، ئۇ دىنىي دالالەت ئەمەس. تۇرمۇشتا مەغلۇپ بولغانلار، بالا ـ قازاغا يولۇققانلار دىنغا ئېتىقاد قىلغانلىقى ئۈچۈن بۇرنىغا يېگەن ئەمەس، بەلكى دىننى توغرىسى بىلەن قوبۇل قىلىپ، يولدا ئىشلىتەلمىگەن، خالاس. بۇ نۇقتىدىن ئۇلارنىڭ گۇناھىنى دىن ئەمەس، بەلكى شۇلار دىن ئالدىدىكى جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئالسا ئاندىن توغرا بولغان بولىدۇ.

گېپىزى كەلگەندە ئەسكەرتمەي بولمايدۇكى، ئىنسان ۋۇجۇدىدىكى بارلىق چۈشكۈنلۈك، تەركىدۇنياچىلىق، ئىتائەتمەنلىك، ھۇرۇن ـ ئاكاۋلىق، تىرىشماسلىق، دۇنيانى بىلىشكە، ئۆزىنى ئىپادىلەشكە، ئۆز قۇدرىتىنى نامايان قىلىشقا ئىنتىلمەسلىك... قاتارلىق ھەممە، ھەممە سەۋەنلىكلەرنى دىنغىلا ئارتىپ تۇقۇم قىلىپ قويۇپ، ئۇنى «پاسكىنا نەرسە» قاتارىغا چىقىرىۋېتىش مەنىۋى ئاجىزلىقنىڭ، ئىلمسىزلىكنىڭ دەلىلىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بىز نېمىشقا دىندىكى ئىنسانىي ھەقىقەتكە، ئىنسانىيلىققا، ياخشى ياشاشقا، گۈزەل ئەخلاققا، پاكىز ۋۇجۇدقا، ئۆملۈك، ئىتتىپاقلىق، تىرىشچانلىققا يېتەكلەيدىغان نەرسىلەرنى تەڭ ئېتىراپ قىلالمايمىز؟ نېمە ئۈچۈن ھە دېسىلا ۋۇجۇدىمىزدىكى رەزىللىكلەرنى تاشقى مۇھىتتىن ئىزدەش بىلەنلا بولدى قىلىپ، ئۆزىمىزنىڭ توغرا ھەقىقىتى بىلەن قوبۇل قىلالمىغانلىقىمىزدىن كۆرەلمەيمىز؟ نېمە ئۈچۈن ئۆز ـ ئۆزىمىزنى ئېتىراپ قىلىشتىن قورقىمىز؟ ۋەھالەنكى، بۇ روشەن مەنىۋى ئاجىزلىقنىڭ بېشارىتى، ۋۇجۇدىمىزدىن ھەق نۇرىنىڭ بارا ـ بارا ئۆچۈۋاتقانلىقىنىڭ

بەلگىسى. ئەگەر بىزمۇ مەسلىنى ئابلىكىم خېۋىرچە «يۇكلىمچىلىك» بىلەن مۇھاكىمە قىلساق، يەنى ئىنسانىنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى جەمئىيەت ۋە سىنىپنىڭ تەسىرى نۇقتىسىدىنلا ئىزدىسەك، بۇ تېخىمۇ ئېغىر بولغان چۈشكۈنلۈك، تەقدىرچىلىك خاھىشىنىڭ يىلتىزى بولىدۇ. ئىنسانىنىڭ ئۆزلۈكى چەتكە قېقىلىدۇ، ئىنسانىي ئۇلۇغلۇق ۋە قۇدرەت، غۇرۇر ۋە ئەخلاق... دېگەنلەر ئېغىر خىرىسقا، كىرىزىسقا مۇپتىلا بولىدۇ. شۇ نۇقتىدىن ئىنسانىي ۋىجدان، مەسئۇلىيەت بىلەن مۇھاكىمە قىلىپ كەلسەك، ئۆز مەۋجۇدىيىتىنىڭ قىممىتىنى چۈشىنەلمەي، بارلىق توغرا بولغان ئىدىيە ـ قاراشلارنىمۇ بۇرمىلاپ، دىنىي ئۆزلىرىنى چۈشەيدىغان كىشەنگە ئايلاندۇرۇۋالغان، ئوشۇ ئېيتقان «تۇرمۇشقا ئۆزىنى ئېچىۋېتىش»قا يۇزلىنەلمەي، تۇرمۇشنى ئۆزىگە ئېچىۋېتىپ يۈز بېرىۋاتقان ئىشلارغا چاتراقتىن قاراپ كۆنۈككەن سان ـ ساناقسىز باقلارنىڭ، يېرىدىن ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى ئىنسانىي قەدىر ـ قىممىتىدىن، كىشىلىك ھوقۇقىدىن، غۇرۇرىدىن، ۋىجدانىدىن ئايرىلىپ قالغان سان ـ ساناقسىز باقلارنىڭ زادى ئۆزى ئېتىقاد قىلغان (ئەمەلىيەتتە ئۇ ئېتىقاد مەنىسىگە ياتمايدۇ) دىنغا تىك بېقىش ـ باقالماسلىق، تەسەللىي بېرىش ـ بېرەلمەسلىك مەسىلىسىنى ئوبدان ئويلىنىپ كۆرسە تازا ئەرزىيدۇ. مانا بۇ ئابلىكىم خېۋىرنى قارشى قۇتۇپتىن سەكرەتكەن نەرسە، مانا بۇ بۇگۈنكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتىنىڭ نېگاتىپى، ئۇنى ھەممە ئادەم ئۆزىنىڭ تەپەككۇر ئېڭىدا يۇيۇپ، ئۆز رەسەتخانىسىدا كۆزىتىپ كۆرۈپ بېقىش كېرەك.

ئاپتور ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى بىر قاتار قاراشلىرىنىڭ جەۋھىرى بولغان «مەۋجۇدىيەت» توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىدە گەرچە ماركسىزملىق دۇنيا قاراشىنى ئىنسان «مەۋجۇدىيىتى»نىڭ

نامايەندىسى سۈپىتىدە تىلغا ئالغان بولسىمۇ، لېكىن باشتىكى «نەيزە بىلەن قالقان» ئويۇنىنى يەنە قىزغىنلىق بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ مەيدانسىز، تۇراقسىز، تۇتۇرۇقسىز بولغان بىر «ئەبجەش توپلام» ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي ھالدا ئاشكارىلىغان. ئۇ باشتا «ئالەمدىن ماددىنىڭ كىشى مېڭىسىدىكى ئىنكاسىدىن باشقا ئۇچىنچى بىر نەرسىنى تاپقىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس» دەيدۇيۇ، ئارقىدىنلا «ھايات مەلۇم بىر ئادەم ئۆچۈن بىرىنچى نۇقتا ۋە ئاخىرقى. ئەمما، ئىنسانلار ئۆچۈن بىرىنچى نۇقتا بولۇشى مۇمكىن، ھەرگىزمۇ ئاخىرقى نۇقتا ئەمەس» دېگەن قاراشنى يورۇتىدۇ ـ ده، ئۆزى مىڭ تەستە قوپۇرغان «ئەقلىي تام»نىڭ تۈۋىگە پالتا ئۇرىدۇ.

ئەمدى 21 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ زادى قانداق ھالدا ئوتتۇرىغا چىقىش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئابلىكىم خېۋىر ئابدۇقادىر جالالىدىننىڭ «21 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مۇستەقىل ئۆز ئىدىيىسىنى يوقاتمىغاندىلا ئوتتۇرىغا چىقىدۇ» دېگەن قارىشىغا «مېنىڭچە بۇ مۇمكىن ئەمەس» دەپ قارايدۇ ھەمدە «بىز سوپىزمنى ئوقۇپ 21 ـ ئەسىرگە يۆزلىنەمدۇق؟ 21 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى سوپىزمنى قىبىلىنەما قىلالمايدۇ. جاۋاب شۇ دەرىجىدە ئاددىي» دەپ يازىدۇ. لېكىن، جاۋاب ئۇنداق ئاددىي ئەمەس. چۈنكى، ئۇ بىرلا ئادەم ياكى بىرنەچچە ئادەم ئارقىلىقلا بىر كاتاكنى چۆرىدەپ مېڭىۋەرگىلى بولىدىغان، ھەيدەپ كەتكىلى بولۇۋېرىدىغان ئېشەك ھارۋىسى ئەمەس. ئۇ ئىجادكارلارنىڭ دۇنيا قارىشىغا، سەنئەت قارىشىغا باغلىق مەسىلە. بىرىنچىدىن، ئابدۇقادىر جالالىدىن 21 ـ ئەسىردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى سوۋىزمنى قىبىلىنەما قىلىدۇ، دېگىنى يوق. ئۇ پەقەت مۇستەقىل ئىدىيىنى تەكتىلەۋاتىدۇ. بۇ «مۇستەقىل ئىدىيە»نى سوۋىزمنى دەپ چۈشىنىۋېلىش

ئىلمىيلىق ئەمەس، بەلكى كلاسسىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدىكى ساۋاتسىزلىق، خالاس. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، شۇ نەرسىنى ھەر ۋاقىت، ھەر زامان ئېسىمىزدە مەھكەم تۇتۇشىمىز كېرەككى، 21 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مۇستەقىل ئىدىيىنى يوقىتىدىكەن ۋە ياكى ئۇنىڭدىن ئادىشىپ كېتىدىكەن، ئۇ نىسبىي گۈللىنىش باسقۇچىنىلا باشتىن كەچۈرۈشى مۇمكىن. لېكىن، ئۇنىڭ بالاغىتىدىن ئۇمىد كۈتۈش ئارتۇقچە. ھەقىقەتەن بىزگىمۇ ياكى دۇنياۋى نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا دۇنياغىمۇ ئۇيغۇرىدىن ئۇيغۇرچە ئاڭ، ئىدىيە، كۆزقاراش، مەدەنىيەت شوللىرى كېرەك. ھەرگىزمۇ باشقا ئەل مەدەنىيەت ـ ئەدەبىياتىنىڭ ۋارىيانتى كېرەك ئەمەس. ھەممەيلەن ساپلىقنى ئىزدەيدۇ. ئۇيغۇرمۇ ئۆزلىرىنىڭ شانلىق قەدەملىرىنى ۋە ئېستېتىكىغا، ئەخلاقىغا، تراگېدىيىگە تويۇنغان ئەدەبىيات ـ سەنئىتىگە، ئۆزىگە خاس تەپەككۇرىغا كۈچلۈك سېغىنىش تەقەززاسىنى ئىپادىلەيدۇ. مەڭ يىللىق ئەدەبىيات ـ سەنئەت، تۇرمۇشىدىكى ئۆز ئىدىيىسىنى، نەچچە مەڭ يىللىق ئار ـ نومۇسىنى، دۇنيا قاراشلىرىنى ئەتىۋارلايدۇ، قىبلىنىما قىلىدۇ. دۇنياغا يۈزلىنىدۇ. دۇنيادىن ئىلغار ئامىل، قاراشلارنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەمما، ئۆز خاسلىقىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئىپادىلەشنى تۇپ نىشان قىلىپ ئىلگىرىلەيدۇ. پەقەت مۇستەقىل ئىدىيىلا بىزنىڭ جېنىمىز، پەقەت مۇستەقىل كۆزقاراشلا بىزنىڭ قېنىمىز. «قۇم باسقان شەھەر»نىڭ چەكسىز كېڭىيىشچان ئوتۇپىيىلىرىدە بىز قانداق مەست بولمىدۇق ؟! «يېگانە ئارال»دىكى خېنىيا سايىت نېمە ئۈچۈن كۆز ئالدىمىزغا ئۆز ئەسلىيىتىنى ساقلاپ قالالىغان ھەقىقىي بىر ئىنسانىنىڭ ئوبرازىنى تاشلىيالمىغانلىقى بىلەن قەلبىمىزنى لەرزىگە سالدى. «لېيىغان بۇلاق»چۇ؟ «مەمتىلى ئەپەندى» نېمە ئۈچۈن بىزنى

ياشاشنىڭ ئىككى تەرەپكە سوزۇلغان پاسىلىنىڭ نەق ئوستىگە تاشلاپ قويۇپ، بىزنى كىملىكىنىڭ، ئۆزلۇكىنىڭ سورىقىغا تارتالايدۇ؟ كۈنسېرى ئەۋج ئالغان تارىخىي ئەسەرلەرگە، مىللىي كىملىك ھەققىدە ئويلاندۇرىدىغان ئىلمىي ئەسەرلەرگە بولغان قىزغىنلىقنىڭ كۈچىيىشى زادى نېمىدىن دالالەت بېرىدۇ؟ خەلقىمىزنىڭ رېئال ئەھۋالىنى ھالال ۋىجدان بىلەن كۆزىتىپ غۇرۇر بىلەن سۆزلىگەن بىر تۈركۈم ياشلىرىمىز ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى نېمە ئۈچۈن شۇنچىۋالا تېز ھۆرمەت سۈپىسىغا چىقىپ قالىدۇ؟ سوئاللار تالاي ـ تالاي. لېكىن، كۆڭۈلنى شادلىق، سۆيۈنۈش ھېسسىياتىغا باشلايدىغان يېرى شۈكى، ھەر نېمە بولسا بۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىش تولىمۇ قىيىن بولسىمۇ، ئادەمگە بىر خىل خۇش كەيپ، روھىي ئازادىلىك ۋە تەخىرسىزلىك تۈيغۇسى ئاتا قىلىدۇ. ئۇ باشقا قەرزدار سوئاللارغا قارىغاندا باشقىچە سۆيۈملۈك... چۈنكى، ئاشۇ سوئاللارنىڭ ھەممىسى تۈپ نېگىزىدىن ئالغاندا، «مۇستەقىل ئىدىيە» كىملىك، ئۆزلۈك ھەققىدىكى ئىزدىنىشكە تۇتاشقان. ئېنىقكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىرەر شەخسنىڭ ياكى بىرەر ئىدىيىنىڭ ئىرادىسىگە باقمىغان ھالدا ئۆزىنىڭ شارقىراتمىسىنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ. مۇستەقىل ئىدىيىنى قېزىشنى قىبلىنەما قىلىدۇ. چۈنكى، ئەنە شۇ خاسلىقتىلا ئۇيغۇرنىڭ ھەممە نېمىسى بار. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بولۇش ئۈچۈنمۇ ھەم ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئېستېتىك سىستېمىسىغا يۈزلەنمەي ئامال يوق.

ئابلىكىم خېۋىرنىڭ «ماقالە»سىگە بولغان تەنقىدىي مۇلاھىزەم ھازىرچە مۇشۇنچىلىك. چوڭ ـ چوڭ مەسىلىلەر تۈرغان يەردە «ئىنكارچىلىق زىيانلىق پەلسەپە»، «سارتر بىنىڭ مەۋجۇدىيەت ھەققىدىكى تەلىماتى ئەگەر ئاپتور ئېيتقاندەك كۆزنىڭ مەۋجۇتلۇقى سېنىڭ مەۋجۇتلۇقىڭدۇر دېگەن مىسراغا

ئوخشاش بولسا، ئۇنداقتا ئەما ئۇچۇن ئەمانىڭ مەۋجۇتلۇقى يوق بولامدۇ؟»، «ئەدەبىي ئەسەرلەرنى كىتابخانىنىڭ ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىغان بولۇشى ئەڭ ئەقەللىي تەلەپ»، «تىندىنسىيەدىن ئەخمەتجان ئوسمان، ئەركىن ئىبراھىملارغا يازغىدەك ھېچنېمە قالمىدى» دېگەندەك ئاساسسىز، قالايمىقان سۆزلەشلەر ۋە بەدئىي ئىجادكار بىلەن ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلارنى نامۇۋاپىق ھالدا سېلىشتۇرۇپ چىقىپ، ئەدەبىياتتا «ئىستاژ»، «خىزمەت تارىخى»، «ئىخلاسمەن مۇرىت»لىقلارنى ئېغىزدىن ماغزاپ چاچرىتىپ سۆزلەش... دېگەندەك لوگىكىلىق، مەنتىقلىق خاتالىق ـ كېسەللىكلەرنى چەتتە قويۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولۇپ قالدىم. (ئەسلىي، مۇھاكىمىگە ئەرزىيدىغان تېمىلار ئىدى.) لېكىن، ماقالىنىڭ مەزمۇنىنىڭ ھەددىدن زىيادە چۆڭالچاق بولۇپ كەتمەسلىكى ئۇچۇن توختاشقا مەجبۇر بولدۇم. كىتابخانلارنى توغرا چۈشىنىدۇ، ئابلىكىم خېۋىرنىڭ پۈتكۈل قاراشلىرىغا توغرا مەيدان، توغرا يۆنىلىش بويىچە يانداشالايدۇ، دەپ ئىشىنىمەن.

2001 ـ يىل ئاپرىل، قاراقاش ـ پاۋا.

— شەھەر ھەققىدە قايتا ئويلىنىش

1

ئېسىمنى بىلسەم مەھەللىمىزدىكىلەر ناھىيە بازىرىنى «شەھەر» دەپ ئاتاپ ئادەتلەنگەنىكەن. ئۇلار ھېلىھەم ئاشۇ قاينام ناھىيە بازىرىنى «شەھەر» دەپ ئېغىزىغا چوڭ ئالىدۇ. سىرتتىن كەلگەنلەر، ناھىيە، شەھەر، ۋىلايەت دېگەندەك مەمۇرىي ئۇقۇملار- نىڭ چەك - چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىپ مۇئامىلە قىلىدىغانلار- نىڭ بۇنىڭدىن سەل - پەل غەيرىيلىك ھېس قىلىشى تۇرغانلا گەپ. ئەمما، بىزچە چۆلۈي ئەزىمنىڭ يىراق بىر قەرنىگە قارىغاندا قاينام، ھەيۋەتلىك، زامانىۋى كۆرۈنگەن قاراقاش ناھىيە بازىرىنى «شەھەر» دېسە ئەرزىيتىتى. بىزنىڭ ساددا كاللىمىزدا شەھەر دېگەننىڭ دەسلەپكى ئوبرازى ئەنە شۇ ئاساستا شەكىللەنگەندى. كىشىلەر، توغرىسىنى ئېيتقاندا، يېزىلىق - سەھرالىقلار ئۇنىڭ بىرقەدەر رەتلىك، ئازادە، ئاسفالتلاشتۇرۇلغان، كەچلىكلىرىمۇ يورۇپ تۇرىدىغان يول، كوچا، ئىمارەت، دۇكان - سارايلىرىغا قانداقتۇر ئېيتىپ بولغۇسىز قىزىقسىنىش، ھەۋەس، تەلپۈنۈش بىلەن قارايتتى، تىل چاكىلدىتاتتى. ئەمما، ئۇلارنى ھەممىدىن بەك تارتىپ - سوزۇرەيدىغىنى، يۇرىكىگە ئېيتىپ تۇ-

گەتكۇسىز ھاياجان سالىدىغىنى ئاجايىپ قاياتاق، ھەممىگە داڭلىق يەكشەنبە بازىرى ئىدى. ئادەم پاتماي مىغلىدىشىپ كېتىدىغان بازارنىڭ قايناقلىقى، ئاۋاتلىقى، گۈرۈلدەپ تۇرىدىغان جۇشقۇنلۇقى، ھەرىيەر ـ ھەرىيەردىن كەلگەن كىشىلەرنىڭ قىزغىنلىقى ئىچىدىكى تىرىكچىلىك ئىزدىنىشى ماھىيەتتە قاراقاشتىن ئىبارەت بۇ «شەھەر»نىڭ كىشىلەرنىڭ كاللىسىغا مەھكەم ئورناپ كەتكەن شەھەر ئوبرازى ئىدى. ئۇلار مانا شۇ قايناقلىقنى، ھاياجاننى ئىزدەيتتى. ئۇنىڭغا سودا، ئىنسانىي ئالاقە، دوست ـ بۇرادەرلىك، تۇغقاندارچىلىق، يالغانچى ـ كاززاپلىق، مۇتتەھەملىك، پۇختىلىق، پەسكەشلىك، ئاق كۆڭۈللۈك، بايلىق، دۇئانە ـ كەمبەغەللىك... ھەممە ـ ھەممە نەرسە مۇجەسسەملەنگەنىدى.

قاراقاشلىقلارنىڭ نەزىرىدىكى بۇ «شەھەر» بەجايىكى مىسلىسىز بىر ئىنسانىي قاينام ئىدى. سىز ئۇنىڭدىن جىمىكى لازىم نەرسىنىڭىزنى تاپالىشىڭىز مۇمكىن ئىدى. كىشىلەر قىستىلىشىپ يۇرۇپ دۇغاپ ئىچەتتى، ناۋايخانىلارنىڭ ئىسلاش چەللىسىنىڭ ئاستىدا ئولتۇرۇپ شورپىسى ئېقىپ تۇرغان گۆشگىردىلەرنى ئاۋايلاپ پۇۋلەپ يېيىشەتتى؛ ئۆيى «شەھەر»نىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىكىلەرنىڭمۇ كوچىغا چىقىپ كىشىلەر بىلەن قىستىلىشىپ يۇرۇپ شاپتۇل ـ قوغۇن يەۋاتقىنىنى كۆرەتتىڭىز؛ قاراقاشنىڭ 17 يېزا ـ بازىرىدىنلا ئەمەس، گۈما، خوتەن، لوپ، ھەتتا بەزىدە قەشقەر ـ قاغىلىق، چەرچەن ـ چاقىلىقتىن كەلگەن خېرىدار، ئېلىپ ـ ساتارمەنلەرنىمۇ ئۆچرىتىش تامامەن مۇمكىن ئىدى. ئەنە شۇ يەرلەردىن كەلگەن تۇرلۇك ـ تۇمەن ئۇچۇر، خەۋەر، گەپ ـ سۆز، مەدەنىيەت، ئادەت مانا بۇ بازارغا ـــ «شەھەر»گە جۇغلىناتتى ـ دە، يەنە تەرەپ ـ تەرەپكە تارايتتى.

ئەقلىمنى بىلگۈدەك چاغلاردا «شەھەر»نىڭ ھاياجانلىق تەرىپى ھەممىنىڭ ئېغىزىدا ئىكەن. ئۇ چاغلاردا ماتورلۇق قاتناشنىڭ تاينى بولمىغاچقا، كىشىلەر كېچىلەپ ھارۋىدا، ئات ـ ئېشەكتە،

شەھەردىن كەلگەنلەرنى چوڭ بىلەتتى، ئۇلارغا دەرد ئېيتىپ باققۇسى كېلەتتى، شەھەرگە بارغانلارمۇ ئۆزىنى يوغىناپ قالغاندەك سېزەتتى...

مەھەللىمىزدىكىلەرنىڭ شەھەرنى ئەنە شۇنداق زوق - ھەۋەس بىلەن تەرىپلىشى، شەھەرگە چىقىپ كىرگەنلەرنىڭ كېرىلىپ، ئېغىزىنى تامشىتىپ سۆزلىشى ۋە ئامالىنىڭ بارىچە شەھەرگە چىقىپ - كىرىش كويىدا بولۇشى مېنىڭ بالىلىق قەلبىمدىمۇ ئاجايىپ شېرىن - لەززەتلىك ئوي - خىيال ئويغاتقانىدى. رەھمەتلىك ئانامغا ئەگىشىپ يۈك ماشىنىسىدا نەچچە قويىنىڭ ئارىسىدا تۇنجى قېتىم «شەھەر»گە ماڭغاندىكى بالىلارچە سادداً قىزغىنلىقىم ۋە شۇ چاغدا كاللامدا شەھەر توغرىسىدا ھاسىل بولغان ئوبراز - تەسىرات ھېلىھەم ئېسىمدىن چىقمايدۇ.

كېيىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتكۈزىدىغان چاغلاردا مۇئەللىملەرنىڭ شەھەر، شەھەردىكى مەكتەپلەر ھەققىدىكى تېخىمۇ «جەلپ قىلارلىق» — قىزىقتۇرغۇچى گەپلىرىنى ئاڭلىدۇق. ئۇلار شەھەرلەرنىڭ ئازادىلىكى، ئىمتىھاندىن ئۆتۈۋالساقلا ئويۇن دېگەن شەھەردىكى مەكتەپلەردە ئىكەنلىكى، دەرسكە چىقامسەن - چىقمامسەن ھېچكىمنىڭ كارى يوقلۇقى، ھەتتا ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇئەللىملەرنى ئەخمەق قىلىپ، يالۋۇرتۇپ يۈرىدىغانلىقى ھەققىدە تالاي گەپ ساتقانىدى. بىزنىڭ كاللىمىزدا چوڭ شەھەر، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئەنە شۇنداق بىر كۆرۈنۈش - ئوبرازى يېزا ئاتلىماي تۇرۇپلا شەكىللەنگەنىدى. ۋەھالەنكى، بىز كېيىنچە ئالدانغانلىقىمىزنى، ئۇلارنىڭ بىزنى ئىمتىھانغا ياخشىراق تەييارلىق قىلدۇرۇش ئۈچۈنلا ئاشۇنداق رېئاللىقنى بويىاپ كۆرسەتكىنى ئويۇنى ئويىنىغانلىقىنى بىلدۇق. ئەمما، خېلى كۆپ ۋاقتىمىز كاللىمىزدا بۇرۇنلا شەكىللەندۈرۈپ قويۇلغان شەھەر، شەھەردىكى مەكتەپلەرگە تەلپۈنۈش بىلەن ئۆتتى. كاللىمىزدا بۇرۇنلا شەكىللىنىپ قالغان ئاشۇ ئېزىتقۇ

تۇمانلاردىن خالاس بولۇپ، ھەقىقىي رېئاللىققا يۈزلىنىپ بولغىچە بىز خېلى كۆپ ۋاقىت، زېھىننى بەدەل قىلغان، ھەتتا ، ياق، مەكتەپ دېگەن ئاشۇنداق بولۇشى كېرەكتىغۇ، دەپ ئاغرىنغانىدۇق. ئادەم مەلۇم بىر نەرسىنى كۆرمەي تۇرۇپ كاللىسىدا بۇرۇن شەكىللەندۈرۈۋالغان نۇرغۇن ئوبراز - تەسىرات ھەقىقەتەنمۇ كېيىنكى رېئاللىقنى توغرا تونۇش، ئۇنىڭغا مۇئامىلە قىلىشتا ئويلاپ باقمىغان قىيىنچىلىق - توسالغۇلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

2001 - يىلى سېنتەبىردە، مەن تۇنجى قېتىم ئۇرۇمچىگە، مۇنداقچە ئېيتقاندا، دىيارىمىزدىكى مەركىزىي شەھەرگە قاراپ يولغا چىقتىم. ۋەھالەنكى، كاللامدا ئاللىبۇرۇنلا ئۇرۇمچى ھەققىدە غايۋى شەھەر شەكىللىنىپ بولغانىدى. كىتابلاردىكى ئۇرۇمچى ۋە شەھەر ھەقىقىدىكى بايان - تەسۋىرلەردىن، ئەڭ مۇھىمى، ئۇرۇمچىدە ئوقۇپ كەلگەن ساۋاقداش، دوست - بۇرادەرلىرىمنىڭ ئېغىزىدىن ئاڭلىغان ئاجايىپ - غارايىپ ھېكايە، گەپلەردىن تەدرىجىي شەكىللەنگەن بۇ كۆرۈنۈش تولىمۇ خۇنۇك، شەپقەتسىز، قاراڭغۇ، مۇزدەك سوغۇق تۇيغۇلار بىلەن مەزمۇنلانغانىدى. ئۇرۇمچىگە بارغۇچە يول - ئۆتەڭلەرنىڭ قايسىبىرىدىكى ئۆكتەم - مۇتتەھەم ئاشپەز؛ ئاشخانىغا خېرىدار باشلىغۇچى لۇكچەك مىجەز زوراۋان كۇتكۇچى؛ بىر ماشىنا يولۇچىنى مەلۇم بىر ئاشخانىغا مەجبۇرىي تۆكۈپ بېرىپلا ھەقسىز غىزالىنىدىغان كۆرەڭ شوپۇر؛ قايسىبىر ئۆتەڭنىڭ ھاجەتخانىسىغا مۆكۈنۈپ تۇرۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان خەنجەر - پىچاقلىق قارا يۈز ئوغرى - قاراقچى؛ قورقۇنچلۇق تاغ - داۋان؛ دەھشەتلىك ماشىنا ۋەقەلىرى؛ قۇشلىرىمۇ قاناتلىرىنى قاققان، قىش - ياز قار - يامغۇر ئۆكسىمەيدىغان، ئىس - تۈتەك دەستىدىن ئاسمانىنىمۇ، كۈننىمۇ كۆرگىلى بولمايدىغان تۇمانلىق ئۇرۇمچى؛ لاي - پاتقاقلىق كوچىلار؛ ئادەم تىقما - تىقما قاينايدىغان

دۆڭكۆڑۈرۈك؛ قاينـاق بازار؛ بازاردىكى تەپتارتماس ئوغرىلار؛ ئاشكارا خېرىدار چاقىرىدىغان پاھىشە سەتەڭلەر؛ كېچىلىك كۈلۈب ـ كىنوخانىلار؛ ئوغۇل ـ قىزلار كۈندۈزى ئاپئاشكارا سۆيۈشۈۋاتسىمۇ كارى يوق ئادەملەر؛ كۈندۈزى بوش قالىدىغان دەرسخانىلار؛ سىنىپتا ئۇخلاپ ئولتۇرىدىغان ئوقۇغۇچىلار؛ جۇپ ـ جۇپلەر بىلەن توشۇپ كېتىدىغان مەكتەپ قورۇسى، باغچىلار؛ كىملەرنىڭدۇ ئوقۇپ تۇرۇپ سىرتتىن ئۆي تۇتۇپ ئولتۇرغانلىقى، بويىدا قالغانلىقى، تۇغۇپ قويغانلىقى؛ بالىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى ئالداپ پۇل ئېلىپ خەجلەيدىغانلىقى؛ ياتاقلاردىكى ئەپسانىۋى گەپلەر؛ ئىچىش، چېكىشۋازلىق، ئولتۇرۇش؛ ئوقۇغۇچىلارنىڭ كوللېكتىپ ئۇرۇشۇپ كەتكەنلىكى، ھەتتا نەچچە ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆلگەنلىكى، ئۆزىنى بىنادىن تاشلىۋالغانلىقى... ئۇرۇمچىگە كېلىشتىن ئىلگىرى تولا ئاڭلىغان بۇ پارچە ـ پۈرات ۋەقەلىكلەرنى بىرلەشتۈرگەندە قورقۇنچلۇق، قاباھەتلىك، خۇنۇك، رەزىل، ئىپلاس بىر كارتىنا كۆز ئالدىمدا پەيدا بولاتتى ـ دە، مەندە خۇددى تېررورلۇق فىلىملىرىدەك تەسىرات قالدۇراتتى. مەھەللىمىزدىكى ساددا دېھقانلار ئوتتەك قىزىقىش ۋە قانداقتۇر يوشۇرۇن ئۇمىد ـ ئىستەك بىلەن تەلپۈنىدىغان خوتەندىكى «شەھەر»دىن چىقماي تۇرۇپلا ئۇرۇمچىدىن ئىبارەت بۇ شەھەر ھەققىدە تولىمۇ ۋەھىمىلىك بىر تۇيغۇ كاللامنى قالايمىقان قىلىپ تۇراتتى. ھەتتا شۇ مەزگىلدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە خوتەندە ئېچىلغان «خانتەڭرى ئەدەبىيات مۇكاپاتى»نى تارقىتىش يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىدىن كەلگەن ھۆرمەتكە سازاۋەر بىر يازغۇچىنىڭ: «بارىمەن دەپ تەييارلىق قىپسىز، ياخشى بوپتۇ، بېرىڭ. ئەمما، ئەقىدىڭىز بەركامىل بولغاي. بولمىسا، ئۇ شەھەر سىزنى تېزلا يەپكېتىدۇ» دېدى تولىمۇ كۆيۈنگەن ئاھاڭدا. «يائاللا، ـــ دېدىم ئىچىمدە، ـــ قانداق شەھەر ئۇ؟»... كاللامدا ئۇرۇمچى، شەھەر ھەققىدىكى ئوي ـ كۆرۈنۈش تولىمۇ مۇرەككەپلىشىپ

كەتكەنىدى. ئۇ ئاساسەن ئېزىتقۇ، قاباھەتلىك ــ تەگسىز بىر قاينام سۆپتىندە زاھىر بولماقتا ئىدى...

ھەقىقەتەنمۇ ئۇرۇمچىگە كەلگىچە بولغان ئارىلىقتا دەككە ـ دۈككە، نامەلۇم قورقۇنچ، يوشۇرۇن ۋەھىمە ئىچىدە ئولتۇرغىنىم؛ ھاجەتكىمۇ قانداقتۇر ئەنسىزلىك ئىچىدە بارالماي قىينالغىنىم؛ دادام قايتا ـ قايتا تاپىلاپ ئېزىملاپ ئېتىۋەتكەن يانچۇقۇمدىكى پۇلنى يول بويى ئۇستىدىن بېسۋېلىپ ماڭغىنىم؛ ئاشپەز ـ كۆتكۈچىلەرگە ئەيمىنىپ قارىغىنىم ھەق ـ راست. سەپەر، شەھەر ھەققىدىكى ئاشۇ ۋەھىمىلىك گەپلەر ۋۇجۇدۇمغا ئورناپ كەتكەچكىمكىن، ھېلىھەم سەپەرگە چىقسامۇ ئاشۇ قورقۇنچلۇق بايانلار ئېسىمگە چۈشسە، مىيىقىمدا كۈلۈپ سالىمەن.

ئۇرۇمچىگە قەدەم باسقىنىمدىن تارتىپ ھېسابلىغاندا، مانا ھەش ـ پەش دېگۈچە ئالتە يىل بوپقاپتۇ. بۇ يىللاردا ئۇرۇمچىگە كېلىپ ـ كېتىپ تۇردۇم. شەھەر توغرۇلۇق ئۆزۈمگە تۇشلۇق تەسىرات ـ خۇلاسىگە ئېرىشتىم. بۇ شەھەرگە كېلىشتىن بۇرۇن باشقىلارنىڭ پاراڭلىرى تەسىرىدە كاللامدا شەكىللەنگەن ھېلىقى كۆرۈنۈش بىلەن مەن كۆرگەن، ھېس قىلغان شەھەر رېئاللىقى ئارىسىدا خېلىلا پەرق، زىددىيەت بار ئىدى. بىرى ئۇنىڭغا تەلپۈنەتتى، ئۇنىڭدىن نېمىلەرنىدۇر ئېرىشىشنى ئىزدەيتتى. ئەمما، يەنە بىرلىرى شۇ شەھەردە ياشاپ تۇرۇپمۇ ئۇنى بولۇشچە تىللايتتى، ئۇنى ئەڭ قاباھەتلىك تۇستە سۈرەتلەيتتى. بۇ ھال مەلۇم مەنىدە شەھەر، شەھەرلىشىش، تەرەققىيات مەسىلىرىگە كىشىلىرىمىزنىڭ قايتۇرغان ئىنكاسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى. بىز بۇ ھەقتە ئەستايىدىل پىكىر يۈرگۈزۈپ باقمىساق بولمايدىغاندەك قىلاتتى.

2

دۇنيادىكى تۇنجى شەھەرنىڭ زادى قاچان پەيدا بولغانلىقى

ھەققىدە ئېنىق ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما، ئۇ مەيلى قاچان شەكىللەنگەن ۋە قانداق يوسۇندا تەرەققىي قىلغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شۇبھىسىزكى، شەھەر ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيلىشىش، تەرەققىي قىلىش يولىدىكى ئىزدىنىشىنىڭ كاتتا نەتىجىلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئامېرىكىلىق شەھەرشۇناس لۇئىس ۋونفورت: «شەھەر ئەڭ دەسلەپتە سودا ياكى ئۇستىخانىلار جەملەنمىسى شەكلى بىلەن ئەمەس، بەلكى دىنىي مۇقەددەسلىك ئورنى بىلەن مەيدانغا چىققان. ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن مەنىۋى كونترول مەركىزى»[1] دەيدۇ ھەمدە شەھەرلەرنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي مەنبەسىنى ئۆلۈكلەر شەھىرى — قەبرىستانلىققا باغلايدۇ. ئۇنىڭچە، ئەڭ دەسلەپكى شەھەرلەر دىن، قەبرە، چېركاۋلارنى مەركەز قىلىپ گۈللەنگەن. «قەدىمكىلەر ئۆلگەنلەرنىڭ لايىقىدا دەپنە قىلىنىشىغا ئەڭ كۆڭۈل بۆلگەن. ئۆلۈمگە بولغان ۋەھىمە ۋە قورقۇنچ ئۇلارنى ئاۋۋال ئۆلگەنلەر ئۈچۈن مۇقىم، كۆڭۈلدىكىدەك جاي تاللاشقا مەجبۇرلىغان... مانا شۇ تەرىقىدە قەبرىستانلىق، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۆلۈكلەر شەھىرى، يەنى تىرىكلەر شەھىرىنىڭ دەسلەپكى ئومۇرتقىسى، يادروسى شەكىللەنگەن»[2]. خەنزۇ تەتقىقاتچىسى دەي جۈنلياڭ بولسا مۇداپىئەلىنىش پىسخىكىسىنى تۇتقا قىلىپ تۇرۇپ: «شەھەر ئوخشاش بولمىغان جايلاردا ئوخشاش بولمىغان شەكىللىنىش، گۈللىنىش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ھەممىسى ئوخشاش ۋەزىپە ئۆتەپ كەلدى. يەنى ھەممە شەھەر مۇداپىئە، قوغدىنىش مەقسىتى ئۈستىگە قۇرۇلغان»[3] دەيدۇ. ھەققەتەنمۇ، بۇ خىل مۇداپىئە پىسخىكىسى، قوغدىنىش

① سۈن جۈنلىڭ، چېن جىيەنشياڭ: «چەت ئەللەرنىڭ شەھەرشۇناسلىق ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، گۈيجۇ خەلق نەشرىياتى 1984- يىل نەشرى 46- بەت.

② لۇئىس ۋونفورت: «شەھەر تەرەققىيات تارىخى»، جۇڭگو قۇرۇلۇش سانائىتى نەشرىياتى 1989- يىل نەشرى 4- بەت.

③ دەي جۈنلياڭ: «جۇڭگو شەھەر تەرەققىيات تارىخى»، خېبېلۇڭجياڭ خەلق نەشرىياتى 1992- يىل نەشرى 28- بەت.

ئېھتىياجى بىلەن شەھەر قۇرۇش ئوتتۇرا ئىقلىمدىكى ھەدىسلا شىمالدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ تۇرىدىغان مىللەتلەردە شەھەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى ئاساستۇر. «گېرمانىيىلىك جەمئىيەتشۇناس ماكس ۋېبىرمۇ جۇڭگودىكى شەھەرلەرنىڭ پەيدا بولۇش ۋە گۈللىنىشى كارخانىچىلارنىڭ رولىغا تايىنىپ ئەمەس، بەلكى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگانلىرىنىڭ پىلانلىشى ئارقىسىدا بولغان. پات ـ پات يۈز بېرىپ تۇرىدىغان سىياسىي ئۆزگىرىشلەر ۋە سۇلالىلەرنىڭ ئالمىشىشلىرى ھۆكۈمرانلارنىڭ مۇداپىئەلىنىش ئېھتىياجىنى كۈچەيتىپ، شەھەرلەر قېلىن سېپىللار بىلەن قورشالغان. نەتىجىدە، پۇقرالار شەھەر ئىچىگە بېكىنىپ ياشاپ، ئەركىن سودا كارۋانلىرىغا ئايلىنالمىغان، دەپ شەرھىلەيدۇ»[1]. دېمىسمۇ، غەربتە شەھەر ئۇقۇمى خەنزۇ تىلىدىكى شەھەر سۆزى ئۆز ئىچىگە ئالغان «سېپىل، قەلئە، بازار، قورغان» مەنىلىرىدىن ئىبارەت مەدەنىيەت كونتېكستلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالماستىن، بەلكى پۇقرا ۋە ئۇ بەھرىلىنىدىغان ھوقۇق ئىبارىسىدىن شاخلىنىپ كەلدى ھەمدە يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا مەدەنىيەت ئۇقۇمىغا باغلاندى. ئەرەب تىلىدىكى «مەدەنىيەت»، «مەدەنىي» دېگەن ئاتالغۇلارمۇ ئەڭ دەسلەپ شەھەرلىشىش مەنىسىدىن كېلىپچىدى. شەھەر سۆزى بىزگە پارسچىدىن كىرگەن بولۇپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا ئاساسلانغاندا قەدىمدە «كەند، بالىق، ئوردا» ئاتالغۇلىرى شەھەر مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن ھەمدە «شەھەر، قەلئە، ئوردا، خان شەھىرى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرۈپ كەلگەن[2]. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، خەلقىمىز شەھەر ئۇقۇمىنى بىۋاستە ھالدا ھاكىمىيەت، ھوقۇق، دۆلەت

① ئابدۇقادىر جالالىدىن: «مەدەنىيەت ئېڭىمىڭ ياتلىشىشى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1997ـ يىل 5ـ سان؛ «ئابدۇقادىر جالالىدىن ماقالىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000ـ يىل نەشرى 127ـ، 128ـ بەتلەر.

② مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىل، 447ـ، 448 ـ، 449 ـ، 491 ـ، 492 ـ بەتلەر

ئۇقۇمى بىلەن باغلاپ چۈشەنگەن. ئۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىكى مەنبەلەرگە، مىسالەن «ئوغۇزنامە»، «مەڭگۈ تاشلار پۈتۈكلىرى»دىكى بايانلارغا قاراپ باقساق، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدا شەھەرگە سولىنىپ ياشاپ ھاكىمىيەت تەشكىللەش ياكى مۇداپىئەلىنىش پىسخىكىسىنى دۆلەت، شەھەر ھاياتىنىڭ باش مىزانى قىلىشتەك مۇنداق ھالنى ئاساسەن ئۇچرىتالمايمىز. تارىخىي مەنبەلەردە خەلقىمىزنىڭ تۈركىي قوۋملار ئىچىدە ئەڭ بالدۇر شەھەر ھاياتىنى باشلىغانلىقى ھەمدە بۇ يەرلەردە شەھەر ھاياتىنىڭ ئىنتايىن جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. دېمىسىمۇ، ھەربىر تارىخىي پاكىت بىزگە بۇ زېمىندا تالايلىغان سەلتەنەتلىك شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ بولۇپ ئۆتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇرىدۇ. مەدەنىيەت جەھەتتىكى يېتەكچىلىك، سودىدىكى ئاكتىپ تەمىنلەش، ئىدىيە جەھەتتىكى تەپمۇتەڭ دىئالوگ پەقەت مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي ھاياتتا ئۇستۇن ئورۇندا تۇرغۇچىلارنىڭ قولىدىنلا كېلەتتى. يۇك ئارتىلغان تۆگە كارۋانلىرىغا قوشۇلغان ھالدا ھەرقايسى بوستانلىقلاردىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى بىر - بىرى بىلەن ئۆزئارا ئۇچراشقانىدى. تەشەببۇسكار، قىزغىن ھاياتىي كۈچ ئىچىدىكى بۇ خىل ئىنتىلىش تەبىئىي ھالدا خەلقىمىزنىڭ گۈللەنگەن شەھەر مەدەنىيىتىنىلا ئەمەس، شەھەر، شەھەر ھاياتىغا، مەدەنىيلىشىشكە، شەھەرلەردە كەڭ كۆلەمدە ئەملگە ئاشالايدىغان مەدەنىيەتلەر ئۇچرىشىشىغا بولغان ئوتتەك قىزغىنلىقىنىمۇ دەللەپ تۇرۇپتۇ. بىز فارابىينىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر» ھەققىدىكى ئاجايىپ ئۆزگىچە ئىجتىمائىي غايىسىدىن ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»تە چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىر ئاساسىدا ياراتقان ئوتوپىك جەمئىيەت لايىھىسىدىن شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ خېلىلا تەرەققىي قىلغانلىقىنى، شەھەرگە بولغان قىزغىنلىق، كۆڭۈل بۆلۈشنىڭ ئەقلىي بالاغەت دەرىجىسىگە

يەتكەنلىكىنى بايقايمىز. بۇ ھەرگىزمۇ مۇنداقلا قىزغىنلىق، كۆڭۈل بۆلۈش ئەمەس، بەلكى ۋايىغا يەتكەن شەھەر مەدەنىيىتىدىن دالالەتتۇر. ھەقىقەتەنمۇ قوچۇ، كۇسەن، كوراۋان، نىيا قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى، قەشقەردىكى ۋە يەنە باشقا جايلاردىكى تالاي قەدىمىي ئىز، پاكىت، يازما ھۆججەت ـ ۋەسىقە ئاشۇ پارلاق شەھەرلەرنىڭ سودا، ھاكىمىيەت، ھوقۇق، دىن، مائارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت مەركەزلىرىگە ئايلانغانلىقىنى، بۇ شەھەرلەردە گۈللەنگەن مەدەنىيەت ئويغىنىشى ھەرىكەتلىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى مۇنازىرىسىز دەللەپ تۇرۇپتۇ.

دېمەككى، شەھەرلىشىشنىڭ ئىپتىداسىنى ئەسلەپ كۆرگەن ھەرقانداق ئادەم بىزدە شەھەر، شەھەر ھاياتىغا نىسبەتەن بىر خىل ئاكتىپ ئىنتىلىشنى كۆرىدۇ ھەمدە بىزدىكى شەھەرلەرنىڭ مۇداپىئەلىنىش، قوغدىنىش ئېھتىياجى ئۇستىگە ئەمەس، بەلكى زوراۋانلىق، باستۇرۇپ بېرىشنى ئادەت قىلغان يىراق زامانىدىكى ئاتلىق مىللەتلەرنىڭ بىر خىل ئەركىن تۇرمۇش سىستېمىسىغا ئىنتىلىش پىسخىكىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكىنى ھېس قىلالايدۇ.

شۇنداق. شەھەر ئەنە شۇ يوسۇندا شەكىللەندى ۋە تەرەققىي قىلىپ مەدەنىيەتنىڭ مەدەنىيلىشىشنىڭ بالىياتقۇسىغا ئايلاندى. ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ بۈيۈك مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى شەھەرلەرنى ئاساس قىلغان ھالدا بارلىققا كەلدى ۋە كېڭەيدى. پېتېر بۇركې: «شەھەرلەر بولمىغان بولسا، ئەدەبىي ئويغىنىشمۇ بولمىغان بولاتتى»[1] دەيدۇ. شەھەرلەر بولمىغان بولسا مەدەنىيەتمۇ بولمىغان بولاتتى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىرلەردىن

① ئەسەد سۇلايمان: «نەۋائىي دەۋرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى» گە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «تارىم قوۋۇقى چېكىلگەندە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002ـ يىل نەشرى 230ـ بەت.

كېيىنكى دۇنيانىڭ تەرەققىياتىدا شەھەرلەرنىڭ ئويىنىغان رولى مىسلىسىز بولدى. شەھەر بارلىق ئىجتىمائىي ئىنقىلاب، سىياسىي بۇرۇلۇش، تېخنىكا يېڭىلىنىشى، مەدەنىيەت ئۆزگىرىشىنىڭ ئاۋانگارت سەھنىسى بولدى. ھەم مانا شۇ دەۋردىكى شەھەرلەرنى بەلگە قىلغان ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر نۇرغۇن ئەلنىڭ كېيىنكى نەچچە يۈز يىللىق تەقدىر - ئىستىقبالىنى، دۇنياۋى رىقابەتتىكى ئورنىنى بەلگىلەپ قويدى. رىم، فلورېنسىيە قاتارلىق شەھەرلەرنى مەركەز قىلغان ياۋروپا ئەدەبىي ئويغىنىشىغا تەڭكەش بولغان ھالدا شەرقتە سەمەرقەند، ھىرات قاتارلىق شەھەرلەرنى مەركەز قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرى مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ[1]، لېكىن «شۇنىڭدىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا جايلارنى ئۆز ئالدىغا بۆلۈشۈۋالغان، راۋاج تاپمىغان مۇسۇلمان پادىشاھلارنىڭ تەسىر دائىرە تالىشىش سەھنىسى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ رايوننىڭ ھەممىلا يېرىدە توختاپ قېلىپ ئالغا باسماسلىق ھالىتى شەكىللىنىپ، باشقا مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىش پۇرسىتى قولدىن كېتىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە دۇنيا ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەككە - يېگانە ھالىتىنى كۈچەيتىۋەتتى»[2]. ياۋروپادا باشلانغان ئىدىيۋى ئويغىنىش ناھايىتى تېزلا ئادەمىيەت پەنلىرى ۋە تەبىئەت پەنلىرىگە تەرەققىي قىلدى - دە، كېيىنچە ئالغا ئىنقىلابى پارتلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھالدا سانائەت ئىنقىلابىغا تەرەققىي قىلدى. ۋەھالەنكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئايىغى چىقماس ئىچكى تەپرىقىچىلىك، تاشقى سىكىدۇرمىچىلىك ۋە توختاۋسىز نىزا ئاسارىتىدە ئەسلىدىكى شانۇ شەۋكىتىنى توپىغا

---

① يۇقىرىقى مەنبە، 230 - بەت.

② خانىدا تورۇ: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 - يىل نەشرى 187 -، 188 - بەتلەر.

كۆمگىنىچە ئۆزىنىڭ سىرلىق، خىلۋەت، تار، بىكىك ئىچكى ئېقىنىغا بېشىنى تىقىپ ئىچكىرىلەپ كېتىۋەردى ـ دە، چۈشكۈنلۈك بۇ زوندىكى ئەللەرنىڭ كېيىنكى نەچچە ئەسىرلىك تارىخىي قىسمىتىنىڭ خۇلاسىسى بولۇپ قالدى. مەدەنىيەت ئوچاقلىرىنىڭ سىمۇلىغا ئايلانغان ئاۋات شەھەرلەر خارابىلىككە ئايلاندى؛ كېچە ـ كۈندۈز ئىلىم ـ مەرىپەت ھەققىدە تۈگىمەس ئىلمىي مۇنازىرە ـ تەلقىنلەر بىلەن قىزىپ تۇرىدىغان مەدرىسە ـ مۇتالىئە سورۇنلىرى «جاھالەت پىرلىرى» بولمىش تەلۋە، ئەسەبىي سوپى ـ ئىشانلارنىڭ ھەلقە ـ ساما، «ھۇم ـ ھۇم»لىرى بىلەن تولىمۇ قورقۇنچلۇق، «ئاللاغا مەدھىيە ئوقۇماستىن، ئەكسىچە كىمگىدۇر تەھدىت سېلىۋاتقاندەك»[1] تۇيۇلىدىغان ۋەھىمىلىك چاچراندىلىرىغا لىق تولدى؛ كۈتۈپخانا، رەسەتخانىلار، دەستە ـ دەستە كىتابلار گۇرۇلدىتىپ كۆيدۈرۈلدى؛ تامامى ئەھلىي ئىلمىنىڭ ساقىلىدىن سۆرەپ چىقىرىلدى؛ ئەلنىڭ يۆلىكى، يۈرىكى بولمىش ساخاۋەتلىك مۆتىۋەر بايلارنىڭ ھەننۇا بايلىقلىرى بۇلاپ ـ تالاندى؛ جەسەت ـ كاللىلاردىن مۇنار تىكلەندى، قانلار دەريا بولۇپ ئاقتى... بۇ خىل ئىلمىنى، ئالىمنى، بايىنى، بايلىقنى، مەرىپەت، مەرىپەت ئەھلىنى، كىتاب ـ كۈتۈپخانىلارنى دەپسەندە قىلىش، تۈگىتىش ھەرىكىتى تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە، ھەتتا سولچىل سىياسىي ھەرىكەتلەر تۈپەيلىدىن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ تۈگىمەي تاكى 1970 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇزۇلمەي داۋاملاشتى. ھەيھاتكى، ھېلىمۇ بۇ ئەلدە ئالىم تولىكەن، ئىلىم تولىكەن؛ چىدام تولىكەن، ئۈمىد ـ ئارمان تولىكەن ! دۇنيا تارىخىدا مۇنداق نەچچە ئەسىرلەپ ئالىم ـ ئۆلىمالىرى ئۆلتۈرۈلگەن، كىتاب ـ دەستۇرلىرى كۆيدۈرۈلگەن،

① ئادىل ياقۇپوۋ: «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2006ـ يىل 2 ـ نەشرى 6 ـ بەت.

ئەپسۇس، مىڭ ئەپسۇسكى، ئاشۇ خورلۇق، بۇلاڭ ـ تالاڭ بىلەن ئۆتكەن ئەنسىز يىللار خەلقىمىزدىن دۇنياۋى رىقابەتكە تەشەببۇسكار ئورۇن، ئاكتىپ روھ، ئۇستۇن ئەۋزەللىك بىلەن قاتنىشىدىغان ساپا ـ خىسلەتنى ئېلىپ كەتتى. ئۇلار قاتمۇقات زۇلۇم ئىسكەنجىسى ئاخىر سەل ـ پەل بوشاپ، دېمىنى ئېلىپ دۇنياغا باققىنىدا باشقىلار «سۇدا ئۈزۈپ، كۆكتە ئۇچۇپ» (ئابدۇخالىق ئۇيغۇرى) يىراقتا ئۈزاپ كەتكەن، «ئۆتمۈشتە ئىلىم ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەركىزى بولغان بۇ ئانا يۇرت نۇرسىز، يولسىز، سۇسىز قېلىپ خارابلاشقانىدى»[1]. بىر ئەلنىڭ تەرەققىيات ئەندىزىسىنى بەلگىلەپ ماڭغۇچى سەرخىللارنىڭ تايىنى قالمىغان؛ ئىگىلىك، سانائەت، ئىقتىساد، ئىدىيە ھارۋىلىرىنىڭ چاقى سۇغۇرۇۋېلىنغان، شوتىسى سۇندۇرۇۋېتىلگەن؛ تەرەققىيات ھارۋىسىنى ئىتتىرىپ ماڭغۇچى ئاۋامنىڭ ئاڭ ـ ساپاسىدا قۇرغاق ھاياجاندىن ئۆزگە چوڭقۇر ئەقلىي تەپەككۇرنىڭ ۋەزنى يوقىغان بىر ھالدا بىز ئاللىقاچان ھەقىقىي مەنىدىكى زامانىۋى شەھەرلىشىش، سانائەتلىشىش، يەر شارلىشىش دولقۇنىدا شىددەت بىلەن غۇلاچ تاشلاپ كېتىۋاتقان تاشقى دۇنيانىڭ رەھىمسىز رىقابىتىگە دۇچ كەلدۇق. ھەممىدە ئۇرغۇپ تۇرغان ھاياجان بار ئىدى، ئەمما قولدىكى، كاللىدىكى ئەقىل ـ تەجرىبە، خۇلاسە، پىلان ـ لايىھىنىڭ تايىنى يوق ئىدى. مىڭ بىر بالالىقتا ئېرىشكەن بۇ ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ ئاجايىپ زور ئىشلارنى قىلىۋەتكۈسى بار ئىدىيۇ،

① ھاجى مۇھەممەد ئەلىنىڭ 1914 ـ يىلى 30 ـ نويابىر «ۋاقىت» گېزىتىگە بېسىلغان «قەشقەر» ناملىق ماقالىدىن ئۈنۈشى شىنجىڭنىڭ: «نوشىرۋان يائوشېڭنىڭ سىياھىتى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 2004 ـ يىل 2 ـ سان.

بۇنىڭغا ۋاقىت، جەريان، جۇغلانما كېرەك ئىدى. ھەممىنىڭ تاشقى ئالەم بىلەن باراۋەر دىئالوگلىشىپ ماڭغۇسى بار ئىدىيۇ، ئەمما ماغدۇر، قۇۋۋەت، كۈچ لازىم ئىدى...

ئۇزاق مۇددەت بېكىكلىكتە تۇرغان خەلقىمىزنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن كېيىنكى شەھەرلىشىشكە دۇچ كەلگەندىكى پىسخىكىسى تولىمۇ مۇرەككەپ بولدى. ئۇلار تاشقى دۇنيا ۋە ئۇنىڭ يۇزلىنىشى ھەققىدە ئېنىق چۈشەنچە تۇرغۇزۇپ بولغۇچە، نۇرغۇن يېڭىلىق تۇرمۇشىمىزغا كەلكۈندەك باستۇرۇپ كەلدى ـ دە، ئومۇميۈزلۈك جەمئىيەتلىشىشكە باشلىدى. دېمەككى، شەھەرلىشىش ئۇيغۇرلاردا بۇ ھەقتە ھېچقانداق تەييارلىق يوق، شەھەرلىشىشكە قاتناشقۇدەك ئىقتىدار ـ ساپا ھازىرلانمىغان، ھەتتا شەھەرلىشىش جەريانىدا نېمىلەرگە دۇچ كېلىش، نېمىنى قوبۇل قىلىش، ئۆزىدىكى قانداق ئېلىمىنېتلارنى ساقلاپ قېلىش ھەققىدە ئاڭ ـ ئوي شەكىللەنمەي تۇرۇپلا خۇددى «توقۇز قىزنىڭ تولغىقى تەڭ تۇتقان» دەك باشلىنىپ كەتتى. بىز ئاكتىپ قىزغىنلىق، تەشەببۇسكار ئورۇن، قىزغىن ئىشتىراكچىلىق ھوقۇقى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئاڭسىز، ئاڭسىز ھالدىكى ئەگىشىش، خالىغانچە دوراش، پاسسىپ قوبۇل قىلىش مەيدانى بىلەن قاتناشتۇق. بۇ ھال تەبىئىيلا ئاستا ـ ئاستا نۇرغۇن مەسىلە، ئويلىنىشنى ئېلىپ كەلدى.

ھەرقانداق يېڭىلىق ھەرقانداق بىر ئەلدە ئۆزىگە يارىشا ئىنكاس ـ تەسىراتلارنى پەيدا قىلغىنىدەك، يېڭىدىن گۈللەنگەن شەھەر ۋە شەھەرلىشىش بىزدىمۇ ئوخشاش بولمىغان ئىنكاسلارنى شەكىللەندۇردى. دەسلەپكى مەزگىلدە ئۇ ناھايىتى ئاددىيلا بىرده ئەنئەنىنى تۇتقا قىلىۋېلىپ ھەممىنى قارىقويۇق ئىنكار قىلىش ياكى بولمىسا يېڭىلىق دەپلا يېپىشقىنىچە ھەممىنى قوبۇللاۋېرىش شەكلىدە زاھىرلانغان بولسىمۇ، لېكىن بارا ـ بارا شەھەر، شەھەرلىشىش جەريانىدا پەيدا بولغان تەسىرلەرنى نوقۇل

سوغۇق نەزەر بىلەن كۆزىتىش خېلىلا ئەۋج ئېلىپ كەتتى. بىر چاغلاردا يىپەك يولىنى بويلاپ تارقالغان ھەرقايسى بوستانلىقلاردا يۈلتۈزدەك چاقنىغان شەھەر - ئۆتەكلەردە ئۆزلىرىدىكى تەشەببۇسكار، ئاكتىپ قىزغىنلىق بىلەن گۈللەنگەن شەھەر مەدەنىيىتىنى رويابقا چىقارغان ئەل - خەلقنىڭ بۇگۈنكى ئەۋلادلىرى شەھەر، شەھەرلىشىشتە تەشەببۇسكار مەيدانغا ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈستىگە يەنە بۇ خىل مۇقەررەر يۈزلىنىشكە شۇبھى، گۇمان، ئەندىشە، ئەيىبلەش، يىرگىنىش بىلەن نەزەر تاشلاۋاتقاندەك، ئۇنىڭدىن ئۆزلىرىنى ئەپقېچىۋاتقاندەك بىر ھالنى شەكىللەندۈرۈپ قويۇۋاتاتتى. بىز، ھەتتا مەندەك تەنتەك ھەۋەسكاردىن تارتىپ تونۇلغان ئەدىبلىرىمىزگىچە شەھەرنى «تاش» دەپ تولىمۇ سوغۇق، خۇنۇك، مېھىرسىز، غېرىبلىق، چۈشكۈنلۈك، زۇلمەتكە تولغان بىر تەرزدە بولۇشچە سۈپەتلىگەنىدۇق. شەھەر ئەڭ گۈزەل ئەخلاق، ئەنئەنە، ۋاپا، دىيانەت، مۇھەببەت، سەمىمىيەت، كىشىلىك قەدىر - قىممەت، ئىنسانىي غۇرۇر، پەزىلەتلەرنى دەسسەپ - چەيلەيدىغان، كىشىلەرنى يولدىن چىقىرىدىغان، قىزلارنى بۇزىدىغان، ئەر - يىگىتلەرنى كاردىن چىقىرىپ ناجىنس مەخلۇقلارغا، خانىم - قىزلارنى شالاق، ھاياسىز، رەسۋا، بۇزۇقلارغا، بالىلارنى تەبىئەتتىن ئايرىپ ھېچقانداق ئەقەللىي ئەخلاق، ئادەت، ئار - نومۇسنى بىلمەيدىغان، خېنىم مىجەز، لاتا غىلاپ، غىتمەك، بىر توپ قېچىر ئەۋلادقا ئايلاندۇرۇپ قويىدىغان بىر سېسىق دەرگاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلەندى. شەھەر كۆپىنچىمىزنىڭ ئېڭىدا بارلىق بىمەنىلىك، رەزىللىك، ئىپلاسلىق، ھاياسىزلىق، بۇزۇقچىلىق، شەھۋەتخورلۇق، مەنپەئەتپەرەسلىك، روھىي قۇلچىلىق، خېنىم مىجەزلىك، زەھەر، پاھىشىنىڭ ئۇۋۇسىغا ئايلىنىپ قالدى. مەن بۇ يەردە بىزنىڭ ئەسەرلىرىمىزدىكى بۇ ھەقتىكى تەسۋىرلەرنى، فىلىملىرىمىزدىكى كۆرۈنۈشلەرنى بىرمۇبىر تىزىپ، ساناپ

ئولتۇرۇشنى ھەقىقەتەنمۇ ئەپسىز كۆردۇم. ئەمما، بىز شەھەر تېمىسى، شەھەر ھاياتىغا بېغىشلانغان ھەرقانداق بىر يازما ياكى فىلىمنى كۆرۈپلا بايقىشىمىز تەس ئەمەسكى، بىز ھەقىقەتەنمۇ شەھەرنى تولىمۇ قورقۇنچلۇق ۋەھىمىلىك قاينام، ھەتتا دوزاخ سۈپىتىدە تەسۋىرلەپتىمىز. ھەرقانداق بىر غەيرىي، بىنورمال، بىمەنە ئىجتىمائىي ئادەتنىڭ سەۋەبىياتى ئۈچۈن بىز ئالدى بىلەن شەھەر، شەھەرلىشىشنى جاۋابكارلىققا تارتىپتىمىز. تۇساتتىن چۆچۈپلا كەتتىم: بىز نېمە ئىش قىلىۋاتىمىز ـ ھە؟! شەھەر قانداق جاي؟ ئۇ راستىنلا جىمى جىنايى ـ جاھالەت، زىنايى ـ زالالەتنىڭ ئۇۋۇسىمۇ؟ بىزنى ئىجتىمائىي قاباھەتلەرگە سۆرىگىنى راستىنلا شەھەر، شەھەرلىشىشمۇ؟ شەھەر، شەھەرلىشىشنى بۇنچە ۋەھىمىلىك تەسۋىرلەيدىغان ئاڭ بىزگە نەدىن كەلدىيۇ، نېمە ئېلىپ كەلدى؟

3

«شەھەرلىشىش قوش بىسلىق پىچاق»[1]. شەھەرلىشىش سېپى ئۆزىدىن زىددىيەتلىك جەريان. چۈنكى، شەھەرنىڭ ئۆزى يارىتىش ۋە ۋەيران قىلىشتىن ئىبارەت زىددىيەتلىك توقۇنۇش ئۇستىگە قۇرۇلغان. شەھەردىن، شەھەرلىشىشتىن ئۆرلەپ تۇرىدىغان مۇنداق زىددىيەتلىك تۈيغۇ ۋە ئاھاڭنى كېلىشتۇرۇش، ماسلاشتۇرۇپ ئېلىپ مېڭىش تولىمۇ قىيىن، ھەتتا بەزىدە مۇمكىن ئەمەس!

شەھەر شەكىللەنگەن دەقىقىدىن باشلاپلا ئۇ ئۆزىدىكى زىددىيەتلىك تەرەپتىن سىرت تەبىئىي ھالدا يەنە بىر ئاپئاشكارا سېلىشتۇرما مەنبەگە، كىشىلەر ھاياتىنىڭ قات ـ قېتىغا ئورناپ

① ئانتونىي گىددېنس: «جەمئىيەتشۇناسلىق»، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2003ـ يىل نەشرى 567ـ بەت.

كەتكەن ئەنئەنىۋى كۆچتىن بىرىگە دۇچ كەلدى. ئۇ بولسىمۇ يېزا - سەھرا ! شەھەر، شەھەر ھاياتىغا دۇچ كەلگەن كىشىلەر ئۆزلىرى نەچچە ئەسىرلەپ ئۇن - تىنسىز ياشاپ كەلگەن ئەسلىي بوشلۇقىغا قايتىدىن سەپسېلىشقا ۋە بۇ يېڭى شەيئىگە تېخىمۇ ئۆتكۈر تەنقىدىي نەزەردە قاراشقا، ئىككىسىنى سېلىشتۇرۇشقا باشلىدى. بۇ ئەلۋەتتە ھەرقانداق بىر يېڭىلىق دۇچ كېلىدىغان مۇقەررەر جەريان. ئەمما، يېزا - سەھرانىڭ كىشىلەرنىڭ قەلبىدىكى ئورنى شەھەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى، بولۇپمۇ سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىنكى شىددەت بىلەن كېڭەيگەن زور شەھەرلەرنىڭ قەد كۆتۈرۈشى بىلەن تېخىمۇ ئېنىق ھالدا گەۋدىلىنىشكە باشلىدى - دە، پۈتكۈل دۇنيادىكى ھەممە زاتى ئىنسانىنىڭ ئاڭ - تەپەككۇرىدا مۇنداق شەكىلدىكى روشەن سىمۋوللۇق سېلىشتۇرما باش كۆتۈرۈپ چىقتى:

شەھەر ــ دوزاختەك رەزىل؛ سەھرا ــ جەننەتتەك گۈزەل؛

شەھەر ــ شاۋقۇن - سۈرەنگە تولغان؛ سەھرا ــ ئارامبەخش، جىمجىت؛

شەھەر ــ ئىس - تۈتەككە تولغان؛ سەھرا ــ ساپ ھاۋالىق، پاكىز؛

شەھەر ــ غېرىبلىق، ياتلىشىش، شەخسىيەتچىلىك، مەنپەئەتپەرەسلىككە تېمىسال؛ سەھرا ــ ئۆملۈك، قوشنىدارچىلىق، تۇغقاندارچىلىق، كوللېكتىپ ھەمكارلىق، ئوچۇق قول مەردلىككە سىمۋول؛

شەھەر ــ ئەخلاق - ئەنئەنىلەرنى ئاياغ ئاستى قىلغۇچى رەزىل ماشىنا، ئىنسانىي تۇيغۇلارنى كاردىن چىقارغۇچى سېسىق ئازگال؛ سەھرا ــ ئەخلاق - ئەنئەنە، پاكىز تۇيغۇلارنى يۇيۇپ چايقاپ جۇلالاندۇرغۇچى سۈزۈك بۇلاق؛

شەھەر ــ پۇل، ھوقۇقنىلا تونۇيدۇ؛ سەھرا ــ ئىنسانىي مۇناسىۋەت ئۈستىگە قورۇلغان؛

شەھەر ــ شەھۆتكە يېقىن؛ سەھرا ــ ئىپپەتكە ھەمراھ؛
شەھەر ــ ئاياللىق نازاكەتنى، ئەۋرىشىملىكنى بەكرەك تەلەپ قىلىدىغان، ئەركەكلىكنى ئۆلتۈرىدىغان مۇدھىش سولاق؛ سەھرا ــ ئەركەكلىكنى، باتۇرلۇقنى، ئادەمىيلىكنى يېتىلدۈرىدىغان مۇنبەت تۇپراق؛
شەھەر ــ تەبىئەتتىن يىراق، سۈنئىي، يالتىراق خالتا؛ سەھرا ــ كائىناتنىڭ تىنىقنى تىڭشاپ ياتقان بەردەم بوۋاي، تەبىئىي، يەرلىك...
بۇ خىل سېلىشتۇرما يەنە ئۆز نۆۋىتىدە بىر ـ بىرىنىڭ بەزىبىر ئارتۇقچىلىق ۋە چەكلىمىلىكلىرىنى تارتىپ چىققان ھېسابتا تۆۋەندىكىدەك ئەكسى سېلىشتۇرمىسىنى ئۇقۇم سىستېمىسىنى تىزىپ چىققان بولدى:
«شەھرىئەزىم، سەھرايىقىيامەت»
شەھەر ــ رىقابەتكە تولغان؛ سەھرا ــ لايغەزەل، سۆرەلمە؛
شەھەر ــ ئەڭ سەرخىل كۆچلەر جۇغلانغان مەركەز؛ سەھرا ــ ياۋاش، ئاجىز، جىق نەرسە بىلمىسەڭمۇ بولۇۋېرىدۇ؛
شەھەر ــ ئۇچۇر مەركىزى؛ سەھرا ــ ئۇنتۇلغان بۇلۇڭ؛
شەھەر ــ ھوقۇق، ھۆكۈم چىقارغۇچى قازىكالان؛ سەھرا ــ ئىتائەتمەن ئىجراچى؛
شەھەر ــ ئەركىنلىككە ئىشارە؛ سەھرا ــ قاتمۇقات ئەخلاق ـ ئادەت زەنجىرىدە كىشەنلىۋېتىلگەن، نېمە ئىش قىلساڭ يامان بولىدۇ؛
شەھەر ــ زامانىۋى، ئىلغار، يېپىيېڭى؛ سەھرا ــ خۇراپىي، كونا، زامانىڭ كەينىدە قالغان، قالاقلىققا ئىشارە؛
شەھەر ــ چىرايلىق ياسانغان، ھەممە يېرىدىن ياشلىق، شاشلىق، ھاياجان تەپچىپ تۇرىدىغان تولغان سەتەڭ؛ سەھرا ــ مەھكەم پۇركىنىۋالغان، بېشىنى يەردىن كۆتۈرمەيدىغان خېنىم ـ چوكان؛

شەھەر ــ ياش يىگىت؛ سەھرا ــ ئاقساقال بوۋاي؛
شەھەر ــ پۇرسەت، ئىمكانىيەتلەر ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرىدۇ؛
سەھرا ــ پۇرسەت، ھالقىش، ئۆرلەش بوشلۇقى كەم، بىر ئىش قىلماق تەس؛
شەھەر ــ تۇرمۇش قۇلاي، نېمە ئىزدىسەڭ تېپىلىدۇ؛ سەھرا ــ خاپىلىق تولا، «دېھقان بولماق تەس»؛
شەھەر ــ ئويۇن، نېمە ئويىنايسىز؟؛ سەھرا ــ زېرىكىشلىك؛
شەھەر ــ قاينىق؛ سەھرا ــ بۇرۇقتۇرما.

.....

بىز تەبئىي شەكىللەنگەن بۇ ئىككى خىل ياشاش بوشلۇقى ئۇستىدە كىشىلىرىمىزنىڭ كاللىسىدا ئوخشايلا شەكىللىنىدىغان يەنە نۇرغۇن سېلىشتۇرما تىزمىسىنى تىزىپ چىقالمىسىمىز مۇمكىن. ئەمما، شۇ نەرسە ئايانكى، تاياقنىڭمۇ ئىككى ئۇچى بار. ھەرقانداق نەرسىدە ئىككى ھال مەۋجۇت. بىز شەھەر ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزگىنىمىزدىمۇ ئۇنىڭ ھەر ئىككى يۈزى ھەققىدە ئەستايىدىل ئويلىنىپ بېقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ئەمما، بۇ يەردە شۇنداق بىر مەنتىقىي ھۆكۈم كاللىمىزدا ئېنىق بولۇشى كېرەككى، شەھەر بىر ياشاش بوشلۇقى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۈزمايدۇ ھەم تۈزمەيدۇ، ئۇرمايدۇ ھەم قۇرمايدۇ. ئۇ پەقەتلا ھېسسىز ماكان، سۈكۈتتىكى جىمجىت باياۋان. ئۇنى ھەرىكەتكە، مەنىگە، ئۆزگىرىشكە، گۈزەل ماكانغا ياكى ئىپلاس جاھانغا ئايلاندۇرىدىغىنىمۇ ئەنە شۇ شەھەرنىڭ ئەھلىي پۇقراسى، ئىنسان، ئادەم ! سىز ئۇنى دوزاخقا ئوخشاتسىڭىز، چوقۇمكى ئۇ ۋەيلۇنغا ئايلىنىدۇ. جەننەت كەبى ئىللىق بىر ئائىلىگە ئايلاندۇرۇش نىيىتىدە ۋە ھەرىكىتىدە بولسىڭىز چوقۇمكى، بۇ شەھەر دىللارنى خۇرسەن قىلغۇچى ئارامبەخش ماكانغا ئايلىنىدۇ. دېمەك، شەھەرنى نېمىگە، قانداق مەنىدىكى يەرگە ئايلاندۇرۇش ئەڭ ئالدى بىلەن شۇ شەھەردە ياشىغۇچى خەلقنىڭ

ھەربكىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شەھەرگە گۈل قويسىڭىز باغ بولىدۇ، كۈل تۈكۈپ، ئوت قويسىڭىز تاغ بولىدۇ. شۇ شەھەرنىڭ ھەقلىق جامائەسىگە خاس سالاھىيەت بىلەن ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى، تەرەققىي قىلىشى، سىزگە تەۋە مىللىي ئۆزلۈك ئىچىدە گۈللەپ ياشنىشىغا دادىل قاتناشسىڭىز ئۇ سىز ئۈچۈن ئاجايىپ زور مەۋجۇتلۇق مەنىسىگە ئىگە بولىدۇ. بولمىسىچۇ؟

شەھەر — زىددىيەتلىك جەريان. ئۇنىڭغا قۇرۇش، يارىتىش، بەرپا قىلىش روھى، شۇنداقلا يەنە بۇزۇش، ۋەيران قىلىش خۇسۇسىيىتى تەڭ مۇجەسسەملەنگەن. مانا مۇشۇنداق زىددىيەتلىك جەريان كىشىلەردىمۇ شەھەرگە قارىتا زىددىيەتلىك تۇنۇش، پوزىتسىيىنى مەيدانغا چىقارغان. بولۇپمۇ كىشىنى ئوڭايلا گاڭگىرىتىدىغان كۆپ قۇتۇپلۇق زىددىيەت سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىنكى ياۋروپا جەمئىيىتىدە بارا - بارا روشەن گەۋدىلىنىپ چىقىشقا باشلىدى. مۇھىت، ئىجتىمائىي ئالاقە، كىشىلىك ھايات، ياشاش ئۇسۇلى، تۇرمۇش تەرتىپى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇنىڭدىن بۇرۇن شەھەر بىلەن يېزا - سەھرا ئوتتۇرىسىدا ئۇنچىۋالا زور پەرق، زىددىيەتنىڭ بولغانلىقى خاتىرىلەردە ئانچە كۆپ ئۇچرىمايدۇ. ئەمما، ماشىنىلىشىش، سانائەتلىشىشنىڭ تۇرتكىسىدە شەھەرلەر شىددەت بىلەن كېڭەيدى، كۆمۈر سانائىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى تەرەققىياتنى تېخىمۇ زور كېرەكلىك ئېنېرگىيە مەنبەسى بىلەن تەمىنلىدى. زاۋۇت - فابرىكىلارنىڭ قۇرۇلۇشى ئىنتايىن كۆپ ساندىكى ئەمگەك كۈچىنى شەھەرلەرگە مەركەزلەشتۈردى. بۇنىڭ بىلەن شەھەرلەر ئېگىز تۈرخۇنلار، زاۋۇت بىنالىرى، زىچ ئولتۇراق ئۆيلەر بىلەن قورشالدى. 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كەشپ قىلىنغان ۋاكسىنا ئۆلۈم نىسبىتىنى زور دەرىجىدە ئازايتىپ، نوپۇسنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. قىستا - قىستاڭچىلىق، مەينەتچىلىك، قالايمىقانچىلىق، ۋاراڭ - چۇرۇڭ، شاۋقۇن -

سۈرەن، ئىس ـ تۈتەك مەلۇم مەنىدە شەھەرلەرنىڭ بەلگىسىگە ئايلىنىپ قالدى. ئادەمنىڭ كۆپ بولۇشى تەبىئىي ھالدا شەھەردىن ئىبارەت بۇ تار بوشلۇققا نۇرغۇن مەسىلىنى سۈرەپ كىردى. رەھىمسىز سودا رىقابىتى، كەسكىن ئۇستۇنلۇك تالىشىش، مەنپەئەت ئۇرۇشى، تىرىكچىلىك غېمى تۈپەيلى شەھەردىكى ئىنسانىي مۇناسىۋەت بەزى ھاللاردا جەددىي، رەھىمسىز، ھەتتا ھايۋانىي تۈس ئېلىشقا باشلىدى. ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈك، ئالدامچىلىق، ئىپتىنى سېتىش، زەھەرلىك چېكىملىك، بىر ـ بىرىنى ئېزىش دېگەندەك مەسىلىلەرمۇ باش كۆتۈردى. بولۇپمۇ 18 ـ ، 19 ـ ئەسىرلەردىن كېيىنكى ياۋروپا جەمئىيىتىدە شەھەرلەردىكى مۇنداق ھال خېلىلا ئەۋجىگە چىقتى. ئىنسان تېخنىكىنىڭ ئالدىدا بىچارە، ئەرزىمەس ھالغا چۈشۈپ قالغاندەك، ئىنسان ئارىسىدىكى نورمال ھېسسىي مۇناسىۋەتلەر تامامەن بىتچىت بولغاندەك، كىشىلەرنىڭ قەلبىدە خۇدانىڭ ئىناۋىتى، ئورنى، ئىمتىيازى قالمىغاندەك چەكسىز كۆڭۈلسىز، ئۇمىدسىز بىر ھال باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى. شەھەرنى ئىنسانىي تۈيغۇلارنى چەيلەپ ـ دەپسەندە قىلغۇچى چىركىن ماشىنا، بارلىق رەزىللىك ـ ئىپلاسلىقنىڭ ئۇۋىسى، ئۆلۈم كۆلەڭگىسى ئەگىپ يۈرگەن، خۇدا، ئادەم ئۇنتۇلغان قورقۇنچلۇق باياۋان، جەزىرە، ھەتتا ئىپلاس دوزاخ سۈپىتىدە تەسۋىرلەش شۇقەدەر ئومۇميۈزلۈك ھادىسە بولدىكى، مۇشۇ دەۋردە ۋە شۇنىڭدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ھەرقانداق بىر ئەسەر تىغ ئۇچىنى بىۋاستە ھالدا ئەۋج ئېلىپ كېتىۋاتقان ئىجتىمائىي جاراھەتلەرگە قارىتىپ بولۇشچە قويۇۋەتتى. «زولانىڭ قەلىمى ئاستىدىكى پارىژ گويا كى دوزاخنىڭ تەققاسىغا، مەدەنىيەت تونى ئاستىدىكى چىركىنلىكنىڭ سىمۋولىغا ئايلاندى»[1]. ھيوگو، بالزاكلار فرانسىيە جەمئىيىتىنىڭ

① چېن شياۋلەن: «ئەدەبىياتتا پارىژ ۋە شانخەي»، گۇاڭشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىل نەشرى 86 ـ بەت.

ئىنسانىدەك ياشاي دەيدىغانلارنى ئەسلا سىغدۇرمايدىغان، ئىپلاسلىقلارغا تولۇپ كەتكەن يىرگىنچلىك قاراڭغۇ تەرىپىنى ھارماي تەسۋىرلەپ چىقتى. مۇپاسسانىڭ نەزىرىدە پارىژ بۇزۇقچىلىق قاپلاپ كەتكەن بىر سېسىق ئازگالغا ئوخشاپ قالغانىدى. «ئۇلار ھېچقاچان بويىدا قالماي تۇرۇپ توي قىلغىنى يوق، بۇ ئىش بۇ يەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بولۇپ قالدى»[1] دەپ يازىدۇ ئۇ. زولا، بالزاك، ھيوگو، مۇپاسسانلارنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى پارىژ ـــ پاھىشە دېگەن سۆزنىڭ تىمسالىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ھەقىقەتەنمۇ، «18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا پارىژ پاھىشىلىرى 30 مىڭغا، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا 50 مىڭغا يەتكەنىدى»[2]. كۆرۈنمەس چۈشكۈنلۈك ۋە ھەممىلا نەرسىگە سوغۇق نەزەر، ئەھمىيەتسىز تەرزدە تىكىلىش بىر فرانسىيىنىڭلا ئەمەس، پۈتكۈل ياۋروپا جەمئىيىتىنىڭ 19 ـ ئەسىردىن كېيىنكى مەزگىللىك ئىجتىمائىي ھاياتىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتتى ھەمدە شۇنىڭدىن كېيىنكى ئەدەبىيات ـ سەنئەت، پەلسەپە، ئىستېتىك ئىدىيىلەرنىڭ خېمىرتۇرۇچىغا ئايلاندى. نېچشې، سارتېرىي، كامۇ، بودلېر، ئېللىئوت، كافكا... قاتارلىق نۇرغۇن يازغۇچىنىڭ نەزىرى يۈكسەك دەرىجىدىكى تېخنىكىلاشقان، شەھەرلەشكەن مۇھىتتىكى كىشىلەرنىڭ روھىدىكى غېرىبلىق، ئايرىش، تەنھالىق، خۇداسىزلىق قاتارلىق تەرەپلەرگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەيۇس كۆزلىرىدىن ئېغىر پەرىشانلىق، نارازىلىق، مۇدھىش سوغۇق نۇر چاقناپ تۇرىدۇ. گەرچە ئۇلار «ئۆلۈملا ھەقىقىي نەرسە»، «ھايات پۈتۈنلەي بىمەنە، ئۆلۈمدىن باشقا ھەممە نەرسە يالغان، بىمەنە، رەزىل، مەنىسىز، ئەھمىيەتسىز»، «بارلىق ئەنئەنە ـــ ئەڭ مۇدھىش،

① مۇپاسسان: «ھايات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىل نەشرى 160 ـ بەت.

② چېن شياۋلەن: «ئەدەبىياتتا پارىژ ۋە شائېخي» 100 ـ بەت.

ئىپلاس توسالغۇ»... دېگەندەك بەزىبىر چەكتىن ئاشقان ئەسەبىي ئىدىيىلەرنى مەيدانغا چىقارغان بولسىمۇ، بىز بۇلارنى شەھەرلىشىش، سانائەتلىشىش جەريانىدا كېلىپ چىققان تۇرلۇك - تۈمەن ئىجتىمائىي مەسىلىگە قايتۇرۇلغان شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە چۈشىنىشىمىزگە، ئۇنىڭدىن ئۆزىمىزگە خاس تەجرىبە، خۇلاسە ئېلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

دېمەك، شەھەر، شەھەرلىشىش جەريانىدا مەيدانغا چىققان زىددىيەت ناھايىتى تېزلا كىشىلەردە نارازىلىق، غەزەپ، ھەتتا يىرگىنىش ھېسسىياتلىرىنى پەيدا قىلدى. بىزدىمۇ باشقا ئەللەردىكىگە ئوخشاشلا كۆپ ئۆتمەيلا مەسىلىلەر ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى. «مانتا كۆرمىگەن قەلەندەر قاسقانغا دۇم چۈشۈپتۇ» دېگەندەك، بىزمۇ يېڭىلىق، يۇزلىنىش نامىدا نۇرغۇن نەرسىنى قوبۇل قىلغان بولدۇق. ئەمما، بىزدىمۇ تېزلا شەھەرلىشىش ھەقىقىدە ئويلىنىش باش كۆتۈردى - دە، باشتا قەيت قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك مەسىلىگە ئېسىلۈپلىپلا ئۇنى تولىمۇ سوغۇق نەزەردە تەھلىل قىلىش ھەمدە شەھەرنى بىر قورقۇنچلۇق - ۋەھىمىلىك قاينام سۈپىتىدە تەسۋىرلەش ئۈسۈلى باش كۆتۈردى. گەرچە بۇ خىل تەھلىل ئۇسۇلىنىڭ ئەڭ تۈپكى چىقىش نۇقتىسى يەنى مىللەتتىكى ئىللەتنى تۈگىتىپ ساغلام تەرەققىي قىلىش، مەدەنىيلىشىشنى تەشەببۇس قىلىشتىن ئىبارەت ئىدىيۇى غايە شەك - شۈبھىسىز توغرا بولسىمۇ، لېكىن شەھەر بىزنىڭ تەرەققىياتىمىز، يۇكسىلىشىمىز ئۈچۈن ئىنتايىن ۋەيران قىلغۇچ رول ئويناۋاتقاندەك، شەھەرلىشىش ئاخىرقى ھېسابتا بىزگە زىيانداىن، مەدەنىيەت جەھەتتە شالغۇتلىشىش، يوقىتىشتىن ئۆزگە تەقدىر ئېلىپ كەلمەيدىغاندەك بىر تەسىرات - تۇيغۇنىڭ شەكىللىنىپ قالغانلىقىمۇ ھەق - راست. ئىشەنمىسىڭىز قاراپ بېقىڭكى، سوغۇق بىر نەزەر، رەنجىش، قايغۇرۇش، ئۇمىدسىزلىك، تۈگمەس قاقشاش، زارلاش، تاپا -

تەنە، دوق بىزدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئەسەرنىڭ ئومۇمىي ئاھاڭى، مۇتلەق كۆپ قىسىم كىشىنىڭ ئەڭ دائىملىق ھالەت پىسخىكىسى ! ھەممە نەرسىنىڭ يامان تەرىپىنى تارتىپ چىقىرىپ زارلىۋېلىش بۇگۈنكى ئۇيغۇر روھىيەت پىسخىكىسىنىڭ ئەڭ نېگىزلىك قىسمى بولۇپ قالماقتا. بىز بۇنى دۇنياۋى تەرەققىيات بىلەن ئارىمىزدىكى يوغان ھاڭدىن كېلىپ چىققان كۆڭۈلسىز كەيپىيات ۋە ئارىمىزدا باش كۆتۈرۈۋاتقان بەزىبىر ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈك، مەنىۋى پاجىئە، ئېغىرلاۋاتقان ئائىلە كرىزىسى، ياشلىرىمىزدىكى ئاينىش، شىددەت بىلەن كېڭىيىۋاتقان نىجىس بالايىئاپەت بولمىش ئەيدىز، زەھەرلىك چېكىملىك، ئىناۋەتسىزنى يەرگە ئۇرۇۋاتقان پاسىق ئوغرىلىق، تىلەمچىلىك، ساپاسىزلىق، بوشاڭلىق قاتارلىق ئىللەتلەرگە بولغان نارازىلىق تۇيغۇسى شەكىللەنگەن پىسخىك ھالەت دېيىشىمىز مۇمكىن. ئەمما كۆيۈنۈش، كۆڭۈل بۆلۈش ئاساسىغا قۇرۇلغان بۇ پىسخىك كەيپىياتىمىز بىزنىڭ نورمال ئالغا بېسىش، تەرەققىي قىلىش يولىمىزنى توسۇپ قويىدىكەن، بۇ پاجىئە ئۇستىگە ھەسسىلەپ يۈكلەنگەن ئېغىر تراگېدىيە، مىسلىسىز چوڭ يوقتىش بولۇپ قالىدۇ! ھەرقانداق بىر مىللەت مۇنداق روھىي ئاينىش قىسمىتىگە دۇچ كەلگەن، ھەتتا بىزدىن بەتتەر ئېغىر مەنىۋى، ئەخلاقىي يوقتىش قىسمىتىدە جان تالىشىۋاتقان ئەل - قوۋملارمۇ نۇرغۇن. ئەمما، مەسىلىگە قاراپلا ئولتۇرۇۋېلىش، كىشىلەرنى چۆچۈتۈۋېتىش خاھىشى باشقا ئەللەردە قانچىلىك سادىر بولۇپ، قانچىلىك داۋاملاشتى، بۇ ماڭا قاراڭغۇ. بىزنىڭ ئەمدىكى ئاقىلانە تاللىشىمىز ــ مەسىلە ئۇستىدىمۇ ئىزدىنىش، ئەمما ئەڭ مۇھىمى ئۇنۇملۇك تەرەققىيات يولى توغرىسىدا ئىزدىنىش، كىشىلەرنى شۇ تەرەپكە باشلاش، مۇمكىن بولسا، يوقتىش جەريانىدا ئېرىشكەنلىرىمىز ھەققىدىمۇ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش بولسا كېرەك. بەلكىم بىز ھەرقاچان

چەرەندىلەر بىلەن تولسۇن، ئۇ بىزنىڭ ئوي - ئېڭىمىزدىكى شەھەرگە مەيلى قانچىلىك ئوخشىسۇن ياكى ئوخشىمىسۇن، بىز ئۇنىڭدا ئۆز ئورنىمىزنى مەيلى قانچىلىك تاپايلى ياكى تاپالمايلى، ئەمما «كېچىلىمەيمەن سېنىڭدىن ۋەتەن» — مانا بۇ ھەممىمىزنىڭ نەپسى ۋۇجۇدىدىن پارتلاپ تۇرىدىغان ئورتاق سادا، ئوتلۇق نىدا! ئەمما، يۇرت - شەھەرگە بولغان مۇھەببەتنى قۇرۇق قەسىدە شەكلىدە ئەمەس، رېئال ھەرىكەت شەكلىدە ئىپادىلىگىنىمىزدە بىز تەبىئىي ھالدا مۇنداق دوقالغا دۇچ كېلىمىز: ئىنسان ياشايدىغان زېمىن يېزا - سەھرا ۋە شەھەردىن ئىبارەت مۇنداق ئىككى خىل تىرىكچىلىك بوشلۇقىغا كەسكىن ئايرىلغان زاماندا، بىز زادى قايسىسىنى مەركەز ۋە ئۆرلەش، تەرەققىي قىلىش پەللىسى قىلىپ تاللىۋالىمىز ھەمدە شۇ ئاساستا كېيىنكى مەۋجۇتلۇق تەقدىرىمىز ئۈستىدە ئىزدىنىمىز؟

بۇ ئەلۋەتتە ئىككىنىڭ بىرىگىلا تۇرۇپ، يەنە بىرىنى تاشلىۋېتىشنى تەكتىلەيدىغان تاق تاللاش ئويۇنى ئەمەس. بەلكى بىرىنى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ يەنە بىرىگە تايىنىش ئارقىلىق ئومۇميۈزلۈك ئورۇن — سالاھىيەت تىكلەش، تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى ئىگىلەش لايىھىسىدۇر. مۇنداق زور تاللاشقا بىر ئادەمنىڭ ھەممىنى قايىل قىلغۇدەك جاۋاب - خۇلاسە چىقىرالىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ ھەقتە سەرخىللارنىڭ ئەستايىدىل مۇھاكىمىسىگە قۇلاق سالماي بولمايدۇ. ئەمما، پېقىرنىڭ ئاددىي كاللىسىنىڭ ئۈيغۇر جەمئىيىتىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىنى كۆزىتىشچە، خەلقىمىزنىڭ كۆپ قىسىم ئاھالىسى يېزا - سەھرالاردا دېھقانچىلىق بىلەن ياشايدۇ. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى بارغانسىرى ئازايماقتا، سۇ مەنبەسىنىڭ يېتەرسىز، ھۆل - يېغىنىنىڭ كەم بولۇشى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يەر ئېچىشنى چەكلەپ تۇرماقتا؛ يېزىلاردا زاۋۇت - كارخانا قۇرۇش

ئىمكانىيىتىنىڭ كەم بولۇشى تۇپەيلى يېزىلاردا ئىنتايىن زور كۆلەمدىكى مېۋە - چېۋە، يېمەكلىكلەر ئاساسەن چوڭ ئىقتىسادىي قىممەتكە ئايلىنالمايۋاتىدۇ. گەرچە يېزىلاردىكى بۇ بەھىساب بايلىق مەنبەلىرى ئەمدىلەتىن دىققەتنى تارتىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن سېسىپ، قۇرۇپ، خوراپ كېتىۋاتقان خام ئەشيالارنىڭ ھەددى - ھېسابىنى ئېلىپ بولۇش مۇمكىن ئەمەس. دېمەككى، يېزىلاردا ئېشىنچا ئەمگەك كۈچى، بىكار ۋاقىت، ئېشىنچا خام ئەشيالار كۆپىيىشكە باشلىدى. كۆپ بولمىسىمۇ بىر تۈركۈم دېھقانلار بوش - بىكار ۋاقىتلىرىدا ئاكتىپلىق بىلەن يېزا - رايون، ئۆلكە - شەھەر ئاتلاپ ئىشلەشكە، سودا قىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئاپتونوم رايون مەخسۇس ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى ئادەم ئېھتىياجلىق ئورۇنلار بىلەن ئالاقىلىشىپ بەزى جايلاردىن مەخسۇس ئىشلەمچىلەر قوشۇنى تەشكىللەپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئەۋەتكەنمۇ بولدى. ۋەھالەنكى، شۇنداق بىر قارا يۇمۇر كۆز ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇكى، ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا، ئىچكى ئۆلكىلەردىن شىنجاڭغا پۇرسەت، ئىش، ئەمگەك، بوشلۇق ئىزدەپ چىقىۋاتقان ئىشلەمچىلەرنىڭ سانى يىلدىن - يىلغا ھەسسىلەپ كۆپىيىۋاتىدۇ ۋە بۇ ئىشلەمچىلەر تېزلا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تاماميي يېزا - قىشلاقلىرىغچە يېتىپ بارىدى - دە، تۇرلۇك - تۈمەن يول - ۋاستە بىلەن، ھەتتا ئەخلەت تېرىپ سېتىپ بولسىمۇ تېزلا قەد كۆتۈردى، بېيىدى. خوش، شىنجاڭدا ئىش بارمۇ؟ بار. بېيىش مۇمكىنمۇ؟ شۇنىمۇ سورامسىز! پۇرسەت بارمۇ؟ ئېشىپ - تېشىپ تۇرۇپتۇ. نەدە؟ ھەممە يەردە. كىمگە؟ ئىجتىھات قىلىشنى بىلىدىغان ھەرقانداق تىرىك جانغا.

بىز باشقا نەرسىگە قايىل بولمىساقمۇ، ئەمما نۇرغۇن ئەمگەك كۈچىنىڭ بىكاردىن - بىكار خوراپ ياتقانلىقى، ھەتتا ئالمي مەكتەپلەرنى پۈتكۈزۈپ بارغان كۇرمىڭلىغان ياشنىڭ ئاساسەن لاغايلاپ يۇرۇۋاتقانلىقىدەك مۇنداق بىر رېئال پاكىتقا كۆز

يۇمالمايمىز. نېمىشقا بىراۋلارنىڭ تېزلا روناق تېپىپ، يەنە بىراۋلارنىڭ تېخىچە چاپىنى تىزىدىن ئاشمايۋاتقانلىقىدەك ئەھلىيەتكە نەزەر سالساقلا يۇرىكىمىز ئاچچىق بولىدۇ. سەۋەب نەدە؟ نۇرغۇن سەۋەبنى قاتارىسىغا تىزىشىمىز مۇمكىن. ئەمما، ھەممىدىن مۇھىم شۇنداق بىر پاكىت بارکى، بىز تېخىنىكىدا، سودا رىقابىتىدە، ئىگىلىك تىكلەشتە، پۇرسەتنى بايقاش، تۇتۇشتا، ئىشلەشتە، تىرىشىشتا، چىدامچانلىقتا، بىرلىشىش - ھەمكارلىشىشتا بەكلا ئاجىز. بۇ بەلكىم ئۇزاق مۇددەتلىك بېكىنمىچىلىك يېتىلدۇرگەن ئاجىز پىسخىكا، بىزدىكى تەجرىبىنىڭ كەملىكى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان ئەھۋالدۇر. ئەمما، شۇنداق بىر گەپ بار: «مەغلۇپلارنىڭ باھانە كۆرسىتىش ھوقۇقى يوق» ھەم پايدىسىمۇ يوق. يېزىلاردا ئەمگەك كۈچى ئارتۇق، پۇرسەت، ئۆرلەش بوشلۇقى ھەم كەمچىل مۇنداق شارائىتتا ئەمدى بىزنىڭ قىلىدىغىنىمىز يېزىلاردا يېتەرلىك ئەمگەك كۈچىنى ساقلاپ، ئۇ يەردىكى ئەۋزەل خام ئەشيا بازىلىرىمىزنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىگەن ھالدا، ئارتۇق بارلىق كۈچىمىز بىلەن شەھەرلەرگە يۆزلىنىشتۇر. شەھەرگە كىرىش، ئېغىر - يېنىك، ئاز - جىق، ياخشى - يامان، پاكىز - پاسكىنا دېمەي ھالاللىكى ئىش بولىدىكەن، ئىشلەش، قىلىش؛ قانداقلىكى تېخنىكا بولىدىكەن، جان چىقسىمۇ ئىگىلەش، ئۆگىنىش، قولغا كەلتۈرۈش؛ قۇرغىلى بولىدىغانلىكى زاۋۇت - كارخانا، ئىگىلىك شەكىللىرىنى كۆپلەپ مەيدانغا چىقىرىپ بۇ ساھەدىكى ئورۇن، بوشلۇقنى ئىگىلەش، ھەتتا مونوپول قىلىش؛ ئىش ئورنى يارىتىش؛ ئەسلىي - ۋەسلىمىزنى سېتىپ بولسىمۇ ئوقۇش، ئۆگىنىش؛ ئىلىم - تېخنىكىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە يۈرۈش قىلىش؛ ئۆز ساھەسىدە نوپۇزلۇق پىكىر بايان قىلالىغۇدەك سالاھىيەت ھازىرلىغچە بوشاشماي تىرىشىش؛ ئىزچىللىقنى ساقلاش؛ مەغلۇپ بولسىمۇ دەس تۇرۇش؛ ئاچلىق، خارلىق - خورلۇقتا قالسىمۇ ۋىجدانى بىلەن ياشاش... مانا بۇلار بىزنىڭ

مۇقەددەس مىزانىمىز بولماي تۇرۇپ بىز ھېچقانداق بايلىق، ئورۇن، پۇرسەت، ھوقۇققا ئېرىشەلمەيمىز. مانا مۇشۇنداق جان - جەھلىمىز بىلەن شەھەرلىششىنى مەركەز قىلغان چېغىمىزدىلا، تېخنىكا، سانائەت، سودا - سېتىق، ئىستېمال بازارلىرىدا تۇزۇك پۇت دەسسەپ تۇرالىغان چېغىمىزدىلا يېزىلاردىكى ئەۋزەل ئورنىمىز بىلەن ئۇنى بىرلەشتۇرۇپ تېخنىمۇ كۆچۈلدۈكىدەك تەرەققىياتقا ئېرىشەلەيمىز ھەمدە يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش، ھاياتىنىگمۇ گۈللىنىشىنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز. تەتقىقات، تېخنىكا، ئىشلەپچىقىرىش، ياساش سانائىتى، سودا - سېتىق سىستېمىسىدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتماي تۇرۇپ، يېزىلاردىكى ئەۋزەل ئورنىمىزنى ساقلاپ قالالىشىمىزمۇ نائېنىق بىر گەپكە ئايلىنىپ قالىدۇ.

— خوش، بىز شەھەرگە يۈزلىنىشىمىز كېرەكمۇ؟

— ھەئە!

— بىز شەھەرلىششكە قاتنىششىمىز كېرەكمۇ؟

— ھېلىمۇ كۆپ كېچىكتۇق!

— شەھەر، شەھەرلىشىش بىزنى بۇزماسمۇ؟

— بۇزۇلغانلارنىڭ تۇزۇلۇش ھوقۇقىمۇ ئۆزىدە!

— شەھەرلىشىش بىزنى يەپ كەتمەسمۇ؟

— «يۇتسىمۇ تېز،

قىلتىرىق بىز

بوغۇزىدا دۇنيانىڭ»[1].

«دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ شەھەرلەرگىمۇ ھېچقاچان بۇگۈنكىدەك مۇنداق زور ھوقۇق، كاتتا بايلىق، بىھېساب پۇرسەت، شۇنداقلا نامراتلىق، زۇلۇم، تەڭسىزلىك سىغدىلىپ باقمىغان»[2].

---

① ئادىل تۇنىيازنىڭ «بىلىق تازىلاش» ناملىق شېئىرىدىن، «چۈمبەلدىكى كۆز»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003- يىل نەشرى 367- بەت.

② ئانتونىي گىددېنس: «جەمئىيەتشۇناسلىق» 547- بەت.

شەپقەتسىز، كىشىلەرنىڭ بىر - بىرى بىلەن پەرۋايى پەلەك، كىشىلەر بىر - بىرىگە شۇبھى، گۇمان، ئىشەنمەسلىك بىلەن قاراۋاتقاندەك سوغۇق تۇيۇلىدۇ. ئەمما، مۇنداق نۇقتىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. ئىدۋارد كروپات ئەيتقاندەك: «شەھەر پوستى قاتتىق بىر تۇخۇمغا ئوخشايدۇ. بۇ يەردە ئۆزئارا تونۇشۇش پۇرسىتى ۋە مۇھىتى كەم. ئەمما بېكەت، ژوگزال، قەھۋەخانا، ئاشخانا ئىشكىلىرىدە ئۆزئارا دوقۇرۇشۇپ قالىدىغان ئاشۇ كىشىلەر ئەمەلىيەتتە تونۇش ئاتونۇشلاردىندۇر. بەزىلەر ئالاقە ماھارىتىنىڭ ناچارلىقى، تەشەببۇسكارلىقنىڭ كەملىكىدىن تامامەن چەتتە قېلىشى مۇمكىن. لېكىن، كىشىنى قايىل قىلىدىغىنى شۇكى، ناتونۇشلارنىڭ كۆپ بولۇشىنىڭ ئۆزىلا ئۇلارنىڭ يوشۇرۇن دوستلۇقىنى دەللىلەيدىغان پاكىتتۇر. ئۇلاردا تۇرمۇش ئۇسۇلى، قىزىقىشىنىڭ كەڭرىلىكى جەھەتتە ئوخشاشلىق بار ھەم بۇ كىشىلەر شەھەرگە ئاساسەن كۆچمەندۇر. شۇ سەۋەبلىك مەلۇم بىر توپ ياكى تور ئىچىگە كىرگەن ھامانلا ئۇلار ئۆزلۈكسىز كېڭىيىشچان مۇناسىۋەت قۇرۇلمىسى بەرپا قىلالايدۇ»[1]. سىز. تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىڭىزنى ساقلىيالىسىڭىز لا شەھەردە دوست - بۇرادەر، تۇغقان، سىرداش - مۇڭداشتىن تولا نېمە يوق. جامائە ئېڭى ناھايىتى كۈچلۈك بىزدەك خەق ئۇچۇن تۇرمۇش رىتمى تېز شەھەرنىڭ سوغۇق تۇيۇلغانلىقىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. ئەمما، جاھاننىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى بىزنىڭ رايىمىزغا باقمىغان ھالدا گۈلدۇرلەپ كېتىۋاتقان بىر زاماندا يەنە شۇ تۇگمەس بېرىش - كېلىشلەر، ھال - مۇڭ بولۇشلارنىڭ بىزنىڭ مەۋجۇتلۇق تەقدىرىمىز ئۇچۇن قانچىلىك رولى، ئەھمىيىتى، قىممىتى بارلىقىنى دەڭسەپ باقماي

① ئىدۋارد كروپات: «شەھەردىكى كىشىلەر»، كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1985- يىل نەشرى، ئانتونىي گىددېنسنىڭ «جەمئىيەتشۇناسلىق» ناملىق كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل، 551- بەت.

شەھەر ــ ئۇ ھوقۇقتۇر. ئۇ يالغۇز سىياسىي مەنىدىكى ھوقۇق ئەمەس، بەلكى بۇگۈنكى دەۋر يېزا ـ سەھرالىرى رېئاللاشتۇرۇپ بېرىشى بەزىدە خېلى تەسكە توختايدىغان ھەقىقىي مەنىدىكى ئىنسانىي ياشاش ھوقۇقى، رىقابەت ھوقۇقى، ئىجتىمائىي ئورۇن ھوقۇقى، سودا ھوقۇقى، مەدەنىيەت ھوقۇقى، ئۆز ـ ئۆزىنى ئىپادىلەش ھوقۇقى، بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقى، ھەتتا ئۆلۈش ھوقۇقىغىچە بولغان نۇرغۇن ھوقۇق ـ ئىمكانىيەتنى رېئاللاشتۇرۇشتىكى غايىۋى مەركەزگە ئايلاندى؛

شەھەر ــ بايلىق جۇغلىنىدىغان سېھرلىك مەركەز. بايلىق مەنبەلىرى بۇ مەركەزگە جۇغلاندى ھەمدە مانا مۇشۇ مەركەز ئارقىلىق تەقسىملەندى، كېڭەيدى. ئۇ ھەم ئىشلەپچىقىرىش، ھەم ئەڭ چوڭ ئىستېمال بازىرى بولۇشتەك مۇنداق زور بايلىق تەڭشەش فۇنكسىيىسى ئارقىلىق ھەممىنى جەلپ قىلدى. قابىلىيىتى، كۈچى، بىلىمى بارلار، يول ئېچىپ مېڭىشنى بىلمىدىغانلىكى بەندە ئۇچۇن شەھەر بېيىشتىكى ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك سورۇنغا ئايلاندى؛

شەھەر ــ قولىدىن ئىش كېلىدىغانلىكى، مۇناقىچە ئېيتقاندا، ئىش قىلىشنى خالايدىغانلىكى ھەرقانداق بىر ئىنسان ئۇچۇن پۇرسەت تولۇپ ياتقان بىر بوشلۇقتۇر. مېھنەت قىلىشنى بىلمىدىغانلىكى تىرىك جان بۇ بوشلۇقتىن مېھنىتىگە يارىشا قىممەتكە ئېرىشەلەيدۇ؛

شەھەر ــ ئەڭ يېڭى بىلىم ـ تېخنىكا جۇغلانغان تەربىيىلىنىش، ئۆگىنىش سورۇنى.

شەھەر ــ ئەركىن بوشلۇق. پاھىشخانىغا كىرەمسىز ياكى مەسچىت ۋە مەكتەپكىمۇ؟ بۇ سىزگە قالدۇرۇلغان.

يەنىچۇ؟

راست، بىز ئاغرىنغاندەك بۇ يەردە قوشنىدارچىلىق سۇس، تۆمۇر ئىشكىلەر ھىم ئېتىلگەن، تۇرمۇش رېتىمى شۇقەدەر تېز،

مۇقەددەس مىزانىمىز بولماي تۇرۇپ بىز ھېچقانداق بايلىق، ئورۇن، پۇرسەت، ھوقۇققا ئېرىشەلمەيمىز. مانا مۇشۇنداق جان ـ جەھلىمىز بىلەن شەھەرلىشىشنى مەركەز قىلغان چېغىمىزدىلا، تېخنىكا، سانائەت، سودا ـ سېتىق، ئىستېمال بازارلىرىدا تۇزۇك پۇت دەسسەپ تۇرالىغان چېغىمىزدىلا يېزىلاردىكى ئەۋزەل ئورنىمىز بىلەن ئۇنى بىرلەشتۇرۇپ تېخىمۇ كۆڭۈلدىكىدەك تەرەققىياتقا ئېرىشەلەيمىز ھەمدە يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش، ھاياتىنىڭمۇ گۈللىنىشىنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز. تەتقىقات، تېخنىكا، ئىشلەپچىقىرىش، ياشاش سانائىتى، سودا ـ سېتىق سىستېمىسىدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتماي تۇرۇپ، يېزىلاردىكى ئەۋزەل ئورنىمىزنى ساقلاپ قالالىشىمىزمۇ ناۋادا بىر گەپكە ئايلىنىپ قالىدۇ.

— خوش، بىز شەھەرگە يۈزلىنىشىمىز كېرەكمۇ؟

— ھەئە!

— بىز شەھەرلىشىشكە قاتنىشىشىمىز كېرەكمۇ؟

— ھېلىمۇ كۆپ كېچىكتۇق!

— شەھەر، شەھەرلىشىش بىزنى بۇزماسمۇ؟

— بۇزۇلغانلارنىڭ تۇزۇلۇش ھوقۇقىمۇ ئۆزىدە!

— شەھەرلىشىش بىزنى يەپ كەتمەسمۇ؟

— «يۇتسىمۇ تېز،

قىلتىرىق بىز

بوغۇزىدا دۇنيانىڭ»[1].

«دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ شەھەرلەرگىمۇ ھېچقاچان بۈگۈنكىدەك مۇنداق زور ھوقۇق، كاتتا بايلىق، بىھېساب پۇرسەت، شۇنداقلا نامراتلىق، زۇلۇم، تەڭسىزلىك سىغدىلىپ باقمىغان»[2].

---

① ئادىل تۇنيازنىڭ «بىلىق تازىلاش» ناملىق شېئىرىدىن، «چۈمبىلدىكى كۆز»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003ـ يىل نەشرى 367ـ بەت.

② ئانتونىي گىددېنس: «جەمئىيەتشۇناسلىق» 547ـ بەت.

يۇمالمايمىز. نېمىشقا بىراۋلارنىڭ تېزلا روناق تېپىپ، يەنە بىراۋلارنىڭ تېخىچە چاپىنى تىزىدىن ئاشمايۋاتقانلىقىدەك ئەھلىيەتكە نەزەر سالساقلا يۇرىكىمىز ئاچچىق بولىدۇ. سەۋەب نەدە؟ نۇرغۇن سەۋەبنى قاتارىسىغا تىزىشىمىز مۇمكىن. ئەمما، ھەممىدىن مۇھىم شۇنداق بىر پاكىت باركى، بىز تېخىنىكىدا، سودا رىقابىتىدە، ئىگىلىك تىكلەشتە، پۇرسەتنى بايقاش، تۇتۇشتا، ئىشلەشتە، تىرىشىشتا، چىدامچانلىقتا، بىرلىشىش - ھەمكارلىشىشتا بەكلا ئاجىز. بۇ بەلكىم ئۇزاق مۇددەتلىك بىكىنمىچىلىك يېتىلدۈرگەن ئاجىز پىسخىكا، بىزدىكى تەجرىبىنىڭ كەملىكى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان ئەھۋالدۇر. ئەمما، شۇنداق بىر گەپ بار: «مەغلۇپلارنىڭ باھانە كۆرسىتىش ھوقۇقى يوق» ھەم پايدىسىمۇ يوق. يېزىلاردا ئەمگەك كۈچى ئارتۇق، پۇرسەت، ئۆرلەش بوشلۇقى ھەم كەمچىل مۇنداق شارائىتتا ئەمدى بىزنىڭ قىلىدىغىنىمىز يېزىلاردا يېتەرلىك ئەمگەك كۈچىنى ساقلاپ، ئۇ يەردىكى ئەۋزەل خام ئەشيا بازىلىرىمىزنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىگەن ھالدا، ئارتۇق بارلىق كۈچىمىز بىلەن شەھەرلەرگە يۆزلىنىشتۇر. شەھەرگە كىرىش، ئېغىر - يېنىك، ئاز - چىق، ياخشى - يامان، پاكىز - پاسكىنا دېمەي ھالاللىكى ئىش بولىدىكەن، ئىشلەش، قىلىش؛ قانداقلىكى تېخنىكا بولىدىكەن، جان چىقسىمۇ ئىگىلەش، ئۆگىنىش، قولغا كەلتۈرۈش؛ قۇرغىلى بولىدىغانلىكى زاۋۇت - كارخانا، ئىگىلىك شەكىللىرىنى كۆپلەپ مەيدانغا چىقىرىپ بۇ ساھەدىكى ئورۇن، بوشلۇقنى ئىگىلەش، ھەتتا مونوپول قىلىش؛ ئىش ئورنى يارىتىش؛ ئەسلىي - ۋەسلىمىزنى سېتىپ بولسىمۇ ئوقۇش، ئۆگىنىش؛ ئىلىم - تېخنىكىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە يۈرۈش قىلىش؛ ئۆز ساھەسىدە نوپۇزلۇق پىكىر بايان قىلالىغۇدەك سالاھىيەت ھازىرلىغچە بوشاشماي تىرىشىش؛ ئىزچىللىقنى ساقلاش؛ مەغلۇپ بولسىمۇ دەس تۇرۇش؛ ئاچلىق، خارلىق - خورلۇقتا قالسىمۇ ۋىجدانى بىلەن ياشاش... مانا بۇلار بىزنىڭ

بولمايدۇ. چەت ئەللەرگە چىقىپ باققان كىشىلەر تېخى بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزدىكى بېرىپ - كېلىش، تۇغقاندارچىلىق، قوشنىدارچىلىق، مېھماندارچىلىق ئادەتلىرىمىزنىڭ دۇنيانىڭ يەنە باشقا يېرىدە قالمىغان بىر ئېسىل ئادەت ئىكەنلىكىنى بايان قىلىشىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ بۇ ئادەتلىرىمىزنى چەتكە قاقىغانلىق ئەمەس، ئۇلارنى ئەلۋەتتە ساقلاپ قېلىشىمىز كېرەك. لېكىن، بۇ ئادەتلەر بىزنىڭ دۇنياغا تېخىمۇ رېئال، ئەمەلىي نەزەر بىلەن مۇئامىلە قىلىشىمىزغا توسقۇن بولۇپ قالماسلىقى كېرەك. مەنغۇ بىزنىڭ بۇ شەھەرلىرىمىزنىڭ، توغرىسى شەھەردىكى كىشىلىرىمىزنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى، رېتىمىنى تېز ئەمەس، ھەتتا تولىمۇ بىغەم دەپ قارايمەن. دۇنيانىڭ تەرەققىيات رېتىمىغا سېلىشتۇرغاندا بىز تېخى سۆرەلمە، لامزەللە، ھۇرۇن، تىرىشماس، بوشاڭ. بۇ شەھەرنىڭ جىددىيچىلىكىدە بەرىكەت، ئۇنۇم، قىممەت بولۇشى كېرەك ئىدىغۇ ؟ ! بەرىكەت بولمىغان مۇنداق جىددىيچىلىكنى پاتپاراقچىلىق دېيىشلا مۇمكىن. ئەگەر بىز ئۇنى مۇڭاپىق يوسۇندىكى مەنە - مەزمۇن بىلەن بېزىسەك ۋە ئېسىل ئادەمگەرچىلىكلىرىمىزنى تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك، زامانغا ماسلاشقان تەرزدە ئېلىپ ماڭساق، بۇ بەلكىم قالتىس ئېسىل شەھەرلىشىش مەدەنىيىتىنىڭ ئۇلگىسىگە ئايلىنىشى مۇمكىن.

شەھەردىكى ھايات رېقابەتنىلا تونۇيدۇ. ئۇ تولىمۇ شەپقەتسىز، رەھىمسىز جەڭگاھ. ئۇ بوشاڭلىقنى، لامزەللىكنى، ساختىپەزلىكنى كېرەك قىلمايدۇ. بۇ جەڭگاھتا ئاخىرقى ھېسابتا كۈچلۈكلەر، يەنى روھىتىمۇ، تەندىمۇ كۈچلۈكلەر يېڭىدۇ. شەھەر ئەنە شۇنداق خىرىسقا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، كۈچلۈك رېقابەتكە دەرمانى يېتىدىغانلار كۆكلەيدىغان، ئۆرلەيدىغان، ئاجىزلار رەھىمسىزلىك بىلەن سۈپۈرۈپ تاشلىنىدىغان سەھنە بولۇپ قالدى. دېمەككى، شەھەرلىشىش مەلۇم مەنىدە ھەرقانداق بىر ئىنسان ۋە قوۋمنىڭ ھاياتلىق

ئىقتىدارىنى سىنايدىغان ئۆتكۈر سىناققا ئايلاندى. مۇنداق چاغدا شەھەردىن، شەھەرلىشىشتىن ئۆزىنى ئەپقېچىش جەڭدىن قورقۇپ مۆكۈۋالغانغا ئوخشايدۇ. سىز مەيلى قاتنىشىڭ ياكى قاتناشماڭ، بۇ جەڭ ئاللىقاچان باشلىنىپ بولدى ھەم سىزنىڭ پۈتكۈل تۇرمۇش ئۇسۇلىڭىز، روھىيىتىڭىز، ھاياتىڭىز، كۈندىلىك ئىشلىرىڭىزنىڭ ئەڭ ئىنچىكە ھالقىلىرىغىچە سىڭىپ كىرىپ بولدى. بۈگۈنكى دۇنيادا ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان بىرەر ئىنسانىنمۇ تېپىش بەك تەس. دېمەككى، مۇنداق زور دولقۇن ئالدىدا بىزنىڭ بىردىنبىر تاللىشىمىز شائىرانە نازۇك ـ يىغلاڭغۇ ھېس ـ تۇيغۇلارنى چۆرۈۋېتىپ، مەردانىلىك بىلەن ئۇنىڭغا يۈزلىنىش ۋە بىر ئاماللارنى قىلىپ تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشتۇر. ئەمدىكى مەدەنىيەتلەرنىڭ مۇنداق چوڭ ئۇچرىشىشىدا، ئەقىل، ئەخلاق، بايلىق، ئىدىيە ـ قاراشلارنىڭ مىللەت، دىن، ئىرق ئۇقۇملىرىدىن ھالقىپ مۇنداق كەڭ كۆلەملىك يۇغۇرۇلۇشىدا بىزنىڭ مەۋجۇتلۇقىمىزنى ساقلاپ قالالايدىغان، نامايان قىلالايدىغان بىردىنبىر يول پەقەت ۋە پەقەتلا بارلىق كۈچىمىز بىلەن شەھەرلىشىش دولقۇنىغا يۈزلىنىشتۇر؛ تىل، مەدەنىيەت، ئۆرپ ـ ئادەت مىراسلىرىمىزنىڭ ئەۋزەللىكىنى مۇشۇ چوڭ قاينام ئىچىدە، تەرەققىياتقا يۈزلەنگەن سۈپەتتە قايتىدىن نامايان قىلىشتۇر. «تالاي يىللار زۇلمەتتە تىنەپ خار بولدۇق»[1]، تارىخنىڭ تالاي سىلكىپ تاشلىۋېتىشلىرى، يەكلەپ ـ ئەخمەق قىلىشىغا ئۇچرىدۇق. ئەمما، كولۇمبىيىلىك يازغۇچى گارسىيە ماركوز نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمىدا سۆزلىگەن نۇتقىدا ئېيتقانىدەكلا: «ئېزىلىش، تالان ـ تاراج ۋە تاشلىۋېتىش ئالدىدا بىزنىڭ جاۋابىمىز داۋاملىق ياشاش. مەيلى

① مەمتىلى ئەپەندىنىڭ «بىز ـ مۇئەللىم» ناملىق شېئىرىدىن، «مەمتىلى ئەپەندى شېئىرلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000ـ يىل نەشرى 38ـ بەت.

كەلكۈن ياكى ۋابا بولسۇن، مەيلى ئاچارچىلىق ياكى ئىجتىمائىي - سىياسىي داۋالغۇشلار بولسۇن، ھەتتا نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى داۋاملىشىۋاتقان ئۇرۇشلارمۇ ھاياتلىقنىڭ ئۆلۈمىنى بېسىپ چۈشىدىغان قەيسەرانە كۈچىنى ئاجىزلىتالمىغان ئەمەس»[1]. خەلقىمىزنىڭ ھەرقانداق مۇسىبەتكە خورلۇق، بالايىئاپەت ئالدىدىكى مەيدانى ئىزچىل ھالدا ئۇمىد بىلەن ياشاش، ھەتتا پۈرسەت تاپسىلا ئامال قىلىپ ئۆزىگە خاس مەۋجۇتلۇق روھى، كىملىك قىممىتىنى نامايان قىلىش بولۇپ كەلگەن. دېمەككى، بۇ ئەلدە، بۇ يەردە شۇنداق بىر ھېكمەتلىك، قىممەتلىك روھ باركى، ئۇ ئۇخايىلىقچە سولىمايدۇ ھەم سۇنمايدۇ، ئۆچمەيدۇ ھەم ئۆلمەيدۇ، ئۆچمەيدۇ ھەم كۆچمەيدۇ! ھەتتا 1858 ـ ، 1859 ـ يىللىرى قەشقەرگە تەكشۈرۈشكە كەلگەن رۇسىيىنىڭ قازاق ئوفىتسېرى چۇقان ۋەلىخانوف شۇ پاراكەندىچىلىك، ئىزىلىش، قىرىلىش، مەھكۇملۇق مۇھىتىدا تۇرغان خەلقىمىزنىڭ چۈشكۈن تۇرقىنىڭ چوڭقۇر تەكتىدە لاۋۇلداپ تۇرغان بىر چوغنى كۆرۈپ ھەيرانلىق ئىلكىدە شۇنداق يازغانىدى: «بۇ مىللەتتە باشقا مىللەتلەرگە نىسبەتەن بولمىغان شۇنداق بىر سېھرىي كۈچ باركى، ئەگەر بۇ مىللەت باشقىچە بىر ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە بولالىسىلا، ئۆزلىرى بىلەن بىر دىندىكى باشقا مىللەتلەرنى ئارقىدا قالدۇرۇپ ھەممىنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى»[2]. شۇنداق بىر ئەمەلىيەت ھەممىزگە ئېنىق بولۇشى كېرەككى، بۇگۈنكى دەۋر رېئاللىقىنى ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى نەچچە ئەسىرلىك

---

① گارىسىيە ماركوزا: «نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق: «شىلجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1998 ـ يىل 2 ـ ، 3 ـ سان (قوشما)

② چۇقان ۋەلىخانوفنىڭ «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى»دىن دوكتور ئەسەد سۇلايمانىڭ «تارىم قوۋزىقى چېكىلگەندە» ناملىق ماقالىسىگە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «تارىم قوۋزىقى چېكىلگەندە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002ـ يىل نەشرى 41ـ ، 42ـ بەتلەر.

هایاتىغا قارىغاندا تەرەققىيات ئۇچۇن خېلىلا ياخشى دەۋر دېيىشكە بولىدۇ. بۇ بەلكىم چۇقان ۋەلىخانوف ئويلىغان ئاشۇ «ئەۋزەل شارائىت» شۇدۇر ياكى ئەمەستۇر. ئەمما، ئاشۇ قاراڭغۇ ئۆتمۈشكە سېلىشتۇرغاندا بۈگۈنىنى مىڭ ھەسسە ياخشى، كاتتا ئەۋزەل شارائىت، پۈرسەت دەپ تونۇساق ھەرگىز خاتالاشقان بولمايمىز. بەزىلەرنىڭ «ئىمكانىيەت يار بېرىپ، بۈنىڭدىنمۇ ئوبدان زامانلار كەلسە...» دېگەندەك تولىمۇ غۇۋا، ئەپسانىۋى خىياللار بىلەن قورشالغان ئۇلۇغ قۇرۇق پىلانلىرىنى ئاڭلاپ قالمەن. ئوبدان، يارانقۇچى نېسىپ قىلسۇن ! ئەمما، خام خىيال قىلماڭكى، ھەرقانداق ئادەم ئۇچۇن بۈگۈندىنمۇ ئارتۇق پۈرسەت، ھازىردىنمۇ كاتتا بايلىق، مۇشۇ دەقىقىدىنمۇ ئەۋزەل شارائىت يوق ھەم بەلكىم مەڭگۈ كەلمەسلىكى مۇمكىن. بولۇپمۇ بىز ئۇچۇن تېخىمۇ شۇنداق. ئەگەر كەلگەندىمۇ ئۇ بۈگۈنكىلەرنىڭ ھازىرنى چىڭ تۇتۇپ قىلغان خىزمەتلىرى نەتىجىسىدە مەيدانغا كېلىدۇكى، ئوڭدا يېتىپ بەڭگىنىڭ خىيالىنى قىلىش بەدىلىگە كەلمەيدۇ. بۈگۈن ئېرىشەلمىگەن نەرسىگە ئەتە ئېرىشەلمىشىمىز ناتايىن. ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ ئۇ چوقۇمكى، بۈگۈنكىدەك قىممەت يارىتالمايدۇ. ئەتە ـ ھۆرۈنلارنىڭ غايىسى، ئاجىزلارنىڭ تەسەللىسى ! ئەتە بەلكىم شەھەرلىشىش، يەر شارلىشىشنىڭ تەسىرى بىزنى تېخىمۇ ئېغىر سىناقلارغا قىستىشى مۇمكىن، مەۋجۇتلۇقىمىز بۇنىڭدىنمۇ جىددىي كىرىزىسلارغا يولۇقۇشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا تەرەققىي قىلمەن، پۇل تاپمەن، ئورنۇمنى تىكلەيمەن، كىشىلەرگە ئۆزۈمنى تونۇتمەن، دېيىش تېخىمۇ شەپقەتسىز بەدەللەرنى تەلەپ قىلىدۇ، تېخىمۇ ئېغىر يوقىتىشلارنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئەتىنىڭ ساماۋى تۆشەكلىرىگە ئەمەس، بۈگۈننىڭ نەق ئۆزىگە يۈزلىنىش، رېئال ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش بىزنىڭ مەيدانىمىز بولۇشى كېرەك. بۈگۈنكىدەك كەسكىن رىقابەت ئىچىدە پۇل تاپالىغانلار، يول تاپالىغانلار

ھەقىقىي نوچىلاردۇر. مۇشۇنداق رەھىمسىز قاينام ئىچىگە قورقماي سەكرەپ كىرەلىگەنلەر ۋە ئۆزىگە تۇشلۇق ئورۇن، ئىمتىياز، سالاھىيەت تىكلىيەلىگەنلەرنىڭ ئەتىسىدىن ئەنسىرەش ئارتۇقچە! ئەنسىرەشكە، ئەپسۇسلىنىشقا توغرا كەلسە جەڭگە چۈشەلمىگەنلەردىن، جەڭدىن قورقۇپ بېشىنى ئىچىگە تىقىۋالغانلاردىن ئەنسىرىگۈلۈك! ئەيىبلەشكە توغرا كەلسە ئەھلىي جامائەسىنى قەتئىي ئىشەنچ، زەربىدارلىق بىلەن جەڭگە باشلاپ ماڭغان قوماندانلىرىدىن ئەمەس، ئۇرۇشنىڭ ۋەھىمىسىنى كۆككە كۆتۈرۈپ، ئالامانىنى يۇرەكئالدى قىلىۋەتكەن سەركەردىلىرىدىن ئاغرىنغۇلۇق!

4

كۆزىمىز، نەزىرىمىزدىكى سوغۇق نۇر ھەققىدە قايتىدىن ئويلىنىپ باقمىساق، خەلقىمىزگە ھەدىسلا يىغلاڭغۇ، مىسكىن قاقشاش ئەمەس، بەلكى روھلۇق، ئۈمىدۋار، جۇشقۇن يۈزلىنىش ھەققىدە چوڭقۇر مۇھاكىمە بەرمىسەك بولمايدىغانىدەك قىلىدۇ. توۋا، ھاياتقا ئەزەلدىن ئۈمىد، قالتىس ھاياجان بىلەن قاراپ كەلگەن بىزگە نېمە بولدى - ھە؟! ئەجەبا، جۇشقۇنلۇق، شوخ - ئۈمىدۋارلىق بىزنىڭ ناخشا - ئۇسسۇللىرىمىزدىلا قېپقېلىپ، ئىدىيە - تەپەككۇرىمىزنى ئېغىر غەم بۇلۇتلىرىلا قاپسۇالدىمۇ؟ ھەقىقەتەنمۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىي، نەۋائىيدىن كېيىن ھېچبىر ئەدىب ئۇنداق مەردانىلىك بىلەن مەيدە قېقىپ باقماپتۇ. بۇنى كېيىنكى قىسمەتلەرگە باغلاپ چۈشەنگەندىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرنىڭ ھەرقانداق مۇشكۈلچىلىك ئىچىدىنمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق خۇشلۇق، ئۈمىد تېپىپ جار سېلىپ چىقىپ كېتەلەيدىغان ئۇستۇن، كۆتۈرەڭگۇ، مەغرۇر روھىيەت مىجەز - پىسخىكىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، مۇنداق كۆڭۈلسىز

كەيپىيات ھەقىقەتەنمۇ بىزگە يات، ناتونۇشتۇر. قارىغاندا، ئاشۇ سوغۇق كۆزلىرىمىزگە يەنە بىر مەرتە سوغۇق قانلىق بىلەن نەزەر سېلىپ بېقىش زۆرۈردەك قىلىدۇ. پۈتكۈل ئەسەرلىرىمىز، فىلىملىرىمىزدىن مىش - مىش يىغلا پۇراپ تۇرسا (چوڭقۇر ئەقلىي تەپەككۇر بىلەن تويۇنغان بولسا كاشكى)، شەھەر تېمىسى چىقسىلا بۇزۇقچىلىق، ئاينىش، ياتلىشىش دەۋالساق، بۇ، خەلق چوقۇم يۇزلىنىشى كېرەك بولغان ئېقىم ھەققىدە جەزمەنكى يامان تەسىر پەيدا قىلىپ قويىدۇ. دېمىسىمۇ، مەن نۇرغۇن ئاتا - ئانىمىڭ، ھەتتا بىر چاغلاردا شەھەر ھەققىدە مېنىڭ قەلبىمگىمۇ ئۇنتۇلغۇسىز ئوت - تۇيغۇ سالغان مەھەللەمىدىكى لەرنىڭمۇ شەھەر، شەھەردە ئوقۇپ كەلگەنلەرگە ئىشەنمەسلىك، يىرگىنىش، نارازىلىق ئىلكىدە قاراۋاتقىنىنى بايقاپ قالدىم. ھەتتا بىرنەچچە يىلنىڭ ئالدىدا يېقىن بۇرادىرىمىزدىن بىرى: «كېچە - كۈندۈز خۇدادىن ئۇرۇمچىگە چىقىپ باقمىغان بىر قىزنى خوتۇنلۇققا نېسىپ قىلسىكەن دەپ تىلەيمەن» دېگەنىدى ماڭا. ئەمدى ئويلاپ ئۆزۈمۇ تىترەپ كەتتىم. مانا بۇ تېخى خوتەن تەۋەسىدىن ئاتلاپ باقمىغان بىر ئادەمنىڭ شەھەر، ئۇرۇمچى ھەققىدىكى تەسىرات - تونۇشى ئىدى. مەيلى، بىر تۈركۈملەر ئاشۇنداق بۇزۇلدى، يولدىن چىقىپ كەتتىمۇ دەيلى، ئەمما بۇنىڭلىق بىلەنلا مۇنداق زور يۇزلىنىشكە ئارقىمىزنى قىلىۋالغىلى بولاتتىمۇ؟ دەريادىن ئۆتۈش سەن ئۇچۇن قېيقالغان بىردىنبىر تاللاشقا ئايلانغاندا، بىرنەچچە ئادەمنىڭ سۇغا تۇنجۇقۇپ كەتكىنىنى دەپلا سۇغا سەكرىمەسلىك ئاقىلانىلىكمۇ ياكى بىخەتەر قارشى قىرغاقتا ئۇلىشىدىغان ئامال - چارە ئوستىدە ئىزدىنىش كېرەكمۇ؟ مەھرۇم بولغانلىرىمىزدىن، سادىر قىلغان خاتالىقلىرىمىزدىن ئىبرەت ئېلىپ ئۆزىمىزگە خاس يول بىلەن شەھەر ياراتقان كاتتا ئىمكانىيەتلەردىن بەھرىلىنىش ۋە شۇ يوسۇندا ئۆزىمىزنىڭ مىللىي كىملىكىنى قايتا جۇلالاندۇرۇش بىزگە قالدۇرۇلغان ئاخىرقى تالاش ۋە

هوقۇقتۇر. فارابىي ھەزرەتلىرى: «ئاھالىلىرى پەقەت بەختكە ئېرىشىش مەقسىتىدە ئۆزئارا ھەمكارلاشقان شەھەر پەزىلەتلىك شەھەردۇر. پۇتكۇل شەھەرلىرى بەختكە ئېرىشىش يولىدا قول تۇتۇشۇپ تىرىشىۋاتقان بىر مىللەتمۇ پەزىلەتلىك مىللەتتۇر»[1] دېگەنىكەن. بىز پەزىلەتلىك شەھەر ئەھلى، پەزىلەتلىك مىللەت بولۇشنى چىن كۆڭلىمىزدىن خالايمىز ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن تىرىشىشنى ئىزدەيمىز. كۆزىمىزگە، ئۆزىمىزگە مىسكىن، سوغۇق نۇر ئەمەس، تەشەببۇسكار، ئۇمىدۋار، جەڭگىۋار، جۇشقۇن روھ يار بولسۇن!

2007 ـ يىل 13 ـ نويابىر، ئۈرۈمچى.

① فارابىي: «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى»، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى 2006 ـ يىل نەشرى 88 ـ بەت.

مانا بۇنى قايتىش دېگۈلۈك

(نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ «فەرھاد ـ شېرىن» قىسسىسى ھەققىدە)

مۇھتەرەم يازغۇچىمىز نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ مۇبارەك قەلىمىدىن پۈتۈپ چىققان «فەرھاد ـ شېرىن» («تەكرىتاغ» ژۇرنىلىنىڭ 2007 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.) نامىدىكى بىئوگرافىك قىسسىنى ھۇزۇرى لەززەت بىرلە سۈمۈردۈم ـ دە، كلاسسىك روھىي ئىشتىياق بۇلاقلىرىدىن نەملەنگەن پىكىر ـ زىكىر لەھزىلىرىنى بۇيۇك ئەللامە نەۋائىي ھەزرەتلىرى يېگانە خوجا ـ شاھىستانلىق قىلىپ كېلىۋاتقان شېئىرىي روھ باغىستانىغا تاشلاپ مەستخۇشلارچە قىيسايدىم. تىلىنىڭ پاساھەت ـ بالاغىتى دىلىنىڭ پاراغىتىنى چىللايتتى. شۇقەدەر شېرىن سۆزىن بىر بايانى ئەزىم بارغانسېرى ئەبجەشلىشىپ سېھرىي نازاكىتى، جازىبىسىنى يوقىتىۋاتقان تىل قۇرغاقلىقىدىن شەكىللەنگەن دىل چۆلىستانىغا مۇزدەك سوغۇق، بۇلاق سۈيىدەك سۆزۈك راھەتبەخشلىكىنى قۇيماقتا ئىدى. لەۋزەئىي ھالاللىقىم بىلەن ئېيتىمەنكى، مەن بۇنداق پاكىز ھۇزۇرلىنىپ باقمىغىلى بەك ئۇزۇن بولغانىدى. چەشمە بۇلاقتا يۇيۇنساممۇ مۇنداق راھەت تۇيغۇ باسماستى دەيمەن. گۈزەل تىل ـ تەسۋىرگە ئورالغان بايانى ئەزىم ئەڭ نازۇك تىنىق ـ تۇيغۇلىرىنىڭمۇ سىڭىپ كىرگەندە سەن گويىاكى قۇشتەك

يەڭگىل، سۈدەك سۈزۈك، ئاپتاپتەك پارلاق بىر خۇشاللىقنىڭ ۋۇجۇدۇڭنى نۇرغا تولدۇرۇۋاتقىنىنى سېزىسەن. بۇنداق پاكىز تۇيغۇ ئالدىدا نېمە دېيىش، نېمە قىلىشنى بىلەلمەيلا قالىسەن. زوق ـ هاياجان گاھىدا كىشىنىڭ تىلىنى بوغۇپ گەپ قىلالماس قىلىپ قويىدۇ. راست، مەن بۇ هاياجان ھەققىدە نېمە دېيىشنى بىلەلمەي خىلىغچە گاراڭ يۈردۇم. تىل ئالدىدا تىللار ئامالسىز ئىدى. ئىچ ـ ئىچىمدىن قايناپ تۇرغان قايىللىق بىلەن «باركاللا» دەيتتىمۇ، بۇ ئىزھارغا كۆڭلۈم قانمايتتى. نۇرغۇن گەپلەرنى دېگۈم بار ئىدىيۇ، نېمە دېيىشىمنى، قانداق دېيىشىمنى بىلەلمەي قىينىلاتتىم. نۇرغۇن هاللاردا ئاپتور تاشلىغان ئوي ـ پىكىرنى خۇسۇسىي هېس ـ تۇيغۇدىلا تەلقىنلەشكە، ئۇنىڭدىن بەھرىلىنىشكە بولىدۇ. بەزى پىكىرلەرنىڭ ئەھمىيىتىنى يەشمەكچى بولدۇڭمۇ، بەس، ئۇ تولىمۇ تومتاق، ئەھمىيەتسىز، دىداكتىك پەند ـ نەسىھەتكە ئايلىنىپ قالىدۇ ـ دە، ئېستېتىك قىممىتىمۇ گۈم بولىدۇ، ھەتتا ئاپتورنىڭ بەدىئىي ئىستېداد پېچىدا قاينىتىپ پىشۇرۇۋېتىلگەن بەزى قىممەتلەرنى يايماقچى بولساڭ نازۇك ئىجتىمائىي قۇرۇلما ئۇنى كۆتۈرەلمەي قالىدۇ.

«فەرھاد ـ شېرىن»نى مەن بىر سۈزۈك روھىي ئېقىم دەپ بىلدىم. ئۇنىڭ بىر ئۇچى پايانسىز كلاسسىك مەنىۋى قاتلامغا سوزۇلغان، يەنە بىر ئۇچى روھىيەتنىڭ كەلگۈسى ئۇپۇقىغا غۇلاچ تاشلىغان. ئۇ شۇ ئاردا ئۆزىگە ماس كېلىپ ـ كېتىش، بېرىش ـ يېنىش، ئۆرلەش ـ پەسلەش، چىقىش ـ چۈشۈش، قايتىش پەلسەپىسىنى تەكرار ـ تەكرار يارىتىپ تۇرىدۇ. پىكىر قىلىشنى ۋىجدان دەپ بىلىدىغان ئىنسان بۇ قايتىش قانۇنىيىتىنىڭ ئىشارەتلىك قاتلىمىدىن ئۆزىگە مۇناسىپ ۋەھدەتلەرنى تاپشۇرۇۋالالايدۇ.

«فەرھاد ـ شېرىن» ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە يېقىن شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئەنئەنىۋى تېما. بۇ تېما قويۇق شەرقچە تراگېدىيە، شەرقچە مۇھەببەت، شەرقچە ئېستېتىك قاراشلارنى

ئۆزىگە جۇغلىغان مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملاشتىكى، «فەرھاد ـ شېرىن» تېپىدىكى مۇھەببەت تراگېدىيىلىرىنى بەلگە قىلغان بايان، موتىپ قۇرۇلمىسى مۇشۇ كەڭ رايونلاردا ياشىغۇچى بارلىق مىللەتلەرنىڭ روھىيەت ئەنئەنىسىدە ئۆزۈلمەس ئېقىن ھاسىل قىلىپ تا بۈگۈنگىچە ئۇلاشتى. ھەتتا مەدەنىيەتلەر كۆپ قۇتۇپلۇق گىرەلەشمە ئۆتۈشۈش سەھنىسى ھازىرلىغان بۇ مۇقەددەس زوناندا شۇنداق ئاجايىپ ئۆزۈلمەس ئېقىن شەكىللەندىكى، شەرقچە مۇھەببەت قارىشىغا تويۇنغان ھېكايە ـ بايان ئەنئەنىسى ۋە موتىپ قۇرۇلمىسى بۇ رايوندا ياشىغۇچى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ پۈتكۈل ئاغزاكى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ، ھەتتا كېيىنكى 20 ـ ئەسىر ئەدەبىياتىنىڭمۇ غول ئومۇرتقىسىنى تەشكىل قىلدى. قېرىنغچە پەرزەنت كۆرەلمەسلىك، تەڭرىدىن پەرزەنت تىلەش، سىرلىق ھالدا ھامىلدار بولۇش، قاتتىق تولغاق، ئالاھىدە تۇغۇلۇش، غەيرىي ئۆسۈپ يېتىلىش، بالاغەتلىك سىناق، تۇيۇقسىز كۆيۈپ قېلىش، توسقۇنلۇق، ۋىسالغا يېتىش ئۇچۇن كۈرەش قىلىش، قىزنىڭ باشقا بىرىگە ياتلىق قىلىشقا مەجبۇرلىنىشى، قىزنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى، ئارىغا دەللال سۈپەت بىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، يىگىتنىڭ ئېغىر سىناقتا دۇچ كېلىشى، خەتەرنى يېڭىپ سىناقتىن ئۆتۈش، ئەمما ئەڭ يېقىنلىرى تەرىپىدىن يالغۇز سۈيىقەست يولى بىلەن قەستكە ئۇچراش، بىر يەرگە دەپنە قىلىنىش دېگەندەك بىرقەدەر قېلىپلاشقان موتىپ قۇرۇلمىسى شەرق ئەدەبىياتىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا ئورتاق بولغان ھادىسىدۇر. بىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا «ئوغۇزنامە»دىن تارتىپ ياكى 20 ـ ئەسىردە ئەڭ زور ئالقىشقا، ئېتىراپقا، خەلقنىڭ ياقتۇرۇپ ئوقۇشىغا سازاۋەر بولغان ئېسىل ئەسەرلەرنىڭ جىمىسىنىڭ موتىپ، سۈژىت قۇرۇلمىسىنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىدىغان بولساق ھامان ئاشۇ خىل موتىپ قۇرۇلمىسىنى ياكى شۇنىڭغا ئالاقىدار ئىچكى تەركىبلەرنىڭ

كۆپىنچىسىنى ئۇچرىتىمىز. ئوخشاش تېپىتىكى بىر خىل بىر ياكى بىرنەچچە خىل، موتىپ قۇرۇلمىسىنىڭ بىر ئەل ئەدەبىياتىدا نەچچە ئون ئەسىرلەپ داۋاملىشىپ كېلىشى كۆپ پەنلەر كېسىشمە نۇقتىسىدا تۇرۇپ ئىنچىكە تەتقىق قىلىپ بېقىشقا تېگىشلىك تېما، ئەلۋەتتە.

شۇنداق، تارىخنىڭ سىرلىق ئېقىمىدا تالاي قىسسىلەر ئېيتىلدى، داستانلار پۈتۈلدى. ئوخشاش بىر تېمىنى تەكرار يېزىش ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەدەبىياتتىكى «نەزىرە باغلاش ھادىسىسى»[1] دۇنيادىكى نۇرغۇن ئەل ئەدەبىياتىغا ئورتاق ھادىسە بولغان كەبى بۇ كەڭ مەدەنىيەت بەلۋېغىدا ياشىغۇچى ئەل - خەلقلەرگىمۇ ئورتاق ھادىسە بولدى ۋە جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ ئۆزىگە خاس ئەنئەنە، ئەسەر، يازغۇچىلار قوشۇنى، ئۇسلۇب، ئېقىم شەكىللەندۈرگەن ھادىسە بولۇش سۈپىتى بىلەن نەچچە ئەسىرلەپ داۋاملىشىپ، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس يارقىن ئالاھىدىلىكىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. نەۋائىيغا كەلگۈچە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، نىزامى گەنجەۋى، خىسراۋ دېھلەۋى قاتارلىق ئونلىغان شائىرلار بۇ موتىپ قۇرۇلمىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئىجادىيەت ئېلىپ بارىدى ۋە كېيىن بۇ تېمىلارنى راۋاجلاندۇرغان ئەدىبلەر بىلەن قوشۇلۇپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا، يېقىن شەرق ئەللىرىنىڭ ئەدەبىياتىدا «يەتتە جۇپ ئاشىق - مەشۇق»نىڭ ئىشق - مۇھەببەت تراگىدىيىسىگە

---

① نەزىرە — ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «ئوخشاش»، «بىردەك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئەمما، كلاسسىك ئەدەبىيات ئەنئەنىسىدە «تەقلىد قىلىش» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ. يەنى، يېزىلىپ بولغان ئەسەرگە تەقلىد قىلىپ ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىش ھادىسىسى «نەزىرە باغلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمما، بۇ ئاددىي ھالدىكى تەقلىد، كۆچۈرۈش بولماستىن، ئەسلىي ئەسەرنىڭ تېما، سۈژىت، ئوبراز، بايان، قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىتا زور يېڭىلاش ئېلىپ بېرىش ئاساسىدىكى ئىجادىيەتتۇر. مۇھەممەت ئىمىن جاپپار تۈزگەن «ئەدەبىيات لۇغىتى»گە قارالسۇن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996- يىل نەشرى، 131- بەت.

بېغىشلانغان نۇرغۇن خەمسە ـ داستانلار مەيدانغا كەلدى. يەنى «فەرھاد ـ شېرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «غېرىب ـ سەنەم»لەردىن باشقا يەنە بىر ئازدە رايون خاراكتېرى كۈچلۈك بولغان «بەھرام ـ دىلئارام»، «ھۆرلىقا ـ ھەمراجان»، «مەھزۇن ـ گۈلنىسا»، «تاھىر ـ زۆھرە» دېگەندەك تالايلىغان ئاشىق ـ مەشۇق تراگېدىيىلىرى تەكرار ـ تەكرار يېزىلدى. كېيىن يېزىلغان، شۇ خىل تېمىدىكى تالايلىغان خەمسە ـ داستانلارنىڭ ئىسمى ئۆزگەردى، پېرسوناژلىرىنىڭ ئىسمى ـ جىسمى ھەر خىل بولدى، ئەدىبلىرىمىز ئالدىنقىلارنىڭ ئىجادىيىتىدىن ئېشىپ چۈشمەك ئۈچۈن تەكرار ـ تەكرار «نەزىرە باغلاش»تىيۇ، ئەمما راستچىللىق بىلەن ئېيتقاندا، مەدەنىيەت قاتلىمىنىڭ تەگ ـ تېگىگە سىڭىپ كەتكەن ئېستېتىك قاراش، تراگېدىك تۇيغۇ، قۇرۇلما، كلاسسىك روھ، ئەنئەنىۋى ئېقىمنى ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۆزگەرتەلمىدى ھەم مۇنداق چوڭقۇر يىلتىز تارتقان مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ چەمبىرىكىدىن ھالقىپ چىقالمىغىنىمۇ تەس ئىدى. بولۇپمۇ سۇژېتلارنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتىكى موتىپ قۇرۇلمىسىدا ئۆزگەرتىش، ھالقىش ئېلىپ بارالمىدى، نەۋائىي ھەزرەتلىرى «تۆت ئاناسىر» سۇپىتىدە تەرىپلىگەن زاتلارنىڭ ئىجادىيىتىدىن ئاشۇرۇپ يازالمىدى (نەۋائىي نىزامى گەنجەۋىنى ئوتقا، ئەمىر خىسراۋ دېھلەۋىنى ھاۋاغا، ئابدۇراخمان جامىنى سۇغا، ئۆزىنى تۇپراققا ئوخشاتقان).

ئېيتقىم ئۇزۇلمىدى، قۇرۇلما چوڭ ئۆزگەرمىدى، موتىپ شۇ پېتى داۋاملاشتى، ئەمما ھەر زامانىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ھېكايىسى بار ئىدى. ھەر زامانىنىڭ ئۆزىگە خاس «فەرھاد ـ شېرىن»ى بار ئىدى. ئاشۇلارنىمۇ يېزىش، ئېيتىش، پۈتۈشكە توغرا كېلەتتى. شۇنداق قىلىپ، «فەرھاد ـ شېرىن» تالاي قېتىملاپ يېزىلدى ۋە خەلقنىڭ ئېستېتىك ئېڭىدىكى ۋاپادارلىق، پىداكارلىق، قەھرىمانلىق، ئىنسانپەرۋەرلىك قاتارلىق يۈكسەك گۈمانىزملىق روھ بىلەن سۇغىرىلغان مۇھەببەت ئەندىزىسىنى تۇرغۇزدى.

«فەرھاد ـ شېرىن» نەۋائىيدىن كېيىنمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىزچىل، ئەڭ كۆپ يېزىلغان مودا تېمىغا ئايلاندى. 18 ـ ئەسىردە خوتەندە ئۆتكەن شائىر مەھزۇن خوتەنى «فەرھاد ـ شېرىن» داستانىنى «شاھزادە فەرھاد ۋە مەلىكە شېرىن» دېگەن نام ئاستىدا نەسرىيلەشتۈرۈپ چىقتى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن يەركەنلىك ئەدىب ئۆمەر باقى يەركەندى «فەرھاد ـ شېرىن»نى نەسرىي شەكلىدە قايتا يېزىپ چىقتى. 19 ـ ئەسىردە موللا سىدىق يەركەندى نەۋائىي ھەزرەتنىڭ قەلىمىدە ۋايىگە يەتكەن ئاشۇ گۈزەل قىسسىسىنى تېخىمۇ ئويرازلىق، ئاددىي تىل بىلەن نەسرىيلەشتۈرۈپ چىقىپ خەلققە تېخىمۇ يېقىنلاشتۇردى. نەۋائىيدىن كېيىنكى ئەڭ ھوسۇللۇق شائىر، شۇنداقلا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى يەنە بىر نۇرلۇق نامايەندە ـــ شائىر ئابدۇرېھىم نىزارىمۇ «فەرھاد ـ شېرىن» داستانىنى تېخىمۇ يەرلىك پۇراق، مىللىي، دەۋرىي تۇس قوشقان ھالدا ئىجادىي بىر تىپ يازدى ـ دە، بۇ كلاسسىك تېمىنىڭ يەنە بىر بەدىئىي جۇلاسىنى رويابقا چىقاردى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا نەمشېھىت «مەڭگۈي ۋە فەرھاد ـ شېرىن» تېمىسىدا ئاشۇ كلاسسىك تېمىنى يېڭىچە ئىزدىنىش نۇقتىسىدىن بايان قىلدى. ئۇ فەرھادنى خوتەن شاھزادىسى، شېرىننى شەھرىيار مەلىكىسى سۈپىتىدە سالاھىيەتلەپ تۇرۇپ، «مەڭگۈي»دىن ئىبارەت بۇ تارىخىي ئابىدىنىڭ ئارخېئولوگىيىسىنى مانا شۇ ئىككى ئاشىق ـ مەشۇقنىڭ ۋىسال سىنىقىدىن ئىبارەت موتىپ قورۇلمىسىغا باغلىدى ـ دە، ئۆزىگە خاس ۋەتەنپەرۋەرلىك خاھىشىنى ئىپادە قىلدى. ئەمما، مەيلى نەمشېھىت ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇن مۇشۇ تېما خۇسۇسىدا قەلەم تەۋرەتكەن ئەدىب ـ ئۆلىمالار بولسۇن ۋە ياكى «فەرھاد ـ شېرىن»دىن باشقا ئىسىم ـ تېمىلار بىلەن ئاتالغان مۇھەببەت قىسسىسى، ئاشىق ـ مەشۇق تراگېدىيىسى ھەققىدە قەلەم

تەۋرەتكەنلەر بولسۇن، نەۋائىي ھەزرەت ۋايىگە يەتكۈزگەن ئاشۇ كلاسسىك ئابىدىنى باشقىچىرەك يول بىلەن شەرھلەپ بايان قىلىپ چىقتى، خالاس. ئەمما، ئومۇمىي ئۇدار، ئاھاڭ، ئېقىم، ئۇسلۇب، تراگېدىيىلىك يۈزلىنىش، سۈژىت، بايان قۇرۇلمىسى، پېرسوناژلارنىڭ تەقدىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئاساسەن ئۆزگەرتىش، يېڭىلاش ئېلىپ بارمىدى. كېيىنكىلەر «پەقەت ئالدىنقىلارغا چوقۇندى، ئۇلارنىڭ پىكرىنى تەكرارلىدى، ئۇسلۇبىنى كۆچۈردى، تەقلىد قىلىپ يازدى. قىسقىسى، ئۇلار پەقەت ئۆز ئۆتمۈشىنىڭ بۇيۇك ئەللامىلىرىگە تالىپ، سۆز - ئىبارىلىرىگە كاتىپ بولالىدى، خالاس»[1]. ۋەھالەنكى، 21 - ئەسىرنىڭ «فەرھاد - شېرىن»ى (بىز بۇ يەردە ئەسەرنىڭ ئېلان قىلىنغان ۋاقتىنى دەۋاتىمىز، ئەمما ئەسەر 20 - ئەسىرنىڭ ئېيتىم چۈشەنچىسىدىن شاخلانغان) پۈتكۈل كلاسسىك روھىي ئېقىمىدىن ئاجايىپ زور ئۆزگىچىلىكى بىلەن پەرقلىق يوسۇندا ئاجراپ چىقتى - دە، بىزنى ھەيرانۇ ھەس قالدۇردى. نۇرمۇھەممەد توختىدىن ئىبارەت بۇ ساقال قويمىغان ۋەزمىن ئاقساقال مەسىلىلەرنى ئۆتمۈشتىن بۈگۈنگىچە بولغان روھنىڭ تارىخىي شەجەرىسىگە قويۇپ تۇرۇپ سېلىشتۇرۇپ تەھقىقلەشكە ماھىر سوغۇق قانلىقى بىلەن مىڭ يىل ئاۋۇالقى ئاشىق - مەشۇقلارنى ۋە ئۇلارنىڭ روھىي ئەرۋاھىنىڭ مىڭ يىلدىن كېيىنكى 72 - ئۇرۇق پۈشتىنىڭ جىسمىغا كۆچكەندىكى ھال - ئەھۋالىغا كۆز تاشلىغىنىدا، شۇنچىلىك ئۆزگىچە بىر قىسسەئى بايان ئۇرغۇپ چىقتىكى، «قايتىش» دېگەن ئاشۇ بىرلا سۆزگە يىغىنچاقلانغان ھېكمەت، قىممەت، قىسمەت بىزگە چوڭقۇر ئويلىنىش زۆرۈرىيىتىنى ھېس قىلدۇردى. بۇ «قايتىش»

① ئەسەت سۇلايمان: «مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسى»، «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000-يىل نەشرى، 407-بەت.

ناھايىتى كەڭ ۋە چوڭقۇر پەلسەپىۋى ھېكمەتنى خۇرۇچ قىلغان بولۇپ، ئۇ بىزنى دەماللىققا ئەسەر، ئاپتور، ئوقۇرمەنلىككە نىسبەتەن گۇمانغا ئېلىپ باردۇ. ھەقىقەتەنمۇ، بەدئىي بالاغىتى مەلۇم دەرىجىدە چېكىنىپ تەپسىلىي خەۋەر تەرىقىسىدىكى ھاياجانسىز قوغلاشماق ۋەقەلىك تىزمىلىرى قاپلاپ كەتكەن ئەدەبىياتىمىزدا بۇ يىللاردا «فەرھاد ـ شېرىن»دەك ئۆزگىچە بەدئىي دىت، قاينىاق ھېسسىيات، پاساھەتلىك تىل، ئۆتكۈر پەلسەپە، كۈچلۈك ۋاراسلىق، شۇنداقلا يېڭىچە، ھېچكىمگە ئوخشىمايدىغان ۋە ھەتتاكى ھېچكىم ئوخشتالمايدىغان ئىجادىيلىق، زامان ھالقىغان قاراتمىلىق گۈپۈلدەپ تۇرىدىغان بىر ئەسەرنى كۆرەلىشىمنى مەن تەسەۋۋۇر قىلىپمۇ باقمىغانىدىم. كۆز چىمچىقلىتىشقا مەجبۇرلىقىمىز شۇ ۋەجىدىن. ۋەھالەنكى، گۇمانلىنىشقا ئورۇن يوقكى، 21 ـ ئەسىر ئۆزىنىڭ «فەرھاد ـ شېرىن»غا ئېرىشتى. يېڭى «فەرھاد ـ شېرىن» تارىختىن بېرى يېزىلغان بارلىق ئەسەرلەردە قېلىپلىشىپ بۇزۇلماس ئەندىزە، يىمىرىلمەس قۇرۇلمىغا ئايلىنىپ قالغان «فەرھاد ـ شېرىن»نىڭ مۇنتىزىم قېلىپىغا «ئاسىيلىق قىلىش» روھى بىلەن مەيدانغا چىقتى، ئاشۇ بۇزۇلماي كەلگەن ئەندىزىنى بۇزۇۋەتتى. بىز ئاشۇ قورقماي «ئاسىيلىق قىلىش»، مەردانە «بۇزۇۋېتىش»تىن ھەم ئەنئەنىگە قايتىشنىڭ ساداقىتىنى، ھەم يېڭىلىقنى يۇزلىنىشنىڭ جاسارىتىنى، ھەم كلاسسىزمغا بولغان چەكسىز تەلپۈنۈشنى ۋە ھەم زامانىۋىلىقنا بولغان كۈچلۈك ئىنتىلىشنى، ئەدەبىياتقا، رېئاللىققا قايتىشنىڭ نەمۇنىسىنى كۆرگەندەك بولدۇق.

بىز نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ ئەنئەنىۋى «فەرھاد ـ شېرىن»نىڭ قۇرۇلما ئەندىزىسىنى بۇزۇۋېتىشىنى ئاشۇ بۈيۈك قىسسىنىڭ ئاخىر رېئاللىققا قايتىپ كېلىشى، غايىۋى فەرھاد ئوبرازىنىڭ ساماۋى كۆكتىن چۈشۈشى، ئەپسانىۋى شېرىن

سۈرىتىنىڭ ئىشق ـ مۇھەببەتنىڭ ياسداق قەسرىدىن چىقىپ ھەقىقىي، چىن رېئاللىقتىكى، ئاددىي تۇرمۇشتىكى، ئاۋامنىڭ ئارىسىدىكى فەرھاد سېيماسىغا يۈزلىنىپ بېقىشى دەپ چۈشىنىمىز. نۇرمۇھەممەد توختى نىزامى دەۋرىدە باشلانغان ۋە نەۋائىي ئىجادىدا بالاغەتكە يەتكەن، ئۆزىدىن كېيىنكى ئەدىبلەرمۇ تالاي مېھنىتىنى سەرپ قىلىپ، غايىۋى ئۇلۇغلىغان ئاشۇ ئىككى ئۆلمەس ئاشىق ـ مەشۇقنى ئاخىر ساماۋى تەختتىن چۈشۈردى، ھۈزۈرى بەختتىن كۆچۈردى. كلاسسىك ۋاپا ـ مۇھەببەت ئەپسانىسىنى زامان تەجرىبىلىرىدىن ھەقىقىي رېئالىستىك روھ بىلەن ئۆتكۈزۈپ بېقىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندەك ئىدى...

فەرھاد كۆكتىن چۈشكەندە ئۇنىڭ تەڭداشسىز سۈمباتىدىن، يېتۈك ئىستېداتىدىن، ئىقلىمدىن تېپىلماس ئېسىل پەزىلىتى، كامالەتلىك ئىقتىدارى، ۋۇجۇدىغا سىڭگەن يۈكسەك ئىنسانىي ئۇلۇغلۇق، مېھرىبانلىق، دۇنياغا بولغان كۆيۈم، ئىلمگە بولغان ئىشتىياق، ئاتا ـ ئانىغا بولغان ۋاپادارلىق، دۆلەت ـ خەلققە بولغان مەسئۇلىيەت، يارۇ ـ نازىنىنغا بولغان بىباھا سۆيگۈ ـ ساداقەت، يار ۋەسلى بىلەن ئىنسان ئەسلىي بىر گەۋدىلىشىپ كەتكەن ئۇلۇغ گۈمانىزملىق روھ، تەبىئەت، ئىلاھىيەت، كائىنات، ئىنسانىيەت ئارىسىدىكى ئىلاھىي دىئالوگ، سىرلىق رىشتە ـ باغلىنىش ... دېگەنلەردىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى. مىڭ يىل بۇرۇنقى ئاشۇ تەڭداشسىز ئىشىق، ۋاپا، ئادەمىيلىك، غالىبلىق ـ ئالىپلىقنىڭ يېگانە ئۇلگىسى ئويلىسىمۇ كىشى چۆچۈگۈدەك بەتبەشىرە ھالدا دۇنياغا دەسسىگەنىدى. بىلگەن ئادەم ئوچۇن بۇ، فەرھاد ئوبرازىنىڭ رېئاللىققا قايتىپ كېلىشىلا ئەمەس، ساماۋى ئارزۇ ـ ئىستەك بىلەنلا ئۆزىنى بەزلەپ، ئاۋۇندۇرۇپ كەلگەن بىر توپ خەلقنىڭ غايە ـ روھىنىڭ رېئاللىققا قايتىپ كېلىشىدۇر.

پەرزەنت ئىشتىياقىدا كېچە ـ كۈندۈز دۇئايى ـ تىلاۋەتتە،

خەير ـ ساخاۋەتتە تىپىرلاپ پەرزەنت تىلىگەن ئاتا ـ ئانىنىڭ نۇرمۇھەممەد توختى قەلەندەرنىڭ ژارىيانتىدا تىلىمىسمۇ، ئويلىمىسمۇ، ئارزۇ ـ ئارمانلاپ كەتمىسمۇ بالا پەرزەنت تۇغۇلۇۋېرەتتى، تۇغۇلۇۋەرگەندى. بىر ئەمەس، سەككىزى ۋە ھەتتا فەرھاد توققۇزىنچىسى بولۇپ. «كىچىنى يورۇتقۇچى مەرۋايىت، بەلكى جاھاننى ئۆرتىگۈچى گۆھەر» سۈپىتىدە يورۇق ئالەمگە زىننەتۇ سۈپەت قوشۇپ تۆرەلگەن ئەزىزانە فەرھادنىڭ روھى ـ ئەرۋاھى ئەسىر ـ ئىبرا ئاتلاپ كۆچكەندە ئۇ خار ـ زارلىقنىڭ ئەسكى كەپسىگە يىغلاپ چۈشكەنىدى. شاھزادە فەرھاد تۇغۇلغاندا پەرزەنتىنىڭ تۇغۇمىدىن شادلانغان ئاتا ـ ئانا پۈتكۈل خاقانى چىننى بېزەپ ياساپ، مۇبارەك يېڭى جانىنىڭ تەنتەنىسىنى ئالەم ئارا ياخراتقان بولسا، مانا ئەمدى يىرتىق كەپە، پۇچۇق كەتمەن، ئەسكى چەكمەن، قۇرۇق تاغار، غاشا پاساردىن ئۆزگە نېمىسى قالمىغان يەنە بىر جۈپ ئاتا ـ ئانا يېڭى جاننى يۆگەيدىغان يۆگەكمۇ تاپالمايۋ سەرگەز تامبالنى يىرتىپ يۆگىگەن، ھېچ ئىش بولمىغاندەك، بۇ ئالەمگە ھېچ كىشى كەلمىگەندەك، گويا كى تۆرەلگىنىنىڭ قىممەت ـ قىسمىتى ئۆزلىرى بىلەن ئالاقىسىزدەك پەرۋايى پەلەك ھالدا تۇراتتى. تامامى ئېسىل تەۋسىپ ـ سۈپەتلەردىن تاللاپ ئېلىنغان ھەرپلەرنىڭ جۇغلانمىسىدىن پۈتۈپ چىققان ئىسىم ئەمدى پەرۋاسىزلىقنىڭ ئازگىلىغا تاشلاپ قويۇلغانىدى ... ئەڭ ئېسىل تەربىيە بىلەن جاھاننى تاڭ قالدۇرغۇدەك گۈزەل سۈبات، كامىل ئەقىل، ئېسىل خۇلقتا يېتىلگەن شاھزادە ئەمدى كاللىسىنى يېغىر قاپلىغان ئالا گەدەن تازغا ئايلانغان، ئوقۇش، ھايات، ئىنسان، دۇنيا ھەققىدە چۈشەنچە ئېلىشتىن مەھرۇم قالغانىدى... دەۋرنىڭ قەھرىمانى، زامانىنىڭ ئەركىسى قالمىغان، ئۇنىڭ ئورنىغا پوكىنى بىلەن چاتىرقىنىڭ ئارىسىدىكى ئەيش ـ ئىشرەتنىڭ ھايۋانى ھۇزۇرىغا مەستۇ ـ مۇستەغرەق بولغان

ئاددىي ئادەم قېپقالغانىدى. مانا مۇشۇنداق دەۋرنىڭ ئاددىي پۇقرالىرىنىڭ جەندىسىدىن چىقىپ تۇرۇپ بۈيۈك تېمىنىڭ دۇمبىقىنى قايتا چېلىش، ماھىيەتتە ھەقىقىي چىنلىققا، رېئاللىقنىڭ پەردازلانمىغان بەشىرىسىگە قايتىش ۋە شۇنىڭدىن چىقىش ھېسابلىناتتى. فەرھاد شۇبھىسىزكى، ھەقىقىي ياشىشى كېرەك بولغان ۋەتىنىگە قايتىپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىي كىملىكىدىن چىقىپ كېلىۋاتاتتى. نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ قەلىمىدىكى فەرھادنىڭ كىملىكى دەۋرنىڭ كۆپ قاتلاملىق، كۆپ قىرلىق ئېيتىم (Discourse، 语话) چۈشەنچىسى ۋە كىشىلەرنىڭ ئاشۇ خىل كونتېكىستلاردىكى خىلمۇخىل تېپىرلاشلىرىنى يۈكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسىتىپ بېرىش خاراكتېرىگە ئىگە.

نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ ئاشۇ گۈزەل كلاسسىك تېمىغا «قايتىش»ى، بايان سەنئىتىدىكى ئۆزگىچە پاساھەت ـ بالاغىتى كىشىنى سۆيۈندۈرسە، كۆزىتىش نۇقتىسى ۋە فەرھاد سالاھىيىتىنى يارىتىشتىكى ۋەھشىيلىكى كىشىنىڭ يۈرىكىنى مۇزلىتىۋېتىدۇ. نۇرغۇن يىل ئالىي مەكتەپ تەبىئىي پەن ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللانغان ئاپتورنىڭ ماتېماتىكىلىق لوگىكىلىق پرىنسىپ ۋە قارشىسىدىن چىقىپ ئىسپاتلاشتەك ئەقلىي ھۆكۈم ئىقتىدارىنى ئەدەبىياتتا ئىزچىللاشتۇرۇشى كىشىنى خىلىلا چوڭقۇر ئويلىنىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ھەقىقەتەنمۇ ھەممە غايۋىلەشتۇرۇپ، كۆكتە ئۇچۇرۇپ، تىل ـ دىللىرىدا داستان قىلىپ كەلگەن ئاشۇ ۋاپادار ئاشىق ـ مەشۇقنى ھەر دەۋرنىڭ كونتېكىستىغا قان ـ گۆشى بار ئادىمىي مەۋقە، ئىنسانىي سالاھىيەت ۋە سالاپەتتە قويۇپ بېقىش قىممەتلىك ۋە ھېكمەتلىك ئىش ئىدى. فەرھاد ـ شېرىن ئادىمىي سالاھىيەتتە مەيدانغا چىقسا ئۇ ھەر دەۋرنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي قاتلىمىنى كۆرسىتىپ بەرگۈچى كۆرگۈ ـــ ئەينەككە ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭدا

ئىنسان، ئائىلە، جەمئىيەت، دۆلەت، مىللەت، ئىجتىمائىي ئالاقە، دىپلوماتىيە، بىناكارلىق، مەدەنىيەت ـ سەنئەت، ھەربىي ئىشلار، ئىستىراتېگىيە، ھاكىمىيەت، ھۇنەر ـ تېخنىكا، بىلىم...گە ئائىت كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت ئۇچۇرى بار. ئۇ ماھىيەتتە شۇ بىر دەۋرنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي خەرىتىسىدۇر. بىزنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتىمىز ۋە يازغۇچىلىرىمىز ھەممىلا نەرسىگە رومانتىزملىق فانتازىك ئۇسلۇب ۋە ھەممىلا نەرسىنى غايىۋىلەشتۈرۈش يولى بىلەن ئەمەس، سەل ئەمەلىيەتچىلىك پەلسەپىسى بىلەن قەلەم تۇتۇشنى ئەدەبىي ۋىجدانىنىڭ يەنە بىر پەرزى سۈپىتىدە بىلگەن بولسا ئىدى، بىز «فەرھاد ـ شېرىن»دىن پۈتكۈل تارىخنىڭ ئومۇمىي دوكلاتىغا ئېرىشەلىگەن بولاتتۇق. خەيرىيەتكى، ئۇ دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي نازۇكلۇقىنى نەزەرگە ئالغان زامان ـ ماكان، تۈيغۇ رەڭلىرىنى سەل ـ پەل خىرەلەشتۈرگەن ھالەتتە ئاخىر ھۈزۈرىمىزدا ھازىر بولدى.

كۆردۈكى، ئۇلارنى ساقلاپ تۇرغىنى چاھارباغ، ئىززەت ـ ئىكرام، شاھانە قەسىر، ھەممە مۇمكىنچىلىك ھازىرلانغان مۇتلەق مەئىشەت ئەمەس ئىدى. فەرھاد كۆكتىن چۈشكەندە، شېرىن ياسداق ھۈجرىدىن چىققاندا مۇزدەك سوغۇق رېئاللىق ئۇلارنىڭ تېنىنى شۇركەندۈرۈۋەتتى. فەرھاد تاز بېشىغا تەلپىكىنى چۆكۈرۈپ كىيگىنىچە قورقۇپ تىترەپ ھاشارغا ماڭدى. شېرىن تاتۇق يۈزىنى، مايماق پۈتىنى يوشۇرغىنىچە قاراڭغۇ قازناققا مەھكۇم بولدى... قېپقالغان ھەممە بارلىقنى ھەم ئۆزىگە يارىشا مەسخىرىلىك قىسمەتلەر رەھىمسىز قىسمىقىغا ئالدى... نەۋائىي مۆھۈرنى سۈندۈردى، قەلەم ـ دۇۋەتنى ئاتتى. ئۇ «مۇمكىنمۇ؟» دەيتتى ھۆركىرەپ ياقا يىرتىپ. نۇرمۇھەممەد توختى دەمدەرەك بۇقۇلداپ ئولتۇرۇپ رېئاللىقنىڭ دەھشىتىگە باش چايقايتتى توختىماي.

بىزدە روھنىڭ تارىخى ئارزۇدىن پۈتتى. خەلقنىڭ روھىي

ئىشتىياقى ئەپسانىدىن قاناتلانغان غايىۋى ئىستەكتىن سۇ ئىچىپ كەلدى. لەۋلىرى گەز باغلاپ چاك - چاك ئېتىلغان، ئاچلىقتىن پۈتلىرى دىرىلداپ تىترىگەن، يۈز - كۆزى مۇدھىش رېئاللىقنىڭ شەپقەتسىز تىرنىقىدا مورلىنىپ ۋاقىتسىز ئىزغا تولغان بوۋاينىڭ خارابىلەردە توپا توزىتىپ كېتىۋېتىپ خىيالىدا گۈل - چىمەنگە تولغان، ئېرىقلىرىدا شەربەت ئېقىپ تۇرغان شاھانە باغنى، ئىشق - ھەۋەسنىڭ خۇمارىدا ئەس - ھوشىنى بىلمىگۈدەك دەرىجىدە مەستخۇشلىشىپ، ئاشىقلىقتىن ياتالماي، ۋۇجۇدىغا پاتالماي قان يۇتۇپ يۈرگەن ئاق ئاتلىق شاھزادىنى، نېپىز يىپەك لىباسلارنىڭ ئىچىدە تالدەك تولغىنىپ، قىلدەك ئولغىنىپ، كۆككە بېقىپ ئاھ تارتىپ ياتقان گۈزەل نازىنىنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرلىك مۇھەببەت قىسسىسىنىڭ ھۇزۇرىنى سۈرۈپ مېڭىشى ھەرگىز سەۋەنلىك ئەمەس. تارىختىكى ھەربىر ئىنسان قوۋمىنىڭ غايىۋى ئارزۇ - ئىستەك بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئوتۇپىك ئىنسان، دۆلەت، جەمئىيەت قۇرۇلمىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىش، بېكىتىش ھوقۇقى بار ۋە شۇنداق ئىنسانىي ۋاپا، مۇھەببەت، كىشىلىك ئالاقە مىزان چۈشەنچىلىرى ئارقىلىق ئىجتىمائىي قۇرۇلما قېلىپىنى تۇرغۇزۇپ چىقىش مەجبۇرىيىتى ھەم بار. ئۆز ئەپسانە - رىۋايەت، چۆچەك، قىسسە، ناخشا - قوشاقلىرى ۋە شۇنىڭغا سىڭگەن ئارزۇ - ئىستەكلىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسى غايىۋى جەمئىيەت لايىھىسىنى تۇرغۇزالمىغان خەلقنىڭ كېلەچىكىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. ئەپسانە - رىۋايەتلەر، چۆچەك - قوشاقلارغا شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق ئارزۇ - ئىستەككە تولغان ئىنسان، دۇنيا، دۆلەت، جەمئىيەت ھەققىدىكى چۈشەنچىسى سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ. ۋەھالەنكى، ۋە يەنە ئەگەر بىر خەلقنىڭ جەمئىيەت ھەققىدىكى چۈشەنچە قارىشى ئەنە شۇنداق غايىۋى خىيال، ساماۋى ئارزۇ - ئىستەككە تولغان ئەپسانە - رىۋايەت،

چۆچەك قۇرۇلمىسىدىن ھالقىپ ئەملي، رېئال، كونكرېت لايىھە - چۈشەنچىلەرگە تەرەققي قىلالماي ئارزۇلۇق ئەپسانە تۈسىدىلا توختاپ قالسا، بۇ كىشىنى بەزلەپ، ئاۋۇندۇرۇپ، تىلىنى تاتلىق، دىلىنى شادلىققا ئورايدىغان ئەپسانىۋى خىيال پېتى قېلىۋېرىدۇ - دە، بۇ خەلقتە رېئاللىققا جىددىي، كەسكىن مۇئامىلە قىلىدىغان سوغۇق قان ئەقلي تەپەككۇر پىشىپ يېتىلمەيدۇ. غايىۋى ئىستەك گۈزەل رېئاللىقنا، ساماۋى چۈش ھەققىي ئەملىيەتكە ئايلىنالمايدۇ. كالپۇكلار يېرىلىۋېرىدۇ، ماغدۇرسىزلىق بېسىۋېرىدۇ.

ئەپسانە - رىۋايەت ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۇزۇلمەي داۋاملاشتى، گۈزەل ئىشق - مۇھەببەت داستانلىرى تەكرار - تەكرار يېزىلدى، ئېيتىلدى. ئەمما، شەپقەتسىز رېئاللىق ئەپسانىگە باقماي داۋاملىشۇەردى، يامانلىشۇەردى. ئەمدى ئاشۇ رېئاللىققا قايتىش، غايىۋى ئادەملەرنىڭ ئەپسانىۋى قىسىملىرى ھەققىدىلا ئەمەس، ھايات ياشاۋاتقانلارنىڭ تەقدىر - ئىقبالى ھەققىدىمۇ تېرەن ئويلارغا چۆكۈپ بېقىش كېرەك ئىدى. رېئاللىق غايىدىن مەڭگۈ ئۈستۈن تۇرىدۇ. مېنىڭچە، فەرھاد شۇ خىل ئوينىڭ تۈرتكىسىدە كۆكتىن چۈشكەن، كۆرگىلى، تۇتقىلى، ھېس قىلغىلى، يېقىنلاشقىلى، ھەتتا ئۆزىمىزنى ئۇنىڭ ئورنىغا قويۇپ باققىلى بولىدىغان رېئال سالاھىيەتتە ئارىمىزغا قايتىپ كەلگەنىدى. بۇنى دادىللىق دېگىلى بولاتتى ھەم بۇ «قوش قايتىش»نى ئىپادىلەپ بېرەتتى. ئۇنىڭغا فەرھادنىڭ قايتىشى، غايىنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى، نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ ئۈسلۇبتا كلاسسىزمغا، خاھىشتا رېئالىزمغا قايتىشى دېگەندەك نۇرغۇن قايتىش قاتلاملىرى سىڭىپ كەتكەنىدى.

كلاسسىك كۆي زامانىۋى ئۇدارغا، زامانىۋى مۇڭ كلاسسىك بايانغا، كلاسسىك روھ بۇگۈنگە، بۇگۈنىڭ مەۋجۇدىيىتى ئۆتمۈشنىڭ تارىخي پۈتۈكلىرىگە، ئەجدادنىڭ قېنى ئەۋلادنىڭ

تومۇرىغا، ئەۋلادنىڭ نەپسى ئەجدادنىڭ تىنىقىغا قايتقان، ئۇلاشقان ئاشۇنداق سەرخۇش ھاياجانلىق، دەرد ـ پىغانلىق دەملەرنىڭ بىرىدە خىيالىمدا نېمىشقىدۇر نەۋائىي ھەزرەت بىلەن نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ روھىي دىدارى مۇلاقىتى زاھىر بولۇپ قالدى. تەپەككۇر تۇيغۇمنىڭ چوڭقۇر بىر يېرىدىن ئۇلارنىڭ ئاۋازى كېلەتتى.

ـــ نېمە ئىشلارنى قىلىۋەتتىڭ، ھەي گادای ! ـــ دەيتتى نەۋائىي ھەزرەت چۆچۈگەن ئاۋازدا.

ـــ كەچۈرگەيلا، ھەزرىتىم. ھەددىمدىن ئېشىپ تەقسىر ئۆمۈرلۈك مېھنىتى بەدىلىگە بىنا قىلغان شاھانە قەسرىنى لاي پاچاقتا بۇلغىدىم.

ـــ توۋا ـ تەۋەززۇنى قويۇپ، ئېيتقىنچۇ، فەرھاد ـــ مەن پۈتۈن ئىشقىم بىلەن تىكلەپ چىققان ئاشۇ سۇباتلىق، پەزىلەتلىك، مۇھەببەتلىك شاھزادەم قېنى؟

ـــ مانا شۇ، ھەزرىتىم. مىڭ يىل ئاۋۋالقى فەرھادنىڭ ئەسىر ـ ئىرادىن كېيىنكى روھىي ئەرۋاھىنىڭ كۆچكەن ھال ـ ئەھۋالى شۇدۇر... مەندە نە ئىلاج؟ ئۇنى ياساپ ـ تارىغۇم كەلمىدى. تازىنىڭ گەدىنىگە ئىپار چاپايمۇ؟ مەدىكاردەك، كالىدەك، ئېشەكتەك ئىشلەشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان، ئاڭ، تەپەككۇر، ئەقىل ـ ئويدىن ھوش ـ خۇشى كەتكەن، ۋۇجۇد كالامىغا ئۆزلە زوق ـ ھەۋەس، مۇھەببەت بىلەن جۇغلىغان «ئەسەبىي مۇتلەق»لەردىن سەيلە، ئويۇن ـ تاماشا، ئەيش ـ ئىشرەتكە خۇشتارلىقلا قېپقالغان، فەرياد قا تەڭكەش بۇ فەرھادنى ھەييارلىق، مەككارلىق، كاززاپلىق بىلەن ئۆزلەگە بوياپ ـ ياساپ تەڭداشسىز قىلىپ كۆرسىتەيمۇ؟... ھەقنى ھەق سۆزلەشنى مىزان بىلگەن ئۆزلەنىڭ ئالدىدا پېقىر ئاجىزنىڭ ھەقنى باتىلغا ئارىلاشتۇرغۇسى كەلمىدى، ھەزرىتىم ... يىللار ئۇنىڭ قەددىنى پۈكۈپتۇ، تۆگمەس تالان ـ تاراج ئەقلىنى يەپتۇ. ئاچلىق ھالىنى

قويماپتۇ. ۋەھىمە ۋۇجۇدىغا كۆمۈلگەن خىسلەتلەرنى تېخىمۇ كۆمۈپ تاشلاپتۇ، ئىستېدات بۇلاقلىرىنىڭ كۆزىگە قۇم - توپا تولۇپتۇ... مەندە نە ئامال؟... ھەقىقەتەنمۇ، ئۇنىڭ روھىي ئەرۋاھىدىن «ئارامىلىق خۇددى بۇنقا قۇشنىڭ تۇخۇمىدەك غايىب بولدى. تىنچلىق سۈمۈرغ قۇشىدەك كۆھقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى»[1].

— مەن ئۇنىڭغا ئاجايىپ ئۇلۇغ ئىلىم - ھېكمەتنى، قەدىر - قىممەتنى بەرگەنىدىم ...

— ھەئە، ھەزرىتىم. ئۆزلە ئۇنى كامىل ئىنسان، بەدىئىي زېمىننىڭ يېتۈك نەمۇنىسى سۈپىتىدە تىكلەپ بەرگەنىدىلە. ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا ھېلىھەم ئاسمان - زېمىن، ئادەم - مەخلۇق تىل - دىلى بىلەن قايىل. ئەپسۇسكى، مەن ئۇنىڭ بۇگۈنىنى يازاي دېگەندە، ئۇ ئۇلۇغ تۇرۇپمۇ ئۆز ئۇلۇغلۇقىنى بىلمەس ھالدا تۇرۇپتۇ. ئۇلۇغ تۇرۇپمۇ ئۇلۇغلۇقىنى سېزەلمىسە، بىلەلمىسە، بۇ مىسلىسىز پاجىئە ئىكەن، ھەزرىتىم... نە ئەجەبكى، بۇ گۇناھ مېنىڭدە بولسا - ھە؟! مەن ئۇنىڭ قايتىش قانۇنىيىتى، قايتىش ھېكمىتىدىكى ئۆرلەش، يېرىش، قېچىش، چۈشۈش، كۆتۈرۈلۈش، يۇكسىلىش پايانىغا قەدەم يېسىشىغا مۇنتەزىر ئىنتىزارمەن ... ئۇ ئۆرلىسە مەن ئۇچىمامدىم. يولباشچى ئۇلۇغلۇقىغا قايتسا ئەھلى - جامەسى دانىشلىقنى تاپمامدۇ، ھەزرىتىم...

— مەن جاھاندىكى جىمى گۈزەل تەۋسىپ - سۈپەتلەرنى خاقانى چىنغا مۇجەسسەملەپ، ئۇنى يېگانە مەملىكەتكە ئايلاندۇرغانىدىم.

— شۇنداق، ئۇ بىر بۇيۇك شەھەر ئوتۇپىيىسىگە ئايلانغانىدى... لېكىن، يۇرت ئىگىلىرى مېھىر - شەپقەتتىن، ئاۋام - پۇقرا ئىتائەتتىن كەچسە، بىر - بىرىنى پاتۇرمىسا جازاسى شۇ بولىدىكەن... ئاشۇ بۇيۇك شەھەرنىڭ تۆت پەسىل

① مولللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدى»، 1985- يىل نەشرى. 175- بەت.

جۇلالىنىپ تۇرىدىغان باغلىرىغا قۇم ياغدى، ھەتتا گۈمانىزىلىق روھىنىڭ نامايىشى بولغان ئىسكەندەر سېپىلىمۇ كۆل بولدى... ئەمما ھەزرىتىم، ئاشۇ سەلتەنەت ماددىي زېمىندا خىرەلەشكەن بىلەن روھىي زېمىنغا كۆچتى، ئەمما ئۆچمىدى. ئۇ ھېلىھەم ھەممىنى غۇرۇر، ئىپتىخارلاندۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. دىلدىكى قەلئە ئەڭ بۈيۈكتۇر ھەزرىتىم. شۇ بولسىلا يەنە باشقىسىمۇ نېسىپ بولۇپ قالار.

— فەرھادنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئىلاھىي ئىشقنى يوق قىپسەن، گاداي. ئۇ تولىمۇ قۇرغاق، ئاددىي ھاماقەتكە ئايلىنىپ قاپتۇ. ھەتتا نەچچە ئەسىرلەپ بىر - بىرىنىڭ ۋىسالىغا مۇشتاق - ئىنتىزار بولۇپ كەلگەن ئاشىق - مەشۇقلارنى ئوڭايلا ۋىسالىغا يەتكۈزۈپ، بېشىغا ياستۇق قويۇپ بېرىپسەن. نە ئەجەبكى، بۇ تولىمۇ يەڭگىللىك بولماي - ھە؟

— زامانغا باقتىم، ھەزرىتىم. يازارمەن دەۋر چالغان ساز. دەۋرنىڭ يۈرىكىدە قاي بەھرىدىكى ئىشق - كۈي كۈۋەجىسە، يازارمەنلىك تىلىدىن شۇنداق مۇڭ تۆكۈلىدۇ. ئېرىشەلمەسلىك بىزگە ئەنئەنىمۇ؟ يوقتىتىش، مەھرۇم بولۇش، ئايرىلىپ قېلىشتىن پەيدا بولىدىغان دەرد - پەريات بىزگە مەڭگۈلۈك ئۇدۇمۇ ھەم يەنە شۇ پېتى داۋاملىشىشى كېرەكمۇ؟ شۇقەدەر زور ئىستېبدات ئىگىسى بىر خوتۇنلىڭ دەردىدە ئاھ ئۇرۇپلا پۈتۈنسۈرۈك بىر مەملىكەت، خەلقنى ئۇنتۇپ سەرسان - سەرگەردان بولۇپ كەتسە - ھە؟! ياق، فەرھاد ۋۇجۇدىغا سىڭدۈرۈلگەن ئىلاھىي ئىشق (ئەگەر ئۇ راستتىنلا شۇنچە كۈچلۈك ۋە چىن بولسا) ئۇنىڭ مۇنداق بىچارە ھالغا چۈشۈپ قېلىشىنى تەستىقلىمايدۇ. مەن ئەنە شۇنداق ئويلايتتىم. مېھىر - مۇھەببەت بىلەن ئىشق - مۇھەببەت ئوخشاش نەرسە ئەمەسقۇ. مېنىڭ ئۇلارنى ۋىسال دەملىرىگە ئۇلاشتۇرۇپ باققۇم ۋە ئۇلارنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى ھاياتىنى رېئال پوزىتسىيە بىلەن كۆرۈپ

باققۇم بار ئىدى. شۇنچىۋالا زاربققان ئاشىق ـ مەشۇقلار ۋىسال دەملىرىگە ئېرىشكەن بولسا قانداق بولار ئىدى؟ ئۇلار ئۆزلىرى پۈتكۈل ئىشقى ۋۇجۇدى بىلەن ئىنتىلگەنلىرىنىڭ بەلگىلىك زامان ئۆتكەندىن كېيىن ئەسلىدە ئۇنچىۋالا بۇيۇك، مۇقەددەس نەرسە ئەمەس ئىكەنلىكىنى، ئەسلىي مۇقەددەسلىكىنىڭ باشقىدا ئىكەنلىكىنى بىلىپ قالارمىدى؟ ئۇلار ئۇلۇغلىغان مۇقەددەس تۇيغۇ ئاددىيلىشىپ، پۇچەكلىشىپ كېتەرمىدى؟ ئەمەلىيەتتە، مېنىڭ ئۆزلەنىڭ قەلبىمى ئاستىدىكى بۇيۇك تالانت ـ ئىستېداد ئىگىسى فەرھاد شاھزادىنىڭ باشقىچە بىر جۇش ـ تۇسىنى بەكلا كۆرگۈم بار ئىدى، ھەزرىتىم. مېنىڭچە بولغاندا، ئۇ باشقىچە ياشىشى كېرەك ئىدى. بۇ بەلكىم مەندىكى تېخىمۇ غايىۋى ئويدۇ؟! ئىشقىلىپ، مېنىڭ ئۇلارنى بۇگۈنگە قويۇپ بەرگۈم كەلدى. تەبىئىيكى، ئۇلار ۋىسال ياستۇقلىرىغا باش قويدى. بەلكىم مەن ئىلاھىي ئىشقنى ئاددىي چۈشەنگەندىمەن ياكى بىز ۋۇجۇدىمىزدىكى ئىلاھىي تۇيغۇلارنى يوقىتىپ قويۇۋاتقاندىمىز ۋە ياكى رېئاللىقنى تولىمۇ ئاددىي كۆز ـ نەزەر بىلەن كۆزىتىۋاتقاندىمىز، ۋە ياكى رېئاللىق كۆپ ئاددىيلىشىپ كەتكەندۇ... ئىشقىلىپ فەرھاد شۇنداق تۆرەلدى. ئۇنىڭ ۋىسال دەملىرىگە ئۇلىشىشى تېخىمۇ غەلىتە، غەيرىي ھالدا رويابقا چىقتى. بەلكىم ئىنسان ئەسلىدىن شۇنداق ئاددىيدۇر. قىسقارتقاندا، مەن ئۆزۈمگە تۇشلۇق ئويلىيالمىدىم، ھەزرىتىم.

ــ فەرھاد كۆكتىن چۈشمەسلىكى كېرەك ئىدى. ئىنسانغا يۇلتۇز كېرەك.

ــ ئۇنى مەن چۈشۈرمىدىم، ھەزرىتىم... مەن پەقەت فەرھادنى رېئاللىقتا ياشىتىپ باقاي دېدىم. يازمىنىڭ مۇددىئاسى غايىنىڭ ئاسمىنىغا شاھانە قەسىر، يېگانە تىپ تىكلەشلا ئەمەسقۇ؟! مەن يازما رېئاللىقتا قادالغان مىخ ـ زىخ بولالىسا، شۇنىڭغا بەكرەك مۇشتاقمەن ... ئەمما، بايقىمىدىمكى ھەزرىتىم،

ئۆزله شاهزادىمىزنى يۇنان دىياردا ئۇچ ئاپەتنى يېڭىپ ئۆتۈپ، غاردا ئىستىقامەت قىلىپ ئولتۇرغان سوقرات بىلەن ئۇچراشتۇرغاندىله. ئاشۇ سوقرات مۇنداق دېگەنىكەن: «ئەگەر روھ ئالدى بىلەن ئۇ دۇنيادا بولمىسا، ئۇنىڭ بۇ دۇنياغا قايتىشى مۇمكىن ئەمەس»[1]. ئۇنىڭ ــ فەرھادنىڭ روھىي مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا، ئۇ سىلىنىڭ قەلەملىرىگە، قەدەملىرىگە قايتقانىدى ۋە يەنە تالاي ئەدىبىنىڭ ئىجاد قەسىرىگە تەكرار ـ تەكرار قايتقانىدى. ئۇ ئەمدى يەنە قايتتى ھەم يەنە قايتىۋاتىدۇ، قايتىدۇ. ئۇنىڭ روھىي ئۇلۇغدۇر. بۇ روھ ئۇلۇغ ماكاندىن نۇرلىنىپ چىققان ۋە ئۆزلەدىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئۇلۇغلارنىڭ نەزىرى چۈشكەن. تەگ ـ تېگى ئېسىللىق، ئۇلۇغلۇققا باغلانغان روھنىڭ يەردە قالغىنى، خارلىقتا قالغىنىنى كىم كۆرگەن، دەيلا؟! چوقۇمكى، ئۇ قايتىدۇ ھەم ھېلىھەم ئۇن ـ تىنسىز، ئۆزىمۇ بىلىپ ـ بىلمەي قايتىش تامان يول ئېلىۋاتىدۇ. ئۇ قايتمايمەن دېسىمۇ، قايتىش قانۇنىيىتىنىڭ تەبىئىي ھۆكمى ئۇنى قايتۇرىدۇ. «تاڭ ئاتمايمەن دېسىمۇ، كۈن ئۇنماپتۇ» دەيدىغان گەپ بارغۇ؟! ھەئە، شانۇ ـ شەرەپتىن، شۆھرەتتىن، زەپەردىن دەرس ئالغىلى، ئۇلۇغلۇق قان ـ قېنىغا سىڭگەن ئاشۇ مەڭگۈ ئۆلمەس روھ ــ «ئەسەبىي مۇتلەق» يۇز يىل، بەش يۈز يىل، مىڭ يىل، ئون ئەۋلاد، يۈز ئەۋلاد ئۆتسىمۇ ئۆزگەرمەيدۇ... پەقەت ئۇ ھازىر ئويۇن ـ تاماشا، سەيلە، ئەيش ـ ئىشرەت تەكتىدە بېسىلىپ قالدى. ئەمما، يوقالغىنى، ئۆلگىنى، ئۆچكىنى يوق. بىر كۈنلەر كېلىپ، ئۇ ئەقىل ـ ھوشىنى تېپىپ ئۆزىنىڭ بۇيۇك قايتىش يولىغا ئومۇمىيۈزلۈك قەدەم ئالىدۇ. بۇنىڭغا ئىشەنسىله، ھەزرىتىم... گەرچە ئۇنىڭغا جەريان كەتسىمۇ، ئۇ

① «ئەپلاتون پاراڭلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996ـ يىل نەشرى، 156ـبەت.

چوقۇم قايتمدۇ.

ــ شۇنداق بولسۇن، ئىلاھىم. ئۇ ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ــ بۇيۇك دەۋرنىڭ تەۋەللۇتى.

ــ ئۇ بىزگە ئايان، ھەزرىتىم. «ئويغىنىش دەۋرىنىڭ گۈمانىستىك غايىسى فەرھاد ئوبرازىغا مۇجەسسەملەنگەن» (ژىرمۇنسكى). ئۆزلە ئۇنى تىكلەپ چىققاندا «ئىنسانىنىڭ يەككە ھالەتتىكى خۇسۇسىي كەچۈرمىشلىرىگە ئەمەس، بەلكى فەرھاد ۋە ئۇنىڭ ۋەتەنداشلىرىنىڭ ئومۇمىي سائادىتىگە كۆڭۈل بۆلگەن»[1] ئىدىلە. مەن ياراتقان فەرھاد ئۆزىنىڭ يەككە بەختى ئۈچۈنمۇ كۆڭۈلشمەيدىغان، ئۆزىنىڭ ئەقلى، قېنى، روھىغا سىڭدۈرۈلگەن ھېكمەتلەرنىمۇ ھېس قىلالمايدىغان دەرىجىدە بىقۇۋۇل مەيدانغا چىقىپ قالدى. مەنمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا «سەرۇ گۈللىرى ئارىسىدىكى خەشەك ياكى ماتادەك چېنىپ»[2] قالدىم.

ــ مەن تۈركىي شېئىرىيەتتە بايراق كۆتۈرۈپ چىقىپ، بۇ مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ھەممىنى بىر قەلەم ئاستىغا ئالغانىدىم»[3] ھەمدە «تۈركىي خەلقلەرنىڭ خۇش تىللىرىغا بۇيۇك بىر ھەقىقەتنى ئىسپاتلاپ بەرگەنىدىم.»[4] سىلەرچۇ؟ بەدىئىي زېمىننىڭ شاھانە ئەركىسى فەرھاد، گۈزەللىك مەملىكىتىنىڭ يېگانە مەلىكىسى شېرىننىڭ سىلەردىكى ھال ـ كەچمىشى شۇ بولغان.يەردە، ئاشۇ ئەدەبىيات مەملىكىتىنىڭ پاسىبانلىرى بولمىش سىلەرنى قاي ھالدا كۆرەرمىز؟

---

① ئەسەت سۇلايمان: «نەۋائىي دەۋرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي ئويغىنىشى»، «تارىم قوۋۇقى چېكىلگەندە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىل نەشرى، 294ـ بەت.

② ئەلىشىر نەۋائىي: «ھەيرەتۇل ئەبرار»دىكى مۇنۇ مىسرالارغا قارالا:

كۆپ كىشى ھەم قىلدى تەتەببۇھ ھەۋەس،
سەرۇگۈل ئوتروسىغە كەلتۈردى خەس.

③ ئەلىشىر نەۋائىي: «لىسانۇتتەير»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993ـ يىللىق 1ـ سان.

④ ئەلىشىر نەۋائىي: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1998ـ يىل نەشرى، 53ـبەت.

ئاۋاز ئۈزۈلدى، ئېغىر تىنغان، خورسىنغان، پۈشۈلدىغان ئاۋازدىن كېيىن يەنە سادا كەلدى:

— بىز... بىزمۇ تىرىشۋاتىمىز، ھەزرىتىم. ئاشۇ ھەقىقەتنى ساقلاش، قايتىدىن ئىسپاتلاش ئۈچۈن بىزمۇ يەنە تىرىشۋاتىمىز... بىزمۇ...

— ھە، بولدى... بولدى. ئەمدى ئارامىمدا قوي، گاداي. ھە راست، فەرھادقا تېز ئەگەش... ئۇنىڭ ئەمدىكى قىلمىشى ـ ئەتمىشلىرىنى زامانداشلىرىڭغا تېز يەتكۈز. ئۇنىڭ، ئۇلارنىڭ قايتىش يولىغا ئومۇميۈزلۈك قايتىپ كېلىشىگە ئىنتىزارمىز. ھەم مېنىڭ لەۋزىم بىلەن ئېيتقىنكى: «سەن تالاي قېينىچىلىقلارنى تارتتىڭ، ياراتقۇچى شۇبھىسىز بۇلارنىڭ ئەجرىنى بېرىدۇ»[1]. ئۇ ئۈزىمۇ دېگەنىدىغۇ: «ئەڭ ياخشىسى شۇكى، ئۆزۈمنى بىلىپ، قولۇمدىن كەلگىنىچە ئۆزۈمنى ئۆزۈم قوغدىغىنىم تۈزۈك»[2] دەپ. شۇلارنى ئەسلىتىپ، ئېسىگە سېلىپ قوي. ئۇ كەلمەستىلا ئىقلىم ئۇنىڭ خۇشخەۋىرىدىن تەنتەنىگە چۆمگەنىدى. ھېلىھەم ئۆز بۇرچ ـ بۇرجىنى ئۇنتۇپ قالمىسۇن. ئاندىن بۇنى قايتىش دېگۈلۈك...

— خوپ ھەزرىتىم.

— بولدى، ئەمدى قايت. قىسسەخۇنىڭ داۋامىنى كۆتەي. ئەمدى مېنىڭ جانجىگەر فەرھادىمنى قانداق قىسمەتلەر كۈتۈپ تۇرىدىكىن؟ ئەي چەرخى پەلەك، نېمە كۈن بۇ ـ ھە؟! قارا يەرنىڭ تەكتىگە كىرىپمۇ يەنە شۇ غەم ـ غۇسسە تۈپەيلى كۆزۈمدىن ياش قۇرۇمىسا! ... نۇرمۇھەممەد، توختا! بۇ تىلسىزلارنىڭ تىلىدۇر، دىلسىزلارنىڭ دىلىدۇر. «ئۆز تىلىدىن بېشىغا ئاپەت يەتمەسلىكى ئۈچۈن بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر يەنە باشقىلارغا شەرھىلەپ

---

① ئەلىشىر نەۋائىي: «فەرھاد ـ شېرىن»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىل نەشرى. 119ـبەت.

② يۇقىرىقى كىتاب، 131ـ، 132ـ بەتلەر.

ئولتۇرمىسۇن»![1]

چۆچۈپ ئېسىمگە كەلدىم. بۇ ئاۋاز نەدىن چىقتى؟ قايسى نۇرمۇھەممەدكە ئېيتىلدى؟ يا خۇدا، ئۆزۈڭ ساقلىغايسەن ! نۇرمۇھەممەد توختى قايتىپتۇ. نۇرمۇھەممەد ئۆمەرمۇ ئۆزىگە، سۆزىگە قايتسۇن !

※ ※ ※

نۇرمۇھەممەد توختى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بىر مۇقىم قېلىپتا داۋاملىشىپ كەلگەن قىسسىنىڭ بايان ـ قۇرۇلما ئەندىزىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ ئۇنى پۈتۈنلەي يېڭىچە مەزمۇن، يېڭىچە شەكىل ۋە يېڭىچە ئىجتىمائىي مۇھىتتا بايان قىلىپ ئۆزگىچىلىك ياراتتى. ئۇنىڭ ئۆزگىچىلىكى ــ بايانىدىكى تىل، تەسەۋۋۇر قۇرۇلمىسىدىكى ئەنئەنىگە قايتىشتا ۋە ئۇنى زور دەرىجىدە يېڭىلاش؛ پېرسوناژلارنى ئەسلىدىكى غايىۋى سالاھىيەت چەمبىرىكىدىن تارتىپ چىقىرىپ ئۇنىڭغا ھەقىقىي رېئال ئاددىي روھ، ئورۇن، بوشلۇق، قان، گۆش ۋە رېئال جەمئىيەتكە ئارىلىشىپ ياشاش پۈرسىتى بەرگەنلىكىدە؛ ئۇنى يالغۇز ئاشىق ـ مەشۇقلۇق زار ـ ئىنتىزارلىقلىرى بىلەن تولغان ئىشىق ـ مۇھەببەت قىسسەلىرىگىلا ئەمەس، ئۇلار مەنسۇپ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىغا ئومۇميۈزلۈك تۇتاشقۇچى تەپسىلاتلار ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي رېئاللىقىنى ئىشارەتلىك يوسۇندا ئېچىپ بېرەلىگەنلىكىدە؛ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بايان ئۇسلۇبى، ئىپادىلەش ماھارىتىنى يېڭىچە ئىزچىللىقىغا ئىگە قىلغانلىقىدا ۋە بايانىنى چوڭقۇر

---

① ئەلشىر نەۋائىي: «لىسانۇتتەير»، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1993-يىللىق 4-سانى.

پەلسەپىۋى مۇلاھىزە - مۇھاكىمىلىرى بىلەن تويۇندۇرۇپ ئەسەردە ئېستېتىك بالاغەتكە ماس ھالدىكى تەپەككۇر چوڭقۇرلۇقى يارىتالىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ ئەسەردىكى گۈزەل، يېقىشلىق بايان؛ ئىنكارنى ئىنكار قىلىش يولى بىلەن ھەسسىلەپ مۇقىمداپ كۆچەيتىلگەن، تەكرار سۈپەتلەش ئارقىلىق ۋايىگە يەتكۈزۈلگەن تەسۋىرلەر؛ ئىنچىكە، ھەربىر سۆز - جۈملىنىڭ قاتلاملىق مەنىسىگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان قايتا - قايتا يەشمە - ئىزاھلىق تەپسىرلەش شەكلىدىكى يېزىقچىلىق ماھارەتلىرى بىر - بىرىگە مەھكەم كىرىشىپ ئەسەرنىڭ ئىچكى تارتىش كۈچى ۋە زوقمەنلىكىنى زىيادە ئاشۇرۇۋەتكەن بولۇپ، ئوقۇرمەن يازغۇچىنىڭ مۇنداق تىل ھەييارلىقى، بايان ئۇستاتىلىقى ئالدىدا تولىمۇ سەرخۇش بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ. مەن ئەسەرنى قانچە رەت ئوقۇغىنىمنى ئۆزۈمۇ بىلمەيمەن. ئەمما، بىر جۈملە ئوقۇساملا، تولىمۇ پۇختا، ئىنچىكە، لوگىكىلىق باغلىنىشى ھەددىدىن زىيادە مۇستەھكەم بايان - جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ قامالىدىن قۇتۇلالمايلا قالىمەن. بۇ ئەلۋەتتە يازغۇچىنىڭ بايان ماھارىتىدىكى ئۇستىلىقتىن كېلىدۇ. ئەرب ئەدەبىياتىدا «ئۆلۈم نەزەرىيىسى قىزغىنلىقى» كەڭ ئەۋج ئالغان بىر مەزگىلدىن، يەنى نېتىزىنىڭ «خۇدا ئۆلدى»، فۇكوۋنىڭ «ئادەم ئۆلدى»، نېئىل لۇسىنىڭ «نەزەرىيىنىڭ ئۆلۈمى»، «تەنقىدنىڭ ئۆلۈمى»، «تارىخنىڭ ئۆلۈمى»... دېگەندەك ئاخىرلىشىش، ئۆلۈم نەزەرىيىلىرى مودا بولغان بىر مەزگىلدە فرانسىيە قۇرۇلما ئەدەبىيات نەزەرىيىچىسى رولان بارتىس «ئاپتورنىڭ ئۆلۈمى» نەزەرىيىسىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. ئارقىدىنلا فرانسىيىلىك پەيلاسوپ، جەمئىيەتشۇناس مايكىل فۇكوۋ «ئاپتور دېگەن نېمە؟» دېگەن ئەسىرىدە رولان بارتىسنىڭ كۆز قارىشىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چوڭقۇر چۈشەندۈردى. ئاشۇ قاراشلاردا ئاپتورنىڭ بايانىدا كۆرۈلمەسلىكى،

ئەسەرنىڭ بايانغا قاتناشماسلىقى، ئۆز پىكىر - مۇلاھىزىلىرىنى ئەسەرگە كىرگۈزمەسلىكىنى تەكىتلىگەن ھەم مۇنداق ئاپتورنىڭ سايىسىنىڭ يوقىلىشىنى ئاپتورنىڭ ئۆلۈمى سۈپىتىدە چۈشەندۈرگەنىدى. ئۇلارچە، ئاپتورنىڭ ئەسىرىنىڭ تەبىئىي بايانغا چات كېرىپ ئارىلىشىشى بايانغا قىلىنغان ئىستېلا، ئەسەرگە قىلىنغان مۇستەملىكىچىلىك بىلەن باراۋەر ئىدى. ئەمما، بىز نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ بايانغا ھەدىسلا قول - تال تىقىپ، چات كېرىپ زوراۋانلىق قىلىپ تۇرغىنىنى ھېس قىلمىمىز. ئۇنىڭ مۇھاكىمىلىرى بايانغا بۇۋاستە ئارىلىشىۋېرىدۇ. بۇ نۇرمۇھەممەد توختى ئىجادىيىتىدە ئىزچىللاشقان ئالاھىدىلىك. ۋەھالەنكى، مەن ئۇنىڭ بايانغا قىلغان مۇنداق زوراۋانلىقىنى ياقتۇرۇپ قالدىم. ئەگەر ئۇنىڭ مۇنداق بايان ئىستېلاسى بولمىغان، ھەرقەدەمدە كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئاتكارچىلىقى ئارقىلىق بايانىنىڭ ئىزچىللىقى تەشكىللەنمىگەن بولسا، مېنىڭچە «فەرھاد - شېرىن» مۇنچىۋالا ئوقۇشچانلىق، خاھىشچانلىق، ئۆزىدە چوڭقۇر يوشۇرۇن ئىشارىنى سىغدۇرغان قاراتمىلىققا ئىگە بولالمىغان بولاتتى. گەرچە بۇ خىل بايانغا سوقۇنۇش ئەسەرنىڭ ئېستېتىك بوشلۇقىنى ۋە ئوقۇرمەنلىك تەسەۋۋۇرىنى مەلۇم دەرىجىدە چەكلەپ قويسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنە ئۆز نۆۋىتىدە يېتەكچى بايان سۈپىتىدە بىزنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەپەككۇر، مۇلاھىزە پايانغا ئەكىرەلەيدۇ. ئەسەرنىڭ بايان لىنىيىسىگە قاپ بەلدىن سوقۇنۇپ كىرىش ۋە ئۇنى ئەسەرنىڭ بەدىئىي ئىزچىللىقىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم تولۇقلىمىسىغا، تېخىمۇ چوڭقۇر ئەقلىي مۇلاھىزىگە يېتەكلەپ ماڭغۇچى يولباشچىسىغا ئايلاندۇرۇۋېتىش نۇرمۇھەممەد توختىنىڭ ئەسەرگە قىستۇرۇلغان ئۆز سايىسىنى تۈيدۇرماي يوق قىلىۋېتىش ياكى پەردازلىۋېتىشتىكى ئۇستاتلىقىدۇر. مەن نۇرمۇھەممەد توختى قەلەمىدىن ئاپتورنىڭ ئەسەر بايانغا

سوقۇنۇپ كىرگەندىكى ھۇزۇرلۇق قىممىتىنى ھېس قىلدىم. قارىغاندا، قانداق بىر تەرەپ قىلىش ئاپتۇرنىڭ كۆڑۈنۈش - كۆڑۈنمەسلىكىگە ئەمەس، بەلكى ئۆزىنى كۆرسىتىش - كۆرسەتمەسلىكىگە، ئاشۇ مەسىلىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشتىكى ماھارەت - ئىقتىدارىغا، بايان سەنئىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلە بولسا كېرەك. بۇ جەھەتتە ئاپتورنىڭ بايان ئىستېداتىغا قول قويماي ئامال يوق.

مەن باشتىلا «فەرھاد - شېرىن»نى روھىي ئېقىم سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەنىدىم. ئۇنى ھەقىقەتەنمۇ بايان، تىل، قۇرۇلما، تەسۋىرلەش، پېرسوناژ، سۈژىت، ئەسەر سىغدۇرۇپ ياتقان مەدەنىيەت قاتلىمى، ئەسەرنىڭ تەگ - تېگىدىن ئۆسۈپ چىقىپ تۇرىدىغان مۇئەييەن بىر ئېيتىم مۇھىتىدىكى مىللىي كىملىك، مىللىي تۇس - قىياپەت ۋە ئۇ بەخش ئەتكەن دەۋرىي سېلىشتۇرما ئىمكانىيىتى قاتارلىق كۆپ قاتلاملىق كۆزىتىش نۇقتىلىرىدىن كلاسسىزمنى زامانىۋىلىققا ماھىرلىق بىلەن سۆرەپ كىرگەن ۋە زامانىۋىلىق ئىچىدە قويۇق كلاسسىزم پۇرىقىنى گۈپۈلدىتىپ پۇرىتالىغان ئېسىل ئەسەر، نەمۇنىلىك ئىزدىنىش دېگۈم كېلىدۇ. مېنىڭ ئۇنى نەچچە دەۋرىنىڭ «فەرھاد - شېرىن»ىنىڭ قاتلاملىق كىملىكى بىلەن بىر - بىرلەپ سېلىشتۇرۇپ چىققۇم كېلىدۇ ۋە ئۇ غۇلاچ تاشلاپ تۇرغان ئىشارەت - بېشارەتكە ئەگىشىپ مېڭىپ باققۇم كېلىدۇ. ئەپسۇسكى، قىسسە تېخى تۈگىمىدى، داستان تېخى ئاخىرلاشمىدى. بىزنىڭ زامانىۋى فەرھاد - شېرىنىمىزنىڭ قايتىش قانۇنىيىتى، قايتىش لوگىكىسى ئۇستىدىكى قىممەتكە، قىسمەتكە باي كەچۈرمىشلىرى ئاخىرلاشمىدى. مۆتىۋەر يازغۇچىمىز قەلەم تۇلپارىنى چاپتۇرۇپ، زوق گۈلخانىنى گۈرۈلدىتىپ ئاشىق - مەشۇقلىرىمىزنىڭ قايتىش سەپىرىنىڭ ئىزىدىن كېتىۋاتىدۇ. بىز قۇرۇق ھېس -

هايـاجـان بـلـەن تـولغان بـۇ ئـەرزىمەس يـازمـىمـز ئـارقىلـىق يازغۇچىغا سالام يولـلاپ تۇرايلى ۋە ئـۇزاق ئۆمـۇر، بەرىكەتلىك هايات تىلەيلى. ئاشۇ گـۇزەل قىسسىنىڭ، قايتىش قانۇنىيىتىنىڭ يۈكـسەك پەللـىلىرىـدە خۇشچـراي دىدارلىشـش هەممـىزگـە نىسىپ بولسۇن !

2007 ـ يىل 1 ـ ئىيۇل، ئۈرۈمچى.

تۇيۇقسىز نېمىشقا قۇلقىنىڭ ئېتى

(ئايلىكىم ئابلىمىتنىڭ «قوزا ماجىراسى» ناملىق
ھېكايىسى ھەققىدە)

1

بىراۋنىڭ قۇلقىنى ئېتىش ـ ئەتمەسلىكى تامامەن ئۆز ئىلكىدىكى ئىش. ئۇ گەپ خۇشياقمىسىمۇ، بىرەر گەپ ـ سۆز، ئىش ـ ھەرىكەتتىن نارازىلىق ھېس قىلسىمۇ ئارقىسىنى قىلۇپلىشى، قۇلقىنى ئېتىۋېلىشى ھەتتا پەش قېقىپ كېتىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. تۇرمۇشىمىزدا قۇلاقنى يوپۇرۇۋالىدىغان ئىشلار كۆرمىگىلاپ كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. كىشىلەر ئۇنى نورمال ئىش دەپ قارايدۇ، بىردەمدىلا پاك ـ پاكىز ئۇنتۇپ كېتىدۇ. بىراۋنى قۇلقىڭنى ئېتىۋالدىڭ، گېپىمگە قۇلاق سالمىدىڭ، دەپ ئاغرىنىپ، قاقشاپ يۇرگىلى بولمايدۇ. شۇنداقلا بىراۋنى قۇلقىدىن سۆرەپ ئۆز يوسۇنىغا كىرگۈزگىلىمۇ بولمايدۇ. قۇلاقتىمۇ خېلى چوڭ ئىدىيە ئەركىنلىكى بولىدۇ. قۇلاقنىڭ ئېتىۋېلىنىشى ھەققىدە ئىلىم ساھەسىدە گەپ سۆرەپ يۇرۇش سەل بىمەنىلىك بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، قۇلاقنىڭ ئېتىۋېلىنىشى، يوپۇرۇلۇشىغا سەۋەب بولىدىغان نەرسە دەل بىمەنىلىكتىن ئىبارەت. سارائ ياكى ئازغۇن

بىرى بولمىسىلا دۇرۇس گەپكە بويۇن تولغاپ، پەش سىلكىپ يۇرمەيدۇ. بىمەنىلىك كېلىپ چىقماندا ، راست ـ يالغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدىغان ئازغۇن سەپسەتىلەر يامرىغاندا قۇلاقنى ئېتىنىپ، بويۇن تولغاپ، پەش سىلكىپ ماڭالماي ناخۇشلارچە خور قېتىپ، كۆلۈپ، باش لىڭشىتىپ ئولتۇرۇشنىڭ ئۆزىنىڭ سېپى ئۆزىدىن بىمەنە سارالىغلىق بولۇشىدا گەپ يوق. سەپسەتىگە قارشى تۇرالماسلىق، ئۇنىڭ كېڭىيىشىگە سۈكۈت قىلىش بىمەنىلىكنىڭ قەددىنى تېخىمۇ رۇسلاپ، ئۇنى ھۆركىرىيەلەيدىغان قىلىپ قويىدۇ. ناتوغرا قاراش ھۆكۈمران ئورۇندا ئىلمىي، راستچىل، ھەقلىق ئىش ـ ئەمەل، گەپ ـ سۆزلەرنىڭ كۆرسى تۆۋەن، زۇۋانى تۆتۈق بولىدۇ. ئۇنى ئاڭلايدىغانلارنىڭ سانى تېخىمۇ ئاز بولىدۇ. ھەممەيلەن راست ـ يالغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدىغان قۇرۇق ۋەزگە دۇم چۈشكەن شۇنداق چاغلاردا قۇلىقىنى ئېتىۋالالايدىغان، بويۇن تولغىيالايدىغانلار ھەقىقەتەن ئاز بولىدۇ. يامانلىققا بولسا ئەمەلدە، بولمىسا تىلدا، دىلدا بولسىمۇ قارشىلىق، نارازىلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈرغانلا ئىككى پۇتلۇقنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ. يولسىز ئىلمىنىڭ ئاسارىتىگە چۈشۈپ قالغان نۇرغۇن ئىسسىق يۈرەكلەرنىڭ خۇن ـ ھەسرەتتىن سېسىپ تۇگىشىپ كەتكەنلىكى تارىخقا، بىزگە يات ئەمەس. بەزى چاغلاردا قۇلاقنى يوپۇرۇشقىمۇ پەۋقۇلئاددە جاسارەت كېتىدۇ. بەزىلەر قۇلىقىنى، كۆزىنى ئېتىپ چىركىن ئەقىدە ـ ئىلىملەرنىڭ قەلبىنى بويسۇندۇرۇشىنى ساقلاپ قالالىغۇدەك يۈرەك، پۈرسەتكىمۇ ئېرىشەلمەي ئېزىلىپ، خورلىنىپ ئەخلەتتەك قەدىرسىز ھالدا تاپقۇسىنى تېپىشىمۇ مۇمكىن.

ئابلىكىم ئابلىمىتنىڭ «يېڭى قاشتېشى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «قوزا ماجىراسى» (ئەسلىي تېمىسى: «ئوغرى، رەھىم قىلىڭ») ناملىق ھېكايىسىدىكى تۇدىمەتنىڭ قۇلىقىنى ئېتىۋېلىشى ئاددىيلا بىر ئىش. بۇنداق تۇخۇ تۇكى ئىشلار ھەقىقىدە مېڭىنىڭ قېتىقىنى چىقىرىپ

چىڭقىلىپ ئولتۇرۇش راستتىنلا بىمەنىلىك بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىشلار تېخىمۇ بىمەنە. بۇنداق بىمەنىلىك كەڭ كۆلەمدە ئومۇملىشىپ مەلۇم بىر جەمئىيەت قاتلىمىدا ئورتاق پاجىئەگە ئايلانغاندا ۋە مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ قۇلقىنى ئېتىۋېلىشى، بويۇن تولغىشى، تەتۈر قارىۋېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاندا ئۇ ئويلىنىشقا تېگىشلىك جىددىي مەسىلىگە ئايلىنىدۇ. تۇدۇمەتنىڭ بىچارىلەرچە شۇمشىيىپ، قۇلقىنى ئېتىۋېلىپ ئازاب بىلەن ئىڭرىشىدا شەخس تراگېدىيىسىدىن ھالقىغان ئېچىنىشلىق ئومۇم تراگېدىيىسىنىڭ ئاجىز نىداسى بار.

2

تۇدۇمەت ئاددىيلا بىر دېھقان. دادىسىمۇ، ئانىسىمۇ يوق، يۆلىنىدىغان يۆلەنچىكىمۇ يوق، يەرگە قېقىلىپ قالغان يېگانە، ئەسكى قوزۇقتەكلا دۇمبىسى ئېچىلىپ قالغان كۆك نامرات. ئۇ «يىل بويى پاتاڭنى چىقىرىپ» ئىشلەيدىيۇ، «ئالغان بۇغداي، قوناق باج، جەرىمانە، ئۇ ھەققى، بۇ ھەققى بىلەن» تۈگەيدۇ. ئۇ رەھمەتلىك ئانىسىدىن قېپقالغان ئىككى قوي بىر قوزىنىڭ بىرىنى سېتىپ ئاشلىق ئېلىپ يازغا ئۇلىشىنى، يەنە بىرىنى قوزىسى بىلەن بېقىپ كۆپەيتىپ ئۆيلىنىشنى ئويلايدۇ. ئەمما، توساتتىنلا نەس بېسىپ ئېغىلغا ئوغرى چۈشۈپ بىر قوزىلىق قوينى ئېلىپ كېتىدۇ. تۇدۇمەتنىڭ پاجىئەسى ئاستا ـ ئاستا كېڭىيىشكە باشلايدۇ. بۇ پاجىئەلەرنىڭ ئۇنىڭ يەلكىسىنى ئۇزۇندىن بېرى تاغدەك بېسىپ كەلگىنى ئېنىق. ئەمما، ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىدىن تارتىپ تۇرمۇشىنىڭ ھەربىر روجىكىگىچە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، ئۇنى مەھكەم ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرغان قىسمەتلەر قوينى ئوغرى ئېلىپ كېتىش بىلەن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى چۈۋۈلۈپ چىقىشقا باشلايدۇ. ساقچىلار

«ماشىنىنىڭ ماي پۇلى ۋە ئۆزلىرىنىڭ خىراجىتى»نى تۆلىتىپ ئوغرىنى ئىزدەپ باققان بولىدۇ... ئەترەت باشلىقى بۇغدايغا ئۇرۇقنى ۋاقتىدا سالمىدىڭ، دەپ يۇز كوي جەريمانە ئالىدۇ. تۈدىمەتنىڭ بۇغدىيىغا ئۇرۇق سېلىپ بىرىش ئۈچۈن يەتمىش كوي ئالىدۇ. كەنت باشلىقى قويۇڭنى ئوغرىغا بېرىپ مەسلە سادىر قىلدىڭ، كەنتنىڭ يىللىق خىزمەت نەتىجىسىنى نۆل قىلدىڭ، دەپ ئىككى يۈز كوي جەريمانە ئالىدۇ ـ دە، پۇلغا ھېسابلاپ قويىنى ئېلىپ ماڭىدۇ. تۈدىمەت بىرنېمە دېيەلمەيدۇ، بىچارىلەرچە قالىدۇ، قوزىنى باغرىغا باسقىنىچە «قاقىقان قوزۇقتەك تۇرۇپ» قالىدۇ. ئەمما، ئىش بۇنىڭ بىلەنلا تۈگىمەيدۇ، ئوغرى يەنە كىرىدۇ. تۈدىمەتنىڭ قېپىقالغان ئەڭ ئاخىرقى قوزىسىنى ئېلىپ كېتىدۇ. ئوغرىنى تۇتۇپ جاجىسىنى بېرەلەيدىغان، قوزىسىنى ئېلىپ قالالايدىغان كۆتەكتەك پۇتۇنسۇرۇك بىر ئەرك بىخارامان، ئازادە، بىخۇدۇك ھالدا كېتىۋاتقان ئوغرىنىڭ كەينىدىن «ئۆتۈنۈپ قالاي، تېزراق ماڭ!» دەپ ئاچچىق شۇنىرلىسا، «خۇدا، مەندەك مۇمىن بەندىڭگە شاپائەت قىلىپ، ئوغرىنى مەڭگۈ يوشۇرغايسەن» دەپ ئەلھەمدۇلىللانى قايتا ـ قايتا ئوقۇيدۇ. ئوغرى يوقىغاندىن كېيىن بولسا «خۇداغا شۈكۈر، ئەمدى ئوغرىغا بەرگۈدەك ھېچ نەرسەم قالمىدى. كەنت باشلىقى، مەندىن خاتىرجەم بولۇڭ، قوزام يوقالدى، دەپ ھېچكىمگە دېمەيمەن»، دەپ پىچىرلىغىنىچە جىم بولىدۇ. ئەسەرنىڭ تراگېدىك توقۇنۇشى ئەۋجىگە چىقىپ كېتىدۇ. ئەسەر تۈگەيدۇ. ئەما، بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا سۈرەتتەك ئۇيۇپ قالىدىغىنى «سىرغىپ چۈشكەن ئىككى تامچە يېشىنى ئەلەم بىلەن سۈمۈرۈپ يۇتۇۋەتكەن تۈدىمەت»تۇر. بىزنىڭ قەلبىمىزدە داۋالغۇپ تۇرىدىغىنى بولسا، نەچچە يىللاردىن كېيىن ئەدەبىياتىمىزدا توساتتىن «باقى تراگېدىيىسى»نىڭ يەنە بىر كەسمە يۇزىدە پەيدا بولغان «تۈدىمەت پاجىئەسى» ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا يېيىلىپ ياتقان زەھەرخەندە قىسمەتلەرگە تاشلىنىدىغان

سان - ساناقسىز، بىر - بىرىدىن ئاچچىق سوئال - سوراقلاردىن ئىبارەت. بۇ سوئاللارنى بىرەدەملىك ئاچچىق ھېسسىيات سۈپىتىدە تاشلاپ قويماي ئەقىل كۆز بىلەن كۆرۈپ، ئۇنىڭ ۋەج - سەۋەبلىرىنى مالتىلاپ نەزەردىن ئۆتكۈزۈپ بېقىش مەلۇم قىممەتكە ئىگە بولۇشى مۇمكىن.

تۇدىمەت پاجىئەسىنىڭ تراگېدىك نۇقتىسىدا شۇنداق سوئاللار ئېسىلىپ تۇرىدۇ: تۇدىمەت نېمىشقا شۇنچە قورقۇنچاق؟ ئۇنى قورقۇتقان نەرسە زادى نېمە؟ ئۇ نېمىشقا ئوغرىغىمۇ ئۆزىنىڭ قوزىسىنى تېزراق، ھېچكىشى كۆرمەستە ئېلىپ كېتىش ھەققىدە پىنھان يالۋۇرىدۇ؟ خۇدادىن مەڭگۈ ئۇنى ئۆز پاناھىغا ئېلىشنى تىلەيدۇ؟ ئۆزىنىڭ ئىسسىق جېنىدىن باشقا ھېچنېمىسى قالمىغاندا بولسا خۇداغا شۈكۈر - ئېھسان ئوقۇيدۇ؟

قارىماققا بۇ جاۋاب ئەتىرەت باشلىقى ۋەياكى كەنت باشلىقى ئۇستىگە مەركەزلىشىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. ئەمما، مەسىلە ئۇنداق ئاددىي ئەمەس. تۇدىمەت ھەقىقەتەنمۇ ھەر ئىككىلىسىدىن شۇنچىلىك قورقىدۇ. «ئەزالارنى ئۇرۇپ كۆنۈپ قالغان كەنت باشلىقى يالغۇز يولدا ئۇچراپ قالغۇدەك بولسا، ئورمانلىقتا كىرىۋالىدۇ». ئەمما، بىلىش كېرەككى، كەنت باشلىقىمۇ، ئەتىرەت باشلىقىمۇ مەلۇم بىر تۈزۈمنىڭ ئىجراچىلىرىدۇر. ئۇلار قۇرۇقتىن - قۇرۇق كىشىگە ۋارقىراپ توۋلىيالمايدۇ. ئۇرۇق سالماپسەن ۋەياكى قويۇڭنى ئوغرىغا بېرىپسەن، دەپ جەرىمانە ئالالمايدۇ. تۇدىمەتنىڭ كۆزىنى يۇمدۇرغان، قۇلقىنى ئەتتۇرگەن، «مەرىمە قوزام! سەندىن ئايرىلىشقا چىدىمايمەن، ئەمما قۇتقۇزالمايمەن» دەپ شۇمشەيتكۈزگەن، ئوغرىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ كۆزىنى پارقىرىتىپ قاراپ تۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان نەرسە دەل كەنت باشلىقى، ئەتىرەت باشلىقىنىمۇ ھۆركىرىتىپ، سەكرەتكۈزگەن نەرسىدۇر، يەنى قانۇن، قائىدە - بەلگىلىمىلەرگە، ئومۇمنىڭ مەنپەئىتىگە ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە تۇپتىن خىلاپ بولغان، بىر قىسىم يەرلىك

مۇتەئەسسىپلەر ئۆزلىرى خالىغىنىچە تۇزۇۋالغان يەرلىك سىياسەت، تۇزۇملەردۇر.

شۇبھىسىزكى، مەلۇم بىر جەمئىيەتنىڭ ساغلام، نورمال مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن مۇئەييەن بىر قىممەت قارىشىنى بەلگە قىلغان سىياسەت - بەلگىلىمىلەرنىڭ بولۇشى مۇقەررەردۇر. ئۇ شۇ جەمئىيەتتىكى كۆپ سانلىق كىشىنىڭ قەدىر - قىممىتى، مەنپەئىتى، ھوقۇقىنى قوغداش ئاساسىغا قۇرۇلىدۇ. كىشىلەرگە نېمە قىلىش، نېمىنى قىلماسلىق ھەققىدە نىشان ۋە ئۆلچەم تۇرغۇزۇپ بېرىدۇ. ئىلمىيلىق ۋە سەممىيلىك ھەرقانداق بىر قانۇن، سىياسەت، تۇزۇلمىنىڭ جان تومۇرى. توغرا بولغان قىممەت قارىشى ھاكىم كۈچىنىڭ ھاكىمىيەت ئەندىزىسىنى توغرا نىشان ۋە ئىلگىرىلەش يولى بىلەن تەمىن ئەتسە، ئىلمىي، سەممى بولغان پوزىتسىيە تۇزۇمنىڭ ئىناۋىتىنى ئۆستۇرۇپ ئۇنى ئەلنىڭ ھەقلىق قوبۇلىغا ئېرىشتۇرىدۇ. ۋەتەن، ئەل، مىللەتنىڭ ئار - نومۇسى ئۈچۈن كۆرەك كېرىپ جان بېرەلەيدىغان ئىمانى ئەركەك مەردانە يىگىت - قىزلار مانا موشۇنداق ئالدىنقى شەرت ئاستىدا مەيدانغا چىقىدۇ. ئاۋامنىڭ قوبۇلىدىن ۋە چىن ئىشەنچ - ھمايىسىدىن قالغان تۇزۇم خۇددى قەرەللىك بومبىغا ئوخشايدۇ. ئۇ ھەرقاچان ئاپەت ئەكىلىشى مۇمكىن. تۇزۇمدە ھەق، ئىجرادا ئىلمىيلىق ۋە سەممىيلىك يوقىغاندا تۇزۇم ھەيۋىگە، كىشىنى قورقىتىپ چۆچۈتۈپ تۇرىدىغان پوپوزىغا ئايلىنىپ قالىدۇ - دە، ياكى ئاشكارا - يوشۇرۇن نارازىلىقنى ۋەياكى مەجبۇرىي ئىتائەتنى رويابقا چىقىرىدۇ. قانۇن - تۇزۇم قۇرۇق شوئارغا ئايلانسا ئىجراچىنىڭ قولىدا ھەرقانداق باالالارنى ئېلىپ كېلىدىغان قورقۇنچلۇق زوراۋانلىق دەستىكىگە ئۆزگىرىدۇ، ئەل - يۇقرانىڭ يىغا - زارىنى چىللايدۇ. بولۇپمۇ ئۇ توغرا بولغان نىشان، ھمايە، نازارەتتىن ھالقىپ كىملەرنىڭدۇ ئۆز مەيلىچە

توقۇپ - چۇۋۇپ ئويناۋاتقان ئويۇنچۇقىغا ئايلانغاندا تېخىمۇ زور پاجىئەگە ئايلىنىدۇ.

تۇدىمەت پاجىئەسىنىڭ كەينىدە ئىلمىيلىقتىن چەتلەپ زوراۋانلىق ۋاستىسىغا ئايلىنىپ قالغان، نىشاندىن چەتلىگەن قارا توردىن بىرى ئېسىلىپ تۇرىدۇ.

كەنت باشلىقى تۇدىمەتتىن قويۇڭنى ئوغرىغا بەرگەنلىك سەۋەبىدىن كەنتنىڭ يىللىق خىزمەت نەتىجىسى نۆل بولدى، يېزا بىزدىن جەرىمانە ئالدى، دەپ؛ ئەترەت باشلىقى ئۇرۇقنى ۋاقتىدا سالماپسەن، دەپ جەرىمانە ھېسابىغا بىر قوينى ئېلىپ كېتىدۇ... تۇدىمەت ئوغرىنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ مىت قىلىپ زۇۋان چىقىرىشتا يوق، خۇدادىن ئۇنىڭغا ئامانلىق تىلەيدۇ... ئوغرى شۇ قەدەر خاتىرجەم، پەرۋاسىز، خۇددى ئۆز قوتىنىغا كىرگەندەك...

بۇ يەردە بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان تۇمەن مىڭ خىل شەرت - تەلەپلەرگە تولۇپ كەتكەن توختامنامە، مەسئۇلىيەتنامە ۋە باھالاپ - سىلىشتۇرۇشلار، شۇنداقلا ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان قارا سايلار كۆز ئالدىمىزدا ئايان بولىدۇ...

بىزدە توختامنامە، مەسئۇلىيەتنامىلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن كىشى ھەيران قالىدۇ. ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۇزۇمى، ئومۇملاشتۇرۇپ تۇزەش، ئامانلىق ساقلاش، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش، پىلانلىق تۇغۇت ... بۇنداق مەسئۇلىيەتنامە، توختامنامىلەردە كىشىنىڭ خىزمەت قىزغىنلىقى ۋە ئاكتىپلىقىنى قوزغايدىغان ئەمەلىي، نەق، ئىلمىي گەپلەردىن كۆرە جازا، تەدبىر، جەرىمانىلەرنىڭ ئاھاڭى يۇقىرى، كۇچلۇك بولىدۇ. توختامنامە، مەسئۇلىيەتنامىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھەر ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە ھازىرلاپ بېرىدىغان شارائىت، ھوقۇق، ئىمكانىيەتلەر ئەمەس، ھەدىسىلا ئورۇنداشقا تېگىشلىك ئىشلار، بويسۇنۇشقا تېگىشلىك شەرتلەر، قويۇلىدىغان جەرىمانە، جازالار بىلەن لىق توشىدۇ. بىزنىڭ زەكىي ئەدلى -

ئەمەلدارلىرىمىز مەسئۇلىيەتنامە ئىمزالاش، توختام، تۇزۇم ئورنىتىش ئارقىلىقلا خىزمەت ئۇنۇمىنى ئۆستۈرگىلى بولىدىغانلىقىغا مۇتلەق ئىشىنىدۇ. بىزدە ئىلمىي تېخنىكا ۋە ئەقەللىي ئۆلچەم - تەلەپلەرنى تەكچىگە ئېلىپ قويۇپ، ئەھلى بولمىسمۇ دېھقانىنىڭ ئېتىزىنى قانداق، قانچىلىك ئۆلچەمدە سۇغىرىپ، ئوتايدىغان ئاددىي، كىچىك ئىشلارغىچە چېپىلىپ، بەلگىلەپ، تۇزۇم ئىجرا قىلىش ئۈچۈنلا ھاپىلداپ چاپىدىغان تەنتەك كۆرەڭلەر تالاي. جەمئىيەتنىڭ ئامانلىقىنى مەسئۇلىيەتنامە ئورنىتىش بىلەنلا ساقلاپ، ياخشىلىماقچى بولىدىغان، ئەمما ئەمەلىي، جىددىي مەسىلىلەرگە كۆزنى يومۇۋالىدىغان؛ مەسىلە چىقسا جىنايەتچىنى ۋەياكى جىنايەتنىڭ تۈپ مەنبەسىنى يوقىتىشنى تۇتقا قىلماستىن، مەسىلە سادىر بولغان تەۋەلىك ۋە شەخسنى جازالايدىغان، جەريانە ئارقىلىق ئىش بىر تەرەپ قىلىشقا يۈگۈرىدىغان تەنتەك تۇزۇم بەندىچىلىكى بىزدە كەڭ ئومۇملاشقان ئىجتىمائىي جاراھەت. ئەمما ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، تۇزۇم ۋە تۈرلۈك باھالاپ - سېلىشتۇرۇش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشىنى، مۇقىم تىنچلىقنى كاپالەتكە ئىگە قىلمەن دېيىش قۇرۇق سەپسەتە سېتىشتىن، ئاممىنىمۇ، دۆلەتنىمۇ ئالداپ كۇن ئۆتكۈزۈشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. مەقسىتىنى جەمئىيەتتىكى جىنايەت مەنبەسىنى تۈگىتىشكە، كىشىلەرنىڭ ئاڭ - سەۋىيىسىنى، تۇرمۇش ساپاسىنى ۋە ياشاش مۇھىتىنى ياخشىلاشقا، چېرىكلىك، زومىگەرلىك، قاقتى - سوقتى قىلمىشلارنى تۈپ يىلتىزىدىن يۇلۇپ تاشلاشقا قاراتماستىن، ئاۋامنى تۇزۇمگە بويسۇندۇرۇش، تۇزۇمنىڭ نوپۇزىنى قوغداشقىلا يېتەكلەش مەلۇم بىر جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھاۋاسىنى ياخشىلىماستىن، ئەكسىچە شۇ جەمئىيەتنى ئىچ - ئىچىدىن چېرىتىپ تاشلايدۇ. ئۇ چاغدا كەنت باشلىقىدەك بەش قوينى

ئوغرى ئالسىمۇ يللىق باھالاپ سىناشتا مۇنەۋۋەر بولۇش ئۈچۈن چىش چىشلەپ تاش يۇتىدىغان؛ توغرا نىشاندىن ئاداشقان، ئىلمىيلىقى يوقىغان ئەرزىمەس باھالاپ بېكىتىشلەردىن كېلىدىغان ئىككى توك ـ توك مۇكاپات، تەقدىرنامە، جاھازلارنى دەپ پۇقرانىڭ تەقدىرىنى ئەرزان باھادا ساتىدىغان؛ چېكىدىن ئاشقان بۇلاپ ـ تالاش، زورلۇق ـ زومبۇرلۇققا تۇزلۇق ياشنى يۇتۇپ، ئامال يوق ئاھسىنىپ ئولتۇرىدىغان گەپ. ئەجەبا دېھقانىنىڭ ئېتىزىغا ئۇرۇق سېلىپ، سۇغىرىپ، ئوتاپ، پۇتاپ، يىغىپ قىلىدىغان ئەڭ ئەقەللىي ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، تۇزۇم ئورنىتىپ، مۇكاپاتلاپ، جازالاپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى بارمۇ؟ يەردىن باشقا تايىنىدىغان سېرىق تۇكى يوق شۇ خەق ئۇنى تېرىمىسا، ئوتمىسا نېمە ئىش قىلىدۇ؟ بەزىلەر بۇنى ھەدېسلا دېھقانىنىڭ ھۇرۇن، ئاڭسىز، ساۋاتسىزلىقىغا ئارتىپ باشقۇرۇشنىڭ ھەقىلقىنى ئەقىلگە تەستىقلاتماقچى، تۇزۇمنى ئاقلىماقچى بولۇشىدۇ. ئەمما، ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، بەزى دېھقانلارنى ھەيدىمىسە ئۆيىدىن چىققىلى ئۇنىمايدىغان قىلىۋەتكەن نەرسە دەل نەچچە يىللىق سولاپ باشقۇرۇش شەكلىدىكى تۇزۇمدىن باشقا نەرسە ئەمەس. دۇنيانىڭ تەرەققىيات رېتىمىدىن چەكسىز يىراقلاپ كەتكەن، دېھقانىمۇ كانايى ئارقىلىق چىللاپ، جەرىمانە ئارقىلىق ئىشقا سالىدىغان بۇ خىل باشقۇرۇش ئەندىزىسى بىر تەرەپتىن تۇزۇمنىڭ ناكارلىقىنى ئىسپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۇزۇمگە مەھكەم مىخلىۋېتىلگەن بىر توپ خەلقنىڭ بىچارە، سولغۇن روھىي ھالىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەجەبا بىزدە ھەل قىلىشقا، جىددىي بېجىرىشكە تېگىشلىك ئىشلار يوقمۇ؟ كادىرلىرىمىز ئاچ قېلىۋاتقان، يەر تېرىغانسىرى نامراتلىشىپ كېتىۋاتقان نۇرغۇن بىچارە، نامرات دېھقانىنىڭ تۇرمۇش ساپاسىنى ياخشىلاش ئۈستىدە ئىزدىنىشى كېرەكقۇ؟! ئاۋامنى قىلسىمۇ ـ قىلمىسىمۇ بولىدىغان تايىنى يوق

ئىشلارغا بەنت قىلىپ دۇنيادىن چەتتە قالدۇرۇش بىزنىڭ كۆرەش نىشانىمىز ئەمەسقۇ؟! جەريانە ئارقىلىق ئادەم باشقۇرۇش ئەمەلىيەتتە باشلىقنىڭ قىلچىمۇ ئادەم باشقۇرۇش سەنئىتىنىڭ يوق، زورلۇقلا تايىنىپ كۆن كەچۈرىدىغان تەلۈە، مۇتتەھەملىكىنى ئاشكارىلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۇزۇمنىڭ ئەقىلگە سىغمىغۇدەك دەرىجىدە سەپسەتە ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلايدۇ. ئىدىيىدىن ئۆتمەيدىغان ئاباب نەرسىلا زورلاپ تېڭىلىدۇ، بولۇپمۇ جازا، جەريانە ۋاستىسى بىلەن. پۈل ئارقىلىق تۇزۇمنى تەشتەككە چىقىرىش بەزى هاللاردا ئېھتىشى مۇمكىن. ئەمما، بۇنداق زوراۋانلىق ئارقىلىق ئېرىشىلگەن بىر دەملىك سۈكۈت قىلچە پايدا ئەكەلمەيلا قالماستىن، يوشۇرۇن بالا ـ قازا چىللايدۇ. كىم هەممە ئادەمنى پۈل ئۈچۈنلا ياشايدۇ، دەيدۇ؟ تويۇنسىلا هەركىم هۆركىرىيەلەيدۇ. بىز پولاتتەك دەپ سۈپەتلىگەن نى ـ نى قانۇن، تۇزۇملەرنىڭمۇ زەردارلارنىڭ ئالدىدا سۈدەك يۇمشاق ئاققىنىنى ناھايىتى تولا كۆرىدىغان بولۇپ قالدۇق. نى ـ نى ئادەملەرنىڭ تۇزۇمنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن كىشىنىڭ هەۋىسى كەلگۈدەك ياخشى خىزمەتلىرىنى تاشلاپ ئاندىن يەلكىسىگە مىنگىشۋالغان غايەت زور تاغدىن قۇتۇلغاندەك ئارامخۇدا ئۇھ دەۋاتقانلىرىنى ماڭدامدا بىر ئۇچرىتىدىغان بولۇپ قالدۇق... هەممىلا ئادەم پۈل ئۈچۈنلا زوراۋانلىقا سۈكۈت قىلىۋەرمەسلىكى مۇمكىن. تۇزۇمدىكى يولسىز جازا، جەريانە، پوپوزا، هەيۋە بىلەن بويسۇندۇرۇش تۇزۇم ۋە ئۇنىڭ ئىجراچىلىرىنىڭ گۈرىنى كولاشتىن باشقىنى قىلمايدۇ.

تۈدىمەت ماهىيەتتە يولسىز تۇزۇم ۋە ئۇنىڭ مۇتتەھەم ئىجراچىلىرىنىڭ ناهەق قۇربانى. ئۇ يۇرىكى ئېزىلگەن، قورقۇنچتىن تىترەپ تۈگۈلگەن هالدا ئوغرىدىن تېزراق قوزىسىنى ئېلىپ كېتىشنى تىلەيدۇ. ئوغرى تىنچ ـ ئامان

يوقالغان، هېچكىممۇ سەزمىگەن ۋاقىتتا «خۇداغا شۈكۈر! ئەمدى ئوغرىغا بەرگۈدەك ھېچ نەرسەم قالمىدى. كەنت باشلىقى، مەندىن خاتىرجەم بولۇڭ، قوزام يوقالدى، دەپ ھېچكىمگە دېمەيمەن» دەپ ندا قىلىدۇ. بۇ خىل ئاچچىق كىنايە ۋە كۈچلۈك مەنىۋى ئېزىلىش تۇيغۇسىغا پاجىئەسىنىڭ ئارقىسىدىكى ئاتوغرا تۇزۇم ۋە ئۇنىڭ جان تەسەددۇق ئىجراچىلىرى پەيدا قىلغان چوڭقۇر تاتۇق. تۇيغۇسىدىكى مەنىۋى يوقىتىش، ئېزىلىشنىڭ سالمىقىنى ۋە ئۇ ئېلىپ كېلىدىغان ئاقىۋەتنى ھەرگىزمۇ بوش چاغلىغىلى بولمايدۇ. ئۆز قوزىسىنى ئوغرىلاپ ماڭغان ئوغرىغا ئەڭ ئەقەللىي غەزەپ - نەپرىتىنى ئىپادىلەشتىنمۇ ئەندىشە قىلىپ، قورقۇپ زۇۋۇلىنى چىڭ يۇمۇشقا مەجبۇر بولغان تۇيغۇسىتە تەسۋىرلەپ بولغۇسىز ئېغىر يوقىتىشنىڭ ئەكسى بار. ئۇ ئۆزى خالاپ يوقاتتىمۇ؟ ياق. يوقىتىشقا مەجبۇرلاندى. كىم، نېمە تەرىپىدىن؟ ئەسلىي پۇقرانىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغدىشى كېرەك بولغان تۇزۇم ۋە ئۇنىڭ ئىجراچىلىرى تەرىپىدىن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، تۇيغۇسىدىكى ۋە ئۇ ۋەكىللىك قىلىۋاتقان تالاي - تالاي تۇيغۇسىتىلەر يىرگىنىچلىك تۇزۇمنىڭ نوپۇزى ئۈچۈن ھارام قىلىنغان قويدىن باشقا نەرسە ئەمەس. روھى سۇندۇرۇلغان، قورقۇتۇپ مۇكچەيتىلگەن، كۆزىنى يۇمۇپ، قۇلىقىنى ئېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، بارلىق كەلگۈلۈككە جىمجىت ئەلھۆكمۇلىلا دېيىشكە مەجبۇرلانغان تۇيغۇسىتىنىڭ ئەتىكى تەقدىرى ھەققىدە كىممۇ بىر نېمە دېيەلىسۇن؟!

3

تۇيغۇسىت كۆزىنى يۇمۇۋالدى، قۇلىقىنى ئېتىۋالدى. كەنت باشلىقى، ئەتىرەت باشلىقلىرى ھېلىھەم پايپېتىك ھالدا جەريانە تۆلە، جازالىنىسەن ... دەپ ھۆركىرەپ، توۋلاپ يۈرگەندۇ؟ ئوغرى بەلكىم يەنىلا شۇنداق خاتىرجەم، تەمكىن ھالدا كىملەرنىڭدۇ

يەيدىغان رىزقىغا قولىنى سوزۇپ يۈرگەندۇ؟ دېھقاندىن بۇغدىيىڭغا ئۇرۇق سالماپسەن، دەپ جەريمانىگە ئادەم كۈرمەك بولغان بىلەن، ساقچىدىن تېخىچە ھېچكىم: «سېنىڭ ۋەزىپەڭ زادى نېمە؟ نېمىشقا ئوغرىنى تۇتۇپ بىزلەرنى خاتىرجەم قىلالمايسەن؟ قاسقان شەپكىنى بىزنى قورقىتىش ئۈچۈنلا كىيگەنمىتىڭ - يا؟»، دەپ سوراقتا تارتىپ باقمىغان بولۇشى مۇمكىن. مەن ھازىرمۇ بىر يىل ئىچىدە مۇنچە ئايالنى مەجبۇرىي تۇغماسلىق ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرۇش، مۇنچە مو يەرنى پارنىك قىلىش، مۇنچە مو يەرگە ياڭاق، ئۈرۈك سېلىش، مەجبۇرىي سىرتقا چىقىپ پۇل تېپىپ كىرىشكە ئادەم ماڭدۇرۇش... قاتارلىق تۈرلۈك باھالاش رامكىلىرىغا سىغداپ قويۇلغان ئالۋان تۈرۈمنىڭ كەينىدىن چېپىپ يۈرگەن خادىملارنى ماڭدامدا بىر ئۈچرىتىمەن. تۈدىمەت ۋە ئۇنىڭ سىرغىپ ئاققان يېشىنى يۇتۇۋېتىپ ئەلەم بىلەن پىچىرلاپ ئولتۇرغان ھالىتى كۆزۈمگە كۆرۈنۈپ كېتىدۇ. ئىلمىي قايىل قىلىش كۈچىدىن، توغرا ئىجرا قانۇنىيىتىدىن ئايرىۋېتىلىپ پوپوزىغا ئايلانغان تۈرۈمنى يەنە كىملەرنى يىغلاتمايدۇ، دېگىلى بولسۇن؟...

سىياسەت، قانۇن - تۈرۈمنىڭ نوپۇزى ھەقىقىي قوغدالمىسا، جەمئىيەتنى مۇشتۇمزورلۇق، ناھەقچىلىك قاپلاپ كېتىدۇ. خەقلەر چېگرىدىن خالاغا كىرگەندەك ئەركىن - ئازادە ئۆتۈپ يۈرگەندە ئۆز يېزىسىدىن ئاتلاپ چىقىشقىمۇ كەنتنىڭ، ئىدارىنىڭ، ساقچىخانىنىڭ رۇخسەت خېتىگە تەلمۈرۈپ يۈرۈش، خىزمەتىنىمۇ ئۇنۇم ئۈچۈن ئەمەس، تۈزۈم ئۈچۈن ئىشلەش، ئىشلەتكۈزۈش كىشىدە ئىختىيارسىز تۈرۈمنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە ئوي قوزغايدۇ. سەگەك نازارەتچىلىرى، ئاقىل ئىجراچىلىرى بىلەن قانۇن - تۈرۈمنىڭ قەددى تىك. بولمىسا ئۇ بىر ئۈچۈم تۈزۈم بەندىلىرىنىڭ ئۆكتەملىك قىلىدىغان، ئوغرىنى قوغداپ، ئاۋامنى باسىدىغان، مۇشتۇمزورلۇققا يول ئېچىپ

بىرىدىغان ئويۇنچۇقىغا؛ ئاۋام بىلەن ھاكىم كۆچىنى يېقىنلاشتۇرغىلى بولمايدىغان ئىككى چەتكە بۆلۈۋېتىدىغان قورقۇنچلۇق ھاڭغا ئايلىنىپ قالىدۇ. شەخس تۈزۈم ئۆچۈن ئەمەس، تۈزۈم شەخس ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى، پۇقرالار قانۇننىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنىلا ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى قانۇن پۇقرالارنىڭ ئارزۇيىنى، مەنپەئىتىنى قوغدىشى كېرەك..

تۇدىمەت كۆزىنى يۇمۇپ، ئارقىسىنى قىلىۋالدى. ماڭا ئۇنىڭ كۆزىنى يۇمۇۋېلىشى رەزىلىلىكىنى، ئۇغرىلىقتىنمۇ ئۆتە ئاپئاشكارا زوراۋانلىقنى كۆزۈم كۆرمىسۇن، دېگەندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. ئارقىسىنى قىلىۋېلىشىدا نېمىلەرگىدۇ بولغان چەكسىز نارازىلىقىنى ئىپادىلىگۈسى بارلىقى چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قېلىپلىشىپ كەتكەن يالغان گەپلەرنى ئەمدى ئاڭلىغۇسى يوقتەك، چىن كۆڭلىدىن، يۈرىكىنىڭ قات ـ قېتىدىن چىقىرىپ «خۇداغا شۈكۈر!» دېگۈسى كېلىپ كەتكەندەك قىلاتتى...

ـــ تۇدىمەت شۇنداق قىلالارمۇ؟

بۇ سوئالنى كىمدىن، كىملەردىن سوراش كېرەك؟ بەلكىم ئابلىمىتمۇ بىلەلمىگەن بولسا كېرەك!...

2004 ـ يىل 31 ـ مارت، ئۈرۈمچى.

قورقار جاغدا قورقمۇلۇق

قورقۇش پۈتكۈل مەۋجۇداتقا ئورتاق بولغان پسىخىك هادىسىدۇر. تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئەڭ ئېغىر شاداق هادىسىلەرگە قاراپ باقسىڭىز، هەربىر جاندارنىڭ ۋۇجۇد ـ كالامىدا مۇئەييەن دەھشەت، پاجىئە، بالا ـ قازادىن ئەنسىرەش، قورقۇش، ئۆزىنى چەتكە ئېلىش تۇيغۇسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بايقايسىز. يامغۇرنىڭ شەپسىنى سەزگەن چۈمۈلە چېغىدا دۆڭگە قاچىدۇ. كەلكۇن، يەر تەۋرەشنىڭ دەسلەپكى ئالامەتلىرى كۆرۈلگەن هامان ئىت، كالا، قوي، ئات ـ ئېشەكلەرگىچە هەممىسى چۆچۈپ ئىزىدا تۇرالمايدۇ، ئەنسىزلىك ئىلكىدە قېچىشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ... بۇركۇتنى كۆرسە چۈجىنىڭ پۈتى تىترەيدۇ، چىلبۆرىگە ئۇچراپ قالغان توشقاننىڭ پۈت ـ قولىدا جان قالمايدۇ... بۇ خىل قورقۇش تۇيغۇسى بىر تەرەپتىن بەزى جاندارلارنى تولىمۇ بىچارە هالغا چۈشۈرۈپ قويسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنى تولىمۇ ئەقىللىق، هوشيار، سەزگۈر، ئاڭلىق قىلىۋېتىدۇ. قورقۇش تۇيغۇسى ئاقىللارنى هەر ۋاقىت ئېهتىيات، پەم بىلەن ئىش قىلىشقا ئاگاهلاندۇرۇپ تۇرىدۇ. جاهاندا ئۆزلىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان كۈچلەرنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇمىغان هالدا چېچەنلىك بىلەن ياشاش شەرتى هەربىر مەۋجۇداتنىڭ يارىتىلمىسىغا مىسلىسىز ئاقىلاتلىك بىلەن جۇغلاپ جايلانغان.

ئەلۋەتتە، قورقۇش پسىخىكىسى بىز ئىنسانلاردىمۇ تولۇقى

بىلەن بار. بىز تۇغۇلغاندىن تارتىپ ئۆلگۈچە تالاي ئىشلاردىن قورقىمىز، چۆچۈيمىز، ۋەھىمە يەيمىز، ھەتتا قورقۇپ ئۆلۈپ كېتىدىغانلىرىمىزمۇ، ئۆلۈۋالىدىغانلىرىمىزمۇ كۆرمەك. قورقۇنچ، ئەندىشە بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزدىن ئاساسەن دېگۈدەك كۆتۈرۈلۈپ كەتمەيدۇ. قورقۇشنىڭ ۋەج - سەۋەبى، خاراكتېرى ئوخشىمىسىمۇ، ھەممىمىز ئۆزىمىزدىكى قورقۇش، ئەندىشە قىلىش تۇيغۇلىرىنى ئامال قىلىپ يوقىتىشقا تىرىشىمىز. ھېچبىر ئىشتا ئىككىلەنمەي دادىللىق بىلەن قەدەم باسالايدىغان، ئالدى - كەينىگە قاراپ قالمايدىغانلارغا تولىمۇ ھەۋىسىمىز كېلىدۇ. «قورقۇنچاق، توخۇ يۈرەك، توشقان» دېگەندەك لەقەملەردىن ئۆلگۈدەك قورقىمىز. ئىشقىلىپ بىزنىڭ نەزىرىمىزدە قورقۇش پسىخىكىسى ئاللىقاچان ھاياتلىقتىكى نورمال ھېس - تۇيغۇ ھالىتىدىن ھالقىپ يىرگىنچلىك، نومۇسلۇق بىر ئىشقا ئايلىنىپ كەتكەن.

— ھاياتلىقتا ئەندىشە قىلغۇدەك، قورققۇدەك ھېچ نەرسە يوق!

— قورقماڭ، بۇ دۇنيادا سىزگە يېتىدىغان يەنە بىر كۈچ، ئادەم يوق!

— سىزلا خوجايىن، سىزلا ئەڭ ئادىل قارار چىقارغۇچى، سىزلا ئەڭ ئادىل سوتچى!

— بارلىق قۇتقۇزغۇچى دەل ئۆزۈڭ!

— ئۆزۈڭ توغرا دەپ قارىغان ئىش مەڭگۈ توغرا، باشقىلارنىڭ گېپىگە ھەرگىز قۇلاق سالما!

— ئارتۇقچە ۋايىم يەپ كەتمە، بۇ دۇنيادا ئەزەلدىن يوقسەك نەرسىلەر يوق!

— توشقاندەك مىڭ يىل ياشىغۇچە، يولۋاستەك بىر يىل ياشا!

— مۇنداق قورقۇپ ياشىغۇچە ئۆلۈۋال!!! ...

... ...

سىز، مەن يۇقرىقىدەك ۋەزنى ئالەمچە ۋەز - كالامىلارنى تولا

ئاڭلاپ چوڭ بولدۇق. بۇگۈن بۇ خىلدىكى ۋەزلەرنىڭ بازارلىشىپ، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە خېرىدارلىق بولۇپ كەتكىنىنى كۆرمەكتىمىز. كىشىلەرنىڭ مەردانىلىك، ئۆز بېشىمچىلىق، بىر تەرەپلىمە قوزغاتقۇچ شوئارلارنىڭ ئاستىغا توپ ـ توپ بولۇپ يىغىۋېلىشلىرى كىشىدە ئىختىيارسىز: «ئۇلار شۇنچىلىك جۇرئەتسىز، زەيپانە، ئىچى بوش لىكتاسىملاردىن بولۇپ كەتتىمكىنە ؟!» دېگەن سوئالنى ئويغىتىدۇ. چۈنكى، ئىنسان ئەزەلدىن ئۆزىدە يوق نەرسىلەرگە ئىنتىلىپ ياشاپ كەلدى. كىشىنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈپ، بىردەملىك مەردانىلىك بېغىشلايدىغان «قوزغاتقۇچ دورا» خاراكتېرىدىكى يۇقىرىقى پىكىر، ئىدىيە ـ ئېقىملارنىڭ كىشىلەردىكى زىيادە قورقۇنچاق، ئېھتىياتچان، يۈرەكسىز، بولۇمسىزلىققا قارشى ئېيتىلغىنىدا گەپ يوق. ئەمما، ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، مەلۇم بىر نەرسىنى چەكتىن ئاشۇرۇپ تەرغىب قىلىش تېخىمۇ يامان بولغان ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ھايات خۇددى بىر پىلىسىرات كۆۋرۈكىگە، دارغا ئوخشايدۇ. ئىنسان بەجايىكى بىر دارۋاز. قىلدەك ئىنچىكە، ئۇزۇنغا سوزۇلغان دار ئارغامچىسى ئىنساندىن تەڭشەكنى مەزمۇت تۇتۇشنى سورايدۇ. ئىنسان ئۆز پىسخىكىسىدىن تەڭشەك تۇرگۈچى، تۇتقۇچى. ئىنسان ئۆزىدە بولۇشقا تېگىشلىك، ئەسلى يارىتىلمىسىغا مۇجەسسەم قىلىپ بېرىلگەن بارلىق پەزىلەتلەرنى مۇۋاپىق نىسبەتتە تەڭشەپ تۇتالىغاندىلا ئاساسلىقچە مۇدۇرۇپ كەتمەيدۇ. ھەرقانداق بىر نەرسىنىڭ ئۆلچەمدىن ئارتۇق بولۇپ كېتىشى ياخشىلىق ئېلىپ كەلمەيدۇ. مەيلى ئۇ ھەرقانچە ياخشى نەرسە بولسىمۇ. تۆز بولمىسا زادىلا بولمايدۇ، ئەمما ئازراقلا ئارتۇق كەتسە تاۋانى بەتتاملاشتۇرۇۋېتىدۇ، ھەتتا تىلنى يېرىۋېتىشمۇ مۇمكىن. شۇنىڭغا ئوخشاشلا دارۋازنىڭ غەلىبىسى ماھىيەتتە، ئىشەنچ بىلەن قورقۇنچنىڭ بىرلىكىدە. ئۇ ئەتىدىن

كەچكىچە قورقۇپ، تەمتىرەپ، ئەندىشە قىلىپلا يۈرسە بىر قەدەمۇ ماڭالماسلىقى، ھەدىسلا مۇدۇرۇپ كېتىشى مۇمكىن. ئەمما، ئۆز تالانتىغا ھەددىدىن زىيادە ئىشىنىپ كۆرەڭلەپ كەتسە، ئوڭايلا خەۋپ ـ خەتەر، بالا ـ قازا ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ ئەمەس يەرلەرگە دەسسەپ بېرىشى، ھالاك بولۇشى مۇمكىن.

ئادەتتە، بىر ساغلام پسىخىكا مۇئەييەن ئەقىدە ـ ئىدىيىنى ئۆزىگە ئۇل تاش قىلغان بولىدۇ. ئەقىدە ـ ئىدىيىنىڭ قانچىلىك ساغلام قوبۇل قىلىنغانلىقى شۇ ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئالدىدىكى قەتئىيلىك، ئەۋرىشىملىكىنىڭ دەرىجىسىنى بەلگىلەپ قويىدۇ. ئاقىل ئەللامىلەر ساغلام بولغان ئەقىدە ـ ئېتىقاد ئىشەنچ بىلەن قورقۇنچنىڭ بىرلىكىدىن قوپۇرۇلىدۇ، دەيدۇ. «ئىشەن، تىلە؛ شۈكۈر ـ قانائەت بىلەن كۆڭلى ـ كۆكسۈڭنى كەڭ تۇتۇپ ياشا، ئەتەڭگە ۋە ھەربىر ئىش ـ ئەمەلىڭنىڭ ھەق ـ ھېسابات دەرگاھىدىكى دەرىجىسىگە چەكسىز ئۈمىد باغلا؛ شۇنداقلا قورق، يامان يولغا كىرىشتىن، ھارام قولغا چۈشۈشتىن، ھەددىڭدىن بەك ئېشىشتىن ئەندىشە قىل. ئەيىبتىنمۇ، غەيىبتىنمۇ ئەيمەن. ھەربىر قەدىمىڭنى ئويلاپ باس. ئېسىڭدىن سېنى كۆرۈپ تۇرغان، تۇرىدىغان بىر كۆزنىڭ بارلىقى ئەسلا كۆتۈرۈلمىسۇن» دەيدۇ ئەقىلگە ۋە تەجرىبىگە باي مۇيسىپىتلار. ئۇلار ئىنسانىي كامىللىقنى، ئېتىقادنىڭ دۇرۇسلۇقىنى شۇنچىلىك ئاددىي، ئەمما ناھايىتى چوڭقۇر ھېكمەت بىلەن ئۇلاسلىگەنىدى. ئۇلارچە كىشىنى قورقىتىپ، تەپتارتقۇزۇپ، ئەيمەندۇرۇپ تۇرىدىغان كۈچى يوق ئەقىدە ساغلام ئەمەس ئىدى. بىر ئائىلە، ئەلدە ھېچكىم ھېچكىمنى چوڭ بىلىپ، ھۆرمەتلىمىسە، بىر ـ بىرىدىن ئەيمەنمىسە بۇنداق ئەل ـ ئائىلىدىن ئىززەت، بەرىكەت، ھۆرمەت كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى، بىرلىك يوقايتتى، ئەخلاقنىڭمۇ ئىناۋىتى قالمايتتى. كىشىنى نېمىنى ئويلىسا شۇنى قىلىشقا، نېمىنى توغرا دەپ قارىسا شۇنىڭ

كەينىدىن سوكۇلداشقا، شەخسىنىڭ، ئۆزىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈنلا تۈلكە مىجەز ساختىپەزلىككە رىغبەتلەندۈرۈش جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئېكولوگىيىسىنى ۋەيران قىلىپ تاشلايتتى. ھەركىم ئۆزى بىلگىنىچە ئويلايدىغان، ماڭىدىغان، ئورتاق ھەرىكەت بىرلىكى يوقىغان، كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت - ئادىتىنى ئۆلچەپ تۇرىدىغان قائىدە - مىزان، تەرتىپلەرنىڭ كۈرسى چۈشۈپ، ئېتىبارى قالمىغان جەمئىيەت ئەڭ خەتەرلىك جەمئىيەت ئىدى. ھەرقانداق بىر مەدەنىيەت، مىللەتنىڭ قانۇن - تۈزۈمدىنمۇ ئارتۇق تۇرىدىغان، كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى قېلىپقا سېلىپ، چەكلەپ تۇرىدىغان، جەمئىيەت ئەزالىرى جەزمەن ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك ئادەت - قاراشلىرى بولىدۇ. پەرز خاراكتېرىدىكى بۇ ئادەت - قاراشلار شۇ مەدەنىيەتنىڭ خاسلىقىنى ساقلاپ قالغۇچى ئەڭ مۇھىم بەلگە - ئالامەتلەر بولۇپ، ئۇنىڭ چەكلەش كۈچى ماھىيەتتە شۇ مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ زۆرۈر كاپالىتىدۇر. ئەگەر بىر مەدەنىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەپ، تەرتىپكە سېلىپ تۇرىدىغان نورمۇز ئېتىبارىدىن قالىدىكەن، كىشىلەر ئۇنىڭدىن تارتىنمايدىغان، ئەيمەنمەيدىغان بولۇپ كېتىدىكەن، بۇ مەدەنىيەت ئېنىقكى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن بولىدۇ. بىر مەدەنىيەتنىڭ ئىجراچىلىرى ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ چەكلەش كۈچىدىن قورقمىسا قانۇندىن، سىياسەتتىن ھەرگىزمۇ قورقۇپ قالمايدۇ. چۈنكى، ئۇلاردا ياخشى - يامان، گۇناھ تۇيغۇلىرى تامامەن يوقىغان. بۇلارنىڭ يەپ - ئىچىشتىن، سىيىپ - چىچىشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان چوشقىدىن قىلچە پەرقى قالمايدۇ. ياخشى - يامان ئۆلچەملىرى خوراپ تۇگىگەن بۇنداق كىشىلەر يامرىغان جەمئىيەت سوقۇما - تۇقۇرۇكلىرى چىرىپ كەتكەن، ھازىرلا دۇم چۈشۈشى مۇمكىن بولغان ۋەيرانە ئۆيگە ئوخشايدۇ. بۇنداق جەمئىيەتتە كىشىلەر ئۆزىنىڭكىنىلا، پايدا ئېلىپ كېلىدىغان نەرسىنىلا توغرا، دەپ

قارايتتى. جاهاندا قورقىدىغان، ئەيمىنىدىغان ھېچقانداق ئىش، نەرسە يوق، دەپ ئويلايتتى؛ ھېچكىم كۆرمىدى، دەپ قىلغۇلۇقنى تەپتارتماستىن قىلىۋېرەتتى؛ ھالال ـ ھارامنى ئويلاپمۇ قويمايتتى؛ گۇناھ، نومۇستىن، ئەيىبتىن، غەيىبتىن قورقۇش تۇيغۇسى ئەسلا بولمايتتى. ئېغىزغا كەلگەننى دەيتتى، ئالدىغا كەلگەننى يەيتتى. قورسىقى تويسا، كۆڭلى خۇش بولسا (ئۆز مەيلىچە) مانا بۇنى مەنىلىك ھايات، دەپ ئاتىشاتتى. ئۆي بۇلار ئۇچۇن تۇرمىگە ئوخشايتتى، نىكاھ زەنجىر ئىدى، بالا بولسا بالا ـ قازاغا مەنىداش ئىدى...

بىر ئەئرابى تۆگىسىنى باغلىمايلا خۇداغا تاپشۇرماق بولدى، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: «خۇداغا ئىشەن، تۆگەڭنىمۇ مەھكەم باغلا» دېدى.. ئۇمىد، ئىشەنچمۇ قىل، كەلگۈسى بالا ـ قازادىنمۇ قورق، ئېھتىيات قىلىشنى ھەرگىز ئۇنتۇما، دېمەكچى ئىدى. ئۇستاز شاھابىددىن ئىسپى ـ جاپى ئەھمەد يەسسەۋى ۋە ئۇنىڭ تەڭتۇشلىرىغا بىردىن خورازنى تۇتقۇزدى ۋە «ھېچكىم كۆرمەيدىغان يەردە بوغۇزلاپ كېلىڭلار» دېدى. باشقىلار بىردەمدىلا بوغۇزلاپ كېلىشتى، ئەھمەد يەسسەۋى بىر چاغدا قوللىرى تىترىگەن، كۆزىدە لىقمۇلىق ياش ھالدا قايتىپ كەلدى ۋە: «ئۆزۈر ئۇستاز، مەن ھەممە جايدىن بىر ئۆتكۇر نەرسىنى ھېس قىلدىم، ھېچكىم كۆرمەيدىغان يەرنى تاپالمىدىم» دېدى بوغۇلۇپ، خىرقىراپ. ئۇستاز ياش ئەھمەدنىڭ ۋىلىلىكىگە تەن بېرىپ دۇئا قىلىپ ئۆزىمۇ يىغلاپ سالدى (مىرئەھمەد مىرخالدار ئوغلىنىڭ «خوجا ئەھمەد يەسسەۋى» ناملىق رىسالىسى، چىمكەنت 1992 ـ يىل).

ئىدىيە ـ ئېتىقاد ساغلام بولىدىكەن، ئىشەنچمۇ، قورقۇنچمۇ بولىدۇ، كىشىلەرنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىنى ئۆلچەمگە سېلىپ تۇرىدىغان قائىدە ـ مىزان بولىدۇ. ھەق ـ ناھەق، ياخشى ـ يامان ئىشلارغا بېرىلىدىغان ئەجرىمۇ، جازاسىمۇ ئېنىق ئايرىلغان

بولىدۇ. مۇنداق بولمايدىكەن، ئۇ ساپ بولالمايدۇ. ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىمۇ سادىقلىق، ئۆزىنى بېغىشلاش روھى يوق ھېسابتا بولىدۇ. نەتىجىدە، قورقمىسىمۇ بولىدىغان ئىشلاردىن ئوڭاي ئۈركۈيدۇ. خىزمەتكە كېچىكىپ قېلىش، ئىشتىن ئايرىلىپ قېلىش، باشلىقىنىڭ تەنبىھىگە ئۇچراش، سۆيگىنىدىن ئايرىلىپ كېتىش... دېگەندەك ئەڭ ئادەتتىكى داۋالغۇشلاردىن ئەنسىرەپ يۈرىكى سۇ، چىرايى زەپىرانىدەك سارغىيىپ ئۆتىدۇ. ئەمما، ناھەقچىلىك ئۇستىدىن شىكايەت قىلىشقا پېتىنالمايدۇ، بۇزۇقچىلىققا قارشى تۇرالمايدۇ، مەسئۇلىيەت روھى ئۆلۈك بولىدۇ. ئۆزىنىڭ تاماق قاچىسىغا دەز كەتمىسىلا ئوڭايلىقچە ئەتراپىدىكى ئۆزگىرىش، بۇرۇلۇشلارغا نەزەر ـ كۆزىنى سېلىپ قويمايدۇ. ھەممىسى ئۆزلىرى ئۈچۈنلا ياشايدۇ. توپتا ئورتاق غايە بولمايدۇ، بار بولغان غايە، نىشانىنى قوغداش ئېڭىنىڭمۇ تايىنى قالمايدۇ. بۇلار ئىنسانىي غايىلەرنى رەت قىلىشقا كۈچىنىڭ بارىچە ئۇرۇنىدۇ، ھاياتلىقتا يۈكسەك، قورقىدىغان، ئەيمىنىدىغان نەرسە يوق، دەپ قارايدۇ. بارلىق ئەخلاق، ئادەت رامكىلىرىدىن قۇتۇلۇشنى ئىزدەيدۇ. ئاتا ـ بوۋىلىرى رىئايە قىلىپ كەلگەن ئادەتلەر بۇلارغا كىشەن، زەنجىر، توساق تۈيۈلىدۇ. ئىلىمىنىڭمۇ، ئىلىم ئەھلىنىڭمۇ تۇراقلىق مەيدانى قالمايدۇ. ھەممىسى قۇمدەك چېچىلغاق، توزغاقتەك توزۇغاق، تېزەكتەك سېسىغاق...

سىز بۈگۈنكى ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدىكى ئاتا ـ بالىنىڭ ئارىسىدىكى چۈشىنىش بوشلۇقىنىڭ قانچىلىك چوڭىيىپ كەتكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالامسىز؟ ئاتا ـ ئانىسىدىن رەنجىپ قاقشىمايدىغان قانچە بالىنى ئۇچراتتىڭىز؟ رەنجىش سەۋەبلىرى ئۇستىدە باش قاتۇرۇپ مۇلاھىزە قىلىپ باقتىڭىزمۇ؟ ھەدىسىلا تۇرمۇشىمىزغا ئارىلىشىۋالىدۇ، كەچ قالدىڭ، ھاراق، تاماكىغا يولىما، چاچنى مۇنچىۋالا ئۆستۈرۈۋالما، كىيىم دېگەننى

تۇزۇكرەك كىيسەك بولمامدۇ، دەپ باش ئاغرىتمىدۇ ... ئۇلارنىڭ زارلىشىدا يۇقىرىقى سەۋەبلەردىن بۆلەك يەنە قانچىلىك تىلغا ئالغۇدەك سەۋەبلەرنىڭ بارلىقىنى بىلمىسىز؟ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تىرىشىپ ئۆگىنىش ھەققىدىكى تەلەپلىرىدىنمۇ زارلاپ، ئۆيدىن يامانلايدىغان بالىلارنىمۇ تولا ئۇچرىتىدىغان بولۇپ قالدۇق. بىزلەر ئاتا ـ ئانىلىرىمىزنىڭ ئەدەپ ـ تەنبىھىگە ئۇچراشتىن ئەندىشە قىلىپراق چوڭ بولغان بولساق، بۈگۈنكى ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىنىڭ تەنبىھىگە، تاپا ـ تەنىسىگە قالمىغىنىغا خۇش. ياقۇپبەگنىڭ قارا قولىدا شەپقەتسىزلەرچە ئۆلتۈرۈلگەن خوتەن پادىشاھى ھەببۇللا مۇپتى ھاجى ھارام نەرسە گېپىمدىن ئۆتۈپ، ئاللا پاكلىققا خاس قىلىپ، ئەزىز بىلىپ ياراتقان تېنىمنى چىرىتىۋەتمىگەي، ئەقلىمنى كاردىن چىقارمىغاي، دەپ نەگە بارسا چۆگۈنده سۇ، داستىخىنىدا ئوزۇق كۆتۈرۈپ يۈرگەنىكەن. ھەتتا باشقىلار پەرھىزكار، ئېھتىياتچان، تەقۋا ئادەم، دەپ تولىمۇ ھۆرمەت قىلىدىغان، ھەممىگە پىشۋا ئاقسۇلۇق ھادى خەلپەمنىڭ ئۆيىگە بارغىنىدىمۇ: «ئۆزى پېشانىسىدىن تەر چىقىرىپ، كەتمەن چېپىپ ھوسۇلىنى يېمەيدىكەن، ھادى خەلپەم ئۆزى ئۆشرە ـ زاكات بېرىشى ۋاجىپ ۋە زۆرۈر كىشى تۇرۇقلۇق، ھەرقانداق ئادەم نەزىر، ئۆشرە ـ زاكات، دەپ بىرەر نەرسە ئەكىلىپ بەرسە، شۇنى ئاشخانىلىرىغا سەرپ قىلىدىكەن» دەپ ئۇنىڭ چېيىنمۇ ئىچكىلى، ئېغىزىغا لوقما سالغىلى ئۇنىمىغانىكەن (مۇللا مۇسا سايرامى «تارىخىي ئەمىنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىل ئاۋغۇست 2 ـ نەشرى). بىزلەر تاماقنىڭ كىمنىڭ قولىدىن، قانداق ھالەتتە، قانداق خۇرۇچلار سېلىنىپ تەييارلىنىشى بىلەن پەرۋايىمىز پەلەك، ئىشىمىز بۆلەك ھالدا قاچىغا دۇم چۈشكەن. بىزلەر ئۇچۇن قورساق تويسىلا بولغىنى بىلەن بەزىلەر ئۇچۇن نېمىدە، كىمنىڭ قولىدىن، قانداق چىققان تاماقنى، قانداق يېيىشمۇ ئىنتايىن

مۇھىم ئىدى. بايقىماي يېيىش ئەقىلىنمۇ، تەننىمۇ، روھىنمۇ، ئىمانىنمۇ كاردىن چىقىرىدۇ. ئۆز روھىغا ۋە تېنىگە سەگەك مۇئامىلە قىلالايدىغانلار ئۇچۇن بىر نەپەسمۇ مۇئەييەن بەدەلگە ئايلىنىدۇ، ئىگىسىنى تىنىمسىز سوتلاپ تۇرىدۇ. دېمەككى، يامانلىقتىن، زاۋاللىقتىن قورقۇش تۇيغۇسى ئۇلارنىڭ ئىش - ئەمەلگە ھەردەم ئويغاتقۇچ سىگنال بېرىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەربىر ئىشىدىن بەربىكەت، سۆزىدىن گۈزەللىك، ئىھتىيات، چېھرىدىن نۇر كەتمەيدۇ. غاپىللارلا ھېچ نەرسىدىن تەپتارتمايدۇ. چوڭلاردىنمۇ، قائىدە - مۇراسىملاردىنمۇ، دىندىنمۇ، پەندىنمۇ ئەيمەنمەيدۇ. باشقىلار تېنىنى يۆگەش، روھىيىتىنى پاك تۇتۇش ئۇچۇن كىيىنىسە ئۇلار زىننەتلىرىنى كۆز - كۆز قىلىش، ئاشكارىلاش، باشقىلارنى قارىتقۇزۇش ئۇچۇن كىيىندۇ. باشقىلار قورسىقىنى توقلاش ئۇچۇن يەپ - ئىچسە ئۇلار ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش، كەيپ - ساپا ئۈچۇن ئىچىدۇ، چېكىدۇ. ئادەمدىن ئىمان كۆتۈرۈلسە مانا مۇشۇنداق ۋاستە مەقسەتكە ئايلىنىدۇ. كىشىلەر ئارا چىن مۇھەببەت، ئادەمگەرچىلىك ئۆلىدۇ. ھەممەيلەن ئالدىرايدۇ، ئەمما يېتەلمەيدۇ. كوچىلار مىڭ - مىڭ، ئەمما غېرىبلىق ئۇنسىز داۋاملىشىدۇ. مۇھەببەت پەلسەپىلىرى ئالەمنى بىر ئالىدۇ، ئەمما ۋاپا - ھايا يوقاپ كېتىدۇ. ھايادىن، ۋاپادىن مۇستەسنا مۇھەببەتنىڭ بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. كىشىلەر بىرەر نەرسىدىن قورقۇپ، تەپتارتىپ قالمايدۇ، ئەمما جىگىرى بار بىرەر ئادەمنى تاپماقمۇ شۇقەدەر مۇشكۇللىشىپ كېتىدۇ...

قورقۇش تۇيغۇسى ئۇنچۇالا خەتەرلىك نەرسە ئەمەس. ئۇ ئىنساندا كەم بولسا ئەسلا بولمايدىغان خاسىيەتلىك قوڭغۇراق بىلەن باراۋەر. كىشىنى پات - پات سەگىتىپ تۇرىدىغان قوڭغۇراقنىڭ بولماسلىقى كىشىنى ئاسانلا غەپلەتكە پاتۇرۇۋېتىدۇ. قەلبىدە قورقۇش، ئەندىشە قىلىش، تەپتارتىش

هېسسىياتى ئۆلكەنلەر دەل ئەقىدە - ئېتىقادى ئۆلكەنلەردۇر. ھەددىدىن زىيادە قورقۇنچاقلىق ئادەمنى پەس، خار - زەبۇن قىلىۋېتىدۇ، ھېچنېمىدىن قورقماسلىق، ئەيمەنمەسلىك بولسا ئادەمنى ئۆكتەم، زوراۋان، تەلۈگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. ئالدىنقىلىرى قۇرتتەك ياۋاش - يۇمشاق ياشاپ، جىمجىت ئۆلۈپ تۇگەيدۇ. كېيىنكىلىرى بولسا ئۆزىنىمۇ، ئۆزگىنىمۇ ۋەيران قىلىدىغان كۆندۈرۈلمىگەن ئېشەككە ئوخشاپ قالىدۇ. ۋاقتى كەلگەندىمۇ قورقۇپ، تىترەپ قالمايدىغان يۈرەكنىك جىلغىدىكى تاشتىن قىلچە پەرقى يوق.

ۋەھالەنكى، بىز ئەيىبتىنمۇ، غەيىبتىنمۇ، دادىسىدىنمۇ، ئانىسىدىنمۇ، مۇئەللىم - ئۇستازىدىنمۇ، قانۇندىنمۇ، ئەخلاقتىنمۇ تەپتارتىپ قالمايدىغان بىر توپ «ئەپتى تاش، يۇمشاق باش»لارنىك ئارىسىدا ياشاۋاتىمىز، شۇلارغا ئوخشاۋاتىمىز. كۆرگۈلۈكسىز نېمە بولاركىن؟

2005 - يىل 28 - ئاپرېل، قاراقاش - ياۋا.

سۆيان باسسى راستلا هاجەتەۋ

يېقىنقى بىرنەچچە يىل مابەينىدە كىشىلىرىمىز ئارىسىدا، مەتبۇئات، تەشۋىقات ۋاستىلىرىدە مەۋجۇتلۇق ھالىتىمىز ۋە ئۇنىڭ ئەتىكى تەقدىرى ھەققىدە ئاز بولمىغان بەس - مۇنازىرىلەر بولۇپ ئۆتتى. بۇنى قارىقويۇق تاپا - تەنە، ئاھانەت ۋەياكى پالان - پۇستان بىرنېمە دېگۈچىلەرمۇ، قوللىغۇچىلارمۇ بولدى. ئەمما، زادى ئېتىراپ قىلمىساق بولمايدىغان بىر يېرى شۇكى، ئىنكاسلارنىڭ بولۇشى ئەمەلىيەتىمىزدە شۇ خىلدىكى مەسىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن دېرەك بېرىدۇ ۋەياكى باشقىلار نورمال ئىش دەپ قارىغان ھادىسىلەرنى مەسىلىگە باشقىچە بىر دەرىجىدە كۆزدە قارايدىغان، ئادەتلەنگەن تەپەككۇرنى بۇزۇپ تاشلاشقا ئامراق «ئېقىمغا قارشى قەھرىمان»لارنىڭ مەسىلە، كېسەللىك، چاتاق، دەپ قارىغانلىقىدىندۇر. نېمىلا بولمىسۇن، مەۋجۇتلۇق ھەققىدىكى ھەرقانداق بىر پىكىرنىڭ بولۇشى ئۆزىگە ۋە قوۋمىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان، تۇرمۇشتىن تاكامۇل ئىزدەيدىغانلارنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئەمما، ئوتتۇرىغا چىققان ھەرقانداق بىر پىكىر - ئىنكاسنىڭ مەدەنىيىتىمىز ۋە روھىيىتىمىزنىڭ يۇكسىلىشى، تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولۇشى ناتايىن. بىزنىڭ مەدەنىيەت ئاسمىنىمىزدا تولىمۇ تار، بىر تەرەپلىمە قىممەت قارىشىنىڭ تۇرتكىسىدە

قىزىققان ھاياجان بىلەن مەيدانغا چىققان «ئەخلەت ئىدىيە»لەرمۇ ساماندەك. ئېگىمىزدىكى، يۇزلىنىشىمىزدىكى، تۇرمۇشىمىزدىكى ناتوغرا ئىدىيە، چىركىن قىممەت قاراشلىرىنى ۋاقىتىدا تازىلاپ ساغلام ئەقىدە تۇرغۇزۇش يېپىېگى تۇغۇم بىلەن باراۋەردۇر. سودىدىكى، كەسىپتىكى، سەپەردىكى بىر خاتالىق كىشىنى مۇئەييەن پايدا - ئىقتىسادتىن، كۆچتىن مەھرۇم قىلىشى مۇمكىن. ئەمما، ئىنسانىنىڭ بارلىق ھەرىكەت - پائالىيىتىگە قوماندانلىق قىلىدىغان ئىدىيە - ئاڭدىكى ئازراقلا خاتالىق بولسا كىشىنى بىر ئۆمۈر سەرسان - سەرگەردان، خانۇ ۋەيران قىلىشى مۇمكىن. بىر قۇۋمنىڭ ئومۇمىي ئىدىئولوگىيىسىدىكى بىنورمال يۇزلىنىش بولسا سۆزلەپ تۈگەتكۈسىز يوقىتىشلارغا ئېلىپ بېرىشمۇ مۇمكىن. شۇڭا مېنىڭچە بىر مىللەتنىڭ ئىدىيە - ئەقىدىسىدىكى خاتا، ئازغۇن قاراش - تونۇشلارنى تازىلاش ھەممىدىن بالدۇر، ھەممىدىن چىڭ تۇتۇپ ئىشلىنىشتى كېرەك. ناخشىنى بۈگۈن بولمىسا ئەتە ئېيتىش تامامەن مۇمكىن. ساغلام قاراش بولغاندىلا كلاسسىك ئەدەبىياتنىمۇ، مۇقامنىمۇ تېخىمۇ ياخشى تەنقىق قىلغىلى بولىدۇ. پاكىز ئېتىقاد مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرىدۇ، شۇنداقلا ئۇنى چىرىشتىن ساقلاپ قالالايدۇ.

«جىنسىيەت» ئىلمى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان ۋە ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ روھىي ھالىتىدە كۈچلۈك تېگىرقاش، شۇنداقلا تەسۈرلەش قىيىن بولغان مۇرەككەپ تۈيغۇ ئويغىتىۋاتقان بەزى مەسىلىلەر ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىش شۇ خىلدىكى زۆرۈرىيەتلەر ئىچىدىكى مۇھىم تەقەززادۇر.

جىنسىيەت ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە يات نەرسە ئەمەس، تېخى يېقىنىدىلا بايقىغان نەرسە تېخىمۇ ئەمەس. ئۇ ئىنسان يارىتىلغان دەقىقىدىن باشلاپلا ئۇنىڭ ئەزايى - تېنى، روھىيىتى بىلەن مەھكەم جىپسىلاش ھالەتتە بارلىققا كەلگەن. پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ بۈگۈنىنى مەلۇم مەنىدە جىنسىيەتتىن ئىبارەت بۇ ۋاستىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئەمما، ئۇ بىردىنبىر

ۋاستە ئەمەس، بەلكى ئىنسانىڭ پۈتۈنسۈرۈك ۋۇجۇد - كالامىدىكى تولىمۇ كىچىك بىرلىك. ئەمما، ئۇنىڭ تارتىش كۈچى، ئىنسان نەزىرىدىكى مۇقەددەسلىك ئورنى كۆپ ھاللاردا ئىنسانىيلىقنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە ماھىيىتىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇ باشتىن تارتىپلا ئىنسان جەزمەن مەخپىي تۇتۇشى كېرەك بولغان ئۇياتلىق، نومۇسلۇق يەر قاتاردا مەيدانغا كەلدى، بىر ئامالار بىلەن يوگەلدى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن ئەخلاق مىزانلىرى، ھايا - ئۆلچەملەر شەكىللەندى. بىز تارىخنىڭ ئۇزاق قاتلىرىغا قاراپ باقىدىغان بولساق، ھەتتا ئىنسانىيەتنىڭ جىنسقا تۇنۇش، چوقۇنۇش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكىنىنىمۇ بايقايمىز. جىنسىيەتكە قاناداق مۇئامىلە قىلىش، كىشىلىك مۇناسىۋەت، ئىجتىمائىي يوسۇن - قائىدىلەردىكى ئۇنىڭ رولى، ئورنى، قىممىتىگە قاناداق مۇئامىلە قىلىش، ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىش ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار بەزى مەسىلىلەرنى قانداق ھەل قىلىش پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيەت - تارىخ تەرەققىياتىدا ئىزچىل كۆرۈلگەن، ساقلانغان، دەتالاش پەيدا قىلغان، ئەمما ئىزچىل ھەل بولماي كېلىۋاتقان مەسىلە. نوھىنىڭ قوۋمى ئەخلاقىي بۇزۇقچىلىق تۈپەيلى توپانغا غەرق بولۇپ كەتتى. لۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ قوۋمى ئومۇمىيۈزلۈك بەچچىۋاز بولۇپ كەتكەچكە، تاش ياغدۇرۇلۇپ ھالاك قىلىندى. ئىپتىدائىي ئادەملەر چېغىدا دەرەخنىڭ يوپۇرماقلىرى بىلەن بولسىمۇ ئۇنى ياپتى. قەبىلىلەر ئاساسىدا ئۇيۇشقان جامائە ئۆز ئۇرۇقداشلىرىدىن بىلەن تويلاشتى، يەنى بىر ئائىلە ئەزالىرى ئۆزئارا جىنسىي ئالاقىنى مۇڭاپىق كۆردى. ھەتتا دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن ئانىسى بالىسىغا خوتۇنلۇققا قالدى. بىر ئائىلىدىكى ئۇچ - تۆت ئوغۇل بىر ئايالنى ئورتاق خوتۇن قىلىشتى. مانى دىنى بۇنداق نىكاھنى چەكلىدى. ئەمما، مەزدەك بۇنىڭغا قارشى: «ئىنسانلار تۇغۇلۇشىدىنلا باراۋەر، مال - دۇنيا، خوتۇن دېگەنلەردىنمۇ

كىشىلەر ئورتاق ھەمشىرىك بولۇپ پايدىلىنىشى كېرەك»
دېگەننى تەشەببۇس قىلدى. بۇددىزم دۇنيانىڭ بارلىق ھاۋايى ـ
ھەۋەسلىرىنى كىشىنىڭ تېنى، روھىيىتىنى چىرىتكۈچى زەھەر
قاتاردا كۆردى ۋە تەركىدۇنيالىق، زاھىتلىقنى، جاپانى
بىردىنبىر يول قىلىپ تاللىۋالدى، جىنسىيەتنى قەتئىي بەنت
قىلىپ تاشلىدى، ئائىلە، ئايالالار ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي
تەڭپۇڭلۇقىغا كۆزنى يۇمۇپ ئارقىسىنى قىلىۋالدى. ئەمما،
رايىش بۇددىزم ئاساسىدا شەكىللەنگەن بۇددا مەدەنىيىتى ـ
سەنئىتى پۈتكۈل جەمئىيەتنى يالڭاچ رەسىم ۋە بۇتلارغا
كۆمۈۋەتتى. ئۇلار ماھىيەتتە جىمجىت ئولتۇرۇپ جىنسىيەتنى
خىيال قىلىۋاتقان زاھىتلارغا بەكرەك ئوخشاپ قالدى.
خرىستىئان دىنى گەرچە ئائىلە، نىكاھ، ئەخلاق جەھەتلەردە
جاھالەتكە پاتقان ئىنسانىيەتنى يېڭى بىر ئالەم ئېقىمى ساھەسىگە
باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كېيىنچە كىشىلەرنىڭ ئۆز خىيالى
بويىچە توقۇغان ئەپسانە ـ رىۋايەت، يازمىلىرى بىلەن
ئەبجەشلىشىپ راست ـ يالغىنىنى بىلگىلى بولمىغۇدەك
دەرىجىدە غۇۋالىشىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە مەسىلىلەرگە
تۇتقان پوزىتسىيەسىدىكى ھەددىدىن زىيادە ئەۋرىشىم ـ
يۇمشاقلىق ئۇنى خرىستىئان دۇنياسى ئۇلۇغلايدىغان، ئەمما
ئازراقمۇ ئەمەل قىلمايدىغان دەستۇر پېچقا ئايلاندۇرۇپ قويدى.
جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىسى تايانچ تۇۋرۇكسىز
قالدى، ئەخلاق بۇزۇلدى. ئىنسانىيەت يەنە بىر قېتىملىق جاھالەت
ۋە ئازغۇنلۇق ئۆڭكۈرىگە قاپسالغان شۇ دەۋردە ئىسلام دىنى
بارلىققا كەلدى. ئۇ جەمئىيەتنى ئەخلاق ـ ئېتىقاد ئارقىلىق
ئىداره قىلىش، ئائىلىنىڭ مۇقەددەسلىكىنى قوغداش،
ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ئورتاق، ئادىل بىر
ئۆلچەم قوللىنىشنى كۆچلۈك تەشەببۇس قىلدى، تەشەببۇس
قىلدىلا ئەمەس، ئۇنى ھەربىر ئادەم جەزمەن ئەمەل قىلىشى

كېرەك بولغان مۇقەددەس پەرھىزگە ئايلاندۇردى، رېئاللاشتۇردى. روھىيەت ۋە جىسمانىيەتنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ساغلام، پاك، دۇرۇس بولۇشىدا ئىنسانىيەت تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان مۇكەممەللىكنىڭ لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇ تەرىقىدە جىنسىيەت ئۆزىگە يارىشا بىر مۇكەممەل تونۇش، پوزىتسىيىگە ئېرىشتى. ئۇ كەمسۇندۇرۇلمىدى، ئەمما ھەددىدىن ئېشىغا ئېنىق چەك قويۇلدى. نىكاھ جىنسىي بىرلىكىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىندى. ئۇنى يۆگەش، مەخپىي تۇتۇش قەتئىي تەلەپ قىلىندى...

ئەمما، ئىنسان يەنىلا ئۆزى بىلگىنىنى، مۇڭاپىق دەپ ئويلىغىنىنى قىلىۋەردى. تارىخ ئۆز ئېقىمىدا ئېقىۋەردى. تالاي يىللار ئاشۇنداق قورقۇش، بۇزۇش، چەكلەش، قارامىلىق، گاڭگىراش، قىزىقىش، تەلۇلىك ئىچىدە ئۆتۈپ بۇگۈنگە ئۇلاشتى ...

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇقىدا ئۆز ئىچكى نىزالىرى بىلەن قېتىلىپ ـ سوقۇلۇپ ئۆتكەن بىزلەرمۇ جاھاننىڭ بۇ قىسمەتلىرىدىن خالىي قالمىدۇق. بىزمۇ تېپىك يەرلىك مەدەنىيەت ھەقدارى ۋە باشتىن ـ ئاخىر باشقىلارنىڭ ئىدىيە ـ مەپكۇرىسىغا خېرىدارلىق قىلىپ ئۆزىمىزنى شادلاندۇرۇشتەك ئىككىلەمچى سالاھىيىتىمىز بىلەن جىنسىيەتكە باغلانغان نۇرغۇن كەچمىش ـ تەجرىبىلەرنىڭ ئىجراچىلىرى بولدۇق. بولۇپمۇ بۇ ھەقتىكى مەدەنىيەت ئۇچۇرى بىزدە باشقا ئەل مىللەتلەرگە قارىغاندا ئالاھىدە كۆپ، قويۇق بولۇپ كەلدى. زور قىرغىندىن ئېشىپ قالغان ئەڭ ئاخىرقى بىر بالا بۆرە بىلەن جۇپلەشتى ... ئوغۇزخان دەرەخ كاۋىكىدىنمۇ خوتۇن تاپتى ... بىر ساھىبجامالغا پۇتۇنسۇرۇك بىر ئەلنىڭ تەقدىرىنى تەمتىرىمەستىن تېگىشىشكە تەييار تۇرىدىغان ئىشقۇاز سەركەردىلەر، ئۇيغۇر خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىدىكى مۇھەببەت، يار ئوبرازلىرى ۋە روھىي تەقەززالىقلار... ھەقىقەتەنمۇ كۆپ

بولدى. مۇھەممەد باغراش: «پرومېتى مۇنداق دەيدۇ: پەخەس بولۇڭلار، ئادەملەر»[1] ناملىق بەدئىي مۇلاھىزىسىدە بۇ ھەقتە خېلى ئىنچىكە تەھلىللەرنى ئېلىپ بارغان.

بىزنىڭ مەقسىتىمىز ئۇيغۇر ئەل مەدەنىيىتى (فولكلور)دە ساقلىنىۋاتقان جىنسىيەتكە دائىر قاراش، ئادەت، قىلىق ۋە تونۇشلارنى تەھلىل، تەتقىق قىلىش ئەمەس. تەتقىق قىلىدىغان بولساق نەچچە تومۇق قامۇس چىقىرىۋېتىشىمىزمۇ مۇمكىن. ئايانماي شۇنداق ئېيتالايمىزكى، ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ھاياجىنى ئۇرغۇپ، پارتلاپ تۇرىدىغان ئىشقۇازغا بەكرەك ئوخشايدۇ. ئەگەر ئۇنى ئەقىدە ـ ئېتىقاد، ئار ـ نومۇس زەنجىرى ھەر مىنۇت سىلكىپ، كىشەنلەپ تۇرمىسا ئۇ ئالەمنى مالەم قىلۋېتىشىمۇ مۇمكىن. بىز بۇ ھەقتە شۇنچىلىكلا دەپ قويىمىز. ئۆتمۈشتىكى قاراش، ئادەت، قىلمىش ـ ئەتمىشلەر شۇنداق بوپتىكەن. ئۇلارنىڭ ئىككى دۇنيالىق كۆرگۈلۈكى ھەقدادىغا يەتكەن بولۇشى مۇمكىن، يەتمىگەن بولسا بۇنىڭدىن كېيىن يېتىدۇ. ئۇلار ھەققىدە قاينىاپ، سۆزلەپ بەت بويىاش ئەھمىيەتسىز ھاياجان ۋە ئەقىل، قەغەز، ۋاقىت ئىسراپچىلىقى پەيدا قىلىدۇ. ئەمما، ئاشۇلارنىڭ قالدۇقاتلىرى، ئۇنىڭ بۈگۈنكى ئىپادىسى، يۈزلىنىشى، ئۇلار پەيدا قىلىدىغان، قىلىۋاتقان ياخشى ـ ياماننى ئاقىۋەتلەر ھەققىدە بىرەر قۇر پاراڭ سوقۇشنىڭ ئاز ـ تولا ئەھمىيىتى بولۇشى مۇمكىن. بۇ بىزنى بۇ ئاسىتە پايدا ـ زىيانغا ئۇچراشتۇرىدىغان نەق رېئاللىق.

راستىنى ئېيتسام، مېنىڭ بۇ ھەقتە، يەنە كېلىپ ئاشكارا مەتبۇئات يۈزىدە بىرەر نەرسە دېگۈم زادىلا يوق ئىدى. لېكىن، ئاخىر قولۇمغا قەلەم ئېلىشقا مەجبۇر بولدۇم. ئەپۇسىنى تىلەيمەن.

مۇھاكىمىنىڭ قوزغىلىشىغا مۇنداق ئىشلار سەۋەب بولدى.

① «تارىم» ژۇرنىلى 1998 ـ يىللىق 12 ـ ، 1999 ـ يىللىق 2 ـ سانى.

(1) جەمئىيەت ۋە ئۇنىڭدىكى جىنسىيەتكە باغلانغان تۈمەن مىڭ خىل ھادىسىلەر. (2) كىشىلەرنىڭ جىنسىيەتكە بولغان تونۇشنىڭ غۇۋالىقى، قاتماللىقى، بىر تەرەپلىمە، زىددىيەتچان بولۇشى. ھەتتا ئۇنىڭغا چېقىلىشتىن ئەيمىنىپ ياكى بۇ تېمىغا چېقىلىشتا ئۆلچەمسىز، خالىغانچە ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشى. (3) ياشلار، يېتىلىۋاتقان ئۆسمۈرلەرنىڭ جىنسىيەت ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلىلەر ئالدىدا ئىزاھاتسىز، يۈگەنسىز تەمتىرىشى، گاڭگىرىشى، بۇ مەسىلىگە ئاڭسىز، ئۆز مەيلىچە مۇئامىلە قىلىشى. (4) ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىزنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان ئىنكاسى. (5) يات مەدەنىيەت، ئىدىيىلەر ئالدىدىكى تۇرمۇش، قىممەت قارىشىمىزنىڭ بىچارە شۇمشىيىشى. (6) ئارىمىزدا بارغانسېرى ئەدەپ باش كۆتۈرۈۋاتقان يېڭىچە قاراش، تەشەببۇس، يۈزلىنىشلەر...

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن ئەھۋاللار گەرچە ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما يېقىنقى ئون نەچچە يىل مابەينىدە ناھايىتىمۇ تېز تەرەققىي قىلدى، زور ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى. جىنسىيەتنى ئېچىشقا بولمايدۇ، دەپ قاراپ كەلگەن خەلقىمىز بۇ ھەقتىكى ئەقىدە ـ ئېتىقادىنىڭ نەلەرگىدۇر سۈپۈرۈلۈپ تاشلانغىنىنى بىلىپ، ئۆزلىرىنى ئوڭشاپ بولغىچە ئۇ ئېچىلىپ بولدى. بەلگىلىك ئەخلاق ۋە ئەركان رامكىلىرىنىڭ ئىچىدە ھايا پەردىلىرى بىلەن مەخپىي ئىپادىلىنىپ كەلگەن بۇ «زەنجىرلەنگەن پرومېتى»نىڭ باغلىقى كۈنسېرى بوشاپ كەتتى. بىز ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىزنى ۋە ھۆرمەتلىك يازغۇچىلىرىمىزنى بۇ ھەقتە دادىل يول بېسىپ جىنسىيەت ھەقىقىدىكى پاراڭ ۋە تەسۋىرلەرنىڭ ئېچىلىشىغا يېتەرلىك تۆھپە قاتتى، دېيەلەيمىز.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىنكى ئەدەبىيات ـ سەنئىتىمىزدە مودا بولغان شوئارۋاز چاقىرىقىنىڭ بىرى

«چەكلەنگەن تېمىلارغا بۆسۈپ كىرىش»تۇر. بۇ شۇئار ئاپەتلىك يىللاردىكى ئەدەبىياتنىڭ سىياسىلاشتۇرۇلۇشى، شۇئارلاشتۇرۇلۇشى ۋە شەخسىنىڭ ئىرادىسى بويىچە سىنىپىيلاشتۇرۇلۇشىغا قارشى ئېيتىلغان بولۇپ، ئۇ ئەدەبىياتىمىزدىكى شۇ مەزگىللەردە چەكلەنگەن تېمىلارغا ئەركىن، دادىل يۈرۈش قىلىپ تۇرمۇشنى تېخىمۇ زور بەدىئىي يۈكسەكلىكتە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىش ئارزۇسى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىقانىدى. ئەمما، ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، تەگ - تېگىدىن ئېيتقاندا، ئۇ مۇھەببەت تېمىلىرىغا بۆسۈپ كىرىشنىڭ باشقىچە ئاتىلىشىدىن بۆلەك نەرسە ئەمەستەك تۇس ئالدى. ھەقىقەتەنمۇ، ئىنسانغا بەخش ئېتىلگەن بۇ ئالىيجاناب مەنىۋى نېمەت ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىن بىر مەزگىل قوغلانغان ۋە «سېرىق»، «شەھۋانىي»، «بۇزۇقچىلىق» نامىدا ئەيىبلەنگەنىدى. مۇھەببەت تېمىلىرىغا بېغىشلانغان ھەرقانداق بىر شېئىر، ناخشا، قوشاق يازغان، ئېيتقان، شۇ ھەقتىكى ئەسەرلەرنى ئوقۇغانلارغىچە مۇشتۇمزور سىياسىنىڭ رەھىمسىز كالتەكىنىڭ قارىقۇيۇق توقماقلىشىغا ئۇچرىغانىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ، ئادەملەردىن مېھىر - شەپقەت كۆتۈرۈلۈپ، جەمئىيەتنى شەپقەتسىز سىياسىي تېررورلۇق قاپلىغان ئون يىل بولدى. ئىنسانغىلا خاس بولغان بۇ يۈكسەك تۇيغۇنى قارىلاش ئىنسانىنى قارىلاش بىلەن باراۋەر ئىدى. مۇھەببەت ئىنسانىيەتكە تەئەللۇق تۇيغۇ بولغانىكەن، ئۇ ئەدەبىياتتىمۇ ئەكس ئېتىشى تامامەن كېرەك ئىدى. ئاخىر ئەدەبىياتىمىز «مۇھەببەت»كە ئېرىشىپ ئارمىنىغا يەتتى. ئەمما، ئاردىدىن بىر مەزگىل ئۆتمەيلا ئەخلاق، ھايا سۈيى بىلەن سۇغىرىلىپ كەلگەن مۇھەببەتتىن ئىبارەت بۇ تېمىنىڭ ئۆزىدىنمۇ يەنە چەكلەنگەن تېمىلار بايقىلىپ قالدى. يازغۇچىلىرىمىز ئەدەبىياتتىكى چەكلەنگەن تېمىلارغىلا ئەمەس، رېئال تۇرمۇش ۋە مۇقەددەس ئېتىقادىمىزدىكى چەكلەنگەن

تەملارغىمۇ دادىل بۆسۈپ كىرىشنى ئىستەيدىغان بولدى. ئىنسان ھەقىقەتەنمۇ قانائەت قىلمايدىغان مەخلۇق ئىدى. جىنسىيەت ئەدەبىياتىمىزدا ئاپئاشكارا ئەكس ئېتىشكە باشلىدى. قىلچە زۆرۈرىيىتى بولمىغان، ئېستېتىك ئۆلچەملەرگىمۇ توشمايدىغان بەزىبىر تەپسىلاتلارنى ئەتەي تەپسىلىي، زىغىرلاپ يېزىش خېلىلا ئەۋج ئېلىپ قالدى. «بەزى يازغۇچىلىرىمىز قەھرىمانلارنىڭ قانداق سۆيۈشكەنلىكى، كۈسارغا قانداق قول ئۇزاتقانلىقى، قانداق ئاۋازلارنىڭ چىققانلىقى، تەمىنىڭ قانداقلىقى»[1]، كۆكسىنىڭ قانداقلىقى، ئاياللارغا قانداق ئۇرۇلغانلىقى، چاتىقىنىڭ كېرىلىشى، قانداق نەپەسلىنىشى، قانداق تىپىرلاپ، قانداق جىم بولۇشلىرىغىچە تەپسىلىي، زوق ـ ھاياجان بىلەن يازىدىغان بولۇۋېلىشتى. ھەتتا بەزى يازغۇچى ـ شائىرلىرىمىز بۇزۇقچىلىق، رەسۋالىق، جالاپ، شەرمەندىلىكلەرنى بىر ئامالدار بىلەن ئاقلاپ چىقىشتى، ئۆز پېرسونا‌ژلىرىنىڭ تۇرمۇش، ھاياتقا بولغان قارىشىدىكى چۈشكۈن، مادارا‌چىلىقنى زوق ـ شوق بىلەن كۆيلىگەن بولۇشتى. ئۇلارچە ئىنسانىنىڭ ھېسسىياتى تۆپ نېگىزىدىن ئالغاندا رەزىللىك، ياۋۇزلۇققا سېزىك، يېقىن ئىدى. ئۇلار ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىكى بۇ خىل ئېچىپ ئىپادىلەش «دادىللىق»نى قارىتا «چىن، ھەقىقىي ئىنسان ھېسسىياتىنىڭ پەردازلانمىغان ئىپادىلىنىشى» دەپ پەتىۋا بېرىشتى. بىز 90 ـ يىللاردىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن پېرسونا‌ژلىرىمىزنىڭ دۇنيا قارىشى، بولۇپمۇ ئەخلاق، ئىپپەت مەسىلىلىرىگە بولغان پوزىتسىيىسىدىن كىشىنى ھاياجانغا سالمىغان كەسكىن جان پىدالىقنى كۆپ ئۇچرىتالمايمىز. ئەمما، بۇزۇقچىلىقنى يەتكىچە قىلىپ بولۇپ ئارقىدىنلا ئۇنى ئاقلاشقا چۈشمىغان ئەقىدىسىز ماڭقۇرتلارنى كۆپلەپ ئۇچرىتىمىز. 80 ـ يىللاردىكى ئەدەبىيات

① ئابلەت ئابدۇرېشىت بەرقى: «كۆز ئىچىدىكى كۆز، سۆز ئىچىدىكى سۆز»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىل 7 ـ ئاي نەشرى 373 ـ بەت.

بىلەن 90 - يىللاردىن كېيىنكى ئەدەبىياتىمىزدىكى مۇھەببەت تەسۋىرلىرىگە قارىساقلا مۇھەببەتنى ئىپادىلەشكە بولغان ئەستايىدىللىق، جەريان تەپسىلاتچىلىقى ۋە ھەۋەس - زوقمەنلىكنىڭ قانچىلىك دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكىنى ئېنىق ھېس قىلىپ يېتىش مۇمكىن. ھەتتا بەزى ئەسەرلەر شەھۋانىي ئەسەرلەرگە ئايلىنىپ قالايلا دېدى. بۇ ھال كېيىنچە كىنو - تىياتىر ساھەسىگە ئىنتايىن تېزلىك بىلەن كىرىپ كەلدى - دە، قۇچاقلىشىش، سۆيۈشۈش، يالىڭاچ يۇيۇنۇش، ھەتتا چېكىدىن ئېشىپ جىنسىي ئالاقە ھەرىكەتلىرىگىچە تەپسىلىي ئىپادىلەش، كۆرسىتىش بۇگۈنكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ساھەسىنىڭ يېڭى يۈزلىنىش مودىسى بولۇپ قالدى. شۇغىنىسى، بىز ئاشۇ پېرسوناژلارنىڭ روھ - تەنىدىن بىر دەۋرنىڭ ئىنكاسىنى ئاڭلاپ، سېزەلىشىمىز كېرەك ئىدى. يازغۇچى بولغان ئادەم تۇرمۇشتا نېمە بولسا شۇنىڭ ھەممىسىنى شۇ پېتى تەسۋىرلەۋەرسە سەنئەتتە مەزمۇن قالمايدۇ. يازغۇچى تۇرمۇشقا جەزمەن مەلۇم بىر ئەقىدە بىلەن ياندىشىشى ۋە پېرسوناژلارنىڭ ھېس - تۇيغۇ، پائالىيىتى ئارقىلىق مەلۇم بىر توپنىڭ ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى، ئادالەت - قاباھەتنى سىزىپ بېرىشى كېرەك. كۆپىنچە سەنئەت ئەھلى «يازغۇچى رېئاللىقتا نېمە بولسا شۇنى چىنلىق بىلەن ئىپادىلىشى، مۇھاكىمە كىتابخانىنىڭ ئۆزىگە قالدۇرۇلۇشى كېرەك» دەپ قارايدۇ. ئەمما، بۇ دېگەنلىك ھەرگىزمۇ يازغۇچى قېلىپسىز، ئۆلچەمسىز، دەخلىسىز ھەرىكەت قىلسا، نېمىنى، قانداق يازغۇسى كەلسە شۇنداق يازسا بولۇۋېرىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. يازغۇچى سەنئەت بىغدىكى نېمىنى ئۇزگۈسى كەلسە ئۇزۇپ، نېمىگە ئۇسكۈسى كەلسە ئۇسسە ھەق، توغرا بولۇۋېرىدىغان تىزگىنسىز كۈچ

ئەمەس. ئۇ مەلۇم بىر مەدەنىيەت توپىغا ۋەكىللىك قىلغۇچى بولغانىكەن، شۇ توپنىڭ ئەخلاق - ئەركان، مىزان، پرىنسىپلىرىنى ئەستىن چىقارمىغان ئاساستا قەلەم تەۋرىتىشى كېرەك. جىنسىيەتنى شۇقەدەر شەھۋانىي ھېسسىيات، ئۆلچەمسىز مەۋقە بىلەن بېرىلىپ ئىپادىلەش يازغۇچىلىرىمىزدىكى تولىمۇ شاللاق كەيپىياتنى تولۇقى بىلەن ئاشكارىلاپ بەردى. مەدەنىيەت ئاسمىنىمىزدا جىنسىيەتنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېچىلىشىغا مۇئەييەن زېمىن، ئاساس ھازىرلاندى.

كېيىنكى كۇنلەردە ئەدەبىياتىمىزغا كىرىپ كەلگەن يېڭىچە تەشەببۇس، قاراشلار بىزنىڭ يازغۇچى - شائىرلىرىمىزنىڭ ئىپادىلىيەلمەي قالغان ھېسسىياتنى قاينىاپ تاشتۇرۇۋەتتى، شۇنداقلا تېخىمۇ شاللاق، ئەرزىمەس، تۇتۇرۇقسىز پاساڭلاشتۇرۇۋەتتى. چىن ھېسسىيات ۋە رېئال ئىش - پائالىيەتنىڭ ئورنىغا يوشۇرۇن ئاڭ، چۇش، باش - ئايىغى يوق خىيال، ئەھمىيەتسىز سىمۋول، ئىشارىلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى لىقمۇلۇق قاپلاپ كەتتى. يىغلاڭغۇ شېئىرىيەت ۋە ئىزدەنمە ھېكايىچىلىق نامى تامغىلانغان، ئاپتورنىمۇ چۇشىنەلمىگۈدەك دەرىجىدىكى مۇرەككەپ، سۇبيېكتىپ خىيال - تەسۋىرلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۇرسىنى نەچچە ھەسسە چۇشۇرۇۋەتتى. ئەگەر بۇ خىل يۇزلىنىشنىڭ ئەھمىيىتى، پايدىسى بولدى، دېيىشكە توغرا كەلسە ئەنئەنىدىن دادىل گۇمانلىنىش، بىر قېتىملىق ئاڭسىز تەجرىبە ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئاز - تولا قاراش - ئىدىيىلەرنى چالا - پۇلا سۇرەپ ئەكىرىش بولدى.

ئەدەبىياتىمىزدىكى بۇ خىل يۇزلىنىش رايونىمىزدا ئىسلاھات تۇرتكىسىدە مەدەنىيەتلەر ئۇچرىشىشى كەسكىنلىشىۋاتقان، تەشۋىقات ۋاستىلىرى تېز سۇرئەتتە كېڭىيىۋاتقان مەزگىلگە توغرا كەلدى. تۇرمۇشىمىزغا يات مەدەنىيەت ئېقىملىرى بەس -

بەستە كىرىپ كەلدى. ئادىل ئابدۇقادىر ئەخلاققا بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچى ئۇچ چوڭ كۈچ سۈپىتىدە سىياسى، تېخنىكا، ئۇرۇشنى تىلغا ئالىدۇ[1]. سىياسىيىنىڭ ئەخلاق پرىنسىپلىرىمىزغا ئېلىپ كەلگەن يوشۇرۇن ۋەيرانچىلىقى ھەقىقەتەنمۇ ئېغىر بولدى. ئۇلار ئاشكارا تۈستە ئىپادىلەنمىدى، ئەمما ئون يىللىق ئاپەت مەزگىلىدىكى قالايمىقان سىياسىي ھەرىكەت خەلقىمىزنى ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت پرىنسىپلىرىغا ھەددىدىن زىيادە ئېھتىياج بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان، ھەتتا ئۇنىڭ توغرىلىقىدىن گۇمانلىنىدىغان دەرىجىدە قورقۇنچاق، سەزگۈر قىلىۋەتتى. بىزدىكى ئەڭ ئېسىل ئەخلاق سەمەرىلىرىگە فېئودالىزمنىڭ قالدۇقى، كونىلىق، جاھالەت، خۇراپىيلىق تامغىلىرى بېسىلدى. ئون يىللىق سىياسىي مالىمانچىلىق بىزنىڭ ئەڭ ئېسىل مەدەنىيەت سەمەرىلىرىمىزگە قارا قالپاق كىيگۈزۈپ ئۇلارنى بولۇشىغا تىللاپ چىققان بولدى. مالىمانچىلىق ئاخىرلاشتى، ئەمما كىشىلەرنىڭ ئىدىيە ـ ئېڭىنىڭ قات ـ قېتىغا سىڭىپ كەتكەن پۈتمەس ـ تۈگىمەس گۇمان، خۇدۇكسىرەش، ئۆزىدىن ئۈركۈش كېسىلى ئاخىرلاشمىدى. قىممەت قارىشىمىزدا ناھايىتى زور بۇرۇلۇش يۈز بەردى ۋە ئەنئەنىۋى، نىكاھ، ئائىلە، قىممەت قاراشلىرى زامانىنىڭ ئارقىسىدا قالغان كونىلىق، خۇراپىيلىق دەپ ئېزىپ چۈشەندۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىكى ئېستېتىك قاراشلاردىمۇ زور ئۆزگىرىش كۆرۈلدى ـ دە، ئەنئەنىۋى قىممەت قاراشلىرىمىزدىكى تەۋەررۈك ئەخلاق ئادەتلىرىمىزنى سۆكۈش، ئۇلارغا فېئودالىزمنىڭ قالپىقىنى كىيگۈزۈپ تىللاپ، قارغاپ چىقىش، ئاتالمىش يېڭىلىق ۋە زامانىۋى مەدەنىيەتنى كۆيلەش، مەدھىيىلەش مودىغا ئايلاندى. خەلقىمىزدىكى ئەنئەنىۋى قىممەت، مەدەنىيەت قارىشىغا بولغان

① ئادىل ئابدۇقادىر «ئەخلاقنىڭ دۈشمىنى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2005 ـ يىل 3 ـ سان.

چۇشەنچە، ساداقەت، ئېتىقاد ناھايىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. تېخنىكىنى ۋاستە قىلغان تېلېۋىزور، رادىئو، گېزىت ـ ژۇرنال ۋە ئۇن ـ سىن ۋاستە ـ بۇيۇملىرى ئۇنىڭغا ئۆزگىرىشىگە مۇئەييەن ھەسسە قاتتى. ئاتا ـ بالا بىر يەردە ئولتۇرۇپ تېلېۋىزور كۆرۈشتىنمۇ ئەنسىرەيدىغان دەرىجىدىكى شەھۋانىيلىقى كۈچلۈك فىلىملەر ئېكرانىنى بىر ئالدى. ئەزەلدىن جىنسىيەتتىن ئىبارەت بۇ نەرسىگە ئېھتىياج بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كەلگەن ئاتا ـ ئانىلار نېمە قىلارىنى بىلەلمەي قېلىشتى. ئۇلار بالىلىرىنىڭ ئالدىدىلا كۆرسىتىلىۋاتقان ئىشلاردىن خىجىل بولاتتى. ئەمما، بۇنى نېمىدەپ چۈشەندۈرۈشنى ئەسلا بىلەلمەيتتى. بۇ توغرىدا گەپ ئېچىشتىن ئەيمىنەتتى. ئىككى ئىت كوچىدا جۈپلەشسىمۇ چالما ـ كېسەكتە ئۇر ـ قاچ قىلىپ كۆنۈپ قالغان بۇ خەق ئېكراندىكى ئادەملەرنىڭ ئۇيالماستىن قىلىپ يۈرگەن قىلىقلىرىنى ئەدەپلىيەلمەيتتى. ئىچىدە تىللاپ باشقا ياقتا قارىۋالاتتى، قانال ئالماشتۇراتتى... بالىلار خىجىل بولغاندەك قىلاتتى، قىزىقسىنىپ ئوغرىلىقچە قارايتتى، يەرگە قارىۋالاتتى، كۆڭلىدە نېمىلەرنى ئويلاپ، نېمىلەرنى خىيال قىلىپ يۈرگىنىنى بىر خۇدا ئۆزى بىلەتتى ...

ئەقىدە تەربىيىسىنىڭ سۇسلىشىشى، ئەنئەنىۋى ئەخلاق، مەدەنىيەت قارىشىنىڭ يەكلەشكە ئۇچرىشى، نوقۇل ئەقلىيچىلىكنى بەلگە قىلغان پەنگە چوقۇنۇشنىڭ كۈچەپ تەرغىب قىلىنىشى، قارىقويۇق سىياسىي، ئىقتىسادىي قىزغىنلىقنىڭ بىنورمال يۆنىلىشتە ئەۋجىگە چىقىشى، ياش سۇسلىشىشى ـ ئۆسمۈرلەرگە بولغان تەربىيىنىڭ ئەقلىيلىكتىن ھالقىپ چىقالماسلىقى قاتارلىق كۆپ خىل ئامىللارنىڭ تەسىرىدە كۆپ ئۆتمەي تۇرمۇشىمىزمۇ ئېكرانلىشىپ كەتتى. كىشىلەر ئەمدى ئوغۇل ـ قىزلارنىڭ قولتۇقلىشىپ مېڭىشلىرىنى ئۇنچىۋالا ھار ئېلىپ كەتمەيدىغان بولدى، بۇنى

ئادەتتىكى ئىش، زامان شۇنداق بولۇپ كەتتى، دەپلا قويىدىغان بولۇشتى. كىشىلەر جىنسىيەت ھەققىدە خۇپىيانە، پەس ئاۋازدا ئەمەس، ئاشكارا سۆزلىشىدىغان بولدى. جىنسىي كېسەللىكلەرنى داۋالاش ئېلانلىرى، قىزلىق پەردىسى سېلىش، كۆكۈل ئېچىش ھەققىدىكى ئېلان، ئۇچۇرلار كۆپەيدى. 14 ـ 15 ياشلىق قىزلارنىڭ ھامىلدار بولۇپ قالغانلىقى، كىيىملىرىمىزنىڭ بارغانسېرى ئېچىلىپ، تارىيىپ كېتىۋاتقانلىقى، توختاۋسىز غىدىقلىنىش، ھاياجانلىنىش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان ئەرلەر ئىچىدىكى جىنسىي كېسەللىكلەرنىڭ شىددەت بىلەن ئۆرلەپ كېتىشى، قۇۋۋەت دورىلىرىنىڭ بازار تېپىشى، كۆكۈل ئېچىش سورۇنلىرى نامىدىكى شەكلى ئۆزگەرگەن پاھىشخانىلارنىڭ ئاۋاتلىشىشى، ئەر ـ ئاياللارنىڭ ئاجرىشىش نىسبىتىنىڭ ئۆرلىشى، ئائىلىنىڭ ئورنىنىڭ تۆۋەنلىشى... قاتارلىق ھادىسىلەر بىزدە ئەڭ ئادەتتىكى ئىشلارغا ئايلىنىپ قالدى. ئەيدىز، سىفلىس ۋە تۇرلۇك ئالدىنى ئېلىش مۇمكىن بولمايدىغان جىنسىي كېسەللىكلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدىغان بولدى. ئائىلىلەر ئېغىر كرىزىسكە دۇچار بولدى. ئاجرىشىش، جىنسىي زوراۋانلىق ۋە جىنايەت نىسبىتى ئۆرلىدى. ستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا، 1960 ـ يىللىدىن 1990 ـ يىلىغىچە غەرب دۇنياسىدىكى ئاجرىشىش نىسبىتى توي قىلىش نىسبىتىگە قارىغاندا ئىككى ـ ئۈچ ھەسسە يۇقىرى بولغان، ھارامىدىن تۇغۇش نىسبىتى بولسا تۆت ھەسسىدىن ئالتە ھەسسىگىچە كۆپەيگەن، يەنى 1800 ـ يىللىدىن 1960 ـ يىلىغىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 5 پىرسەنتتىنى تەشكىل قىلىپ كەلگەن ھارامىدىن تۇغۇش ھادىسىسى 1992 ـ يىلىغا كەلگەندە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 32 پىرسەنتتىنى تەشكىل قىلغان. جىنايەت ئۆتكۈرۈش نىسبىتى بولسا 6 ـــ 7 ھەسسىگىچە كۆپەيگەن[1]

① Jklalb . org تور بېتىدىكى «ئەنئەنە جاھىللىقى» ناملىق ئىنگلىزچە ماقالىگە قارالسۇن

بىزده بۇ خىل ستاتىستىكىلارنى تاپماق بەكمۇ تەس. ئەمما 25 مىڭ نوپۇسى بار بىر يېزىنىڭ يىللىق تويلىشىش، ئاجرىشىش ئەھۋالىنى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىدىن ئىگىلىشىمچە، تۇيۇقسىزلىنىش سانى 200، ئاجراشقانلار سانى 80 ئەتراپىدا بولغان. ئاجراشقانلارنىڭ 95%ى ياشلاردىن بولغان. يېزىلاردا خەلق ئىشلار تارماقلىرىغا تىزىملاتمايلا ئاجرىشىپ، يەنە خوتۇن ئېلىۋالىدىغان ئىشلار ھېلىھەم مەۋجۇت. بۇ ئۇرۇمچىدىن ئىككى مىڭ كىلومېتىردىن ئارتۇق يىراقلىقتىكى ناھايىتىمۇ چەت، ئەنئەنىۋى ئەخلاقنىڭ چەكلەش كۈچى رولىنى يوقاتمىغان سەھرادىكى نىسبەت. شەھەرلەردىكى، ئەخلاقنىڭ رولى كۈچىدىن قالغان جايلاردىكى نىسبەت قانداق چىقىشى مۇمكىن؟ ئېنىقلاش مۇمكىن بولمايدىغان خۇپىيانە جىنسىي زوراۋانلىقلار، بۇزۇقچىلىقلار، ھارامدىن تۇغۇش، نىكاھسىز يېقىنچىلىق قىلىش، شەھەرلەردىكى ئاشكارا - يوشۇرۇن ئىشرەتخانىلار ۋە ئۇ يەرلەردىكى بۇزۇقچىلىقلارنى ئېنىقلاپ، مۇھاكىمىگە قويساقچۇ؟ دېمەككى، بىزدىكى مەسىلە كىشىنى چۆچۈتىدۇ. مەن بىر دوختۇرنىڭ ھازىرقى ياشلارنىڭ خېلى كۆپ جىنسىي كېسەل دېگىنىنى ئاڭلىغانىدىم. شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى تىل تارماق ئىنستىتۇتىنىڭ ئىنگلىز تىلى ئوقۇتقۇچىسى ۋاڭ شىنېڭ بىر قېتىملىق دەرسىدە: «ئەگەر خەنزۇلارنىڭ، جۇڭگولۇقلارنىڭ تۇرمۇش، ئىستېمال ئادەت - يۇزلىنىشى مۇشۇ بويىچە داۋاملىشىپ ماڭىدىغان بولسا جۇڭگولۇقلار يەنە 50 يىلدىن كېيىن پەرزەنت كۆرەلمەسلىك دەرىجىسىگە بېرىپ يېتىدۇ» دېگەنىدى. ئۇ بۇ سۆزىنى يەڭگىللىك بىلەن مۇنداقلا دەپ قويغان ھۆكۈم ئەمەس، بەلكى نوپۇزلۇق ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ نەچچە يىللىق تەتقىقاتىنىڭ، جەمئىيەتشۇناس، مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ قاينام تۇرۇپ ئېلىپ بارغان مۇنازىرە -

مۇھاكىمىسىنىڭ يەكۈنى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغاندى. بۇنى دەللىلگەندەكلا تەكشۈرۈش ئارقىلىق 40% ياشىنىڭ ئۇرۇقى پۈچەك چىقتى[1]. شەك ـ شۈبھىسىزكى، «بۇ روھ ئاينىغاندىن كېيىنكى تەننىڭ ئاينىشىدۇر»[2]. ئادەمدە ئىمان ـ ۋىجدان قالمىغاندىلا ھارامنى، زىنانى، بۇزۇقچىلىقنى، كىشىنىڭ ھەققىنى ئۆزىگە راۋا، دۇرۇس كۆرىدۇ.

جىنسىي بۇزۇقچىلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي ئاپەت سۈپىتىدە يامرىشى ۋە كىشىلەرنىڭ بۇنى ئانچە ئېغىر ئېلىپ كەتمەسلىكى، ھەتتا زامان تەرەققىي قىلىپ شۇنداق بولۇپ كېتىۋاتىدۇ، دەپ بۇنى بىغەملەرچە دەۋرگە ۋە ئاتالمىش مەدەنىيەتكە، تەرەققىياتقا يۈكلەپ ئۆزلىرىنى خاتىرجەم تۇتۇپ يۈرۈۋېرىشى كىشىنى ئەندىشىگە سالىدۇ. بولۇپمۇ بىزدەك نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى جىنسىيەتكە تولىمۇ كۆچلۈك ئېھتىياج ۋە قاتتىق ئەقىدە بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كېلىۋاتقان خەلقنىڭ ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە جەمئىيەت سۈكۈت قىلىپ قاراپ تۇرۇشى كىشىنى قاتتىق ھەيران قالدۇرىدۇ. ئىگىلىنىشچە، يېقىنقى بەش يىل مابەينىدە داۋالاش كەسىپلىرى ئېچىدە جىنسىي كېسەللىكلەرگە مۇناسىۋەتلىك داۋالاش كەسىپلىرى ۋە شۇ ساھەدە مەخسۇسلاشقان دوختۇرخانا، بۆلۈملەر ئىنتايىن تېز سۈرئەتتە راۋاجلانغان، كېڭەيگەن، بىمارلىرى ئىزچىل كۆپەيگەن. بىز «بۇغدا دوختۇرخانىسى»نىڭ ئىنتايىن قىسقا مۇددەت ئىچىدىلا يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، زورىيىپ ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەنلەردە تارماق دوختۇرخانىسى بار زەنجىرسىمان داۋالاش لىنىيىسى شەكىللەندۈرگەنلىكى، بۇ يەرگە كېلىۋاتقانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدىغانلىقىغا قاراپ

---

① «ئۇرۇقسىزلىق قوزغۇزۇۋالايلى»، تۈرسۇنبەگ ئىبراھىم تايماس تەرجىمىسى، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 2005 ـ يىل 5 ـ سان.

② ئابدۇرېھىم دۆلەت: «مەدەنىيەت ۋە مەۋجۇتلۇقسىز»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىل 5 ـ ئاي نەشرى 168 ـ بەت.

باقساقلا مەسلىنىڭ ئۇنچۇالا ئاددىي ئەمەسلىكىنى بايقايمىز. بۇ مەسىلە، كىشىلىكلەر قانداق پەيدا بولدى؟ ئەجەبا بىزدىكى ئەقىدە ئۆلدىمۇ؟ ئەخلاق شۇقەدەر ئەرزىمەس، ئەھمىيەتسىز ئىورۇنغا چۈشۈپ قالدىمۇ؟ ۋىياكى جىنسىيەت راستتىنلا ئېچىلىشى، كىشىلەر ئۆزلىرى خالىغان، بىلگىنىنى قىلىپ ياشاپ ئۆتۈۋېرىشى كېرەكمۇ؟

گەرچە غەربتىكى بەزى ئەللەردە ئەۋج ئالغان جىنسىي بۇزۇقچىلىقلار بىزدە تېخى مەلۇم كۆلەم ھاسىل قىلىپ ئىجتىمائىي ئاپەتكە ئايلانمىغان بولسىمۇ، ئەمما مەۋجۇت مەسىلىلەرنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ۋە خەتىرىگە ھەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئۇ ھەربىر ئادەمنىڭ پسىخىكىسىغا، نورمال پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىغا، ئائىلىسىنىڭ خاتىرجەملىكىگە، مەدەنىيەت، ئەقىدە ـ ئېتىقادىغا ئوخشىمىغان شەكىل، كۆلەمدە زور تەسىر كۆرسىتىپ يېڭىدىن ـ يېڭى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى پەيدا قىلماقتا. كىشىلەر گاڭگىرىماقتا، نېمە قىلسا توغرا بولىدىغانلىقىنى بىلەلمەي نائىلاج ھەممىنى دەۋرگە ئارتىپلا بولدى قىلماقچى بولۇشىدۇ، داۋالاشقا يۈگۈرۈشىدۇ ياكى زامانىنىڭ بۇزۇلغىنىدىن زارلاپ، قاقشاپ ئاخىرىدا يەنە پەسكويغا چۈشۈپ ئۆز دۇنياسىغا چۆكۈپ كېتىشىدۇ. نۇرغۇن كىشى جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىسىنى ئەمدى تۇزەش مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارايدۇ، قۇلقىنى يوپۇرۇۋالىدۇ. ۋەھالەنكى، مەسىلە بولغانكەن، جەزمەن ھەل قىلىش چارىسى بولىدۇ. ھەل بولماسلىق مەسىلىنىڭ ھەل بولمايدىغانلىقىدا ئەمەس، ھەل قىلغۇچىنىڭ ئۇسۇلىنىڭ توغرا بولمىغانلىقىدا.

ئۇنداق بولسا، جىنسىيەتكە باغلانغان بۇ كىرىزىسلارنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسى بارمۇ؟ زادى قانداق قىلىش كېرەك؟

بىر يازغۇچى ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى بىر بەدىئىي مۇلاھىزىسىدە بىر قاتار دېلولارنى مىسال كەلتۈرۈپ ئاخىرىدا

مۇنداق دەيدۇ: «بۇ دېلولارنى ئوقۇغان ھەرقانداق كىشى مۇشۇ دېلولارنىڭ سادىر بولۇشىغا زېمىن بولغان مىللىي مەدەنىيەت قۇرۇلمىمىز، ئەنئەنىۋى جىنسىي قاراشلىرىمىز، جىنسىي ئەخلاق ئۆلچىمىمىز ۋە جىنسىي پسىخىكا زەئىپلىكىمىز ۋەھاكازالار توغرىسىدا قاتتىق ئېچىنىش كەيپىياتى ئىچىدە ئۇزۇنغىچە ۋە چوڭقۇر ئويلانمايى قالمايدۇ». ئۇ جەمئىيىتىمىزدىكى ئىجتىمائىي قاباھەتنىڭ يىلتىزىنى مەدەنىيىتىمىزدىن ئىزدەيدۇ. ۋەھالەنكى، مېن مەدەنىيىتىمىزدىكى جىنسىي ئەخلاق، پرىنسىپ ـ قاراشلىرىنىڭ كىشىلەرنى جىنسىي بۇزۇقچىلىققا، زوراۋانلىق، جىنايەتكە يېتەكلەيدىغانلىقىغا ئىشەنگۈچىلەردىن ئەمەسمەن. خەلقىمىز ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان مىڭ يىللار مابەينىدە ئۇنىڭغا تەلتۆكۈس، تولۇقى بىلەن رىئايە قىلىپ ئۇنى ھاياتلىقتىكى مۇتلەق مىزانغا ئايلاندۇرالمىغان بولسىمۇ، ئەمما جىنسىيەتكە ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلىلەرگە كەلگەندە نىكاھنى، قىزنىڭ رازىلىقىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. نىكاھسىز بىللە تۇرۇش، ئەر ـ ئاياللارنىڭ يېقىنچىلىق قىلىشى، زىنا قىلىش ھەتتا باشقىلارنىڭ ئايالىغا قاراشنىمۇ چەكلەپ كەلگەن. نىكاھتىكى ئىككى تەرەپنىڭ رازىلىقىنى مۇھىم شەرت قىلغان، جامائەت گۇۋاھلىقىنى ئاساس قىلغان. يېتەرلىك مەھرە بېرىش، ئاجرىشىشقا توغرا كەلگەندىمۇ، ئۇنى ئەسكى چاپانىنى چۆرىگەندەكلا قوغلاپ چىقارماستىن ئايالىنىڭ كېيىنكى تۇرمۇشىنى ئويلىشىش، ئۇياتلىق يەرلەرگە قارىماسلىق، ھەتتا ھاجەت بولمىسا خالىغانچە تۆتۈپ سىلىماسلىق، شەيتانىنىڭ كەينىگە كىرىپ ھارام يولغا ماڭماسلىق، كۆڭۈلنىڭ ۋەسۋەسىسىدىن قاتتىق ئۆزىنى تارتىش، مەنىۋى بۇلغىنىش ۋە يامان خىياللارنىڭ ئېزىنقىتۇرۇشىدىن قۇتۇلۇپ ھاياتلىقتا پاكىز، رەتلىك، مەنىلىك ياشاپ ئۆتۈش ئۇچۇن قۇربى يەتسە ۋاقتىدا

كۆڭۈلدىكىدەك، مۇڭاپىق بىرى بىلەن تۇرمۇش قۇرۇپ ھاياتىنى قامداش، قۇربى يەتمىسە ھەتتا روزا تۇتۇپ بولسىمۇ ئۆزىنى، جەمئىيەتنىڭ ئەخلاقىنى ساقلاش... قاتارلىق بىر يۇرۇش ئەخلاق تۈزۈم - پرىنسىپلىرىنى ئىزچىل ساقلاپ كەلگەن ۋە ئۇنىڭغا رىئايە قىلىشقا تىرىشقان. ھالالدىن بولمىغان ھەرقانداق جىنسىي پائالىيەتنى قاتتىق چەكلىگەن، ئېنىق جازا تەدبىرلىرىنى بېكىتىپ، يۇرگۈزۈپ، جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇقىنى، ئائىلىنىڭ، نىكاھنىڭ مۇقەددەسلىكىنى، ئەخلاقنىڭ چەكلەش كۈچىنى ساقلاپ كەلگەن. ئەمما، نېيىتى دۇرۇس، ئىمانى پاكىز، قەلبى تازا، ئەخلاقى ياخشى بولمىغان ئادەملەر يوشۇرۇنچە ناشايان ئىشلارنى قىلغان، ھاياتلىقتىكى مۇقەددەس پرىنسىپلارنى بۇزغان. باشقىلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا چېقىلغان، ھارام نىيەتتە بولغان، ھەتتا پاھىشخانىلارمۇ ئېچىلغان، بەچچىۋازلىق قىلغۇچىلارمۇ بولغان. بۇ كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان ھەقىقەت. ئەمما، ھەرگىز ئەستىن چىقارماسلىق كېرەككى، ئەخلاقى چىرىكىن، بەتبەخت ئادەملەرنى بۇ خىل جىنايەت يولىغا ماڭدۇرغان بىزنىڭ مەدەنىيەت ئەمەس! بىزنىڭ ئېتىقاد ئەمەس! بىزدىكى جىنسىي ئەخلاق ئۆلچىمى، قاراشلىرى تېخىمۇ ئەمەس! نېمە قىلغۇڭ كەلسە ھاللاپ ئېلىپ قانغۇچە قىل، ئالالمىساڭ ئۆزۈڭنى، كۆزۈڭنى، نەپسىڭنى يىغ، روزا تۇتۇپ بولسىمۇ پاكىز ئۆت، ئۆزۈڭنى، ئۆزگىنى، جەمئىيەتنى بۇلغىما دەپ تۇرىدىغان پرىنسىپنى مۇتلەق مىزان قىلغان بىزنىڭ مەدەنىيەت مۇنداق چىدىغۇسىز ھاقارەتنى كۆتۈرەلمەيدۇ ھەم ھەرگىز كۆتۈرمەيدۇ. كىم مەدەنىيىتىمىزدە باشقىلارنىڭ خوتۇنىغا پوخۇرلۇق قىل، زىنا قىل، دەيدىغان گەپلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرۈپ، ئاڭلاپتىكەن؟ بىزنىڭ جىنسىي ئەخلاق ئۆلچىمىمىزدە نىكاھسىز پېتى يات جىنسقا يېقىنلاشسا بولۇۋېرىدۇ، دەيدىغان گەپنىڭ ئۇرۇق - پىچىكىمۇ يوق.

ئېتىقادىنىڭ لەنىتى بۇزغۇنچىلىرى، مەدەنىيەتنىڭ زەھەرلىك مىتىلىرى، ئەخلاقنىڭ چۈشكۈن ئىجراچىلىرى سادىر قىلغان خاتالىق مەدەنىيەتكە، ئەخلاققا يۈكلەنسە بۇنى زادى نېمە دېگۈلۈك؟

يۇقىرىقى قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان يازغۇچى بىزدىكى ئىنتايىن كۈچلۈك بالا ـ قازا سۈپىتىدە زاھىر بولۇۋاتقان پاجىئەنى «جىنسىي ساۋاتسىزلىق» دەپ ئاتايدۇ ۋە «مۇبادا بىزنىڭ تۇرمۇش شەكلىمىز، جۈملىدىن جىنسىي تۇرمۇشىمىز ئۈچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە ماسلىشالمىسا، يېتىشەلمىسە ئۇ ھالدا بىز دەۋرنىڭ سىرتىدىكى تاشلاندۇق «بوشلۇق» تا تىنەپ ـ تەمتىرەپ، مۇدۇرۇپ ـ چوقۇرۇپ، بىر ئىزىمىزدا چۆرگىلەپ قېلىۋېرىمىز. ئەسىر بىزگە بەخش ئەتكەن تەرەققىيات ۋە ئەلالىشىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالىمىز» دەپ ئۆز ئەندىشىسىنى بايان قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ خىل ئەندىشە قاپلىغان بايانلىرى كىشىنىڭ كۆلكىسىنى قىستايدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتى بىزنىڭ جىنسىي تۇرمۇشىمىزغا نېمە تەلەپ قويۇپتۇ؟ بىز يېتىشەلمىگۈدەك ئۇ قايسى باسقۇچقا بېرىپ يېتىپتۇ؟ ئۇ بەلكىم جىنسىي جەھەتتىكى بىلىم ـ ساۋاتلار بىلەن تەربىيىلىنىشىنى كۆزدە تۇتۇۋاتقان بولسا كېرەك. نېمىلا بولمىسۇن، بۇ يازغۇچى بىزدە ئايان بولۇۋاتقان بىر قىسىم جىنسىيەتكە باغلىنىشلىق پاجىئەلەرنى ئىزاھلىغان ۋە بۇ خىل پاجىئەلەرنى يوقىتىش ئۈچۈن جىنسىي ساۋاتلارنى ئومۇملاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان. ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتەر ـ ئۆتمەيلا مەتبۇئاتلىرىمىزدا ئوقۇغۇچىلارغا جىنسىيەت تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش، جىنسىيەتنى دەرسخانىلارغا ئېلىپ كىرىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ھەققىدە ماقالە ـ تەشەببۇسلار كۆپەيىپ بەلگىلىك پىكىر ئېقىمى شەكىللەندۈرۈشكە باشلىدى. تېخى يېقىندىلا شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ «كۆڭۈلدىكى سۆز»

پروگراممىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ مۇھەببەتلىشىشىگە يول قويۇش - قويماسلىق ھەققىدىكى مۇنازىرىدە خېلى كۆپ سانلىق ئامما قەتئىي تۇرده يول قويۇش كېرەكلىكىنى بىلدۈرۈشتى، نۇرغۇن ئادەم گاڭگىراپ، نېمە قىلىش كېرەكلىكىنمۇ ھۆكۈم قىلىشالمىدى. شەكسىزكى، بۇ ئۇلارنىڭ «ئېچىش»، «قويۇۋېتىش»كە بولغان مايىللىقىنى دەللىلەپ بېرىدۇ.

مەن توساتتىن شۇ ھەقتە ئويلىنىپ قالدىم: جىنسىيەت تەربىيىسى، جىنسىي تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئەۋجىگە چىقىۋاتقان ئەخلاقىي بۇزۇلۇش، چىرىكلىشىش، جىنسىي بۇزۇقچىلىق، يامراۋاتقان كېسەللىك، زەئىپلىشىۋاتقان تەن، چۈشكۈنلىشىۋاتقان روھىيىتىمىزنى راستتىنلا قۇتقۇزۇپ قالغىلى بولارمۇ؟ ياكى بۇ بىر يېڭى ئاپەتنىڭ باشلانمىسى بولۇپ قالارمۇ؟

كېسىپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، مەيلى كىمنىڭ پىكىر - قارىشى بولسۇن، بۇ تېگى - ماھىيىتىدىن ئالغاندا بىزدىن چىققان پىكىر - قاراش ئەمەس. يەنى جىنسىيەت تەربىيىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق جىنسىيەتنى بەلگە، مەنبە قىلغان مەنىۋى ئەخلەت، بالا - قازالارنى تازىلاش تەشەببۇسىمۇ جىنسىيەتنى بازارلاشتۇرۇش، ئېچىش، قويۇۋېتىش ئىدىيىسىگە ئوخشاشلا سىرتتىن كەلگەن ئىدىيە - قاراشتۇر. بىزدىكى قىزىققان ھەۋەسكارلار غەربلىك يېڭى مەدەنىيەت بايراقدارلىرىدىن بىرنەچچىسىنىڭ ئىسمىنى ۋە تەرجىمھالى، ئەسەرلىرىدىن ئاز - تولا ئۈزۈندىلەرنى ئوقۇغان بولۇشى تەبىئىي ۋە شۇنىڭ ئەس - ھايابىنىدا سۆزلەپ كەتكەنلىكى ئېنىق. جىنسىيەتكە ئالاقىدار مەسىلىلەردە بىزنىڭ ئوقۇرمەنلىرىمىز ئىسمىنى تولا ئاڭلىغان، چوڭ بىلىپ، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىدىيە - مەپكۇرىسى ھەققىدىكى بىر - ئىككى ئېغىز سۆزنى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ ئۇنى

ئىجادىيىتىگە تەتبىقلىغان شەخس ئاۋسترىيىلىك دوختۇر، روھىي ئانالىز ئىلمىنىڭ ئاساسچىسى سىگمۇند فرېئۇدتۇر. راستىنى ئېيتقاندا، ئۇنىڭ تەسىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا خېلى چوڭ بولدى. ئۇنىڭ ئىدىيىسى ھەققىدە مۇپەسسەل بىر نەرسە بىلىدىغانلار يوقنىڭ ئورنىدا بولغان بىلەن «يوشۇرۇن ئاڭ»، «چۈش تەبىرى»، «روھىي ئانالىز»، «سەنئەت ــ چۈش دېمەكتۇر»، «جىنسىيەت» ... دېگەندەك ئۇقۇم ـ ئاتالغۇلارنى سۆيىئىستېمال قىلىپ ئۇنى پۈتكۈل ئىجادىغا سىڭدۈرۈۋەتكەن ئىخلاسمەن مۇرتلار ئاز ئەمەس. بىز يېڭىچە شېئىرىيەت ۋە شۇ مەزگىلدە مەيدانغا چىققان ئۆزگىچە ئۇسلۇبتىكى ماقالە، ھېكايە، نەسرىلەرگە شۇنداقلا قارىساقلا پۈتۈنلەي سۆبيېكتلاشقان، سىمۋوللاشقان، روھقىلا ئالاقىدار سۆز ـ جۈملىلەردىن بۇنىڭ تەسىرىنىڭ خېلى ئېغىرلىقىنى بايقايمىز. گەرچە فرېئۇد روھىي ئانالىز ئىلمىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە بىر ئۆمۈر دوختۇرلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆتكەن، ئۇنىڭ ئىدىيىلىرى پۈتكۈل دۇنيادا زور غۇلغۇلا، بەس ـ مۇنازىرىگە سەۋەب بولغان، ئۇ ھەقتە قارشى پىكىرلەرمۇ كۆپلەپ مەيدانغا چىققان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بىزنىڭ ئارىمىزدا ئالىم، پەيلاسوپ، مۇتەپەككۇر قاتارىدا سانالدى. ئۇنىڭ نەزىرىيىسى دۇنيادا پەقەت بىر نەزىرىيە سۈپىتىدە ئىلمىي، تەنقىدىي نەزەردە قارالغان بولسا، ئارىمىزدىكى بەزىلەر ئۇنىڭ سادىق ئىجراچىلىرىغا ئايلاندى. ئەمما، ئۇنىڭ قاراشلىرى قانداق، ئۇ زادى بىر مەدەنىيەتنىڭ يۈزلىنىشىگە ھەقىقىي تۈستە ۋەكىللىك قىلغۇچى ھەقلىق، ئىلمىي قاراشمۇ ـ ئەمەس، بىزلەر ئۇنىڭغا زادى قانداق مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك، دېگەندەك تېمىلار ھەقىقىدە ئالىقانچىلىكمۇ مۇنازىرە بولۇپمۇ ئۆتمىدى. ئۇ ھەقتىلا ئەمەس، باشقا ھەرقانداق يېڭى ئىدىيە، نەزىرىيە ھەققىدىمۇ بىزدە ئىلمىي پاراڭ ھاۋاسى يوقنىڭ ئورنىدا بولۇپ كەلدى. بۇ ئەلۋەتتە قىممەت قارىشىمىزنى تېخىمۇ تېز

كېرەكتىن چىقىرىدۇ. ئىستېمالدىكى قارىقۇيۇق قوبۇلاش تەننىمۇ، روھنىمۇ ناھايىتى تېزلىكتە كاردىن چىقىرىدۇ. بىزدە «ئاز يېگەن توق يەر، جىق يېگەن پوق» دەيدىغان ھېكمەت بار. بۇ تاللاپ، چېكىپ، ئويلىنىپ قوبۇللاشقا قارىتىلغان.

خوش، ئۇنداق بولسا، بىزنىڭ ئاقىللار تەشەببۇس قىلغانىدەك جىنسىيەت ھەقىقىدىكى بىلىم ـ ساۋاتلارنى ئومۇملاشتۇرۇش، مەكتەپلەردە مەخسۇس دەرس تەسىس قىلىش ئارقىلىق ئەخلاقىي بۇزۇلۇش، روھىي ئاينىشلارنى تۇپ يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلاپ، ساغلام جەمئىيەت قۇرۇپ چىققىلى بولامدۇ؟ بۇ ئەڭ ئاقىلانە ئۇسۇل، تاللاشمۇ؟ ئېچىلمۇاتقان جىنسىيەت ۋە ئۇ كەلتۈرۈۋاتقان ئاپەتلەرنى جىنسىيەتنى يەنە ئېچىش، جەمئىيەتكە ئومۇملاشتۇرۇش، بۇ جەھەتتە تەرەققىي قىلىپ باشقىلارغا يېتىشىش ئارقىلىقلا ھەل قىلغىلى بولامدۇ؟

بىزدە پەيدا بولغان «جىنسىيەتتە تەرەققىي قىلىپ يېتىشۈبلىش»، «جىنسىيەتنى ئېچىش»، «دەرسخانىلارغا جىنسىيەتنى ئەكىرىش»، «ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇھەببەتلىشىشىنى ئەركىن قويۇۋېتىش» ... ھەققىدىكى چاقىرىق، تەشەببۇسلار يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، ماھىيەتتە، ئاتالمىش ئەركىن تۇرمۇش شەكلى، ئەركىن قىممەت سىستېمىسىنى قوغلىشىش ئارزۇسىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى؛ فرېئۇد، ئوشۇ، لاۋرېنسلارنىڭ جىنسىيەت، مۇھەببەت قارىشىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدا جاكارلىنىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بىز ئەمدى ئۇلار ئىنتىلگەن تۇرمۇش شەكلى، ئۇلارنى زۇۋانغا زورلىغان قىممەت قاراشلىرى ھەققىدە بىر قۇر توختىلىپ ئۆتىمىز.

17 ــ 18 ـ ئەسىرلەردىن بۇرۇنقى غەرب دۇنياسى خرىستىئان دىنىنىڭ قاتتىق كونترول قىلىشى ئىچىدە ئۆتتى. پوپلارنىڭ، چېركاۋ روھانىيلىرىنىڭ ھەربىر سۆزى مۇقەددەس سانالدى. ئۇلار ئۆز مەپكۇرىسىغا چۈشمىگەن ياكى ئىدىيىسىدىن

ئۆتمىگەن ھەرقانداق نەرسىنى بار كۆچى بىلەن ئىنكار قىلدى، چەتكە قاقتى. دىن دىنغا ئوخشىماي قالدى. ئىتالىيىدە كۆتۈرۈلگەن ئەدەبىيات ـ سەنئەت قايتا گۈللىنىشى ۋە ياۋروپادا ئارقا ـ ئارقىدىن بارلىققا كەلگەن ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەت، ئىزدىنىشلەر ئاستا ـ ئاستا غەرب دۇنياسىنى ئويغىتىپ تاشلىدى. مارتىن لىيوتېرنىڭ دىنىي ئىسلاھاتىدىن كېيىن دىن ئاستا ـ ئاستا شەخسنىڭ خۇسۇسىي ئىشىغا ئايلىنىپ قالدى. چېركاۋ بىلەن جەمئىيەت بىر ـ بىرىدىن يىراقلاپ كەتتى. غەرب دۇنياسىدا ئەركىن قىممەت قارىشى ئومۇميۈزلۈك بازار تاپتى. جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئېكولوگىيىسى ۋە ھاياتلىق مىزانىغا ئائىت ئېتىكىلىق قاراشلاردىن بەكرەك شەخسنىڭ ئارزۇ ـ ھەسسىياتىغا مايىل خۇسۇسىي خاھىش، ئەقلىي تەجرىبىچىلىك ۋە تەتقىقات كەڭ قانات يايدى. ئىنسانىيەتنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي، روھىي تەجرىبە، خۇلاسىلىرىدىن كەسكىن گۇمانلىنالايدىغان ۋە يېڭى ئۆزگىچە تەھلىل، تەسەۋۋۇر، خۇلاسە، يەكۈنلەرنى ئوتتۇرىغا قويالايدىغان جۈرئەت غەربلىكلەرگە دۇنيانىڭ ماھىيىتى، شەكلى، بەرپا بولۇشى، ئادەمنىڭ تەبىئىتى، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى... قاتارلىقلارنى باشقىچە تەرزدە كۆرسەتتى. ئۇلار نەچچە ئەسىر قول بېرىپ كەلگەن دىنىي «زەھەرلىك ئەپيۇن» دېدى، ئىنسانىنى « مايمۇندىن ئۆزگەرگەن»، «ئەزەلدىن يوق قۇتقازغۇچ خۇدا» دەپ سۈرەن سېلىشتى ۋە بۇنىڭغا لايىق نەزەريە، ئىسپاتلارنى تۈزۈش، تېپىشقا كىرىشتى. كىشىلەر ھاياتلىقتا رېئايە قىلىدىغان مىزان ـ تەرتىپلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇلارنىڭ ھاياتىتىن ئىزدەيدىغان مەنە ـ ئېھتىياجلىرىنىمۇ، تۈرمۇشقا قويىدىغان تەلەپ ـ ئۆلچەملىرىنىمۇ ئۆزگەرتىپ تاشلايدۇ. قۇدۇققا مەھكۇم پاقا دۇنيا ۋە ماھىيەت مۇشۇ، دەپ بىلىدۇ، شۇنىڭغا يارىشا ھەرىكەت قىلىدۇ. لاچىن پەرۋازدىن بۇيۇكلۇك، كۆكتىن يۇكسەكلىكنى

بىلىپ، ھېس قىلىدۇ ۋە تېخىمۇ يۇكسەك پەللىلەرگە قانات قاقىدۇ. «موزاينىڭ يۇگۈرۈشى سامانلىق، چۈننىڭ قونار جايى پوق - سۈيدۈك». چۈنكى پوق - سۈيدۈكتىن راھەت ئىزدەيدۇ، ھەسەل ھەرىسى گۈل شىرنىسىدىن ھاياتىنى زوققا ئورايدۇ.

غەرب دۇنياسىدىكى تۈرمۈش مەنتىقىسىمۇ غەربتە مودا بولغان ئېقىم - ئىدىيىلەرنىڭ ناھايىتى زور زەربىسىگە ئۇچرىدى. گەرچە ھىر - ئىككى شەخس مەلۇم ھىر جەمئىيەت، مەدەنىيەتنىڭ تەقدىرىنى، يۇنىلىشىنى بەلگىلىيەلمىسىمۇ، ئەمما بەزى ھاللاردا ئۇلارنىڭ يۇزلىنىشىگە ناھايىتى زور تەسىرلەرنى ئېلىپ كېلەلەيدۇ. دارۋىننىڭ «تۇرلەرنىڭ كېلىپ چىقىش» نەزىرىيىسى نۇرغۇن خەلقنى ئۆز ئەقىدىلىرىدىن يالتايتقۇزدى، ھاياتقا يېڭى، يېشىلمەس گۈمان ئېلىپ كەلدى. نۇرغۇن كىشى ئۆزلىرىنى «ھايۋان» دەپ شەكسىز ئىشىنىشتى. ماركسنىڭ كوممۇنىزم نەزىرىيىسى نەچچە مىليون خەلقنىڭ ئەقىدە - ئېتىقاد تۈۋرۈكىگە ئايلاندى، دۇنيادا ئاتېئىزم يەنى دىنىنى ئىنكار قىلغۇچى ئېتىقاد شەكلى مەيدانغا كەلدى - دە، كىشىلەرنىڭ كۇندىلىك ھەرىكەت ئادىتىنى تەرتىپكە سېلىپ تۇرىدىغان نۇرغۇن مۇقەددەس مىزانلارنىڭ كۇرسى پەگاھقا تەگ بولدى، كىشىلەرنى تەپتارتقۇزۇپ تۇرىدىغان ئىجتىمائىي نورمۇز ئۆلدى. جەمئىيەت ئىقتىسادىنى بەلگە قىلغان سىنىپىي رامكىلارغا ئايرىلىپ كەتتى. فرېئۇدنىڭ نەزىرىيىسى كىشىلەرنى مەلۇم ھىر جەمئىيەت ياكى ئىنسانىيەتنىڭ ئۆتمۈشى، بۈگۈنى، ئەتىسى ھەققىدىكى ئىزدىنىش رامكىسى بىلەن تەمىن ئەتمىدى. ئەمما، ئۇ كىشىلەرنىڭ روھىيىتىگە، مەدەنىيەتنىڭ يېڭى يۇزلىنىشىگە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. مىكائىل روس ئۆزىنىڭ «فرېئۇد: مەدەنىيەت ۋە توقۇنۇش» نامىلىق كىتابىدا فرېئۇدنىڭ يەر شارى خاراكتېرلىك تەسىرى ئۈستىدە توختىلىپ شۇنداق دەيدۇ: «روھىي ئانالىز سەرخىللارنىڭ ۋە مودا مەدەنىيەتنىڭ، سىياسىي،

رومانتىكا، يوشۇرۇن ئاڭ، ئاڭسىزلىقنى ئىپادىلەشنى تۈپ نىشان قىلغان رەسسامىلىق، شۇنداقلا كۇلكىلىك، بىمەنە ئىشلارنى مەقسەت قىلغان كارتونچىلىقنىڭ قوغلىشىدىغان مۇھىم ئېقىمىغا ئايلىنىپ قالدى»[1]. ھەقىقەتەنمۇ، ئۇنىڭ روھىي كېسەللەرنىڭ پسىخىك بىنورمالليقىنى داۋالاش جەريانىدا ھېس قىلغانلىرى ئاساسىدا يېزىلغان، ئوتتۇرىغا قويۇلغان «روھىي ئانالىز»، «ئاڭسىزلىق»، «چۈش تەبىرى» ۋە جىنسىيەت ھەققىدىكى قاراشلىرى بۈگۈن پۈتكۈل دۇنيانىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە قاپلاپ كەتتى. گەرچە ئۇ فرېئۇدىزم سۈپىتىدە تارقالمىغان بولسىمۇ، ئەمما مەدەنىيەتنىڭ بارلىق ئېقىم ـ كاتېگورىيىلىرىگە ئۇنسىز سىڭىپ كەتتى. ئاڭسىز، ئىدراكسىز كىشىلەرنىڭ روھىي بەرباتچىلىقى نورمال، ساغلام كىشىلەرنىڭ قوغلىشىدىغان، قىزغىن بەس ـ مۇنازىرە قىلىدىغان ئەڭگۈشتەر تېمىسىغا ئايلىنىپ قالدى. بەلكىم فرېئۇد ئۆزىمۇ مۇنداق بولارىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ باقمىغان بولۇشى مۇمكىن.

فرېئۇد بىر ئۆمۈر روھىي كېسەللەرنى داۋالاش بىلەن شۇغۇللانغان دوختۇر. ئۇ بۇ جەريانىدا كىشىلەردىكى روھىي توسالغۇ، بېسىلىش، سىقىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغۇچى ئامىللار ئۈستىدە ناھايىتى چوڭقۇر ئىزدەنگەن ۋە بىر قاتار ئوي ـ خىياللىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. گەرچە ئۇ بۇ نەزىرىيىلەرنى بىر خىل ئىلمىي قىياس سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇ كىشىلەر تەرىپىدىن راست ھەقىقەتتەك قوبۇل قىلىندى. ئارىدىن يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئۆتەر ـ ئۆتمەيلا فرېئۇدنىڭ نەزىرىيىسىدىن ئاز ـ تولا خەۋىرى بار بىر تۈركۈم كىشىلەر ئۇنى باشقىچە تەرزدە سۈيىئىستېمال قىلىپ «جىنسىي ئازادلىق» ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرۇۋەتتى. نۇرغۇن كىشى

---

① «20 ـ ئەسىرنى تەشكىل قىلغۇچى ئۈچ كاللا»، ئامېرىكا خەۋەرلىرى ۋە دۇنيا ئاخباراتچىلىقى 2003 ـ يىل ئىنگلىزچە نەشرىگە بېرىلگەن نەقىل.

فرېئۇدنىڭ «جىنسىي ئازادلىق» ھەرىكىتىگە ۋە كېيىنكى غەرب دۇنياسىنىڭ ئەخلاقى چۈشكۈنلىشىشى بىلەن باغلىنىپ قېلىشىغا شۇبھىلىك كۆزدە قارايدۇ ۋە بۇنى فرېئۇدقا قىلىنغان ئادالەتسىزلىك، ھاقارەت، دەپ كۆچمىنىڭ بارچە ئاقلاشقا ئۇرۇندۇ. بۇ ھەركىمنىڭ چۈشىنىشىگە باغلىق مەسىلە. بىز تۆۋەندە فرېئۇدنىڭ جىنسىيەت ھەققىدىكى بەزىبىر قاراشلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىمىز:

فرېئۇد بالىلارنىڭ سۈت ئېمىش ئارقىلىق ھاياتلىقنى قامدىشى ماھىيەتتە، «پۈتكۈل جىنسىي تۇرمۇش تەرەققىياتىنىڭ چىقىش نۇقتىسى»، « سۈت ئېمىش ئىستىكى ئەمەلىيەتتە ئانىنىڭ كۆكسىگە ئىنتىلىش ھەۋىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئانىنىڭ كۆكسى جىنسىي شەھۋەتتىكى تۇنجى ئوبيېكت»، «بالىلاردىكى جىنسىي ھەۋەسنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئانىلار تەمىنلەيدۇ»[1] دەپ قارايدۇ. ئاندىن بالىلارنىڭ زوق ـ شوق بىلەن سۈت شورىشى، ئېمىزگۈ ئېمىشى، قولىنى ئېمىشى... قاتارلىق ھەرىكەتلىرىنى ئەڭ دەسلەپكى جىنسىي ھەۋەس، جىنسىي تەلەپنىڭ قاندۇرۇلۇشى دەپ قارايدۇ. بالىلارنىڭ تېپىچەكلىشى، ئۆمىلىشى، كاسا سۇركەپ مېڭىشىدەك ئەڭ ئەقەللىي ھەرىكەتلىرىنى جىنسىي شەھۋەتنىڭ بالىلىقتىكى ئىنكاسى، دەيدۇ. ئۇ 1915 ـ يىلىدىن 1917 ـ يىلىغىچە يېزىپ چىققان «كىرىش لېكسىيە»دە: «ئىنسانىيەتنىڭ شۇنچە ئۇزاقتىن بېرى بالىلىق دەۋر جىنسىي ئىستەكسىز دەپ ئىشىنىپ يۈرۈشى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ» دەپ يازىدۇ. فرېئۇدنىڭ شاگىرتى، شۇنداقلا تۇنجى بولۇپ ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، فرېئۇد نەزىرىيىسىگە قارشى تەنقىد ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارغۇچى ۋېنالىق دوختۇر ئالفىرد ئادلېر بالىلىقنىڭ ئەڭ دەسلەپكى

① «فرېئۇدنىڭ پسىخىك پەلسەپىسى»، توققۇز ئايماق نەشرىياتى 2003 ـ يىل ئاۋغۇست، خەنزۇچە.

جىنسىي قۇتراتقۇلۇق ئىكەنلىكىنى كۆچلۈك رەت قىلىدۇ ۋە فرېئۇد تۇنجى جىنسىي ئىستەك دەپ قارىغان ئېمىش، ئانىنىڭ كۆكسىگە ئىنتىلىش قاتارلىق ھەربىكەتلەرنى ئىنسانىيەتنىڭ يېتىلىشكە بولغان تۇغما پوتېنسىئال (ئىچكى) كۈچى دەپ قارايدۇ ۋە «ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئۇرۇنۇشىدىن باشقا ھېچ نەرسە ئەمەس، بالىلار تۇغۇلۇشى بىلەنلا ئىنتايىن كۈچلۈك ئېچىرقاش سېزىمى بىلەن دۇنياغا كېلىدۇ. كىچىك، ئاجىز بالىلارنىڭ ئەتراپىدىكىلەرگە ئوخشاشلا چوڭ بولغۇسى، كۈچەيگۈسى كېلىدۇ. بۇ خىل تۇغما، تەبىئىي ئىنتىلىشكە جىنسىيەتنىڭ تامغىسىنى بېسىش ئىلمىگە، ئىنسانغا قىلىنغان كەچۈرگۈسىز ھاقارەت»[1] دەيدۇ. فرېئۇد يەنە: «بالىلار تۇغۇلۇپ جىنسىي سەزگۈ ئەزا سۈپىتىدە زاھىرلىنىدىغان ۋە قەلبىتە جىنسىي تەلەپ ئويغىتىدىغان تۇنجى ئەزا ــ ئېغىز»[2] دەپ يازىدۇ. ئۇنىڭچە، بالىلاردىكى جىنسىي ھەۋەس ئېغىزدا زاھىر بولاتتى ۋە ئېغىز ئارقىلىق قاندۇرۇلاتتى. تاماق يېيىش، ئېمىش، سۆت شوراش، قولىنى ئېمىش قاتارلىق ھەربىكەتلەر جىنسىي ئالاقە، جىنسىي شەھۋەتنىڭ قاندۇرۇلۇشىدىن باشقىچە نەرسە ئەمەس ئىدى. ئېغىزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى جىنسىي ئەزا سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىشى كىشىنىڭ كۆچلۈك غەزىپىنى، قۇسقۇسىنى قوزغايدۇ. ئارىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا لەنەتگەردى بەچچىلەر ھەقىقەتەنمۇ پاكىز، ھالال تائام يېيىش ئۈچۈن يارىتىلغان ئېغىزنى رەسۋالەرچە بۇلغىدى، بىر ـ بىرىنىڭ ئەۋرىتىنى شوراپ، يالىدى، ئاققان خۇن ـ زەردابىنى ئىچىشتى[3].

---

① «20 ـ ئەسىرنى تەشكىل قىلغۇچى ئۈچ كاللا»، ئامېرىكا خەۋەرلىرى ۋە دۇنيا ئاخباراتچىلىقى 2003 ـ يىل نەشرى ئىنگلىزچە.

② «فرېئۇدنىڭ پسىخىك پەلسەپىسى»، توققۇز ئايماق نەشرىياتى 2003 ـ يىل ئاۋغۇست، خەنزۇچە.

③ Inoohr.org تور بېتىدىكى «بەچچىلەرنىڭ ھال ـ ئەھۋالى ھەققىدە تەتقىقات»قا قارالسۇن.

فرېئۇد يەنە ئۇغۇللاردا ئودىپوس دەۋرى ــ ئانىسىنى دادىسىدىن كۆنلەش، يەنى ئانىسىنى يالغۇز ئىگىلەشنى ئويلايدىغان باسقۇچ بولىدۇ، دەپ قاراپ دادا ـ بالىنى بىر ئايال ئۈچۈن خىرىس قىلىپ تۇرغان ئىككى ھايۋاني كۆچ سۈپىتىدە تەرىپلەيدۇ. پۈتكۈل ئاياللارنى بولسا دادىسىنىڭ ھاياتىدىكى ئانىسىنىڭ ئورنىنى ئېلىشقا تەلپۈنىدىغان، بويسۇنغان مەخلۇق دەپ قارايدۇ. يەنى ئۇنىڭچە بارلىق قىزلار دادىسىغا خوتۇن بولۇش ئىستىكىدە پۈچۈلىنىدىغان، بارلىق ئۇغۇللار ئانىسىنى خوتۇن قىلىشنى، يالغۇز ئىگىلەشنى ئارزۇ قىلىپلا يۈرىدىغان كۆچىلەردىن ئىدى. ئائىلە ئىنسانىي قان ـ قېرىنداشلىق ۋە مېھىر ـ مۇھەببەت ئاساسىغا قۇرۇلغان ئۇزۇلمەس مەنىۋى بىرلىك ئەمەس، بىر ـ بىرىگە خىرىس، ھەسەت، كۆنلەمچىلىك قىلىپ تۇرغان شەھۋانىي كۆچىلەرنىڭ يىغىندىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. مارىن كزىگدى ماسزاك ئۆزىنىڭ «ئىدىيىۋى ھۆكۈمران» نامىلىق ماقالىسىدە فرېئۇدنىڭ ئىنسانلارنىڭ جىنسىي ئىستىكى ھەققىدىكى يۇقىرىقى قارىشىنى «كەچۈرۈش مۇمكىن بولمايدىغان ئېغىر خاتالىق» دەپ يازىدۇ.

فرېئۇد يەنە «ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت، ئېتىقاد، مۇراسىم، ئەخلاق، تەرتىپ ـ مىزانلىرىنىڭ ھەممىسى يىغىپ ئېيتقاندا، ئادەملەرنىڭ جىنسىي ئىقتىدارىنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىشىدىن تۇغۇلغان نەرسىلەردىن ئىبارەت. بارلىق ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيەت ـ سەنئەت ئىنسانلارنىڭ جىنسىي ئىقتىدارىنىڭ ئۆرلەپ ۋايىغا يەتكەنلىكىنىڭ دەلىلى. ئىنسانىنىڭ شەھۋانىي نەپسىنىڭ بېسىلىشى، قاندۇرۇلماسلىقى سەۋەبىدىن باشقىچە چىقىش يولى ئىزدەپ ئېچىشى نەتىجىسىدە ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن»[1] دەيدۇ.

① «تالانتنىڭ سىرى»، ئامېرىكا خەۋەرلىرى ۋە دۇنيا ئاخباراتچىلىقى 2003 ـ يىل نەشرى، ئىنگلىزچە.

فرېئۇدنىڭ ياقلىغۇچىلىرى ئۇنىڭ مۇشۇ سۆزىنى چىڭ تۇتۇۋېلىپ، دېمەككى « فرېئۇدنىڭ ئېستېتىك ئىدىيىسى جىنسىي ئازادلىق ئىدىيىلىرى بىلەن تۇپتىن قارىمۇ قارشى بولغان ئىدىيە، ئۇ كىشىلەرنىڭ يوشۇرۇن ئېڭىدىكى جىنسىي تەلەپنىڭ بېسىمغا ئۇچرىشىنى ياقلايدۇ»[1] دەيدۇ. ئەمما، سەل كاللىسى بارلا كىشى فرېئۇدنىڭ ھاياتلىقتىكى ھەرقانداق بىر ھەرىكەت، تىنىق، رەڭ، ھەتتا نەقىشلەردىنمۇ جىنسىي مەنە ئىزدىشىگە قاراپ ئۇنىڭ ئەخلاقىدىن، نەزەرىيىسىنىڭ توغرا قىممەت قارىشى ئاساسىغا قۇرۇلغانلىقىدىن گۇمان قىلماي قالمايدۇ. يەنە كېلىپ ئۇنىڭ «جىنسىي ئەخلاق ۋە ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ تەشۋىشى» ناملىق ماقالىسىدىكى مەدەنىي جىنسىي ئەخلاق (بېسىلغان جىنسىي شەھۋەت) نىڭ كەلتۈرىدىغان زىيانلىرى ھەققىدىكى ئايىغى ئۇزۇلمەس ئەندىشىسى، ۋەھىمىلىك بايانلىرى كىشىنى ئىختىيارسىزلا ئۇنداقتا جىنسىيەتنى ئۆز مەيلىچە قويۇۋېتىش كېرەككەندە، دېگەن خىيالغا ئەكىلىپ قويىدۇ. ئەمما، ئۇمۇ قانداق قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە ئېنىق بىرنەرسە دېمەيدۇ. بەلكى بېسىلىشنىڭ يامانلىقى، زور خەۋپ ئېلىپ كېلىدىغانلىقى ھەققىدە تىنماي گەپ ساتىدۇ. « نىكاھتىن ئىلگىرىكى قاتتىق پەرھىز قىز - ئاياللارغا تېخىمۇ ئېغىر خەۋپلەرنى پەيدا قىلىدۇ. نۇرغۇن قىزلارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەن بولۇشى يەنىلا ئۇلارنىڭ تەپەككۇر ئىقتىدارى تەرەققىياتىنىڭ جىنسىي بېسىمنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغىنىدىن بولغان، دەپ قارايمەن»[2] دەپ يازىدۇ. ئەجەبا بۇ ئەي ئاياللار، ئاچ، بېسىمدىن قۇتۇل، ئەقلىڭنى، زېھنىڭنى

---

① ئەلى ياقۇپ: «فرېئۇد ۋە جىنسىيەت»، «شىنجاڭ كۆنۈپخانىچىلىقى» ژۇرنىلى 1998 - يىل 2 - سان.

② «فرېئۇدنىڭ پسىخىك پەلسەپىسى»، توققۇز ئىياق نەشرىياتى 2003 - يىل ئاۋغۇست، خەنزۇچە.

قۇتۇلدۇرۇۋال، دېگەن بولماي زادى نېمە؟

فرېئۇد ئىنسانىنىڭ ماھىيىتىنى نوقۇل ئۇنىڭ تەبىئىي بىئولوگىيىلىك نۇقتىسىدىنلا كۆزىتىپ، ئىنسانىنىڭ ئىجتىمائىيلىقىغا ئېغىر دەرىجىدە سەل قارىغانىدى. نىكاھ مەسىلىسىدە ئۇنىڭغا ئادەمىيلىك، مۇھەببەت، ئەخلاق، ئىجتىمائىي باراۋەرلىك پرىنسىپى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئەدلى - ئادالىتى، خاتىرجەملىكىنى كاپالەتلەندۇرۇش نۇقتىسىدىن باھا بەرمەستىن، نوقۇللا جىنسىيەتنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ تۇرۇپ ئاندىن باشقا مەسىلىلەرنى ئويلاشقانىدى. جىنسىيەتنى ھەرقانداق بىر مەسىلىگە قاراشتىكى لوپا ئەينەك قىلىۋالغان، پانجىنسىيەت نەزەرىيىسىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تەرغىب قىلغانىدى. ئۇنىڭچە جىنسىيەتتىن باشقا ھېچقانداق بىر نەرسە ھەرقانداق بىر ئىش - ھەرىكەتنىڭ يۇز بېرىشى ياكى تەرەققىياتىغا تۇرتكە بولالمايتتى، جىنسىيەت بەجايىكى، يەر شارىنى ئايلاندۇرۇپ تۇرغان مۇتلەق كۈچ ئىدى. ئۇ ھاياتلىقتىكى بارچە ئىنتىلىش، مەنىلەرنىڭ يادروسىنى جىنسىيەت دەپ ئىزاھلىغانىدى. ئۇنىڭدىن ئاز كەم ئون ئەسىر ئىلگىرى ياشاپ ئۆتكەن شەرق مۇتەپەككۇرى ئىبن سىنا: «نوقۇل جىنسىي خاھىشقا بېرىلىش مۇھەببەتنىڭ ماھىيىتىنى كۆرمەستىن، پەقەت ئۇنىڭ سىرتىنى سۈيگەنلىك» دېگەنىدى. فرېئۇد ھاياتلىقتىكى ماھىيەت بىلەن پوست، مەنە، مەزمۇن بىلەن شەكىلنى ئېغىر دەرىجىدە ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. ئۇ ئىنسانلىقتىن چىقىپ جىنسىيەتنىڭ ئىنساندىكى مەۋجۇتلۇقنىڭ ئاران بىر قىسمى ئىكەنلىكىگە يۇزلەنمەي، جىنسىيەتتىن ئىنسانغا تەزىم قىلغانىدى. فرېئۇد ئۇچۇن جىنسىيەت بەجايىكى، قىبلىگە ئوخشاپ قالغانىدى.

ئۇ: «بالىلىق ئەسلىمىلىرى شۇقەدەر خەتەرلىك، قورقۇنچلۇق (ئۆزى ئىزاھلىغان جىنسىيەتكە مۇناسىۋەتلىك بالىلىق

ئەسلىملىرىنى دېمەكچى). ئۇ يوشۇرۇن ئاڭدا ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ھەربىر مەۋجۇداتتا بۇ خىل يوشۇرۇن ئاڭنىڭ زەخمگە ئۇچرىشىنى قوغدىغۇچى مۇرەككەپ تور شەكىللەنگەن بولىدۇ. بۇ قوغدىغۇچى تور قۇرۇلمىلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ھەرگىزمۇ يامان ئىش ئەمەس، بىز ئېزىتقۇ دۇنيادا ئۆزىمىزنىڭ تەڭپۇڭلۇقىمىزنى ساقلاش، غەم ـ ئەندىشىلەردىن ساقىت بولۇش ئۈچۈن بۇ قوغدىنىش تور قۇرۇلمىلىرىغا ھەرۋاقىت موھتاجمىز»[1] دەپ يازىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ بۇ قارىشىنى ئىسپاتلاپ، ھەتتا ئېغىز بوشلۇقى راكىغا گىرىپتار بولۇپ 30 نەچچە قېتىم ئوپېراتسىيىگە چۈشكەندىن كېيىنمۇ تاماكا چېكىشنى ئىزچىل داۋاملاشتۇرىدۇ ۋە جىيەنگە: «تاماكا چېكىش ھاياتلىقتىكى ئەڭ بۈيۈك، شۇنداقلا ئەڭ ئەرزان لەززەت. ئەگەر ماڭا تاماكا چەكمەسلىك ھەققىدە ۋەز قىلماقچى بولىدىكەنسەن، ساڭا دەيدىغىنىم ‹كەچۈر، دېگەن»[2]. ئۇنىڭچە تاماكا چېكىش بالىلىقتىكى ئېمىش، شوراش ھەربكەتلىرىنىڭ داۋامى ئىدى، ئۇ يوشۇرۇن ئاڭدا ئىزچىل ساقلىنىپ كەلگەن ۋە تالاي يىللاردىن كېيىن تاماكا ۋاستىسى بىلەن قايتا زاھىر بولغانىدى. تاماكا شوراشتىن كېلىدىغان لەززەت جىنسىي ئىستەكتىن بولىدىغان تەقەززالىقنىڭ ئورنىنى تولدۇرالايتتى. شۇڭا، ئۇنى قەدىرلەش كېرەك ئىدى. فرېئۇد ھەممە مەۋجۇداتنىڭ بارلىق تىنىقىدىن جىنسىي بەلگىلەرنى ھارماي ئىزدەپ چىققانىدى. «گەرچە جىنسىي خاھىش بىلەن مۇھەببەت خاھىشىنى بىر ـ بىرىگە تۇتاش، ئەمما پۈتۈنلەي بىردەك بولمىغان خاھىش دەپ ئىزاھلىسىمۇ، جىنسىي خاھىشنىڭ تىزگىنسىز يامراپ

---

① «20 ـ ئەسىرنى تەشكىل قىلغۇچى ئۈچ كاللا»، ئامېرىكا خەۋەرلىرى ۋە دۇنيا ئاخباراتچىلىقى 2003 ـ يىل نەشرى، ئىنگلىزچە.

② « 20 ـ ئەسىرنى تەشكىل قىلغۇچى ئۈچ كاللا»، ئامېرىكا خەۋەرلىرى ۋە دۇنيا ئاخباراتچىلىقى 2003 ـ يىل نەشرى، ئىنگلىزچە.

كەتمەسلىكىنى تىلغا ئالسىمۇ، ئەمما ئاڭدىن خالىي جىنسىي خاھىشنى تۇغما ئىقتىدارنىڭ يادروسى، خۇشاللىق ئىنتىلىشىنىڭ ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان ھۆكۈمران شەكلى»[1] دەپ قارىغانىدى. ئىنسان ئۇچۇن ئاڭسىز، ئىدراكسىز جىنسىي خاھىشتىن ئېشىپ چۈشىدىغان خۇشاللىق، راھەت ئىش يوق دەپ بولۇشىچە جار سالغانىدى. لېكىن، ئۇ «قىممەت مەسىلىسىدە نىسبىيلىك قارىشىدا چىڭ تۇرۇۋالغانلىقتىن ئەخلاقشۇناسلىقنىڭ تەرەققىياتىغىلا ئەمەس، بەلكى پسىخولوگىيىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىلىشى ئۈچۈنمۇ زور پاسسىپ تەسىرلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى»[2]. بولۇپمۇ ئۇنىڭ قاراشلىرىنى ھەقىقىي چۈشەنمىگەن بىر توپ شوركا مۇخلىسلار فرېئۇدنىڭ جىنسىي بەلگە ئالامەتلەر، ئۇنىڭ بېسىلىشى ئېلىپ كېلىدىغان خەۋپلەر ھەققىدىكى قاراشلىرىدىن ناھايىتى زور ئىلھام ئالدى، فرېئۇد شەھۋەتخور جىنسىيەت دەۋاگەرلىرىنىڭ ھايۋانىي نەپسىنىڭ قاندۇرۇلۇشىغا ئىلمىي، نەزىرىيۋى ئاساس تىكلەپ بەرگەن بولۇپ قالدى. فرېئۇدنىڭ ئۆزىنىڭ جىنسىي ئازادلىقنى ئاشكارا تەرغىب قىلمىغانلىقى راست، ئەمما ئۇ كىشىلەرگە جىنسىيەتنى بېسىشنىڭ تولىمۇ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ بىردىنبىر، ئەڭ بۇيۇك لەززەت ئىكەنلىكىنى دەپ بەردى. ئۇ ئۆزى كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلمىدى. ئەمما، ئۇنىڭ قاراشلىرىدىن زور ئىلھام ئالغان تۇركۇم ـ تۇركۇملىگەن بايراقدار يېڭى مەدەنىيەت تەشەببۇسچىلىرى بەس ـ بەستە جىنسىي ئازادلىق، جىنسىي ئەركىنلىك دەۋالىرىنى كوچىلارغا ئېلىپ چىقتى. كىشىلەر قۇلاق يېقىپ دېيىشىشتىنمۇ ئەيمىنىدىغان بۇ تېما

---

① ئىرىخ فروم: «ئۆزلۇكنى ئىزدەش»، ئىشچىلار نەشرىياتى 1988 ـ يىل نەشرى خەنزۇچە.

② ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەدئىمىن: «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىل 2 ـ ئاي نەشرى.

ئېچىلىپ كەتتى. بىزنىڭ ھەدىسلا «ئىلمىي»لىكتىن چۈشىدىغان مەۋقەسىز زىيالىيلىرىمىزنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «جىنسىيەت ئاخىر بىر ئىلىم، پەن دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى». گېزىت ـ ژۇرنال، ئاشكارا سورۇنلاردا بۇ ھەقتە ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق پاراڭ، گەپ ـ سۆزلەر بولىدىغان بولدى. جىنسىيەت كىشىلەر قورقىدىغان، ئەيمىنىپ، نومۇس قىلىپ چېقىلالمايدىغان پەرھىزكار تېما بولۇشتىن قالدى. چەكلەنگەن تېما، رايونلارغا بۆسۈپ كىرىشكە خۇشتار كىشىلەر قىلغۇسى بارنى قىلدى، كۆرگۈسى بارنى كۆردى. «كۆڭۈلگە ياقىدىغان نەرسە دەل ئەقىلگە مۇۋاپىق نەرسە» دەيدىغان بىدئەت جاھانكەزدى ئىدىيىلەر ھەقىقەتەنمۇ پۈتكۈل دۇنيا مىقياسىدا ئومۇميۈزلۈك بازار تاپتى. كىيىملەر ئېچىلدى، ئاياللارنىڭ زىننىتى، ئەۋرىتى دەپ قارىلىدىغان تەن ـ ئەزايى مانا مەن دەپ ئاشكارىلاندى. نىكاھسىز بىللە تۇرۇش، ھامىلدار بولۇش، ھارامدىن بالا تېپىش، بالا چۈشۈرۈش، ئوخشاش جىنسىلىقلار ئارا يېقىنچىلىق قىلىش نومۇس، گۇناھ سانالمايدىغان بولدى. ئىشرەتخانىلارمۇ ئاشكارا ئېچىلىدىغان بولدى. چۈنكى، بۇ خىل ئىشلار ئەمدى نومۇس، گۇناھ ئەمەس، بەلكى ئىنسانىنىڭ تۆپ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش، ھەقىقىي، پەردازلانمىغان ئىنسانىيلىققا يۈزلىنىش دەپ قارالماقتا ئىدى، ئۇرغۇپ چىققان شەھۋەتنى بېسىش، كىشىلەرنى قىلغۇسى بار ئىشتىن توسۇش بولسا ئىنسانىنىڭ ھەقىقىي ئارزۇ ـ خاھىشىغا قارشى چىققانلىق، كىشىلىك ھوقۇق ـ ئەركىنلىكى، تاللىشىغا دەخلى ـ تەرۇز قىلغانلىق، جىنايەت ئىدى. بۈگۈن سەپسەتىلەر ئۆزلىرىگە تۇشلۇق يالغان ـ ياۋىداق نەزىرىيە ـ مەپكۇرلىرى بىلەن مۇتتەھىملىشىپ ھەممىدىن ئۇنىلۇك سۆزلەيدىغان، ئەسەبىيلىكى چېكىگە يەتكەن بىر دەۋر بولدى.

بىز فىرېئۇدقا، ئۇنىڭ نەزىرىيىسىگە قارىغۇلارچە ئەگەشكۈچىلەرگە نېمە دەيمىز؟ مېنىڭ ھېچ نەرسە دېگۈم يوق.

پەقەت خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ نېرۋا - روھىي كېسەللەر ئىلمىي پروفېسسورى روبېرت ستېككولدنىڭ مۇنۇ سۆزىنى يەتكۈزۈپلا قويىمەن: «فرېئۇد 50% توغرا، لېكىن 100% خاتا»[1].

ھالا ئەسىر 21 گە ئۇلاشقاندا غەربلىكلەر ئۇچۇن جىنسىيەت ئاللىقاچان «ئاش - نان» دېگەندەكلا ئەرزىمەس، ھېسسىز بىر گەپكە ئايلاندى. بەش ياشلىق بىر غەربلىك ئۆسمۇر ئۇچۇن ئەر - ئاياللارنىڭ تېنى، بىللە بولسا نېمە ئىشلارنى قىلىدىغانلىقى ھەرگىزمۇ يات ئەمەس. بىزنىڭ ئاقىللار بىزدىكى ياش - ئۆسمۇرلەر، ئوقۇغۇچىلارنىڭمۇ يات جىنسىلىقلارنىڭ ئەزايى - تېنى بىلەن بالدۇرراق تونۇشۇپ چىقىشىنى ئارزۇلايدىغانلىقىنى بىلدۇرىدۇ، جىنسىيەت ھەققىدە بىلىم - ساۋاتلىق بولۇشنى تەرەققىيات، زامان بىلەن ماس ھالدا ئەلالىشش، دەيدۇ. ئۇلارچە جىنسىيەت ئېچىلسا، كىشىلەر بىر - بىرىنىڭ تېنى ھەققىدە تونۇش، بىلىشكە ئىگە بولسا ئەخلاقىي پاجىئەلەر تۆۋەنلىگۈدەك. راستتىنلا شۇنداق بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ بىز جىنسىيەت ئېچىلغان، جىنسىي جەھەتتىكى ساۋات - تەجرىبىلەر كەڭ ئومۇملاشقان جەمئىيەتلەرگە قاراپ باقايلى. بىزنىڭ كۆرىدىغىنىمىز قانداق ئىلمىيلىق ۋە قانداق مەدەنىيەت، قانداق ئەلالىق بولاركىن؟

غەربتە ھەقىقەتەنمۇ جىنسىي ساۋاتلار، بىلىملەر كەڭ ئومۇملاشقان. بىر قىسىم دۆلەتلەر ئوقۇغۇچىلارغا جىنسىيەت تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلىپ يولغىمۇ قويدى. ئەمما، ئەمەلىيەت شۇنى چوڭقۇر ئىسپاتلىدىكى، جىنسىيەت بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيەتتىكى جىنسىي بۇزۇقچىلىق، ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈكنى كېمەيتمەستىن، ئەكسىچە ئۇنى تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئاشۇرۇۋەتتى. ئۇ ئېچىلدى - دە، ئەسلىي مۇقەددەسلىكىدىن قالدى. كىشىلەر ئۇنىڭغا خالىغانچە

① «20 - ئەسىرنى نەشكىل قىلغۇچى ئۈچ كاللا»، ئامېرىكا خەۋەرلىرى ۋە دۇنيا ئاخباراتچىلىقى 2003 - يىل نەشرى، ئىنگلىزچە.

يېقىنلاشتى، خالىمسا يىراقلاشتى. يات جىنسلىقلارنىڭ ھىدى، تېنى ھەتتا كىشىلەردە ئۆزگىچە تۇيغۇلارنى ئويغىتالماس بولۇپ كەتتى. ئىنسانىي روھ قاشاڭلاشتى. يات جىنسلىقلارنىڭ ھاياسىز بىر - بىرىگە يات، سىرلىق، تارتىملىق تۇيۇلمايدىغان بولدى، ئۇلارنى بىر - بىرىگە تارتىپ تۇرىدىغان كۆرۈنمەس سېھىرلىك زەنجىر ئۇزۇلۇپ كەتتى. ئەرلەر بىر ئايال بىلەن قانائەت قىلمايدىغان، ئاياللار بىر ئەرگە قانماي يانچۇقى توم، گەدىنى بوم يەنە بىرىنىڭ كەينىدىن سوكۇلداپ كېتىۋېرىدىغان، نىكاھ، ئائىلىنىڭ ئىناۋىتى قالمىغان بىر ھال غەرب جەمئىيىتىدە ئومۇمىي ئېقىمغا ئايلاندى. ئۇلار كىشىلىك ھوقۇق، ئەركىنلىكنى دەستەك قىلىپ تۇرۇپ بارلىق ھەرىكەت - قائىدىلەرنى ئۆلچەمسىزلەشتۈرۈشكە تىرىشتى، كۆڭۈلنىڭ رايىنىلا، نەپسىنىڭ خاھىشىنىلا مۇقەددەس بىلدى. ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن رادىي فىشنىڭ «جالالىدىن رۇمىي» رومانىدىكى «تېنىڭ بىر ئات، سەن شۇ ئاتقا مىنگۈچى. ئىي ئاتقا مىنگۈچى، ئاتنىڭ ئوقۇرىدا ھەم ياتمىغىن، ئات ئۆزۈقى سېنىڭ ئۆزۈقۇڭ بولالماس، ئات سېنى ئەمەس، سەن ئاتنى ئۆز يولۇڭغا سال» دېگەن ھېكمەتلەرگە يانداش ئاھاڭدا مۇنداق دېگەنىدى: «ئىنسان جىسمانىي جەھەتتىن بىر ئات، مەنىۋى جەھەتتىن ئاتقا مىنگۈچى. ئەگەر ئاتقا مىنگۈچى دانا بولسا ئاتنى كامالەتكە باشلايدۇ، نادان بولسا ئات ئۇنى ئوقۇرىغا باشلايدۇ». ھەقىقەتەن بەزىلەر جىسمانىي جەھەتتىنلا ئەمەس، مەنىۋى جەھەتتىنمۇ ئات - ئېشەككە ئايلانىدى، خۇن - زەردابنى شەربەت بىلدى. ھەتتا يات جىنسىلىقلار بىلەن خالىغانچە ئالاقە قىلغىنىغا قانائەتمۇ قىلمايى ھەددىدىن ئېشىپ ئۆز جىنسداشلىرى بىلەن ئالاقىگە چۈشۈشتى ۋە بۇنى نومۇس قىلمايى ئەقىلنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈشكە، قانۇنلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشتى. ئەڭ يېڭى ستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا، ھازىر ئامېرىكا جەمئىيىتىدىكى ئوخشاش جىنسلىق مۇھەببەتداشلار، بەچچىۋازلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 10% دىن

ئېشىپ كەتكەن. نىكاھسىز بىللە تۇرغۇچىلار، پاھىشىلەر، كۆڭلى تارتسىلا خالىغان بىرى بىلەن ئىچ پۈشۈقىنى چىقىرىپ يەنە ھېچ ئىش بولمىغاندەك يۈرۈۋېرىدىغان سەرگەردان سوكۇلداقلارنىڭ سانىنى ئېلىپ بولۇش مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. كىشىنىڭ غەزىپىنى قوزغايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىل شەرمەندە قىلىقىدىن ئازراقمۇ نومۇس ھېس قىلىپ باقمايدۇ، ئۇيالمايدۇ. بەلكى كوچىلارغا چىقىپ ئۆزلىرىنىڭ قىلمىشلىرىنىڭ ھەقلىقلىقى، جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ھەققىدە تىنماي نامايىش ئۆتكۈزۈپ داۋراڭ سالىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەخسۇس تەشكىلاتى، گېزىت - ژۇرناللىرى، تور بەتلىرى بار. مىڭلىغان بەچىلەرنى زىيارەت قىلىپ چىققان ئالفىرد كىنسىينىڭ ئېيتىشىچە: «مۇتلەق كۆپ سانلىق بەچچە ئۆزلىرىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى، ئارزۇ - خاھىشىنىڭ قوغدىلىشىنى، قوللاشقا ئېرىشىشىنى ئۈمىد قىلىدىكەن»[1]. گەرچە بىر قىسىم ئامما ئۇلارنىڭ بۇ خىل قىلمىشىدىن غەزەپلەنسىمۇ، ئەمما مۇتلەق كۆپ سانلىق خەلق ۋە ھۆكۈمەت ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى شەخسىنىڭ خاھىشى، دەپ قارايدۇ، ئارىلىشىش، توسۇشنى ئەخلاقسىزلىق دەپ قارايدۇ، كارى بولمايدۇ. بەچىلەرنىڭ توي قىلىشىنى قانۇنىي ئاساس بىلەن تەمىنلەشكە ماقۇل بولغان مىكائىل. ج. مىد ئىسىملىك بىر شتات ئەمەلدارى شۇنداق دېگەن: « بىز ئاساسىي قانۇن لايىھىسى ئارقىلىق قوش جىنسلىق مۇھەببەتداشلارنىڭ باراۋەر نىكاھ ھوقۇقىنى قوغدايمىز. قاراپ تۇرۇڭلار، بۇ جەزمەن شۇنداق بولىدۇ. بۇ قورقۇدەك ئىش ئەمەس، ئاسمان ئۆرۈلۈپمۇ چۈشمەيدۇ»[2]. ھەتتا ياۋروپا دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنىڭ

① «ھەپتىلىك خەۋەرلەر گېزىتى» 1993 - يىل 15 - فېۋرال سانى، Inoohr . org تور بېتىدىكى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

② 365Gay.com تور بېتىنىڭ 2005 - يىل 7 - فېۋرالدىكى سانىغا قارالسۇن.

داھىيسى بولمىش مارتىن لىۇتېر كىڭنىڭ مۇرىتى، كامبرىج دىنىي بىرلەشتۇرۇش - ئومۇملاشتۇرغۇچىلار باش مەھكىمىسى ۋە چېركاۋنىڭ مىنىستىرى رېۋ.توماس.ج. س. مېكىلسون: «مەن ئوخشاش جىنسىلىقلارغا تۇيۇ قىلىش ھوقۇقى بېرىشنى قوللايمەن. بۇنداق ھوقۇقنىڭ بولماسلىقى بىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئائىلە ۋە نىكاھ چۈشەنچىمىزگە چوڭ توسالغۇ ئېلىپ كېلىدۇ. ئوخشاش جىنسىلىقلار مۇھەببىتى ۋە ھەرىكىتى بىزنىڭ مۇشۇ مەدەنىيەتتىن چىققانلىكەن، يەنە مۇشۇ مەدەنىيەتتىن قوللاش مۇھىتى بېرىلىشى كېرەك» دېگەن ھەمدە ئۆزىنىڭ ئاخىرغىچە شۇلار تەرەپتە تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ: «بۇ ئىشلارنىڭ نەگە بېرىپ نەدە توختايدىغانلىقىنى بىلمەيمەن، ئەمما بىز ئۇلارغا باراۋەر نىكاھ ھوقۇقى بېرىلگۈچە كۈرەش قىلىمىز»[1] دېگەن. «ئىنسانىي، ئىنسانىيلىقنى پاكىز، غەرەزسىز سۆيۈش»تىن ئىبارەت خرىستىئان روھىنىڭ بۇ باش ئېپىسكوپى ئۆزىنىڭ جىنايەتكە، ئاپئاشكارا بۇزۇقچىلىققا ھەمتاياق بولىدىغان چاكىنا، يىرگىنچلىك قارىشىغا ئۆزى پەتۋا بېرىپ يەنە شۇنداق دەيدۇ: «مەن ھەممە يەردە ئوخشاش جىنسىلىق بەچىلەرنىڭ ئائىلە، خىزمەت، نىكاھ، پەرزەنت، قوشنىدارچىلىق، ھاياتلىقتىن بەھرىلىنىش ھەققىدىكى تەلەپ - چۇقانلىرىنى ئاڭلايمەن. ئوخشاش جىنسىلىقلار مۇھەببىتىمۇ مۇھەببەتنىڭ بىر خىل شەكلى. ئۇلار ئۇچۇن قانۇنلۇق نىكاھ پۇرسىتى بېرىش جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي نىكاھ چۈشەنچىسىنى چىڭىتىدۇ»[2]. كىشىنىڭ كۆلكىسىنى قىستايدىغان بۇ چاكىنا پەتۋا خرىستىئان روھىنىڭ ئادەمنىڭ نەپسى - خاھىشىغا بېقىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان لىڭتاسما ئېتىقاد شەكلىگە ئايلىنىپ قالغىنىنى تولۇقى بىلەن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. غەرب مەدەنىيىتى

① (Freedommtomarry.org نىكاھقا ئەركىنلىك) تور بېتىگە قارالسۇن.
② (Freedommtomarry.org نىكاھقا ئەركىنلىك) تور بېتىگە قارالسۇن.

ئەمەلىيەتتىمۇ نەپس ۋە جىنسىيەت قوغلاپ زورايغان بەھەيۋەت لەھەڭگە ئوخشاپ قالغاندى. ئەخلاق ـ ئەقىدىسى چۈشكۈن بىر توپ زەھەرخەندە مىتىلەرنىڭ چەكتىن ئاشقان يولسىز مۇتتەھەملىكىنى توغرا دەپ ئېتىراپ قىلىش، ئۇنى قوغداش جەمئىيەت خاراكتېرلىك بۇزۇلۇشقا يېشىل چىراغ يېقىپ بەرگەنلىك بىلەن باراۋەر ئىدى. دىنىي مۆتىۋەر كۆچىلەرنىڭ پاسسىقلىقنى ھەق دەپ قوبۇل قىلىشى تارىخمۇ، شۇلار ئىشەنگەن خۇدامۇ مەڭگۈ كەچۈرمەيدىغان ئىپلاس شەرمەندىلىكتىن، ئېتىقادقا قىلىنغان شەكسىز خورلۇق، ئاسىيلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەركىنلىكنىلا تەكتىلەيدىغان، چەكلىمە ـ توسقى بولمىغان ئىدىيە ـ قاراش ھەرگىزمۇ ساغلام ئەمەس. يۈگەنسىز تۇلپارنىڭ ياۋا ئاتتىن پەرقى يوق. ھەتتا جەننەتمۇ قىلىچنىڭ سايىسىدا. دىنىي كۆچىلەر، ھۆكۈمەت ۋە كۆپ سانلىق ئاممىنىڭ جىنسىي ئەركىنلىك ۋە بەچچىلەرنى، ئۆلارنىڭ ئەخلاققا ھاقارەت كەلتۈرىدىغان نومۇسسىز قىلمىشلىرىنى شەخسنىڭ ئەركىن تاللىشى، چېقىلغىلى بولمايدىغان كىشىلىك ھوقۇق، ھۆرمەت قىلىنىشى كېرەك بولغان خاھىش دەپ ئېتىراپ قىلىشى، قوللىشى، پەرۋاسىز مۇئامىلە قىلىشى نەتىجىسىدە پاسىق بەچچىلەرگە تېخىمۇ جان كىردى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ھايۋانىي نەپسىگە قانۇندىن ئاساس، دىندىن پەتىۋا ئېلىشقا بار كۈچى بىلەن ئۇرۇندى. ئىندىئانا شتاتى قوش جىنسلىق مۇھەببەتداشلارنىڭ نىكاھ ھوقۇقىنى قوغداش قانۇن لايىھىسى تۇرغۇزۇشقا پىكىر ئېلىش مەزگىلىدە رېۋ. جىق. مايىنر ئىسىملىك بىر بوۋاي: «تارىخ شەرمەندىلىككە رەھىم قىلمايدۇ، ھەرگىز مۇنداق خاتالىققا يول قويمىغايسىلەر. نەچچە يىللاردىن كېيىن ئەۋلادلار بىزنىڭ بۇ قىلىقىمىز ئۈچۈن نومۇس قىلمىسۇن»[1] دېدى تىترەڭگۈ ئاۋازدا يېلىنىپ. جىننىي دىكلىمېنتى ئىسىملىك يەنە بىر ئايال:

① Fortwayne.com تور بېتىگە قارالسۇن.

«ئەگەر ئىندىئانا تۇرۇش مۇمكىن بولمايدىغان ئاشۇنداق پاسىق جايغا ئايلانسا، مەن بۇ يەردىن كېتىشكە ھەرقاچان تەييار» دېدى غەزەپتىن لاغىلداپ تىترەپ تۇرۇپ. ئەمما، دەل شۇ چاغدا بۇ قانۇن لايىھىسى ئاللىقاچان 11 شتاتتا ماقۇللۇقتىن ئۆتۈپ 24 شتاتتا مۇھاكىمە باسقۇچىغا كىرگەنىدى[1]. «شىمالىي ئامېرىكا ئەر ـ ئۇغۇللار سۆيگۈ تەشكىلاتى» نامىدىكى ئامېرىكا بويىچە ئەڭ چوڭ بەچچە تەشكىلاتنىڭ نەچچە مىڭلىغان ئەزالىرى لوزۇنكا كۆتۈرۈپ « سەككىز ياشتىن كېيىن قالغان جىنسىي ئالاقە ئەڭ چوڭ كېچىكىش !»، « ئون پىرسەنت يېتەرلىك ئەمەس، يېڭى ئەزا قوشايلى، يېڭى ئەزا !» دەپ شوئار توۋلاپ نامايىش كۆتۈرۈپ يۈرەتتى. ئۇلار يېشى كىچىكلەرگە مەجبۇرىي چېقىلىش ئارقىلىق ئەزا سانىنى كۆپەيتىشنى ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم مەقسىتى قىلغانىدى. يېشى قانچە كىچىك بولسا شۇنچە ياخشى دەپ قارىشاتتى. «ئايال مۇھەببەتداش قىساسچىلار تەشكىلاتى» ئەڭ ياش، گۆدەك قىزلارغا زوراۋانلىق يۈرگۈزۈپ، كۆپلەپ ئەزا قوبۇل قىلغىنىدىن ئاشكارا پەخىرلىنىپ مەيدە قېقىپ يۈرەتتى[2]. بىر يېرىم پىرسەنت بالا ئاتا ـ ئانىسى تەرىپىدىن خورلانغانىدى. بەچچىلەرنىڭ بۇزۇقچىلىقتىكى يىرگىنچلىك قىلمىشلىرىنى ئويلاشمۇ كىشىنى سەسكەندۈرۈپ، كۆڭلىنى ئاينىتىۋېتىدۇ. مېنىڭ بۇ خىل رەسۋاللارنى يېزىشقا ھەقىقەتەنمۇ قولۇم بارمىدى. ئەقلى جايىدا ھەرقانداق ئادەم يۇقىرىقى بايانلاردىن بەزىلەش تەشەببۇس قىلىۋاتقان مەدەنىيەت، تەربىيە شەكىلىنىڭ تەگ ـ ماھىيىتى ھەققىدە مەلۇم خۇلاسىگە كېلەلەيدۇ ۋە نېمە قىلىش، نېمە قىلماسلىق ھەققىدە ھۆكۈم چىقىرالايدۇ.

يۇقىرىقى نومۇسسىز قىلىقلارنى قىلىۋاتقانلار ئەمەلىيەتتە

---

① Fortwayne.com تور بېتىگە قارالسۇن.

② «سان فرانسىسكو مۇھاپىزىتى» 1992 ـ يىل 27 ـ مارت سانى، Inoohr.org تور بېتىدىكى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

بىزنىڭ بەزى «ئاقىل»لىرىمىزنىڭ نەزىرىدىكى ئەڭ ئەقىللىق، ساۋاتلىق، مەدەنىيەتلىك ئادەملەر ئىدى. ئۇلار ئوقۇغانلار، هازىرقى زامان تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان سەرخىللاردىن سانىلاتتى. ۋاشىنگتون، نيۇيورك، سان فرانسىسكو كوچىلىرىدا بەچچە، قوش جىنسلىق مۇھەببەتداشلىق دەۋاسى قىلىپ يۈرگۈچىلەرنىڭ 59.6% ى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، 18% ى ئالىي مەلۇماتلىق زىيالىيلار ئىدى. 49% ى كەسپىي، مەمۇرىي خادىملار، 15.9% ى ئادەتتىكى پۇقرالاردىن ئىدى[1]. دېمەككى، جىنسىيەت هەققىدىكى ئىلىم، ساۋات، ئۇچۇرلاردىن خېلى مۇكەممەل خەۋىرى بار، دەپ قارىلىدىغان ياشلار، زىيالىيلار، جاهاننىڭ سەركىلىرى جەمئىيەتنىڭ ئەڭ بۇزۇقلىرىغا، ئەخلاقنىڭ، ئىجتىمائىي تەرتىپنىڭ ئەڭ چوڭ زىيانخور كۈشەندىلىرىگە ئايلانغانىدى. ئۇلار يات جىنسىلىقلارنىڭ تېنىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى ناهايىتى ئوبدان بىلەتتى، لېكىن ئەقىدىسىز-ئىلىم ئۇلارنى توغرا، ساغلام ياشاش ئۇسۇلى، تۇرمۇش شەكلىگىمۇ ئېرىشتۈرەلمىگەنىدى. جىنسىي ساۋاتتىكى هۆرمەتلىك نوپۇزلۇقلاردا ئەخلاقىي بۇزۇلۇش، روهىي ئاينىش ئەڭ كۆپ كۆرۈلگەن بىلەن، بۇ هەقتىكى ئىلىم، ئۇچۇرلاردىن ئانچە خەۋىرى بولمىغان ئادەتتىكى پۇقرالاردا ئەڭ ئاز بولغان. غەرب دۇنياسىغا قارىمۇقارشى هالدا شەرق ئەللىرىدە، بولۇپمۇ دىنىنىڭ، ئۆرپ-ئادەتنىڭ هاياتىي كۈچى يوقالمىغان، جىنسىيەت ئېچىلمىغان، دەرسخانىلارغا، ئاشكارا سورۇنلارغا تولۇق چىقالمىغان جايلاردا جىنسىي زوراۋانلىق، بۇزۇقچىلىق، ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈك، روهىي سولغۇنلۇق ئەڭ ئاز كۆرۈلگەن. كۆرۈلسىمۇ جەمئىيەتلىشەلمىگەن، مۇئەييەن چەكلەش كۈچىنىڭ نەتىجىسىدە

① 1990 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئامېرىكا قىسقىچە ستاتىستىكىسى» دىن Inoohr.org تور بېتىدىكى مەلۇماتلارغا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

بۇزۇقچىلىق سادىر بولسىمۇ، خۇپيانە، خالىي جايلاردا بولغان. «بەچچىۋازلار ئۇستىدە تەتقىقات» ناملىق ماقالىدە ئېيتىلغانىدەك: «دىنىي كەيپىيات سۇس ياكى ئۆلگەن ئائىلە، جەمئىيەتلەردىن جىنسىي، ئەخلاقىي بۇزۇقچىلىق، زوراۋانلىق ھادىسىلىرى، پاھىشىۋاز، بەچچىۋازلار ئەڭ كۆپ چىققان»[1]. جىنسىيەت يېپىلغان، يوشۇرۇلغان، خالىغانچە، ئۆلچەمسىز مۇئامىلە قىلىش چەكلەنگەن جەمئىيەت، مەدەنىيەتنىڭ مۇھىتى بىرقەدەر ساپ، جۇشقۇن، خاتىرجەم، مەنىۋى ھاۋاسى سۇزۇك، كىشىلىرى ھەر جەھەتتىن ساغلام بولغان.

ھىندىستانلىق پەيلاسوپ، ناتىق ئوشۇمۇ بىزنىڭ «تەرەققىيپەرۋەر» زاتلار تەشەببۇس قىلغانىدەك فرېئۇدنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ جىنسىيەتنى يېپىشقا قارشى تۇرىدۇ ھەمدە بالىلارنىڭ مەلۇم ياشقا يەتكۈچە يالىڭاچ يۈرۈشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇنىڭچە «ئۇلار كىيىم زۆرۈرىيىتى جىنسىيەت سەۋەبىدىن ئەمەس، باشقا سەۋەبتىن ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشى كېرەك»[2] ئىمىش. ۋەھالەنكى، جىنسىي بۇزۇقچىلىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يات جىنسىلىقلارنىڭ ئەزايىي - تېنىنى پىششىق بىلمىدىغانلار ئارىسىدا بولىدۇ. مەن كىيىم زۆرۈرىيىتى 90% جىنسىيەت ۋە ئۇنى يۆگەش سەۋەبىدىن دەپ قارىغۇچىلاردىن. يات جىنسلار ئارا تەن، ئەزالارنىڭ بىر - بىرىگە تونۇش بولۇشى قەلبىتىكى رەزىللىك ئۇرۇقىنى قۇرۇتۇپ تاشلىيالمايدۇ. تەنلەرنىڭ تونۇش بولۇشى راستىنلا ئىجتىمائىي ئاپەتنى تۇغدۇرىدىغان بىردىنبىر ھەل قىلغۇچ ئامىل بولسا كىيىملەر ئاساسەن دېگۈدەك ئېچىلغان، ئاتا - بالا قىپىيالىڭاچ پېتى بىر مۇنچىدا يۇيۇنۇۋېرىدىغان كىشىلەر، شەھەرلەر، جەمئىيەتلەر ئارىسىدا نېمە ئۈچۈن ئىجتىمائىي كرىزىس شىددەت

---

① Inoohr.org تور بېتىدىكى ئىنگلىزچە مەلۇماتلارغا قارالسۇن.

② ئۇشۇ: «چىن مۇھەببەت سەپىرى»، تەكرىتاغ ژۇرنىلى 1998 - يىل 4 - سان.

بىلەن ئۆرلەپ كېتىدۇ؟ ئەگەر يات جىنسلار ئارا تەننىڭ تونۇش بولۇشى ئىجتىمائىي كىرىزىسلارنى تۇپ يىلتىزىدىن ساقايتالايدىغان بولسا بىز نېمە ئۈچۈن يالىڭاچ يۈرۈشنىلا تەشەببۇس قىلمايمىز؟ كىيىم زۆرۈرىيىتى جىنسىيەت سەۋەبىدىن بولمىغانىكەن، ئۇنى كىيىۋېلىشنىڭ، جىنسىي ئەزا ـ بەلگىلەرنى يۆگەپ يۈرۈشنىڭ يەنە نېمە ھاجىتى؟

ئوشۇ يەنە جىنسىي خىيالنى داۋالاش ئۈچۈن ئىستىقامەت يولىنى تالىلاش كېرەك، دەپ قارايدۇ. بۇ ئوشۇ ۋەكىللىك قىلغۇچى بۇددىزم ئېتىقاد ـ مەدەنىيىتىنىڭ قالدۇقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بىز ئىنسانغا بەخش ئېتىلگەن نورمال كىشىلىك لەززەت، قەدىر ـ قىممەتكىمۇ ئارقىسىنى قىلۋېلىپ، دۇنيادىن تەلتۆكۈس قول ئۈزۈپ زاھىتلىقنى تەرغىب قىلغۇچى راھىبلىق يولىغا قايتا قەدەم باسامدۇق؟ مەن دەيمەن ئەقىدە ـ ئېتىقادسىز جەمئىيەت ئولتۇرۇپ ئىستىقامەت قىلىش كاللىنى ھارام خىيالغا پاتۇرۇۋېتىدۇ. مەزمۇت ئەقىدىگە تويۇنغان روھىي قۇۋۋەتكە راھىبلاردەك ئىستىقامەتمۇ، يالىڭاچلىنىپ كۆز تويدۇرۇشمۇ لازىم ئەمەس. كۆڭۈل ئاچ، روھ زەئىپ، مەنىۋىيەت قۇرغاق تۇرسا كۆز، قورساق، نەپس تويامتى؟

جىنسىيەت، ئۇ ناھايىتمۇ نازۇك تېما. ئۇنىڭ نازۇكلۇقىنىڭ ئۆزىلا ئۇنىڭ يېپىلىشىنى بەلگىلىگەن. ئېستېتىكىدىمۇ نازۇك نەرسىنىڭ كۈچلۈك زەربىگە، قالايمىقان قېقىلىپ ـ سوقۇلۇشلارغا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقى سۆزلىنىدۇ. ئۇنى ئاۋايلاپ، ئاسراپ، پەپىلىگەندىلا ئىشلەتكىلى، گۈزەللىكىدىن زوقلانغىلى بولىدۇ. جىنسىيەتكە مۇئامىلە قىلىشتا جەزمەن دۇرۇس، ساغلام ئۆلچەم بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭ ئېچىلىپ، يالىڭاچلىنىپ كېتىشى ئۇنىڭ گۈزەللىكىنى، سېھرىي كۈچىنى يوقىتىپ قويىدۇ. تېرىلەر تېگىشىپ، چاچلار غىدىقلاپ، ئوتتەك نەپەسلەر گۈرۈلدەپ يېنىپ تۇرسا ئادەمدىكى قىممەتلىك روھىي

زىلزىلىلەر ئاسان قوزغىلىپ، ئاسان يېنىپ - يېتىپ ئېتىبارى قالمايدۇ، يات جىنسلارنىڭ ئوچۇق تۇرغان ھەربىر ئىككىلەمچى جىنسىي ئەزا - بەلگىلىرى، بولۇپمۇ گىرىمىدە ئاتايىن گەۋدىلەندۈرۈلگەن لەۋ، كىرپىكلەر، لەپىلدەپ سويلاپ تۇرىدىغان چاچلار، ئوچۇق تۇرغان بىلەك، يوتا، كىندىك، پاقالچاق، كۆكرەكلەر، تار، خىپچاق كىيىملەردىن پاتماي چىقىلىپ تۇرىدىغان كۆكرەك، يوتا، ساغرا، قىسلىچىقلار قارشى تەرەپتە ئىنتايىن ئوڭايلا غىدىقلىنىش، ھېسسىيات قوزغىلىشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تار، قىسماقتەك قىسىپ، پۈتكۈل ئەزايى - تەنىنى چىڭقالدۇرۇپ تۇرىدىغان كىيىملەرنىڭ ئۆزىمۇ غىدىقلىنىش، ھېسسىي قوزغىلىش، چىڭقىلىش پەيدا قىلىدۇ. بۇ خىل غىدىقلىنىش ئۇزۇن داۋاملاشقانسېرى دائىم قوزغىلىش ئىچىدە تۇرغان بۆرەككە ئېغىر بېسىم پەيدا قىلىپ، بەدەندىكى كۈچ - ماغدۇر، قۇۋۋەتنىڭ سوۋۇپ كېتىشىنى، ئېقىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يىلىك سوۋۇيدۇ، جەڭگىۋار، جۈشقۇنلۇق ئاجىزلاپ، خام - خۇتا لامزەللىلەر شىددەت بىلەن ئاۋۇپ كېتىدۇ. يەنە كېلىپ تار، بەدەنىنى قىسىپ، سىقىپ تۇرىدىغان خىپچاق كىيىملەر قانىنىڭ راۋان ئايلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىپ تېرىلەرنىڭ سېزىمچانلىقىنى ئۆزلۈكسىز تۇرده تۆۋەنلىتىدۇ. تېرىلەر، سەزگۈ ئەزالار تولا غىدىقلىنىپ بارا - بارا قاشاڭلىشىدۇ، بۇ ھال ئۇزۇن داۋاملاشقانسېرى تەنىنىمۇ، روھىنىمۇ، زېھنىنىمۇ كاردىن چىقىرىدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ئادەمدىكى تولا غىدىقلىنىش، ھاياجانلىنىش بەدەندىكى رەئىس ئەزالارنى، بولۇپمۇ بۆرەكنى ئەڭ تېز كاردىن چىقىرىدۇ، بۆرەككە زەرەر يەتكەن ھامان نېرۋا، مېڭىنىڭ فۇنكسىيىسى تېز سۇرئەتتە ئاجىزلايدۇ. ئەستە تۇتۇش ئىقتىدارى ئاجىزلىشىش، ئاسان چارچاش، ماغدۇرسىزلىق ھېس قىلىش، ئۇيقۇسىزلىق، كەيپىيات

ناچارلىشىش قاتارلىق ھادىسىلەرنى پەيدا قىلغاندىن باشقا يۇرەك، جىگەر، ئاشقازانىنىڭ خىزمىتىگە ئېغىر بېسىم ۋە كاشىلا پەيدا قىلىدۇ. ئەگەر غىدىقلىنىش ئۇزۇلمەي داۋاملاشسا جىنسىي ئاجىزلىق كېسىلىگە تەرەققىي قىلىپ جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن تېخىمۇ زور ئازاب ئېلىپ كېلىدۇ، كەيپىياتى غەمناكلىقتىن قۇتۇلالمايدۇ، بارا - بارا يات جىنسنى كۆرسىمۇ ۋۇجۇدىدا باشقىچە ھېسسىيات، غەيرىي سېزىم پەيدا بولمايدىغان دەرىجىدە قاشاڭلىشىپ كېتىدۇ. يات جىنسنى كۆرسىمۇ، بىر - بىرىگە سۈركىلىپ تۇرسىمۇ باشقىچە ھېسسىيات ئويغانماسلىق دەل ئەرلەردىكى جۈشقۇنلۇق، جەڭگىۋارلىق، ئەركەكلىكنىڭ ئۆلۈشى، ئاياللاردىكى لاتاپەت، سېھىر - جازىبىنىڭ خوراپ تۈگىشى بىلەن باراۋەردۇر. ئەڭ ئەقەللىي ئادىمىيلىك ھېسسىياتى ئۆلگەن بۇنداق كىشىلەردىن ئۇلۇغۋار غايە، نەتىجە، ئارتۇق ئۈمىد كۈتكىلى بولمايدۇ. بۇنداقلاردىن تۇغۇلغان بالىلاردىن جەڭگىۋار، جۈشقۇن، قەتئىيلىرى ئازراق، مۇرەسسەچى، تەسلىمچى، خۇمسى مىجەز نائەھلىلەر كۆپ چىقىدۇ. تەن ساپاسى يىلدىن - يىلغا تۆۋەنلەيدۇ، ئەقلىي قۇۋۋىتى ئاجىزلايدۇ. ھايۋانلارنىڭ ئۇرغاچىلىرىنىڭ كۈيلەيدىغان مەزگىلىدە ئەركەكلىرىنىڭ توپلىشىپ كۈچ سىنىشىپ يەڭگەنلىرى بىلەن جۈپلىشىپ ئەۋلاد قالدۇرۇشىدا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ زور ھېكمەت بار. مانا بۇ ئۆزىگە، قوۋمىگە، قوۋمىنىڭ كېلەچەكتىكى ساپاسى، مەۋجۇتلۇق سۈپىتىگە بولغان مەسئۇلىيەت! راست، ئۆز ھاجىتى ئالدىدا ئامالسىز ئادەم قانداقمۇ باشقىلارغا ھەمتاياق بولالىسۇن؟

ئەخلاق يىرتىلغان، جىنسىيەت ئېچىلغان يەردە ئەڭ ئالدى بىلەن ئەرلەر ئاجىزلايدۇ، ئاندىن ئاياللار قۇترايدۇ. كىشىلەر بىر خىل تەسۈرلىگۈسىز سىقىلىش ئىچىدە ياشايدۇ - دە، ئۆز كۆڭلىنى ئەسەبىيلىك، تەلۈلۈك ئارقىلىق خۇش قىلىشقا چۈشىدۇ. ئائىلە ۋەيران بولىدۇ، نىكاھنىڭ مەززىسى قالمايدۇ.

مۇھەببەتلىشىش كەڭ ئەۋج ئالىدۇ، ئەمما مۇھەببەتلىشىپ تۇي قىلغانلارنىڭمۇ نىكاھىدا خاتىرجەملىك قارار تاپمايدۇ، چۈنكى تولا مۇھەببەتلىشىپ، تولا ئايرىلغان ئادەم ھەرگىزمۇ بىر ئادەمنىڭ بىر خىل قارىشىغا قانائەت قىلالمايدۇ، ئۇلاردىن ۋاپا كۈتكىلىمۇ بولمايدۇ. تويدىن ئىلگىرىكى يېقىنچىلىق سەۋەبىدىن نىكاھتا ئىززەت، قىممەت قالمايدۇ، تۇي كېچىسىدە مەڭگۈ ئەستىن چىقمىغۇدەك ئۆزگىچە ئۇچرىشىش ياكى يېڭىچە تۇيغۇ رويابقا چىقمىسا، نىكاھ تۇزسىز تاماقتا ئوخشاپ قالىدۇ. تويدىن ئىلگىرىكى تۇرمۇش بىلەن كېيىنكى تۇرمۇش ساڭا يېڭىلىق، مېھىر، ئىللىقلىق ئاتا قىلالمىسا بۇنداق نىكاھ جەزمەنكى، ھامان مەغلۇپ بولىدۇ، ھايا ۋە نومۇس ئۇستىگە قۇرۇلمىغان نىكاھتىن بەختىنىڭ كىشىنى مەست قىلغۇچى شادىمان كۈيلىرى ئەمەس، ئازابنىڭ كىشىنى بىزار قىلىدىغان يېقىمسىز تاراڭ ـ تۇرۇڭى چىقىدۇ.

ھاياتقا بولغان دۇرۇس ئەقىدە سۈنمىغان جايدا جىنسىيەت ئىززەتلىك بولىدۇ. نىكاھ يات جىنسلار ئارىسىدىكى مۇقەددەس ئۆتۈشۈش شەرتى ھېسابلىنىدۇ. ئىپپەت پاكلىقنىڭ، چىن سۆيگۈنىڭ، مېھىر ـ ۋاپانىڭ، ساداقەتنىڭ سىمۋولى سانىلىدۇ. جىنسىي ئەزاغا قاراش تۈگۈل، زۆرۈر بولمىسا شۇ ھەقتە گەپ قىلىشمۇ ئەيىب سانىلىدۇ. ئەر ـ ئايالنىڭ بىر ـ بىرىگە شەرتسىز ساداقىتى قەتئىي تەلەپ قىلىنىدۇ، ھارام خىيال، خىيانەت نومۇس، ھاياسىزلىق، بۇزۇقلۇق سۈپىتىدە قارىلىدۇ، جازا ـ تەدبىرلىرى ئېنىق بولىدۇ. جىنسىيەتنى ھاقارەتلەپ پەس كۆرۈشكىمۇ، ھەممىدىن ئۇستۈن ئورۇنغا كۆتۈرۈۋېلىشقىمۇ بولمايدۇ.

مانا بۇ بىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ جىنسىيەتكە قويغان تەلەپ ـ ئۆلچىمى ۋە ئۇنىڭغا قىلغان مۇئامىلىسى. بىرنەچچە ئون ياكى بىرەر مىڭ

ئادەمنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى پۈتۈنسۈرۈك بىر مەدەنىيەتنىڭ گۈناھى قىلىپ ئارتىش چەكتىن ئاشقان يولسىزلىقتىن ئىبارەت. بىر مىليون ئۇيغۇر كوچىغا قىپيالىڭاچ چىقىۋېلىپ ئاشكارا بەچچىۋازلىق بىلەن شۇغۇللانسىمۇ مەن ئۇنى ئادەمنىڭ، شۇلارنىڭ گۈناھى، رەزىللىكى دەيمەنكى، ھەرگىزمۇ مەدەنىيەتنىڭ، ئېتىقادنىڭ گۈناھى دەپ بىلجىرلىمايمەن. بىر نەچچە ئادەمنىڭ رەسۋالىقىنى دەپ ئۆزىنى چۈشۈرۈپ ئۆزگىنى تەكچىگە كۆتۈرۈش ئەقىلسىز تەنتەكلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بىزنىڭ ئىلمىي تەشەببۇسلىرىمىز بىردەملىك ھېسسىياتنىڭ ئەمەس، پاكىتلىق، ئىلمىي دەلىللىنىڭ زۇۋانى بولۇشى كېرەك. ئامېرىكىلىق ئەخلاقشۇناسلار چېخىدا مۇنداق دەيدۇ: «پەقەت ئەنئەنىۋى جىنسىي ئەخلاقلا كىشىلەرنىڭ نەپسى - ئارزۇسىنى ساغلام قاندۇرۇپ، ئەخلاق، ئائىلىنى قوتقۇزۇپ قالالىشى، ئىجتىمائىي ئۇيۇشۇش كۈچىنى چىڭىتالىشى مۇمكىن. باشقا ھېچقانداق نەرسە ئۇنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ»[1].

باشقىلارنىڭ نېمە دېيىشىدىن قەتئىينەزەر، مەن شۇنداق دەيمەن: جىنسىيەت يوّگىلىشى كېرەك! ئۇنىڭغا ئىلمىي، ساغلام قاراش بىلەن مۇئامىلە قىلىنىشى كېرەك. ئۇنى ئېچىش، ئۇ ھەقتە جەمئىيەت خاراكتېرلىك ساۋات ئومۇملاشتۇرۇش جىنسىيەت ھەققىدە ساۋاتلىق، ئاقىل بولغانغا باراۋەر ئەمەس. ئەۋج ئېلىپ كېتىۋاتقان جىنسىي نومۇسسىزلىقلارنى جىنسىي بىلىم - ساۋاتلارنى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق چەكلەيمەن دېيىش ئۆلۈۋاتقان ئادەمنىڭ ئېغىزىغا زەھەرنى «ياسىن سۇيى» ئورنىدا تېمىتىشنى ئارزۇلاشتىن باشقا ئىش ئەمەس. جىنسىيەت بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق روھىيەتنى، جەمئىيەتنى ساغلاملاشتۇرۇش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمىغان بولسا بۇگۈنكى

① Jkalb.org تور بېتىدىكى «ئەنئەنە جاھىللىقى» ناملىق ئىنگلىزچە ماقالىگە قارالسۇن.

ياۋروپا، ئامېرىكا قالتىس ساغلام كۆڭۈلدىكىدەك جەمئىيەتنىڭ ئۇلگىسىگە ئايلانغان بولاتتى.

جىنسىيەت ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار مەسىلە - كېسەللەر ئاللىقاچان يەر شارى خاراكتېرلىك ۋاباغا ئايلاندى. ئۇنى دوختۇرخانىلار داۋالاپ ساقايتىپ بولالمىشى، تەشۋىقات ۋاستىلىرى، بۇيۇملىرىنىڭ چەكلەپ بولالمىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەمما، ئۇنى قويۇۋېتىشكە، يالىڭاچلىۋېتىشكە ھەرگىز بولمايدۇ. جىنسىيەتنى دەرسخانىلارغا سۈرەپ كىرىش كېسەل تەگكەن دەرەخنىڭ تۈۋىگە كىسلاتا قۇيغان بىلەن باراۋەر. ئۇنداق قىلىش بىزنى، بىزنىڭ مەدەنىيەتنى، كېيىنكى ئەۋلادلارنى تۈگىمەس باالالارغا مۇپتىلا قىلىدۇ. يېتەرلىك پەرۋىش، ساپ ھاۋا، بۇلغانمىغان سۇ بولغاندىلا يۇقۇملانغان، زەئىپلەشكەن تەن - روھنى قۇتقۇزۇۋېلىش مۇمكىن. ھە راست، لازىم نەرسىلەرنىڭ بولۇشىلا كۆپايە ئەمەس، ئۇنىڭ مۇھىمى لازىم نەرسىنى لازىم چېغىدا لازىم يېرىگە، جايىدا ئىشلىتىش. كېسەلنى داۋالاشقىلا، داۋالاش تەشەببۇسلىرىغىلا تاشلاپ قويۇپ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى قوللانماسلىق ئۆلۈمنى ئارزۇلاپ يېتىشتىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. ئالدىن مۇداپىئە كۆرۈش داۋالاشتىن مۇھىم ئەۋزەل. چىركىن ئېقىم، مۇشتۇمزور ئىدىيىلەر كەلكۈندەك باسقاندا پاكىز روھىي سەرمايىدىن ئەپچىل كېمە ياساپ چىقىۋېلىش چۈشكۈنلۈك ئىلكىدە توپاننى چىللاش - تىللاشتىن كۆپ ئەلا. ساغلام ئەقىدە، كەسكىن تۈرمۇش پرىنسىپى ئارقىلىقلا بۇ ۋابادىن قۇتۇلۇش مۇمكىن. باشقىلار ئاچ دەيدۇ، مەن ياپ، قاچ دېگۈچىلەردىن !

2 - دۇنيا ئۇرۇش قەھرىمانى فىلد مارشال مونتگومېرى 1964 - يىل 24 - مايى كۆنى سۆزلىگەن نۇتقىدا: «ئاڭلىسام فرانسىيە ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئوكيان ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا بىرقانچە دۆلەت ئوخشاش جىنسلىقلار قىلمىشىغا قانۇنىي يول

بېرىپتۇ. بىز فرانسوز ئەمەس، شۇنداقلا باشقا مىللەت، دۆلەت تېخىمۇ ئەمەس. بىز ئەنگلىيەلىك ! پەرۋەردىگارغا مىڭ قەتلە شۈكۈر! »[1] دەپتىكەن. مەنمۇ شۇنداق دەيمەن: «دۇنيادا ئەخلاق پەقەت ۋە پەقەت بىر! بىز باشقا ھېچكىم ئەمەس، باشقىلارغا ئوخشىغىمىزمۇ يوق. ئاللاھقا مىڭ قەتلە شۈكۈركى ۋە تىلەيمىزكى، توپان بىزگە ھاجەت ئەمەس ! ئاپەتنى كۆرۈپ تۇرۇپمۇ ئاگاھلاندۇرۇشلارغا قۇلاق سالمايدىغان بارغۇسى كەپقالغان ئازغۇنلارغا دەيدىغىنىمىز: يول بولسۇن !».

2005 ـ يىل مايى، قاراقاش ـ ياۋا.

① «ئوكسفورد ئۇزۇندىلەر لۇغىتى»، ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1994 ـ يىل نەشرى.

«يۇرەكتاغ»نىڭ ئەسلىسىنىڭ قايتىشى

مۇھەممەد باغراش ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان ئەدەبىياتىدا بەلگىلىك مۇۋەپپەقىيەت قازانغان يازغۇچىلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇ دەسلەپكى ئىجادىيىتىدىلا ئۆزىنىڭ مول تۇرمۇش تەجرىبىسى ۋە ئۆزگىچە كۆزىتىش، تەپەككۇر ئىقتىدارىنى نامايان قىلىدىغان بىر تۇركۇم ھېكايىلىرى بىلەن كىتابخانلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىغانىدى. لېكىن ئۇ 1986 ـ يىلىدىن كېيىن ئىجادىيىتىدە زور بۇرۇلۇش ياساپ ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىدىن ناھايىتى پەرقلىق ھالدا سىمۋولىق رېئالىزملىق ئىجادىيەت ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا ئۆتتى ھەمدە قويۇق ئەپسانىۋى تۇس ـ تەركىبلەر بىلەن توقۇنغان، ئەسەر قۇرۇلمىسى، بايان ئۇسۇلىدا كەسكىن ئۆزگىرىش ياسىغان بىر تۇركۇم ئەسەرلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا چىقاردى. بىز ئۇنىڭ «مەن ئۆلگەن ئادەمنىڭ قارىچۇقىدا قېتىپ قالغان سۈرەت»، «كەلكۈن»، «تۆتقۇلاق»، «ئاپئاق ئېچىلغان سۆگەتگۈلى»، «قۇياش ۋە بالا»، «يۇرەكتاغ» قاتارلىق بىر تۇركۇم ئەسەرلىرىدىن روشەن ھالدىكى ئىزدىنىش، سىناق قىلىش، شۇنداقلا ئادەتتىلەنگەن رامكىلاردىن ھالقىپ چىقىشقا بولغان دادىل ئۇرۇنۇش روھىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز. گەرچە بۇنى بەزىلەر ئىجادىيەتتە ئىلگىرىلىگەنلىكنىڭ ئىپادىسى، يەنە بەزىلەر ئۇنى چېكىنگەنلىكنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىسىمۇ ۋە ھەتتا ئۇنى

مودېرنىزمنى قارىغۇلارچە دوردى دەپ نارازى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇ يولدىن قايتمايدىغانلىقىنى كەسكىنلىك بىلەن بىلدۈردى: «مەن بۇ يولۇمدىن ھەرگىز قايتمايمەن. بۇ يولدىن قايتىش مەن ئۈچۈن پاجىئەلىك چېكىنىشتۇر. چۈنكى، مەن بۇ پەللىگە ناھايىتى تەستە، نۇرغۇن ئازابلىق ئىزدىنىشلەر بىلەن يېتىۋاتىمەن»[1]. ئۇ ھەم ئەنئەنىنى زامانىۋىلىق، ئىزدىنىش ئارقىلىق كۈچلەندۈرۈش كېرەكلىكىنى بىلدۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «ساقلىنىپ قېلىش ئۈچۈن ھەم تارىخنى بىلىش، ئاتا ـ بوۋىلارنى بىلىش ھەم زامانىۋى ئاڭ ئارقىلىق ئۆزىنى كۈچەيتىش كېرەك»[2].

بىر يازغۇچىدا مانا مۇشۇنداق تىنىمسىز ئىزدىنىش روھى ۋە ئۆز ـ ئۆزىدىن ھالقىشقا ئىنتىلىش خاھىشى بولغاندىلا، ئاندىن ئۇ تېخىمۇ يۇقىرى پەللىلەرنى يارىتالايدۇ ھەمدە تېخىمۇ نادىر ئەسەرلەرنى مەيدانغا چىقىرالايدۇ. ئەمما، ئىقرار قىلىش كېرەككى، ئۇنىڭ ئىزدىنىش نەتىجىسى ھەدىگەندىلا ئوڭۇشلۇق بولۇپ كەتمىدى. بىز ئۇنىڭ ئىزدىنىشىنى تۇتقا قىلغان ئەسەرلىرىنى ئىپادىلەش ئۇسلۇبى، بايان ماھارىتى، تىل گۈزەللىكى، ئېستېتىك سەۋىيە قاتارلىق نۇقتىلاردىن باھالاپ چىقىدىغان بولساق، روشەن ھالدىكى زورۇقۇش، تەقلىدچىلىك، ئەتەي ۋەقەلىك ياكى ئەپسانىۋى تەركىبلەرنى توقۇپ قىستۇرۇش، سىمۋول، بېشارەت قاتارلىق ۋاستىلەرنى ھەددىدىن زىيادە كۆپ ئىشلىتىۋېتىش، ئەپسانە بىلەن رېئاللىقنىڭ، ئەپسانە ئەنئەنىسى بىلەن مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى لايىقىدا بىر تەرەپ قىلالماسلىقتەك بىر قاتار يېتەرسىزلىك، يەڭگىللىك، چى داخۇينىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا «يۇمرانلىق»[3]نىڭ خىلى ئېغىر ساقلانغانلىقىنى بايقايمىز. ئېنىقكى، بۇ يېتەرسىزلىكلەر

① ئەنۋەر ئابدۇرېھىم: «يازغۇچىلار بىلەن سۆھبەت»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2000 ـ يىل نەشرى، 205 ـ بەت.

② يۇقىرىقى كىتاب 224 ـ بەت.

③ چى داخۇي: «باغراش ئىجادىيىتىدىكى زامانىۋى مىللىي ئاڭ»، «يۇرەكتاغ» ناملىق توپلامغا كىرىش سۆز ئورنىدا كىرگۈزۈلگەن، 1999 ـ يىل نەشرى، 15 ـ بەت.

ئۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئەسەرلىرىنىڭ بەدىئىي سەۋىيىسىگە بەلگىلىك پاسسىپ تەسىرلەرنى كۆرسەتمەي قالمىدى. «يۇرەكتاغ» پوۋېستى ئۇنىڭ ئىزدىنىشىنىڭ ئاخىر ئۇنۇم بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بىز «يۇرەكتاغ»دىن ئەنئەنە بىلەن زامانۋىلىقنىڭ، ئەپسانۋى ئاڭ بىلەن رېئال ھاياتلىق چۈشەنچىسىنىڭ خېلىلا يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيىدە، تەبىئىي رەۋىشتە بىرلەشتۈرۈلگەنلىكىنى ۋە خېلى يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيە، ئېستېتىك قىممەت يارىتالىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتتۇق.

باغراش «يۇرەكتاغ» پوۋېستىدا خەلقىمىز ئارىسىدا ئېقىپ يۈرگەن «بەگقۇلىبەگ» ئوبرازىنى ۋە كېيىنچە «كروران گۈزىلى» نامىدا ئاتالغان جەسەت تەمىن ئەتكەن كروران ئۇيغۇر ئېلى ھەققىدىكى رېئايەتسىمان قىياسىنى بەدىئىي تەسەۋۋۇر ۋاستىسى بىلەن جانلاندۇرۇپ، ئۇنى تولىمۇ تەسىرلىك مەدەنىيەت ئەپسانىسىگە ئايلاندۇرىدۇ ھەمدە مۇشۇ ئەپسانىگە شەكسىز ئىشىنىپ ياشاپ كېلىۋاتقان شاقۇرلۇقلارنىڭ مەنىۋى ئالىمى، ئېستېتىك ئېڭى، ھايات، تۇرمۇش قاراشلىرىنى جانلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بولۇپمۇ «يۇرەكتاغ» ئەپسانىسىگە چىن دىلىدىن ئىشەنگەن ۋە ئاشۇ ئەپسانۋى زېمىننى كۆرۈش ئىستىكىدە قارىماققا تەۋەككۇللىچىلىك بىلەن ھالاكەت دېگىزىغا ئىز بېسىپ كىرگەن ئوچ بالىنىڭ مەنىۋى ئىنتىلىشى ئارقىلىق شاقۇرلۇقلارنىڭ ۋە شاقۇرلۇقلارنى بەلگە قىلغان ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ مەنىۋى تراگېدىيىسىنى ئېچىپ بېرىدۇ ھەمدە ئوچ بالىنىڭ ھالاكىتى ئارقىلىق بىزگە ئۆزىنىڭ بەدىئىي غايىسىدىن ئوچۇر بېرىدۇ.

«يۇرەكتاغ» ئەپسانىسىنىڭ باش ئوچى تەبىئىيلا خەلقىمىزنىڭ پىسخىك ئېڭىغا ئۇرۇق بولۇپ تېرىلغان قەھرىمانلىق ئەپسانىسى ۋە توتېم ئېڭىنىڭ يىلتىزىغا تۇتاشقان بولۇپ، بەگقۇلىبەگ كۆك بۆرىدىن تۇغۇلىدۇ ھەمدە ئەل - ئۇلۇسنى ئۇيۇشتۇرۇپ شۆھرەتلىك، قۇدرەتلىك كروران ئۇيغۇر ئېلىنى قۇرۇپ دەۋر

سۈرىدۇ. ئەمما، ياۋلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئۇلارنى تارمار قىلىش جەريانىدا يەجۇجى ـ مەجۇجلارنىڭ ئەپسۇن سېھرىگە، قۇم ـ تۇپراق بالاسىغا ئۇچراپ، پۈتكۈل كۆرەن ئېلى قۇم ئاستىدا قالىدۇ. ئۇ ئامان قالغان كىشىلەرنى باشلاپ پايانسىز دەشت ـ قۇمدىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن تىرىشىدۇ. ئەمما، ھەر قانچە قىلسىمۇ چۆلدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ. شۇ ئەسنادا غايىبتىن بىر ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ. پۈتۈن ئۇرۇقنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئىنتايىن ئېغىر ھالاكەت خەۋپىگە دۇچ كەلگەن پەيتتە بەگقۇلىبەگ ئىككىلەنمەيلا تومۇرىغا خەنجەر ئۇرىدۇ ھەمدە: «نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بىز ھەممىدىن كېچىپ بالىلارنى قۇتقۇزۇپ قالايلى. بىزنى شۇلار ساقلاپ قالىدۇ»[1] دەپ، قېنى بىلەن ھالسىزلىنىپ كېتىۋاتقان بالىلارنىڭ تەشنالىقىنى باسىدۇ ۋە كۆلۈپ تۇرۇپ جان بېرىدۇ. ساق قالغانلار ماڭىدۇ، ماڭىدۇ... لېكىن دەشت ـ قۇم تۈگىمەيدۇ. ئورۇق ـ ئاجىزلار بىر ـ بىرلەپ يىقىلىشقا باشلايدۇ. ئەمدى بەگقۇلىبەگنىڭ ئوتلۇق ئاتلىق، ئەل ئىچىدە كۆركىلەئىنە (گۈزەل ئانا) دەپ شۆھرەت قازانغان پەزىلەتلىك خانىشى ئەل ھايات ـ ماماتلىق ئېغىر سىناققا دۇچ كەلگەن ھالقىلىق دەقىقىدە كۆكبۆرىنىڭ ۋەھىيسىمان بېشارىتى ئالدىدا مەردانىلىك بىلەن كۆكرىكىنى بۆسۈپ، يۈرىكىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ قۇمغا تاشلايدۇ. قىپقىزىل يۈرەك شۇ ھامان بىر تاغقا ئايلىنىدۇ ھەمدە تاغنىڭ ئوتتۇرىسى رەڭمۇرەڭ گۈللەر دولقۇنلىنىپ، دەل ـ دەرەخلەر گۈۋۈلدىشىپ، بۇلاق سۈلىرى شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان پايانسىز تۈزلەڭلىككە ئايلىنىدۇ. ئۇلار كۆركىلەئىنەنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە مۇشۇ يەرنى يۇرت ـ ماكان تۇتۇپ ئولتۇراقلىشىدۇ، ئەۋلاد قالدۇرۇپ كۆپىيىدۇ...

يۈرەكتاغ ئەپسانىسى خەلقىمىزنىڭ تەبىئەت بىلەن سىرلىق

① «يۈرەكتاغ» 21 ـ بەت.

رەۋشتە باغلىنىش ھاسىل قىلغان مەدەنىيەت پسىخكىسىنىڭ ئىنكاسىدۇر. قەھرىمانلارنىڭ ئۆز جېنى بەدىلىگە قوۋمىنى ياكى بالىلىرى ئارقىلىق يۇرت - ماكانىنى، ئەۋلادلارنى، ياكى نەسەب - نىزامىنى ساقلاپ قالىدىغان مۇنداق موتىپ دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەپسانىسىدە خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئەڭ ئاددىيىسى بىز قىزىل مىڭئۆيىنىڭ 38 - غار ئوڭ تەرىپىگە سىزىلغان «خانىنىڭ كەپتەرنى قوتقۇزۇپ لاچىنغا ئۆز بەدىنىدىن گۆش كېسىپ بېرىشى»؛ 17 - غار توروسقا سىزىلغان «خانىنىڭ لەھەڭ بېلىققا ئايلىنىپ پۇقرالارنىڭ كېسىلگە داۋا بولۇشى»؛ 8 - غار سول تام ۋە 17 - غار ئوڭ تامغا سىزىلغان «خانىنىڭ ئۆز قولىنى مەشئەل قىلىشى»[1] قاتارلىق تام رەسىملىرىگە قارىساقلا ئۆزىنى قۇربان قىلىش ئارقىلىق باشقىلارنىڭ، بولۇپمۇ ئەل - ئۇلۇسنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالىدىغان مۇنداق جان پىدالىقنىڭ بۇ رايوندا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ چوڭقۇر مەدەنىيەت تىندۇرمىسىغا ئايلانغانلىقىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز ۋە ھەم بىزدە ئىنسان ياكى مەلۇم بىر قەھرىمان شەخسىنىڭ كۆل، دەل - دەرەخ، دەريا قاتارلىقلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولىدىغان ئەپسانە - رىۋايەت خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بىز بۇرە توتېم ئەپسانىلىرىگە باغلانغان بۇرە بىلەن جۇپلىشىش، بۇرە ۋاستىسى بىلەن كۆپىيىش ۋە دەرەخ كاۋىكىدىن خوتۇن تېپىش، دەرەختىن تۇغۇلۇش قاتارلىق ئەپسانىۋى تەركىبلەردىن ئىنسان بىلەن تەبىئەت كۇچلىرى ئارىسىدىكى قانداش - تومۇرداش ھاياتىي بىردەكلىكنى ھېس قىلساق، «جىيا توغرىسىدا رىۋايەت»[2]، «ھاي -

---

① قۇربان ۋەلى: «قىزىل مىڭئۆي رەسىملىرى ھېكايىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل 4 - ئاي نەشرى.

② «يىپەك يولىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، ئابدۇكېرىم راخمان تۇزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 220 - بەت.

هاي تېرەك»[1]، «قاراقاشلىقلارنىڭ چىشى نېمىشقا ئوتتۇز ئىككى»[2] قاتارلىق ئەپسانە، رىۋايەتلەردىن ئەپسانىۋى شەخس، قەھرىمانلارنىڭ رېئاللىقتىن ھالقىغان چەكسىز كۈچىگە ئىشىنىدىغان، چوقۇنىدىغان، ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ ئورگانىك بىر گەۋدىلەشتۈرۈلگەن، تەبىئەتلەشكەن ئەپسانىۋى ئاڭنىڭ چوڭقۇر ئىزناسىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

شاقۇرلۇقلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ بەگقۇلىبەگ، كۆركىلەئىنەنىڭ ئەۋلاد ـ بوغۇنلىرى ئىكەنلىكىگە، تومۇرىدا ئېقىۋاتقىنىنىڭ بەگقۇلىبەگنىڭ قېنى، دەسسەپ تۇرۇۋاتقىنىنىڭ كۆركىلەئىنەنىڭ ئىسسىق يۈرىكىدىن ئاپىرىدە بولغان زېمىن ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ ياشايدۇ. شاقۇرلۇقلارغا ئوخشاشلا ئېلدوس، مىراۋۇش، تۇرەك پىتتىن ئىبارەت ئۇچ بالىمۇ «يۇرەكتاغ» ئەپسانىسىگە سىرلىق رەۋىشتە باغلىنىپ قالىدۇ ھەمدە توساتتىنلا ئاشۇ سىرلىق، مۇقەددەس مەنىۋى زېمىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كەلمەكچى بولۇپ تەۋەككۇل قىلىپ چۆلگە يول ئالىدۇ. پايانسىز چۆل ئۇلارنىڭ بالىلارغا خاس ساددا، غۇبارسىز ئوي ـ خىيالىنى يەپ كېتىدۇ، ئۇچ بالا دەھشەتلىك قارا بوراندا، قۇم ـ تۇپراق بالاسىدا ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلۈپ كېتىدۇ.

بالىلارنىڭ ئۆلۈمىنىڭ سەۋەبى نەدە؟

«يۇرەكتاغ» پوۋېستىنى ئوقۇپ تاماملىغاندا ئەنە شۇنداق بىر سوئال كىشىنىڭ قەلبىنى ئارامسىزلاندۇرىدۇ. راست، ئۇلارنىڭ ئۆلۈمىنىڭ سەۋەبىنى زادى نەدىن ئىزدەيمىز؟ گۇناھ بالىلاردىمۇ؟ ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسىدىمۇ؟ «يۇرەكتاغ» ئەپسانىسىدىمۇ ياكى

① «ئالىم ۋە ئەدىبلىرىمىز ھەققىدە ھېكايىلەر»، ھاجى ئەخمەت كۆلتېگىن تۈزگەن، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1999 ـ يىل نەشرى. 23 ـ بەت.

② بۇ رىۋايەتنىڭ «قاراقاشلىقلارنىڭ رىزقى نېمىشقا كەڭرى» دەيدىغان ۋارىيانتىمۇ بار. «قاراقاش خەلق چۆچەكلىرى»، قاراقاش ناھىيىلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى توپلاملىرىنى تۈزۈش ھەيئىتى، 1992 ـ يىل نەشرى.

«يۇرەكتاغ» ئەپسانىسىنى ئولتۇرسا - قوپسا ئېغىزىدىن چۈشۈرمەي يۇرىدىغان، شۇنىڭغا ئىشىنىپ ئەپسانە بىلەن مەنىۋى ئاچارچىلىقىنى تويۇندۇرۇپ يۇرگۈچى كىشىلەردىمۇ؟

ئۇچ بالىنىڭ ھالاكىتى ماھىيەتتە «يۇرەكتاغ» پوۋېستىنى ھەقىقىي ئېھتىياج قىممەتكە ئىگە قىلغۇچى تراگېدىيە قىسمەتتۇر. مانا شۇ تراگېدىيە قىسمەتنىڭ ئىچكى تىندۇرمىسىدىن باغراشنىڭ ئېھتىياج غايىسىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

باغراش «يۇرەكتاغ» پوۋېستى ئارقىلىق بىزگە ئەجدادلارنى، تارىخنى ئۇنتۇشنىڭ ئىنسانلارغا ئېغىر پاجىئە - قىسمەتلەرنى ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى، بىزدە جەزمەن ئۆتمۈش ئەنئەنىسى ئارقىلىق ئۆزىمىزنى غۇرۇرلاندۇرۇپ ۋە شۇنداقلا ئۆزىمىزنى كونترول قىلىپ ھەرىكىتىمىزنى مۇۋاپىق رەۋىشتە چەكلەپ تۇرىدىغان قائىتىق ئەخلاقىي پرىنسىپ، ۋىجدانىي مىزان بولۇشى كېرەكلىكىنى ئەسكەرتىدۇ ۋە شاقۇرلۇقلارنىڭ مەنىۋى ھالىتى ئارقىلىق بۇ نۇقتىنى روشەن ئېچىپ بېرىدۇ.

شاقۇرلۇقلار قويۇق ئەپسانىۋى مۇھىت ئىچىدە ياشايدۇ. ئۇلارچە تاغنىڭمۇ، باغنىڭمۇ، جىگدىنىڭمۇ، ئۇجمىنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق رىۋايەت - ئەپسانىسى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە تەبىئەتتىكى ھەربىر مەۋجۇدات مۇئەييەن سىرلىق كۈچنىڭ ھمايىسىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە يەنە شۇنداق مۆجىزىۋى تۇستە ئىنسان ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئىنسانىنىڭ ياخشىلىقى تۇپەيلى زېمىنغا شاپائەت، مېھرىبانلىق ياغىدۇ، ئىنسانىنىڭ گۇناھى، جىنايەت، سەۋەنلىكلىرى تۇپەيلى زېمىنغا بالايىئاپەت، قازايىقەدەر كېلىدۇ. بۇ روشەن ھالدا ئالتاي تىللىق خەلقلەرنىڭ تەبىئەت ئىلاھچىلىق قارىشىنى دەللىلەپ بېرىدىغان ئىزىم - ئادەتلەر بولۇپ، چوڭقۇر دەرىجىدە تەبىئەتلەشكەن بۇ خىل مىللىي روھ ھەردائىم تەبىئەتتىن كۈچ ئالىدۇ ۋە يەنە مۇۋاپىق رەۋىشتە تەبىئەتكە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

شاقۇرلۇقلار بۇ زېمىننىڭ يۈرەكتىن بىنا بولغانلىقىغا ئىشىنىدۇ ھەمدە مۇشۇ يۇرتنىڭ ئاۋاتلىقىدىن تارتىپ خارابلىشىشىغىچە بولغان پۈتكۈل جەريانىدا، ھەتتا ھەربىر جاندارنىڭ مەدرلىشىنىمۇ يۈرەكتاغقا باغلاپ تۇرۇپ چۈشىنىدۇ. يامغۇر ياغسا، بوران چىقسا، چاقماق چېقىپ، يەر تەۋرىسە بۇنى تەبىئەت ھادىسىسى ئەمەس، قانداقتۇر بالا ـ قازانىڭ ۋەھىمىسى، يەنە كېلىپ ئۆزلىرىنىڭ گۇناھى، پاسىقلىقى ئۈچۈن كەلگەن جازا دەپ تونۇيدۇ، قورقۇپ تۇرار، قويار يېرىنى بىلەلمەيلا قالىدۇ. بۇ ئەڭ ئىپتىدائىي تەبىئەت ئىلاھچىلىق قارىشىدىن قالغان ئاڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ قارىشىچە يامغۇر، چاقماق، بوراننىڭ باستۇرۇپ كېلىشىدەك چوڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى تۇغۇل، ھەتتا: «سەن مۇشكۈلچىلىككە يولۇقساڭ، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىساڭ، كېسەل بولۇپ قالساڭ ياكى ئۆلۈپ كەتسەڭمۇ، بۇ چوقۇمكى، سېنىڭ گۇناھىڭ سەۋەبلىك بولىدىغان ئىش ئىدى»[1]. بولۇپمۇ تەبىئەت ئىلاھچىلىق ئېڭى ھېلىھەم خېلى كۈچلۈك دەرىجىدە مەۋجۇت خەلقلەرنىڭ ئېڭى بويىچە بولغاندا، ھەرقانداق بىر تەبىئىي ئاپەت ياكى ھادىسە، تەبىئەتنىڭ ئۆز ئىچكى قانۇنىيىتى بويىچە ئەمەس، دەل ئىنسانىنىڭ گۇناھى تۈپەيلى يۈز بېرەتتى. «ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق خەلقلەر ئاسماندىن بىر يۇلتۇز ئېقىپ چۈشسە بىر ئادەم ئۆلۈپ كېتىدۇ، دەپ قارايدۇ. ھەتتا بوۋاي، مومايلار بۇنىڭدىن قورقۇپ ساراسىمگە چۈشىدۇ، كۆز يېشى قىلىدۇ»، «مۆلدۈر ـ چاقماقنى ئىلاھنىڭ رەزىللىككە يۈرگۈزگەن جازاسى دەپ قارايدۇ»[2].

شاقۇرلۇقلاردا بۇ خىل ۋەھىمە، قورقۇش ئېڭى، بولۇپمۇ «يۈرەكتاغ»دىن ئەيمىنىش ئېڭى تولىمۇ كۈچلۈك. چەكسىز

① P . رىكوئېر: «يامانلىقنىڭ سىمۋولى»، شاڭخەي گەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى، 2005 ـ يىل نەشرى، 29 ـ بەت.

② دىلمۇرات ئۆمەر: «ئالتاي تىللىق خەلقلەردە شامانىزم»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە، 1996 ـ يىل نەشرى، 58 ـ ، 59 ـ بەتلەر.

هۆرمەت، ئېتىقاد ئاساسىغا قۇرۇلغان كۆرۈنمەس گۈناھ ئېڭى ئۇلارنى تىزگىنلەپ، چەكلەپ تۇرىدۇ. شۇڭىمۇ ئۇلار تەبىئەتنىڭ قەھرى ئالدىدا، «توۋا، توۋا قىلدىم خۇدايىم، بىزنى بالا ـ قازادىن ساقلىغىن، قارا بوراندىن، قۇم ـ تۇپراقنىڭ بالاسىدىن، توپا قازاسىدىن ساقلىغىن، ئادەملەرنىڭ گۈناھىدىن كەچكىن، ئادەملەرنىڭ ۋاپاسىزلىقىنى كەچۈرگىن، ئاتا ـ بوۋىمىز ئالدىدىكى گۇمراھلىقتىن كەچۈرگىن، شاقۇرلۇقلارنىڭ گۈناھىنى مەغپىرەت قىلغىن، ئۇششاق نارەسىدىلەرنىڭ بېشىنى ئامان قىلغىن»[1] دەپ قورقۇپ، تىترەپ تۇرۇپ تىلەك تىلەيدۇ. بەگقۇلىبەگ ئەپسانىسىدىن قېپقالغان ھالاكەت، ئۆلۈم، بالا ـ قازا، بولۇپمۇ قارا بوران، قۇم ـ تۇپراق بالاسىنىڭ ئېپتىدائىي قارا سايىسى ھامان ئۇلارنىڭ ئېڭىدا كېزىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنى يامان ئىش، ۋاپاسىزلىق، يۇزسىزلىك، جەددى ـ جەمەتىدىن يۈز ئۆرۈشتەك گۇمراھلىقلاردىن توسۇپ تۇرىدۇ...

باغراش ئۆزى ئېيتقانىدى: «يۇرەكتاغ بىر ماددىي زېمىنلا ئەمەس، بەلكى بىر روھىي زېمىندۇر»[2]. ھەقىقەتەنمۇ شاقۇرلۇقلار شاقۇردا ياشاۋاتسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئاڭ ـ روھى ھامان يۇرەكتاغ ئەپسانىسى ئىچىدە كېزىپ يۈرىدۇ، يۇرەكتاغ روھىمۇ شاقۇرلۇقلارنىڭ بارلىق ئىش ـ ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ تۇرىدۇ. يۇرەكتاغ بەجايىكى شاقۇرلۇقلارنىڭ ھايۋانىي نەپسى، جىنايى تۇيغۇلىرىنى چەكلەپ تۇرغۇچى ئەخلاقىي مىزان، ئىجتىمائىي نورمۇز، كۇچ، ئۇلارنىڭ ھەربىر ھەرىكىتىنى كۆرۈپ، بىلىپ، مۇۋاپىق ئىنكاس قايتۇرۇپ تۇرغۇچى «ئۇچىنچى كۆز»، يېتەكچى ھاياتلىق ئەندىزىسى سۈپىتىدە شاقۇرلۇقلارنىڭ پىسخىك ئېڭىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا كۆمۈلۈپ تۇرىدۇ ھەمدە ئۇلارنى تىنماستىن

① «يۇرەكتاغ» 32 ـ بەت.

② ئەنۋەر ئابدۇرېھىم: «يازغۇچىلار بىلەن سۆھبەت»، 225 ـ بەت.

ئۆتمۈشنى، ئاتىلارنى، ئەجدادلارنى، تارىخنى ئۇنتۇماي، پەرزەنتلەرنى يۈكسەك بىر مۇستەھكەم ئېتىقاد ئىچىدە ياراملىق تەربىيىلەش ــ «ساقلاپ قېلىش»قا دەۋەت قىلىپ تۇرىدۇ.

باغراش «يۇرەكتاغ» ئارقىلىق بىزگە ئىنساندا، ھەرقانداق بىر قوۋم، مىللەتتە مانا مۇشۇنداق بىر يېتەكچى ئېتىقاد، ئەخلاقىي مىزان، ئىجتىمائىي نورمۇز بولمايدىكەن، مۇنداق جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىسىنىڭ ئىنتايىن تېز ۋەيران بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. ئەمەلىيەتتىمۇ، «مۇھەببەت ياكى سۆيۈنۈش سەۋەبىدىن ئەمەس، بەلكى قورقۇش، ئەيمىنىش سەۋەبىدىن ئىنسانلار ئېتىكا ـ ئەخلاق دۇنياسىغا كىرىپ كەلگەن»[1]. ھەقىقەتەنمۇ، ئەيىبتىنمۇ، غەيىپتىنمۇ قورقمايدىغان، ھېچقانداق كۆچ، نوپۇزدىن ئەيمەنمەيدىغان ئىنسان ۋە ئىنسانلار توپى ئەڭ قورقۇنچلۇقتۇر.

باغراش «يۇرەكتاغ»دا ئاتا ـ ئانىغا، ئەجدادقا، تارىخقا بولغان ساداقەت، مۇھەببەت، مەسئۇلىيەتنى بىر خىل ئالىيجانابلىق ئەخلاقىنىڭ تۆپ نېگىزى سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ ھەمدە «بۇ ۋايلار تارىخنى بىزگە ئۇلاپ بەرگۈچىلەردۇر، تارىخ بىلەن بۇگۈننى، ئەجداد بىلەن ئەۋلادنى تۇتاشتۇرغۇچىلاردۇر. تارىخنى ئۇنتۇغان، تارىخنى يوقاتقان، تارىخى ئۇزۇلۇپ قالغان مىللەت پەقەت ئادەملەر توپىلا بولالايدۇكى، ھەرگىزمۇ مىللەت بولالمايدۇ ياكى ھالاك بولىدۇ»[2] دەپ ئەجداد، تارىخ، مىللەت، ئەۋلاد، مەۋجۇتلۇق مەسىلىلىرىنى بىر ـ بىرىدىن ئاجرالماس ھالدىكى ئورگانىك بىرلىك دەپ تونۇيدۇ. شۇنداقلا بالىلارغا، پەرزەنتلەرگە بولغان تەربىيە، بولۇپمۇ ئەجداد، تارىخ روھى بىلەن سۇغىرىلغان ئېتىقاد تەربىيىسىنى ھەممىدىن مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ. بىر ئورۇقنىڭ، بىر جەمەت ـ مىللەتنىڭ «ساق قېلىش»، «ساقلىنىش»ىنى

① رىكوئېر: «يامانلىقنىڭ سىمۋولى»، 27 ـ بەت.

② ئەنۋەر ئابدۇرېھىم: «يازغۇچىلار بىلەن سۆھبەت» 223 ـ بەت.

بۇاستە ھالدا بالىلارغا باغلايدۇ. بىز مۇشۇ نۇقتىدىن، يۇرەكتاغنىڭ ئۇنتۇلۇشى تۇپەيلى كىلىپ چىققان روھىي چېچىلاڭغۇلۇق ۋە ئەڭ ئاخىرىدىكى ئۇچ نارەسىدە بالىنىڭ ھالاكىتىنى بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق پاجىئە - تراگېدىيىلەر سىستېمىسى دەپ قارىيالايمىز.

ئۇستازىمىز ئەسەد سۇلايمان ئۆزىنىڭ «20 - ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق» ناملىق ماقالىسىدە: «مەلۇم بىر مەدەنىيەت سىستېمىسىدا ئورتاق روھىي بىرلىكنى تۇتۇپ تۇرغۇچى چوڭ كىلىمات ئۆز تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان ھامان، ئۇنى تەشكىل قىلىپ تۇرغچى ئۇششاق كىلىماتلارغا مەنسۇي يوقىتىش ئېلىپ كېلىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللەتنىڭ گېنىنى ساقلاپ تۇرغۇچى ئىچكى پىسخىك تېندۇرمىدا بوشلۇق شەكىللىنىدۇ»[1] دەپ يازىدۇ. پۇۋېستتىن شۇنى كۆرۈپ يېتەلەيمىزكى، «يۇرەكتاغ» شاقۇردىن ئىبارەت بۇ كىچىككىنە بىر توپنىڭ روھىي بىرلىكنى تۇتۇپ تۇرغۇچى، شۇنداقلا مەدەنىيەت چەمبىرىكىنى پىرقىرىتىپ، ھەربىر كەتلەندۇرۇپ تۇرغۇچى چوڭ كىلىمات، مەركىزىي ئوقتۇر. پۇۋېستنىڭ ئاخىرقى بۆلىكىدە نارىش بوۋاي باشچىلىقىدا ئۇچ بالىنىڭ جەستىنى قايتۇرۇپ كېلىۋاتقانلارنىڭ ئېغىزىدىن بىرىلگەن مۇنۇ بايانلار ئارقىلىق بىز يۇرەكتاغدىن ئىبارەت بۇ ھۆكۈمران ئالەم، يېتەكچى كۈچنىڭ شاقۇرلۇقلارنىڭ مەنسۇي ئالىمىدىكى نوپۇزىنىڭ يېمىرىلىشكە باشلىقىنىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز:

مۇشۇ بالىلارغا نەدىكى يۇرەكتاغنىڭ گېپىنى ئۆزىمىز قىلىپ بېرىپ يامان ئۆگىتىپ قويغانمىز. شۇ قۇرۇق گەپلەرنى، ئەپقاچتى گەپلەرنى شۇلارنىڭ ئالدىدا قىلىپ يۈرمىگەن بولساق،

① ئەسەد سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى، 56 - بەت.

بۇ بالىلارمۇ بۇگۈنكىدەك....

شۇ ئەمەسمۇ؟ كونىلاردىن قاپتىكەن شۇ گەپلەر. بولمىسا بەگقۇلىبەگ، كۆركىلەئىنە دېگەنلەر ئۇيغۇر بولغىنى بىلەن مۇسۇلمان ئەمەسمىش. نامازمۇ ئوقۇمايدىكەنتۇق.

دېمەككى، شاقۇرلۇقلارنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسىدا ئاللىقاچان ئۆزلىرىنىڭ روھىي بىرلىكىنى بىر - بىرىگە باغلاپ تۇرغۇچى مەنىۋى زەنجىر ئۈزۈلگەن، ئۇلارنىڭ قەلب ئالىمىگە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئورتاق ئېتىقاد لەڭشىپ قالغان، ئۇچ ئەۋلاد ئاربىسىدا بەلگىلىك ئەۋلاد بوشلۇقى ئاللىقاچان شەكىللەنگەن ۋە تۇرمۇشقا بولغان پوزىتسىيىدە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسىتىشكە باشلىغانىدى. ئورتاق روھىي بىرلىك ئۇنتۇلغان، ھەتتا ئۇ گۇمانلىق، شۇبھىلىك، تايىنسىز ئەپقاچتى گەپلەر دۆۋىسىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. دەل مۇشۇ خىل ئىچكى، روھىي بۆلۈنۈش بۇ كىچىك مەدەنىيەت توپىنى تەشكىل قىلىپ تۇرغۇچى ئۇششاق كىلىماتلارنى ئېغىر دەرىجىدە زەربىگە ئۇچرىتاتتى. بىز بۇ بۆلۈنۈشنىڭ ئەڭ ئېغىر زەربىسىنى ئۇچ بالىنىڭ ھالاكىتىدىن ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. ئەمەلىيەتتە ئۆلگىنى يالغۇز ئۇچ بالا ئەمەس، بەگقۇلىبەگنىڭ يۈكسەك ئۈمىد - ئارزۇسى، كۆركىلەئىنەنىڭ ئىسىق نەپسى — يۈرىكىگە سىڭىپ كەتكەن ئىشەنچ، شۇنداقلا شاقۇرلۇقلارنىڭ كېلەچىكىنىڭ ئىگىسى، نەسىل - نىزامىنىڭ ۋارىسلىرى ئىدى. ئۇچ بالىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەكس ئېتىپ تۇرغان تولىمۇ چوڭ بوشلۇقتىن بىز شاقۇردىكى ئىجتىمائىي قاباھەتنى تېخىمۇ ئېنىق ھېس قىلالايمىز.

ئېلدوس ئەقىللىق، چېچەن بالا. ئەمما، ئۇ ئاتا - ئانىسىنىڭ قېشىدا ئەمەس، بەلكى مومىسىنىڭ قېشىدا ھەقىقىي مەنىدىكى خۇشلۇق تاپىدۇ؛ شەھەردە ئەمەس، ئەپسانە ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت مۇھىتى خېلىلا ساپ ھالەتتە ساقلىنىپ قالغان يېزا مۇھىتىدا ئاندىن ھەقىقىي ئادەمىيلىك تۇيغۇلىرىغا ئېرىشىدۇ. «ھاۋاسى،

ئادەملىرىنىڭ چىرايى، گەپ - سۆزلىرى مۇزدەك ئاشۇ شەھەر؛ تۇيماس، ئاچ كۆز، ئۆزىدىن باشقىنى ئويلاپ قويمايدىغان، بەگقۇلىبەگ، كۆركىلەئىنەنى ئاللىقاچان يادىلىرىدىن چىقىرىشقان، ھەتتا ئۇلار توغرىسىدىكى ئاشۇ گۈزەل رىۋايەتنىمۇ بىلمەيدىغان شەھەرلىكلەر ئۇنىڭغا نېمىشقىدۇر نەپرەتلىك» تۇيۇلىدۇ. شاقۇردىكى تولىمۇ تەبىئىي، مېھرىلىك ئادىمىي مۇھىت ھەمدە گۈزەل، تەسىرلىك، ئۇنتۇلغۇسىز يۇرەكتاغ ئەپسانىسىنىڭ چەكسىز سېھرىي كۈچى ئۇنى سىرلىق رەۋىشتە ئۆزىگە باغلىۋالىدۇ. بىز ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدىكى روھىي بوشلۇق، قۇرغاقچىلىقنى ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز ۋە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئاتا - ئانىسىنىڭ گۈزەل ئەنئەنە - ئېتىقادىتىن، تارىختىن، ئەجدادلار روھىدىن ئاللىقاچان ياتلاشقان قۇرغاق تەبىئىتىنى كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

مىراۋۇش زېرەك، بارلىق گەپ - سۆز، ئىش - ھەرىكىتى چوڭلارنىڭكىدەك قاتقان جىگەرلىك بالا. ئەمما، ئۇمۇ ئاتا - ئانىسىنىڭ قېشىدا ئەمەس، بەلكى بوۋىسىنىڭ ــ مەھەللىدىكى ھەممىلا ئادەم ھېيىقىدىغان، ئېغىزىغا قارايدىغان دانىش سۈپەت ئاقساقال نارىش بوۋاينىڭ يېنىدىلا چەكسىز غۇرۇر، ئىپتىخار، خۇشلۇق تاپىدۇ. «نېمىدىندۇر بىر نەرسىدىن قورقۇپ كەتكەندەك چۆچۈپ - چۆچۈپلا تۇرىدىغان دادىسىغا بولسا ئاغرىق قويغا ئىچى ئاغرىغاندەك ئىچى ئاغرىيدۇ»، سىرتتىن كەلگەنلەر تەرىپىدىن تاياق يەپ مۇشۇ ھالىغا چۈشۈپ قالغان دادىسى ئۇنىڭ قەلبىگە ئاتىلىق پەخىر - ئىپتىخار تۇيغۇسى سالالايدۇ. بىز مىراۋۇشنىڭ سىرتتىن كەلگەنلەر تەرىپىدىن تاياق يەپ ياۋاشلىشىپ، گالۋاڭلىشىپ كەتكەن دادىسىنىڭ ئوبرازىدىن پۈتكۈل شاقۇرلۇقلاردىكى روھىي، مەنىۋى چۈشكۈنلىشىش، بوشىشىنىڭ ئەكسىنى كۆرەلەيمىز.

تۇرەك پىت بولسا جاھاندىكى جىمى ئەسكى ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىدىغان ھارامتاماق بالا. ئۇنىڭ ئانىسى بىلەن

دادىسى بىر ئۆيدە ئەمەس، ئاجرىشىپ كەتكەن. شۇڭا، ئۇنىڭ بويۇن ـ گەدىنىدە پىت ئۆمىلەپلا يۈرىدۇ، كىچىك بولسىمۇ، ناماكا چېكىدۇ، ئوغرىلىق قىلىدۇ. بىز تۇرۇك پىت ئوبرازىدىن شاقۇرنىڭ ئائىلە، نىكاھ، ئىجتىمائىي ئەخلاق سىستېمىلىرىغا قارىتا بىلىش، تونۇشقا ئېرىشەلەيمىز.

ئۇچ بالىنىڭ ۋۇجۇدىدا بۇ مەدەنىيەت توپىنىڭ تېز سىزمىسى مەۋجۇت. ئورتاق روھىي بىرلىكنى تۇتۇپ تۇرغۇچى چوڭ كىلىماتنىڭ ئۇنتۇلۇشى كېيىنكى بارلىق پاجىئەلەرنى سۆرەپ قوپقاندى. بەگقۇلىبەگ بارلىق ئۇمىدىنى بالىلارغا باغلىغانىدى، ۋەھالەنكى، بالىلار ئېغىر روھىي قاغجىراش ئاسارىتىدە قالدى. ئۇلار شاقۇر ئىچىدىن ئەمەس، پايانسىز دەشت ـ چۆلدە قېپقالغان، يەنى يۇرەكتىن پۈتۈپ يۇرەكلەردىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىۋاتقان يۇرەكتاغ ئەپسانىسى بىلەن قەلبىنىڭ چوڭقۇر قېتىدا سوزۇلۇپ ياتقان روھىي تەشنالىقنى قاندۇرماق بولدى. ئۇلار ئاشۇ ئەپسانىگە، گۈزەل روھىي بۇيۇكلۈككە ئۇمتۇلگەن ھالدا جان بەردى. ئۇچ بالىنىڭ ئۆلۈم پاجىئەسى بىزنى تارىخ، ئەجداد، ئەپسانىۋى ئاڭنىڭ زامانىۋى مەنىسى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا ئۈندەيدۇ. «ئۆزۈنىڭ كىمنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئەۋلادلا ھەقىقىي ۋە سەمەرىي ئىنسان سۈپىتىدە ياشاشنى بىلىدۇ، بۇنداق ئەۋلادتىن ئايرىلغان مىللەت بىچارە مىللەتتۇر»[1].

شاقۇرلۇقلار بىچارىمۇ؟

نارىش بوۋاي تۇيۇقسىزلا قەلبىدە باش كۆتۈرگەن ھەيران قالارلىق قەتئىي قارار بىلەن بالىلارنىڭ جەسىتىنى يۇرەكتاغقا ئېلىپ ماڭدى. يۇرەكتاغ شاقۇرنىڭ، مۇشۇ زېمىنىنىڭ روھىي تۈۋرۈكى، بارلىقى ۋە ھەقىقىي مەنىدىكى مەۋجۇتلۇقىنى مەنگە ئىگە قىلغۇچى بەلگە ئىدى. ۋەھالەنكى، ئارخېئولوگلارنىڭ

① ئەنۋەر ئابدۇرېھىم: «يازغۇچىلار بىلەن سۆھبەت»، 223 ـ ، 224 ـ بەتلەر.

كۆركىلەئىنەنىڭ جەستىنى ئېلىپ كېتىشى شاقۇرنىڭ يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋەتكەندەك ناريش بوۋاينىڭ نەپسى - تىنىقىنى سىقىپ دەرمانسىزلاندۇردى. ئارخېئولوگلارنىڭ نەزىرىدە ئۇ مەلۇم بىر تارىخ ياكى مەدەنىيەتتىن ئۇچۇر بېرىدىغان تېپىلما، جەسەت، بۇيۇم بولغان بىلەن، شاقۇرلۇقلار ئۇچۇن ئۇ تامامى بارلىقنىڭ تىمسالى، مۇشۇ يۇرتنىڭ روھى، جېنى ئىدى. بۇ ئەلنى ۋە بۇ خەلقنى يۆلەپ، روھىي كۈچ، مەدەت بېرىپ، ئۇلارنى ھەرقاچان تەلپۈندۇرۇپ تۇرغۇچى ياداتاشسىمان بۇ بىرلىكنىڭ يوقىلىشى بەجايىكى، شاقۇر روھىنىڭ كۈمپەيكۇم بولۇشىغا باراۋەر ئىدى.

مەشھۇر تاتار ئالىمى مۇھەممەد سېلىم مىرزا ئۇمىدبەگ ئوغلى «يادىكار» ناملىق ئەسىرىدە، «باشقىرتلار بىلەن رۇسلار ئوتتۇرىسىدىكى يەر - زېمىن ۋە ئورمانىنى تالىشىش ۋەقەسىنى تەسۋىرلەپ مۇنداق يازىدۇ: «باشقىرتلار بىر تۈپ دەرەخ ئاستىغا توپلىشىپ خورسىنغان ھالدا مۇنداق دېيىشتى: «كۆپ يىللاردىن بۇيان، بىز بۇ بىر پارچە ئورمان ئۈچۈن كۈرەش قىلدۇق. بۇركۈتنىڭ يەرگە چۈشۈشى بىزنىڭ بۇ ئورمانلىقتىن مەھرۇم بولۇشىمىزدىكى بەلگە ئىدى. چۈنكى، بۇركۈت بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز سۈپىتىدە مۇشۇ ئورمانلىقنىڭ بەلگىسى ئىدى. بۇگۈنكى كۈندە بۇركۈتنىڭ ئۆلۈشى بىزنىڭ ئورمانلىرىمىزدىن ئايرىلغانلىقىمىزدىن دېرەك بەردى»». ئابدۇلقادىر ئىنان يۇقىرىقى جۈملىلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ: «بۇ ھېكايىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇركۈت بىر بەلگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە مۇشۇ ئورمانلىقنىڭ روھىغا (خوجايىنىغا، ئىزىغا) ۋەكىللىك قىلىدىغان tz ياكى Ongon ئىدى»[1] دەيدۇ. يۇرەكتاغ شاقۇرلۇقلارنىڭ ئەجدادلىرى سۈپىتىدە مۇشۇ روھىي زېمىننىڭ

① ئەسەد سۇلايمان: «ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى»گە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 - يىل نەشرى، 256 - بەت.

بەلگىسى، ئونگونى ئىدى، يۇرەكتاغدىن، شاقۇرنىڭ ئونگونىدىن ياتلىشىش، ئۇنى ئۇنتۇش ئېنىق ھالدا ناھايىتىمۇ زور يوقىتىشقا ئېلىپ باراتتى. كۆركىلەئىنەنىڭ جەستىنىڭ ئېلىپ كېتىلىشى بەجايىكى، شاقۇر روھىنىڭ ۋەيران بولۇشىغا تىمسال ئىدى.

مۇشۇنداق ئېغىر روھىي بەرباتچىلىق تاپ باستۇرۇپ كېلىۋاتقان دەقىقىلەردە نارىش بوۋاي كالىنى چۈھ دېگىنچە يۇرەكتاغ تامان يول ئالدى، ئۇ بالىلارنىڭ جەستىنى ئوچۇق، بوش قالغان قەبرىگە قويۇپ يۇرەكتاغنىڭ روھىنى يېتىلىماقچى، تولۇقلىماقچى بولدى. نارىش بوۋاينىڭ نەزەردە ئۇچ بالىنىڭ جەستىنىڭ يۇرەكتاغقا قايتىشى يالغۇز ئۇچ بالىنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدىكى ئۇمىد ـ ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىلا ئەمەس، بەلكى شاقۇرلۇقلارنى بەلگە قىلغان بىر پۈتۈن مەدەنىيەت تۈركۈمىنىڭ روھىي ئەنئەنىسىنىڭ ئەسلىي مەنبەسىگە قايتىشى ۋە بىر مۇقەددەس ئېتىقاد تۈزۈكىگە باغلىنىشى ئىدى. شۇبھىسىزكى، بۇ خىل بۈزۈلماس روھىي بىرلىك كىشىلەرنى ئورتاق بىر غايىۋى مەنزىلگە، مەنىۋى زېمىنغا باشلايتتى. باغراشنىڭ سۆزى بويىچە بولغاندا: «ھەممە مىللەتتە مۇشۇنداق بىر مەنىۋى زېمىن بار. بۇنداق بىر مەنىۋى زېمىنى يوق مىللەت مىللەت بولالمايدۇ، بۇنداق مەنىۋى زېمىننى تاشلىۋەتكەن مىللەت ئاخىرى بىر كۈن ھەتتا ناھايىتى تېزلىكتە ھالاك بولىدۇ! ئاۋال تارىخى، ئاندىن مەدەنىيىتى، ئاخىردا بولسا شۇ مىللەتنىڭ ئۆزى يوقىلىدۇ.»[1]

باغراش تولىمۇ ئىپتىدائىي بىر ئەپسانىنى قويۇق ئەپسانىۋى مۇھىت ئىچىگە قويۇپ تېرىلدۇردى ھەمدە بۇ ئەپسانىنى ئۇستىلىق بىلەن رېئاللاشتۇرۇپ بۇگۈننىڭ، ھازىرقى زامان

① ئەنۋەر ئابدۇرېھىم: «يازغۇچىلار بىلەن سۆھبەت»، 225 ـ بەت.

كىشىلىرىنىڭ مەنىۋى كۆرۈسىنى، روھىي يوقىتىشىنى چوڭقۇر ئېچىپ بەردى، ئىنسانىنىڭ ئۆتمۈش بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان روھىي ئەنئەنىنى يوقىتىپ قويسا ئەسلا بولمايدىغانلىقىنى، ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىقنىڭ باغلىنىشى ئارقىلىقلا ھەقىقىي مەنىدىكى «ساقلىنىپ قېلىش»، مەۋجۇت بولۇپ پۈت تېرەپ تۇرۇش، تەرەققىي قىلىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بەردى. ئەسەرنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ كەلگەن تارىخ، ئەجداد، ئەۋلاد، گۈناھ، ئېتىقاد، مەۋجۇتلۇق ھەققىدىكى ئازابلىق تۇيغۇلار لەرزى بىزنى ئىنسانىيەتنىڭ تەقدىرى ھەققىدە چوڭقۇر ئويغا چۆكۈشكە مەجبۇرلايدۇ.

※ ※ ※

«يۇرەكتاغ»دىكى روھ ئۆچمىدى ۋە بەلكى تېخىمۇ يېڭىلاندى، تىرىلدى ھەمدە شاقۇرلۇقلارنى بۇ مەنىۋى تۈپراققا تېخىمۇ چىڭ باغلىدى. ئەزەلدىنلا ئەپسانە ئۇستىگە قۇرۇلغان ھەم ھېلىھەم قويۇق ئەپسانىۋى تۈسىنى يوقاتمىغان شاقۇر يەنە بىر يېڭى ئەپسانىدىن سىلكىنىپ ھوشىنى تاپتى.

باغراش «يۇرەكتاغ» پوۋېستى ئارقىلىق بىزگە ئەجدادقا، ئەنئەنگە، تارىخقا ۋە ئورتاق ئېتىقادىي بىرلىككە مەڭگۈ سادىق بولۇپ ياشاش كېرەكلىكىنى ئەپسانە ۋە ئەپسانىگە بۆلەنگەن يەنە بىر يېڭى ئەپسانە ئارقىلىق دەپ بەردى. بەلكىم بۇنى يەنە باشقا نۇقتىلاردىن تېخىمۇ ياخشى ۋە چوڭقۇرلاپ تەلقىنلەش تامامەن مۇمكىندۇر. پېقىرنىڭ ئەپسانىۋى قاتلام نۇقتىسىدا تۇرۇپ كۆزىتەلىگەنلىرى مۇشۇنچىلىكلا. ئەپسانە يېشىپ بولغۇسىز ئىچكى مەنىگە ئىگە بولغىنىدەك، ئەپسانىدىن پۈتكەن بۇ يېڭى

زامان ئەپسانىسىمۇ ھەم شۇنداق مول ئىچكى تىندىنسىيىگە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. ئىنسان بىر كۈن مەۋجۇت بولمىدىكەن، ئۇنىڭ ئەپسانە ئېڭى توختاۋسىز رەۋىشتە كۈللى كائىناتنى سەير ئېتىپ يۈرىدۇ، ئىنسانىنىڭ ئەپسانە ئېڭى ئۆزۈلمەيدۇ. پۈرسەت بولسا بىزنىڭ بۇ ھەقتىكى زىكىر ـ تەلقىنلىرىمىزمۇ داۋاملاشقۇسى.

2006 ـ يىل دېكابىر، ئۈرۈمچى.

بۇ، مەنسىز ھەجىيش ئەمەس

(مەمتىمىن ھوشۇر ھېكايىلىرىدىكى مەنتىقسىزلىق ۋە
بىمەنىلىككە چوڭقۇرلاپ)

مەمتىمىن ھوشۇر بۇگۈنكى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇب بىلەن يېڭىلىق يارىتقان ئۇلۇگلىك يازغۇچىلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇ ھازىرغىچە بولغان ئىجادىيىتىدە گەرچە ئەدەبىياتنىڭ ھەممە ژانىرىدا دېگۈدەك ئەسەر يېزىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە ھېكايە ھەممىدىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي ئۇسلۇبى تېخىمۇ روشەنرەك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، ئوقۇرمەنلەر ئارىسىدا تېخىمۇ بەكرەك تەسىر قوزغىغان ئەسەرلىرىمۇ دەل ئۇنىڭ ھېكايىلىرىدۇر.

بىز مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ ھېكايە ئىجادىيىتىگە قارىساق ئۇنىڭ ھېكايىلىرى تەبىئىي رەۋىشتە ئىككىگە ئايرىلىدۇ. يەنى «ئاخىرقى سىناق»، «بۇ — چۈش ئەمەس»، «ھاراق ھەققىدە ھېكايە» قاتارلىق ئەسەرلىرى بايان، قۇرۇلما، ئىپادىلەش جەھەتلەردە ئەنئەنىۋى ھېكايىچىلىققا تەۋە. بۇ ئەسەرلەردە گەرچە باشقا يازغۇچىلارنىڭكىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئۆزگىچە پۇراق، ئاھاڭ بولسىمۇ، لېكىن ئىجادىيەت ئۇسۇلى، سۈژىتىنى

بىر تەرەپ قىلىش جەھەتلەردە بىرقەدەر ئىزچىل ۋە مۇكەممەل، شۇنىڭدەك باش ـ ئاخىرى سىستېمىلىق، ئېنىق قىلىنغان. بۇ ئەسەرلەردە ئاپتور سۈژېت قۇرۇلمىسىنى مەركىزي لىنىيە قىلىپ بايان تەشكىللەشتىن ئىبارەت ئىجادىيەت ئەنئەنىسىنى ئاساس قىلغانىدى. ئەمما، مەمتىمىن ھوشۇر 1980 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ھېكايە ئىجادىيىتىدە يېڭىچە ئىزدىنىشلەردە بولدى. ئۇ ئىلگىرىكى ئەسەرلىرىدە غەل ـ پال ئېپادىلەپ كەلگەن غەيرىيلىك، ئۆزگىچىلىكىنى بىراقلا ئاشكارىلىدى ـ دە، ئىجادىيىتىدە يېپىيېڭى بۇرۇلۇش ھاسىل قىلدى. «ئايخان»، «سارا» قاتارلىق ھېكايىلىرىنىڭ ئېلان قىلىنىشى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى ئۆزگىچە بۇرۇلۇشتىن بەلگە بەردى ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېستېتىك زوقىدا باشقىچە يېقىملىق داۋالغۇش پەيدا قىلدى. ئاپتور شۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق ئىزدىنىپ «بۇرۇت ماجراسى»، «قىرلىق ئىستاكان»، «ئالتۇن چىشلىق ئىت»، «چار خوراز»، «چوشقىلارغا بايرام»، «ئوت كەتكەن دەريا»، «بۆره جىلغا»، «ئىت ئېتىش» قاتارلىق بىر ـ بىرىدىن ئېسىل ھېكايىلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلىپ ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە كۆزىتىش نۇقتىسى، بايان ئۇسلۇبى، بەدىئىي دىتىنى نامايان قىلدى. بىز بۇ ھېكايىلەرنى ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن ئىجادىي ئوقۇپ ئوخشىمىغان ئىزدىنىش سەمەرىلىرىنى بايقىيالىشىمىز مۇمكىن.

تۆۋەندە مەن يازغۇچىمىزنىڭ كېيىنكى يېڭىچە ئىزدىنىشكە تولغان ھېكايىلىرىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى سانىلىدىغان مەنتىقسىزلىق، بىمەنىلىك، چېچىلاڭغۇلۇقنى سىڭگەن مەنتىقە، ئۆزگىچە مەنە ۋە ئۇلارنىڭ ماھىيىتى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمەن.

مەمتىمىن ھوشۇر ھېكايىلىرىدە كىشىنىڭ ئەقلىگە سىغمايدىغان، رېئال تۇرمۇشتا كۆرۈلۈش مۇمكىنچىلىكى يوق ھېسابتا بولغان ۋەقەلىكلەر سەنئەتنىڭ چەكسىز ئىمكانىيەتلىرى بىلەن يۇغۇرۇلغان ھالدا بەدىئىي مۇمكىنچىلىك دەرىجىسىگە

كۆتۈرۈلگەن. بۇ يازغۇچىنىڭ بەدئىي ئىستېداتى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغان، ئەقلىي پرىنسىپلاردىن ھالقىغان ئېستېتىك چىنلىق بولۇپ، يازغۇچى مۇنداق تەكرار مەنتىقسىز، بىنورمال، پارچە - پۇرات، يەككە تۈرغاندا ئەھمىيەتسىز ھەتتا بىمەنە تۇيۇلىدىغان تەپسىلاتلارنى جۇغلاپ ئەكىلىپ ھاياتتىكى ئاجايىپ چوڭقۇر مەنتىقىي، پەلسەپىۋى، ئەقلىي ھېكمەتلەرنى ئىپادىلەپ بەرگەن. «ئۇ مۇرەككەپ ھەم ئۆزگىرىشچان تۈرمۇش رېئاللىقىنى پىسخىك تەسىرات نۇقتىسىدا تۈرۈپ يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشتى»[1].

ئۇ ئەنئەنىۋى ھېكايىلەردىكىدەك سۈژىتنى ماكان - زامانىنىڭ ئۆزگىرىپ بېرىش تەرتىپى بويىچە تەشكىللىمەستىن، ئۆزى ئىپادىلىمەكچى بولغان ئاساسىي مەزمۇننى پىسخىك ھەرىكەت ئېقىمىنىڭ مەركىزىي يۈزلىنىش نۇقتىسى قىلىپ، مونولوگ، خىيال، تەسەۋۋۇر، ئۇلانما تەسەۋۋۇر، سىمۋول، خىيال، سەزگۈ، چۈش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، تېز رىتىم، كۆپ قاتلاملىق يۈزلىنىش شەكلى بويىچە قۇرۇلما تەشكىللىدى. نەتىجىدە، ئەسەرنىڭ مەزمۇن، قاراتمىلىق جەھەتتىكى ئىچكى سىغىمچانلىقى زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. كېتىپ بېرىپ پوسۇققىدە ئېيتىپ قويۇلغان، بايان بىلەن ئىزچىل باغلىنىشلىق شەكىللەندۈرمەيدىغان بىر - ئىككى جۈملە گەپنىڭمۇ گاھىدا ئاجايىپ زور تەنە - كىنايە، ھاياتلىقتىكى مەنتىقىي يەكۈننى شەرھىتلەيدىغان بېشارەتلىك يەكۈن سۈپىتىدە قالدۇرۇپ قويۇلغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز. بۇنداق تاقما - تۇقۇلىق، مەنتىقسىزلىق ئىچىدە توختاۋسىز قانداقتۇر بىر مەنىنى شەرھىتلەش نەتىجىسىدە ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسى ھەددى - ھېسابسىز چوڭ - كىچىك قۇرۇلما، سۈژىت، پىكىر توپلىرىدىن قۇرۇلغان ھالەت مەيدانغا چىققان ھەمدە ۋەقەنىڭ ئىچىدىن ۋەقە، پىكىرنىڭ ئىچىدىن پىكىر، پېرسونا ژنىڭ ئىچىدىن پېرسوناژ،

① باتۇر مەخسۇت: «مەتىمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىنىڭ بەدئىي شەكلى ھەققىدە»، «ئىلى دەريالىسى» ژۇرنىلى 1998 - يىل 1 - سان، 55 — 57 - بەتلەر.

بايانىڭ ئىچىدە بايان، ھېكايىنىڭ ئىچىدە يەنە سان - ساناقسىز ھېكايە، مەتىمىن ھوشۇرنىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا: «چاقماقنىڭ ئىچىدە چاقماق» چىقىدىغان قاپلانما شەكىللىك بايان ئۇسلۇبى شەكىللەنگەن. بىز مەتىمىن ھوشۇر ھېكايىلىرىدە زادى قايسىسىنىڭ ئاساسىي ۋەقە، ئاساسىي سۈژىت، باش قەھرىمان، تۈپ پىكىر ئىكەنلىكىنى ئاڭقىرالماي قالىمىز. ئەمما، بۇ خىل چېچىلاڭغۇلۇق چوڭقۇر ئىچكى باغلىنىشقا ئىگىلىكى بىلەن بىزدە غەيرىيلىك سېزىمى ئويغاتمايدۇ، ھەتتا راستتەك بىزنى ھاياجانغا سالمىدۇ. بىز بۇ خىل بايان ئۇسلۇبىنى پېرسوناژلارنى قەھرىمانسىزلاشتۇرۇش، ئىش - ھەرىكەتنى غەلىتە، سىرلىق، بىمەنىلەشتۈرۈش، سۈژىتنىڭ پۈتۈنلۈكىنى بۇزۇۋېتىش، بايانىنىڭ ئىزچىللىقىنى ئۈزۈش، ئىدىيىنى ئەسەرنىڭ پۈتۈن قۇرۇلمىسىغا چېچىۋېتىش، بايان نۇقتىسىنى ئىزچىل مەركەزلەشتۈرۈش ھالىتىدە ئەمەس، سەكرەتمە، ھالقما سۈپەتتە تاللىۋېلىش، دېمەكچى بولغان ئەڭ تۈپكى پىكىرنى ئۇدۇل، بىۋاستە دېمەستىن، ناھايىتى كۆپ پارچە - پۈرات ۋەقەلىكىلەرنى چۆرىدەپ ئەكىلىپ غۇۋا تاشلاپ قويۇش، چېچىلاڭغۇ، تەرتىپسىزلىك ئارقىلىق بىر پۈتۈنلۈكنى گەۋدىلەندۈرۈش، چەكسىز دەرىجىدە بىمەنىلەشتۈرۈپ سىمۋوللاشتۇرۇش قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەرگە يېغىنچاقلاپ چۈشەندۈرەلمىسەك مۇمكىن.

نېمىلا بولمىسۇن، رېئاللىقتا بولۇش مۇمكىنچىلىكى يوق ھېسابتىكى مۇنداق مەنتىقسىزلىق، بىنورماللىقنى ئوقۇرمەننى شۇبھىلەندۈرمەي راست دەپ قوبۇل قىلدۇرۇش ۋە ئۇنى ئېستېتىك تۈيغۇ چىنلىقى دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن ھالدا چوڭقۇر بەدئىي ئۇنۇم يارىتىش خالىغان يازغۇچىنىڭ قولىدىن كېلىۋېرىدىغان ئىش ئەمەس. بۇ يۇقىرى دەرىجىدىكى بەدئىي ماھارەت، شۇنداقلا ئوقۇرمەننىڭ ئېستېتىك ئېھتىياجى، قوبۇل

قىلىش پسخىكسىنى چۈشىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئوقۇرمەنلىك ئېستېتىك ئىشتىهاسى ئەچچە ئەسىرلىك بەدىئىي ھەزىم جەريانىدا يېتىلىدۇ. بىز ئاغزاكى ئەدەبىيات ئەنئەنىسىدىكى ئىپادىلەش سەنئىتى بىلەن مەمتىمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىدىكى بايان سەنئىتى ۋە ماھارەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرسەكلا ئوقۇرمەنلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن مەمتىمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىنى شۇنچە ياقتۇرۇپ ئوقۇيدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ئىختىيارسىز چۈشىنىپ قالىمىز. ئاددىي، ئەمما مەنىسى چوڭقۇر بايان تىلى، پارچە - پۈرات تۈرمۇش ۋەقەلىكلىرى ئارقىلىق چوڭقۇر ھاياتلىق ھەقىقەتلىرىنى دارىتمىلاش، پېرسوناژلارنىڭ ئاڭ - تەسەۋۋۇرى، چۈش - خىيالىلىرىدىن ئەركىن پايدىلىنىپ ئالەمىي مەۋجۇداتلارنىڭ ھەممىسىگە روھ بەخشەندە قىلىپ تۇرۇپ پىكىر قىلىدۇرۇش ۋە ئۇنى ئىنسانىي تۇستە بايانغا قاتناشتۇرۇش، رېئاللىقتىكى مەنىۋى ئىللەتلەر ئۇستىدىن كۈلۈش، ئۇنى مەسخىرە - مازاق قىلىش، سىمۋوللۇق تەرىقىدە مەسەللەشتۇرۇپ دارىتمىلاش، ئاچچىق تەنە - كىنايە سىڭدۇرۇلگەن يۇمۇر، كۈلكە، لەتىپە، چاقچاق ياغدۇرۇش ۋە شۇ ئارقىلىق جېنىدىن ئۆتكۈزۈش، ئۆز - ئۆزىنى يەتكىچە مەسخىرە قىلىش يولى بىلەن ئىبرەتلىك تەسىرات پەيدا قىلىش قاتارلىق نۇرغۇن بەدىئىي ماھارەتلەر بىزنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىمىز ۋە مىللىي پسخىكىمىزغا خاس بولغان ئەنئەنىۋى بايان تەركىبلىرىدىندۇر.

مەمتىمىن ھوشۇر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئەنئەنە سۈپىتىدە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن ئادەم بىلەن ئادەم، ئادەم بىلەن تەبىئەت، ھايۋاناتلارنى مۇناسىۋەتلەشتۇرۇش سەنئىتىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ ئۇيغۇر بۇگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ بايان، قۇرۇلما، تەسۋىر، سۈژىت، ۋەقەلىك، خاراكتېر قاتلىمىدا ھالقىش خاراكتېرلىك يېڭىلىق ياراتتى. ئۇ خەلقىمىزدىكى يۇمۇرىستىك خاراكتېر، تىلدىكى چەكسىز مەنە ئىپادىلەش — دارىتمىلاش،

تەمسىللەش ئالاھىدىلىكلىرىنى تۇرمۇشنىڭ ئەڭ ئادەتتىكى قاتلىمىدا ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان پېرسوناژلارنىڭ تىل، ھەرىكىتىگە، جۈيلۇشكە ئوخشاپ كېتىدىغان تاقىقا ـ تۇققا بايانلىرىغا مەنتىقىسىز، غەيرىي ئەقلىي رەۋىشتە قىستۇرۇپ قويىدى ـ دە، ئەنە شۇ چېچىلاڭغۇ، بىۋاستە باغلىنىشسىز، كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمىگۈدەك مەنتىقىسىزلەشتۈرۈلگەن بەدىئىي رېئاللىقنىڭ كەينىدە بىز راستىنلا نەپەسلىنىپ كېلىۋاتقان تۇرمۇشنىڭ ئەسلىيىتى بارلىقىنى ئايان قىلىپ بەردى. راست، ئۇ بىر ـ بىرى بىلەن زىچ ئىزچىللىق شەكىللەنمەيدىغان ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى، پارچە ـ پۈرات غەيۋەت شەكىلدىكى پاراڭلارنى تىنماستىن سۆزلەپ يۈرگۈچى ساراڭدەك بىر يۈرۈش ئالىجوقا پېرسوناژلارنى مەيدانغا چىقاردى. ئەمما، بىز ئۇلارنى بىنورمال، بىمەنە، ساراڭ، روھىي كېسەل، ئاينىغان دېيىشكە پېتىنالمىدۇق. ئاشۇ بىنورمال، بىمەنە پېرسوناژلار بىزنى تېخىمۇ ئېغىر بىمەنە تۇيغۇغا سۆرىدى ـ دە، ئاپتور، پېرسوناژ، ئوقۇرمەنلىك تەسىراتى قاتمۇقات بىنورمال تۇيغۇلارنىڭ گىرەلەشمىسىدە قالدى. بۇ قاينام ئىچىدىكى مەنە چىنلىقىدا بىز بىنورماللىقنىڭ پېرسوناژدا ياكى ئاپتوردا ۋە ياكى ئۆزىمىزدە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەيلا قالدۇق. ئوقۇرمەنلىك شۇبھى ـ گۇمانىنى كەسكىن بىتچىت قىلىۋېتىدىغان مۇنداق بايان ماھارىتىگە قايىل بولماي ئامال يوق. ئاشۇ ئالىجوقا گەپلەر جاھان غەلىيانلىرىنى چىرايلىق سۆيەت ـ تەۋسىپ بېزەكلىرىگە ئوراپ بايان قىلغۇچى دانىش ـ ئۆلىمالارنىڭ مەدرىسە پەلسەپىسى شەكلىدىكى ۋەز ـ كالامىنىمۇ خىجىل قىلغۇدەك چىنلىقتا بىزنى ھەيرانۇ ھەس قالدۇردى. ئۇ ھېچقانداق كاتتا شەخسلەرنى، بۈيۈك قەھرىمانلارنى يازمىدىيۇ، ئۇنىڭ «چەكتىن ئېشىپ ئەخمەقلىق دەرىجىسىگە يەتكەن ئاق كۆڭۈل ئادەملەر»[1]ى بىزنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك مۇڭدىشىمىزغا ئايلىنىپ كەتتى. تۇرمۇشتا تولا

① مەمتىمىن ھوشۇر: «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت،كە قوشۇمچە»، «تارىم» ژۇرنىلى 1994 ـ يىللىق 3 ـ سان 126 ـــ 128 ـ بەتلەر.

هاللاردا بىزگە كارامەتلىك قەھرىمانلاردىن كۆرە ئارامخۇدا ھال - مۇڭغا يارىغۇدەك بۇرادەر كېرەك بوپقالىدۇ. مەمتىمىن ھوشۇر بىزگە شۇقەدەر سەمىمىي، ھاماقەت، ئوچۇق - يورۇق، كىبىر - كۆرەڭلىكتىن مۇستەسنا، ئۆزىنى ئارتۇقچە پەردازلاپ ئولتۇرمايدىغان، تۇرمۇشنىڭ تەبىئىي ئەسلىيىتىگە بەكرەك زەن قويغۇچى ئاددىي پۇقرالارنىڭ سۆيۈملۈكلۈكىنى شەرەتلەپ بەردى. ئۇنىڭچە، ھاياتنىڭ ئەڭ چىن گۈزەللىكى مانا شۇ قاتلامدا ئىدى. ئىنسانىنىڭ ئەڭ پاكىز تۇيغۇلىرى ئەنە شۇنداق ئاددىي - سادىدىلىقتا ئىپادىلىنەتتى ۋە شۇ ئارقىلىقلا ھاياتنىڭ چىن گۈزەللىكىدىن كەڭتاشا بەھرىلىنەلەيتتى. بىز مەمتىمىن ھوشۇر ھېكايىلىرىدىن ئوقۇرمەنلىكنىڭ بەختىيارلىقىنى ھېس قىلدۇق. مەمتىمىن ھوشۇردىن ئىبارەت بۇ يەڭگىل بايانچى چاقچاق، يۇمۇر، كۈلكە، مەسخىرە، دارتما، كىنايە - تەئەددى تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان شېرىن سۆزلىنىشكى بىلەن بىزنى ئازادە، يېنىك، خۇشال ھېكايە دۇنياسىغا مەستخۇشلارچە باشلاپ كىرىدىۇ، ئەمما ئادەمنى تۇيۇقسىز ئەندىكتۇرۇپ، نەپسىنى بوغۇپ قويىدىغان يەنە بىر تەرىپى بىلەن تراگېدىك ئېغىرلىقنى ئايان قىلدى. تراگېكومىدىك ۋەزىن مەمتىمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىنىڭ ئوبرازلىق ئېنىقلىمىسى بولۇشى مۇمكىن. پارچە - پۈرات ۋەقەلىك ئارقىلىق بىزنى يەڭگىل خۇشكەيپىلىككە باشلاپ قويۇپ شۇقەدەر ئۇشتۇمتۇت جىددىي كەيپىياتقا قايتۇرۇش ھەقىقەتەنمۇ ھەيران قالارلىق بايان سەنئىتىدۇر. كومېدىيىدىن تراگېدىيىگە، كۈلكىدىن كىنايىگە، يۇمۇرىستىك تەبەسسۇمدىن زەھەرەخەنىڭ ئاچچىق مەسخىرىلىك ھىجىيىشقىچە تاقا - تۇققا سەكرەپ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ھېكايە مۇھىتىنى ئۆرلەپ - پەسلەپ، داۋالغۇپ تۇرغان پىسخىك كەيپىيات بىلەن باشتىن كەچۈرۈش ھەم ئېنىقسىز راھەت، ھەم خېلىلا ئازابلىق ئىشتۇر. بۇنداق غەرەزسىز يەڭگىل كۈلكە بىلەن ئاچچىق مەسخرە گىرەلىشىپ

كەتكەن ھېكايە مۇھىتى ئوقۇرمەنلەردە ئۆزگىچە ئېستېتىك زوق ۋە تراگېدىك ئوي ئويغىتىدۇ. مۇنداق قوش بىسلىق تەسىرات بىزنى ھەم لەززەتلەندۈرىدۇ، ھەم تولمۇ ئاچچىق تۇيغۇدىن ھەزەر ئەيلەتكۈزىدۇ. بۇ نۇقتىدا مەمتىمىن ھوشۇر ھېكايىلىرىدىكى مەنتىقسىزلىق، بىمەنلىك، چېچىلاڭغۇلۇق، ئۆزگىرىش، ئاينىش تىپىغا مەنسۇپ ماھارەتلەر ھەققىدە گەپ قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ.

ۋەقەلىك، پېرسوناژ، پېرسوناژلارنىڭ گەپ ـ سۆز، ئوي ـ خىيال، ئىش ـ ھەرىكىتىنى بىنورمال، غەيرىي رەۋىشتە تەرەققىي قىلدۇرۇپ ئەكىلىپ تۇرمۇشنىڭ ئەسلىي مەنتىقىلىق قانۇنىيىتىگە قايتۇرۇش مەمتىمىن ھوشۇر ئىجادىيىتىدىكى روشەن ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرىدۇر. مەمتىمىن ھوشۇر ھېكايىلىرىدە سارىڭ، بىنورمال، روھىي كېسەل، ئىش ـ ھەرىكەت، گەپ ـ سۆزى بىز ئادەتلەنگەن لوگىكىلىق پرىنسىپ، مەنتىقىگە ئانچە توغرا كېلىپ كەتمەيدىغان پېرسوناژ ۋە تەپسىلات ـ دېتالوگلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. «ئايخان»، «بۇرۇت ماجىراسى»، «قىرلىق ئىستاكان»، «چار خوراز»، «چوشقىلارغا بايرام»، «ئوت كەتكەن دەريا»، «قارا قورساق سەركە»، «ئىت ئېتىش» قاتارلىق ھېكايىلىرىدە مەنتىقسىزلىق، بىمەنلىككە تولغان تەپسىلاتلار ۋە ئۇلارنى مۇمكىنچىلىككە ئېرىشتۇرۇپ تۇرغۇچى نۇرغۇن بىنورمال پېرسوناژ، دېتال ـ ۋەقەلىكلەر تەسۋىرلەنگەن. بۇ، ئەلۋەتتە، ئاپتورنىڭ ئۆزى ئىپادىلىمەكچى بولغان پىكىرنى قانداق قىلىپ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلدا دەۋېلىش ئۈچۈن قوللانغان بەدىئىي ۋاستىسىدۇر. بىز گەپ ـ سۆز، ئىش ـ ھەرىكىتى بىزنىڭ نەزىرىمىزدىكى نورماللىق كاتېگورىيىسىدىن ھالقىپ كەتكەن پېرسوناژ، ۋەقەلەر ئارقىلىق ئاپتورنىڭ زادى نېمە دېمەكچى، قانداق پىكىرنى ئالغا سۈرمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ يۈرمەيمىز. سەنئەتنىڭ

ئىمكانىيىتى سەنئەتكارغا چەكسىز بايان ئەركىنلىكى ئاتا قىلغان. ئۇ ئۆزىنىڭ تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر تەجرىبىخانىسىدا ئۆزىنىڭ ئەقلى - چامىسى يەتكىنىچە ھەرقانداق بىر خۇرۇچ - ھادىسىنى بىمالال تەجرىبە قىلىدۇ، يارىتىدۇ. يازغۇچىنىڭ تەپەككۇر ئامبىرى فىزىكىلىق، خىمىيىلىك بوشلۇقتىن ھالقىغان چەكسىز ئىمكانىيەتلىك روھىي ماكان - زاماندۇر. قانداق خۇسۇسىيەتتىكى قانداق بۇيۇمنى ئىختىرالاش يازغۇچىدىن ئىبارەت مەنىۋىيەت كىمياگىرى، تىل ئۇستىسىنىڭ ئىقتىدارىغا باغلىق ئىش. ئوقۇرمەنمۇ يازغۇچى ياراتقان مەنىۋى بوشلۇقتىن ئۆزىگە تۇشلۇق تەسىرات توپلايدۇ. بۇ تەسىراتنىڭ جۇغلىنىش جەريانىنى بەزىدە ئاشكارىلىغىلى، دەپ بەرگىلى بولمايدۇ ھەم دەپ بەرسە ئۇ ئەھمىيىتىنى بىراقلا يوقىتىپ قويۇشىمۇ مۇمكىن. بىز شۇنداق قىلىپ تەسىراتنىڭ جەريانىنى ئەمەس، تەسىراتنىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى دەڭسەشكە مەجبۇر بولىمىز. مەتىمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىدىن ئويغانغان بېشارەتلىك ھېكمەتلەرنىڭ ئىچ - قارىنىنى بىراقلا ياپيالىڭاچ چۈشۈۋەتسەڭىز، ئۇ دىداكتىك ئۇقۇتلەردىن پەرقسىز تومتاق ۋەز - نەسىھەتكە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. يەنە كېلىپ، ئوقۇرمەنلىك يېڭىچە ئىجادىيەت جەريانى. كىتابخانلىق تەسىراتىنىڭ سەنئەت گۈزەللىكىدە قېيقېلىشىمۇ قالتىس ھۆزۈر. ئۇ شۇ خىل غۇۋا ھېسسىي تەسىراتلىق خۇسۇسىيىتى بىلەن ئۆزىنىڭ كىنايە - چاقچىقى، مەسخىرىلىك ئىشارەت - دارىتمىسىنى ئەڭ لايىقىدا داۋاملاشتۇرۇپ مېڭىۋېرىشى مۇمكىن. شۇڭا، بىز مەتىمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىدىن ئىدىيە ئاختۇرۇشنى توغرا تاپمىدۇق. ئادەم، زامان، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىنىڭ نازۇكلۇقى تۇغدۇرغان بىمەنە تىل، مەنتىقسىز جۈيلۇشنى ئوڭ ئادەمنىڭ مەنتىقلىق تەپەككۇرى بىلەن يەشكىنىڭىزدە ئۇنى زامان كۆتۈرەلمەي قالىدۇ.

كلاسسىك مەدەنىيەت قاتلىمىمىزدا ھەممىدىن خەۋەردار

جاھانكەزدى، ھەممىلا نەرسىگە مۇيەسسەر بولۇپ يۈرگۈچى قىزىقچى، ھەييار، سېھرىي كارامىتى بىلەن ئىنسانىنى ھايۋانغا، ھايۋاننى ئىنسانغا ئايلاندۇرۇۋەتكۈچى كارامەتلىك ئەۋلىيا سۈپەت ئوبرازلار كۆپلەپ ئۇچرايدۇ. يۇكسەك دەرىجىدە سىمۋوللاشتۇرۇلغان مەنىگە باي بۇ ئوبرازلار ماھىيەتتە خەلقىمىزنىڭ ئۆزىنى ئىپادىلەش تىلى بولۇپ، بىز بۇ ئوبرازلار ۋە ئۇلارنىڭ تىل، ئوي - خىيال، كۆلكە - چاقچاق، ئىپادە - ھەرىكەتلىرىدىن پەقەت ئۆزىمىزگىلا خاس بولغان ئۆزگىچە بايان - تىلنى تاپالايمىز. بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى مۇنداق ئۆزگىچە بايان - ئىپادە تىلىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ شۇ مىللەتنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىدىكى بەزىبىر ئۇسۇل - ئۇسلۇب، سۆز ياساش - ئوينىتىش ماھارىتى، تىلنىڭ دارىتمىلىنىش مەنبەسى ۋە تۇرلۇك كىنايە، تەنە، چاقچاق، ھەزىللەرنىڭ ھەقىقىي قادىلىش نۇقتىسى دېگەنلەرنى چۈشىنىش تەس. مەدەنىيەتنىڭ تىلىنى چۈشەنمەي تۇرۇپ ئەدەبىياتتىن ئىبارەت بۇ تىل سەنئىتىنىڭ مەنە قاتلىمىنى يېشىش مۇمكىن ئەمەس. مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ ھېكايە - ئەسەرلىرىدە مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئۆزاق يىللىق تىندىنسىيىسىنى يېشىشتە يېپ ئۇچى بولالايدىغان سىمۋول خاراكتېرلىك ئوبرازلارنىڭ سايىسى قەدەمدە بىر چېلىقىپ تۇرىدۇ. بىز گاھىدا جاھانكەزدى دەرۋىش سۈپەت ئوبرازلارنى، گاھىدا مەسخىرىچى، لەتىپىچى، ھەييار سىياقىدا كۆرۈنۈپ قالىدىغان پېرسوناژلارنى، گاھىدا جاھان غەلىيانلىرىدىن كۆلۈپ يۈرگۈچى ھەزىلكەشلەرنىڭ تىمسالىنى ئۇچراتقاندەك بولىمىز. تېخىمۇ قىممەتلىك يېرى شۇكى، مەمتىمىن ھوشۇر مەدەنىيەت خەزىنىمىزدىكى مۇنداق ئوبرازلار سىستېمىسىنى ئاددىي ھالدا ئەسىرىگە ئەكىرىپ قويماستىن، ئۇلاردىكى قىممەتلىك تەركىبلەرنى بۈگۈنىنىڭ ئادەملىرىنىڭ قىلىق - خۇسۇسىيەتلىرىگە باغلىيالىدى - دە، بىر پارچە ئەسەرنى ھەر

تەرەپتىن كەلگەن ئۇچۇر، مەزمۇن، پاراڭ جۇغلىنىدىغان ۋە يەنە كىتابخان ئەركىن هالدا جۇغلىيالايدىغان، چەكسىز كېڭىيىشچان سەھنىگە ئايلاندۇرالمدى. ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنىڭ بايانچىلىق ئۇسلۇبىنى يازما ئەدەبىياتقا جانلىق هالدا ئەكىردى ـ دە، خەلقىمىزنىڭ زوقلىنىش ئېستېتىكىسىدا بىردىنلا جانلىنىش پەيدا قىلدى. دېمەككى، هەقىقىي مەنىدىكى ئۇيغۇرچە بايان، قۇرۇلما ۋە مىللىي پۇراقنى بىز مەمتىمىن هوشۇرنىڭ ئىزدىنىشىدىن كۆرۈپ يەتتۇق، ئەدەبىياتنىڭ سەنئەتلىك تۈسىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى مەمتىمىن هوشۇر قەلىمىدە خېلىلا ۋايىغا يەتكۈزۈلۈپ ئايان قىلىندى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ (ئاغزاكى، يازما) نەچچە مىڭ يىللىق ئەنئەنىسىگە تالىق ئېسىل بەدىئىي تەركىبلەر مەمتىمىن هوشۇر قەلىمىدە ئۇستىلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىندى ـ دە، نۇرغۇن غەيرىي ئەقلىي، مەنتىقسىز خاهىشلار تولمۇ تەبىئىي، چىن تۇيۇلىدىغان ئېستېتىك زوق، ئۇنۇمگە ئالماشتى. بىز ئىت، توخۇ ـ تۇمان، بۇرە، چوشقىلارنىڭ تەبىئىتىگە سىغدالغان ئىنسانىي هېس ـ تۇيغۇلاردىن ۋە هايۋان بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى غەيرىي ئاينىش ـ ئۆزگىرىش تەپسىلاتلىرىدىن، چۈش، خىيال، تەسەۋۋۇر تەرىقىسىدە بېرىلگەن ئەجەش پىكىرلەردىن، ئۆلۈكلەرنىڭ تىرىلىشى، تىرىكلەر بىلەن دىئالوگلىشىشى، تىرىكلەرنىڭ ئەقلىگە سىغمىغۇدەك مەنتىقسىز تەرزدە پائالىيەت قىلىشىدىن غەيرىيلىك هېس قىلمىدۇق. ئاپتور بىنورمال، مەنتىقسىز، چۈڭالچاق ۋەقەلەرنى ئىنتايىن ئىنچىكە ئىچكى باغلىنىش ئارقىلىق چېتىپ قويغان ـ دە، بىمەنىلىكمۇ ئەنە شۇ ئىچكى باغلىنىش جەريانىدا بىزگە چوقۇم شۇنداق بولۇشى كېرەكتەك، شۇنداق بولمىسا تېخىمۇ بىمەنە ئىش بولىدىغاندەك ئەقلىي تەستىق تەلەپ قىلىدىغان دەرىجىگە كۆتۈرۈلگەن. مۇنداق بىمەنىلىكتىن ئويغانغان ـ يەنىمۇ بىر بالداق يۇكسەلگەن بىمەنە تەستىق چوڭقۇر رېئال مەنتىقىگە

يىلتىز تارتقان بولۇپ، ئۇ بىزنىڭ تەپەككۇر تۈيغۇمىزنى بىمەنىلەرچە تەكرار - تەكرار غىدىقلاش ئارقىلىق بىزگە مەنتىقە، مەنە ھەققىدە سوغۇق ئوي ئاتا قىلىدۇ.

«بۇرۇت ماجىراسى»دا «مەن»دە كۆرۈلگەن بىھۇدە ئەندىشە ئەقلىي پرىنسىپ نۇقتىسىدىن ئالغاندا، كۆرۈلمەسلىكى كېرەك بولغان پسىخىك بىنورماللىقتۇر. ئەمما، بۇ بىھۇدە ئەنسىرەش كەيپىياتى بازار باشلىقىنىڭ زىيادە سەزگۈرلۈكىدىن شاخلانغان. دېمەككى، ئەسلىدىكى ئانچىكى بىر ئىشتىن كېلىپ چىققان بازار باشلىقىنىڭ بىمەنىلىكى «مەن»نىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەنە نۇرغۇن كىشىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئادەمنى چۆچۈتىدىغان «بۇرۇتلۇقلار خەتەرلىك» دەيدىغان تېخمۇ ئېغىر يەنە بىر «بىمەنە تەستىق»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى - دە، ئەسەردىكى كۇلكە بىراقلا تراگېدىك يۈكسەكلىكتە چىڭىغا چىقىپ كەتتى. مانا بۇ «يۈكسەلگەن بىمەنە تەستىق»نىڭ كەينىدە ھېلىقى بىر سومكا پىچاق كۆتۈرۈپ ماڭغان بۇرۇتلۇق قاساپ مەسخىرىلەرچە ھىجىيىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭمۇ نېرىسىدا ئىسكەندەرگە پىچاق ئاتقان، چىڭگىزخانغا ئەگىشىپ غەربكە كەتكەن بۇرۇتلۇق پىچاقچىلار سوغۇق تىكىلىپ تۇرىدۇ. بازار باشلىقىنىڭ بىمەنىلىكى تېخمۇ ئېغىر مۇزدەك سوغۇقلۇق تارتىپ تۇرىدۇ. تېخمۇ ئاچچىق كۈلكە قوزغايدىغىنى شۇكى، بازاردىكى جىمى بۇرۇتنىڭ تەزكىرەئىي تەرجىمھالىنى تۇرغۇزۇپ چىققان تۇغما كوسا بازار باشلىقى بىراقلا بۇرۇتلۇق سىياقتا مەيدانغا چىقىدۇ. بۇ تەكرار بىمەنىلىكنىڭ كەينىدە «مەن» يەنە قورقۇپ قالىدۇ. «تەكرار چۈۋۈپ توقۇش» قىسمىتىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن كىشىلەرنىڭ روھىي كەيپىياتىدىكى ئەنە شۇ تەكرار بىنورماللىقلار ئاقىۋىتىتە تېخمۇ تەكرار بىمەنە تەستىقلارنى مەيدانغا چىقىرىدۇ... بىز مانا شۇنداق تەكرار بىمەنىلىكلەر قاينىمىدا ئەسلىي ھاياتنىڭ، مەنتىقىنىڭ سوغۇق، مەسخىرىلىك كۈلكىسىنى سۈس كۆرۈپ

تۇرىمىز. ئەنە شۇ سوغۇق كۈلكىدىن تىنىمسىز ئىختىيارسىز شۇركىنىپ كېتىدۇ.

«ئالتۇن چىشلىق ئىت»تىكى «ئاق تاپان»غا ئالتۇن چىش سالدۇرۇش «مەن»نىڭ روھىيىتىدە كۆرۈلگەن مال ـ دۇنيا ھېرىسلىكى ۋە ئاچ كۆزلۈكتىن ئۇنگەن بىمەنىلىكنىڭ كەشپىياتى بولسا، «ئاق تاپان»نىڭ «ئۆگزىگە چىقۇۋېلىپ، ئولتۇرىدىغان يېرىنى قۇيرۇقىدا پاكىز سۈپۈرۈۋېتىپ، چىشلىرىنىڭ ئارىسىدىن چىرتىلدىتىپ تۈكۈرگىنىچە چوڭ كوچىدىن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەرگە ھەجىيىپ قاراپ ئولتۇرۇشى» بۇ بىمەنىلىكنى چېكىگە يەتكۈزەتتى. نائىنساپ دوختۇرنىڭ نومۇس قىلماي «ئاق تاپان»نى سورىشى، ھەتتا ئىتنىڭ ئېغىزىدىكى ئالتۇنلارنى يۇلۇپ خوتۇنى بىلەن ئىككىسى چىشلىرىغا قاپلىتىۋېلىشى تراگېدىك ئېغىرلىقنى تېخىمۇ كۈچەيتەتتى. ئاقۇۋەتتە، دوختۇرنىڭ ئايالىنىڭ «ھېچ ئىش قىلماي، دېرىزىنى ئېچىپ قويۇپ، كوچىدىن ئۆتكەن ـ كەچكەن ئەر خەلقەرگە ھەجىيىپلا قاراپ ئولتۇرىدىغان» بولۇپ قېلىشى ۋە چوڭ دوختۇرنىڭ «ئارىلاپ ئىتقا ئوخشاش قاۋاپ، خالتىنىڭ يانچۇقىغا پۇل سالمىغانلارغا رەسمىي خىرىس قىلىپ ھۆرپىيىدىغان» بولۇپ قېلىشى ئىختىيارسىز تىنىمىزنى شۇركۇندۇرۇۋېتىدۇ. بىز بۇ يەردە ئەسەردىكى بىنورمال ئاينىش تەپسىلاتلىرىدىن ھېچقانداق غەيرىيلىك ھېس قىلمايمىز. ئەكسىچە، يۇكسەك دەرىجىدە غەيرىي ئەقلىيلەشتۇرۇلگەن بايان سەنئىتىدىن ئىختىيارسىز ھاياتنىڭ مەنتىقلىق قانۇنىيىتى ئۇستىدە باش قاتۇرۇشقا مەجبۇر بولىمىز. ئەقىدە ـ ئېتىقاد، ئۇدۇم ـ ئادەتلىرىمىزدىكى روھىي ئاينىشنىڭ ھەرقانداق ئاينىش ـ ئۆزگىرىشكە ئېلىپ بارىدىغانلىقى ھەققىدىكى قاراش بىزدە باشقىچە شۇبھى ـ گۇمان ئويغاتمايدۇ، بەلكى شۇنداق بولۇشى كېرەكتەك تەسىرات پەيدا قىلىدۇ. مانا بۇ مەمتىمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىدىكى بىمەنىلىكنىڭ

يېتەكلەش نۇقتىسىدۇر. بىز بۇ نۇقتىدا مەتىمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىدىكى بىمەنىلىكنى ھەقىقىي مىللىي تۇيغۇغا ئىگە دېيەلەيمىز ھەم ئۇنىڭ قىممىتىنى دەڭسيەلەيمىز.

ھەممىزگە ئايانكى، بىمەنىلىك، رېئاللىقنى غەيرىي ئەقلىي رەۋىشتە بۇرمىلاش ئارقىلىق ھاياتنىڭ يەنە بىر تەرىپىنى ئىشارە قىلىشتەك بايان سەنئىتى دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىدا كۆپ كۆرۈلىدىغان ھادىسە. ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئېپوس، ئەپسانە، چۆچەك ـ رىۋايەتلىرىدىن مۇنداق تەركىبلەرنى كەڭ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ئەمما، مۇنداق بايان ماھارىتىنىڭ ھازىرقى زامان مەنسىدىكى ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە تەتبىقلىنىشى ۋە ئۇنىڭدا قوللىنىلىشى باشقا بىر گەپ.

مەتىمىن ھوشۇر قەلىمىدىكى مەنتىقسىزلىق، بىمەنىلىك يېقىنقى زامان غەرب دۇنياسىدا بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەن بىمەنچىلەر ئېقىمىغا تۇپتىن ئوخشىمايدۇ. سارتىرى، ئالبېرت كامۇ، ساموئېل بېككېت، يېۋنىسكۇ ۋەكىللىكىدىكى بىمەنچىلىك تەرەپدارلىرى دۇنيا تولىمۇ بىمەنە، زادىلا ئەقىلگە سىغمايدۇ؛ دۇنيادىكى ھەرقانداق نەرسىنى بىلگىلى بولمايدۇ؛ بۇنداق بىمەنە، ئىدراكسىز دۇنيادا ھاياتنىڭ مەنىسىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ؛ چۈنكى، ھاياتمۇ ئۇچىغا چىققان بىمەنىلىك؛ ئادەم ھەرگىزمۇ ئۆز ئىرادىسىنى چىقىش قىلىپ ئەھمىيەتلىك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارالمايدۇ؛ ئۇ پەقەت ئۆلۈمنى كۆزلەپ مەقسەتسىز شاپاشلاپ يۈرۈشكىلا مەجبۇر... دېگەندەك بىر قاتار پەلسەپىۋى ئىدىيىلەرنى چۆرىدىگەن نەزەريىۋى قاراش، تىياتىر، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى مەيدانغا چىقاردى. ئۇلار ھاياتقا تولىمۇ چۈشكۈن، سوغۇق، زەھەرخەندىلىك بىلەن ھومىيىپ قاريدى ۋە ئەسەرلەرنىمۇ جېنىنىڭ بارىچە مەنتىقسىز، ئىدراكسىز، بىمەنە، ئىدىيە، ۋەقە، باغلىنىشتىن خالىي ھالدا خالىغانچە ئىجاد قىلىشقا تىرىشتى. قانچە بىمەنە، قانچە چۈڭالچاق، قانچە مەنىسىز

بولسا شۇنچه قالتىس دەپ قاراشتى. ھاياتتىكى بىمەنىلىكنى پەقەت تېخىمۇ بىمەنە شەكىل ۋە بىمەنە ئۇسلۇب بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ كىشىلىك دۇنيانىڭ مەنىسىزلىكىنى، ھاياتنىڭ رەزىللىكىنى، ئىنسانىنىڭ بىچارىلىكىنى، كىشىلىك ئالاقىنىڭ ئەھمىيەتسىزلىكىنى ئىپادىلەپ بەرمەكچى بولدى.

ۋەھالەنكى، مەتىمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىدە بىنورمال گەپ - سۆز، ئىش - ھەرىكەت، پىسخىك پائالىيەت، تەسۋىرلەرنى دۇنيانىڭ، ھاياتنىڭ مەنتىقسىز، چۈشىنىكسىز، مۇدھىشلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى گۈزەل، باغلىنىشلىق، سۆيۈملۈك، قائىدە - قانۇنلۇق، ئەھمىيەتلىك جەريان ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن ئىشلەتتى. مەنىسىزلەشتۈرۈشنىڭ تەگ - قاتلىمىغا ھاياتنىڭ چوڭقۇر مەنە - ماھىيىتى سىڭىپ كەتتى. ئۇ ئەسەرلىرىدە بىمەنە، بىنورمال ئىش - ھادىسىلەرنى ئەركىن تەسۋىرلەش، ۋەقەلىك - تەپسىلاتلارنىڭ قۇرۇلمىسىنى مەنتىقسىز، بىمەنە تەرزدە ئورۇنلاشتۇرىدىۇ، ئەمما ھەربىر ھەرپ - ۋەزىندە ھاياتنىڭ ئەھمىيىتىنى، دۇنيانىڭ گۈزەللىكىنى، ئىنسانىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى، ياخشىلىق، ھالاللىق، ئىنساپ - دىيانەتنىڭ مۇقەددەسلىكىنى تەكرار - تەكرار دەپ كەلدى. بىمەنىلەشتۈرۈش مەتىمىن ھوشۇر ئۈچۈن مەقسەت ئەمەس، ۋاستىگە، ۋە بەلكى ھاياتنىڭ مەنتىقي قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بەرگۈچى قورالغا ئايلاندى. ئۇنىڭ ئۆلۈكلىرىمۇ تىرىكلىكنىڭ، ھاياتنىڭ، كىشىلەر ئارا سەممىي ئالاقىنىڭ ھەممىدىن ئەلا ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ توخۇ - تۇمان، ئىت - چوشقىلىرىمۇ دۇنيانىڭ گۈزەللىكى، ھاياتنىڭ مەنىسى، ئۆمۈرنىڭ ۋەزنى، ئىنسانغا تالىق قىلىپ بېرىلگەن مال - دۇنيا، ئەقىل، ۋاقىت، پەزىلەت، ئىنسانىي خىسلەتلەرنىڭ قەدىر - قىممىتىنى پەلسەپىۋى يوكسەكلىكتە تەپسىر قىلىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ سارىڭ پېرسوناژلىرىنىڭ نەپسى - تىنىقسىزلىقىمۇ ھاياتقا

بولغان ئوتتەك مۇھەببەت تەپچەپ تۇرىدۇ. بارلىق بىمەنىلىك توختاۋسىز رەۋىشتە مەن ــ ئەھمىيەت، ئىنسانىي قەدىر ـ قىممەت، تەبىئىي قانۇنىيەت مەۋقەسىدە پىكىر قىلىپ تۇرىدۇ. ئىنسانىنىڭ بىنورمال، مەنتىقسىز، بىمەنە قىلىقى ئارقىلىق ھاياتنىڭ ئۇلۇغۋار ئەھمىيىتىنى تەلقىن قىلىش مەتمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىدىكى غەيرىي ئەقلىي خاھىشنىڭ تۈپ ئىپتىداسىدۇر.

مەتمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىدىكى ئۆزگىرىش، ئايىنىش كافكانىڭ ئەسىرىدىكى ئايىنىش ـ ئۆزگىرىشكە تۇپتىن ئوخشىمايدۇ. كافكا «شەكىل ئۆزگىرىش خاتىرىسى»دە باش پېرسوناژ گرىگول سامسانىڭ پسىخىك كېچۇرمىشلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق غەرب جەمئىيىتىدىكى ئىنسان بىلەن ئىنسان ئارىسىدىكى ياتلىشىش، ئىجتىمائىيلاشقان جەمئىيەتتىكى ئىنسانىنىڭ ئورنىدىكى ئۆزگىرىش قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئىپادە قىلغان. پۈتكۈل دۇنيادا زور تەسىر قوزغىغان بۇ ئەسەر ئۇيغۇرلاردا ئاز ساندىكى بىر قىسىم كىشىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا كۆپ قىسىم ئادەمدە ئانچە زور تەسىر قوزغىيالمىدى. بۇ بەلكىم مەدەنىيەت پىسخىكىسى، زوقلىنىش ئېستېتىكىسى جەھەتتىكى پەرقلەر تۈپەيلى بولغان ھادىسىدۇ. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كافكانىڭ ئەسىرىدىكى ئادەمنىڭ قوڭغۇزغا ئايلىنىپ قېلىش ۋەقەلىكى بىزنى ئىختىيارسىز رەۋىشتە مەتمىن ھوشۇر ئەسەرلىرىدە ئىنتايىن كۆپ ئۇچرايدىغان ئادەملەرنىڭ جىنس ئۆزگىرىشى، پسىخىك ئۆزگىرىش، ھالەت ئۆزگىرىشى، ئادەم بىلەن ھايۋان ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئۆزگىرىش قاتارلىق ئايىنىش ـ ئۆزگىرىش ۋەقەلىكلىرىنى سېلىشتۇرۇپ بېقىش تەقەززاسىنى قوزغايدۇ. بۇ خېلىلا ئەستايىدىل، ئىنچىكە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدىغان تېما. ئەمما، بىز قىسقىچە نەزەر

تاشلاپلا بايقىشىمىز تەس ئەمەسكى، سامسانىڭ ئۆزگىرىشى ئۈچۈن تاسادىپىيلىق، مەۋھۇم سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى، يەنى سەۋەبسىزلىك، ناھىنىقلىق تاللىۋېلىنغان. سامسا قوڭغۇزغا ئايلانغاندىن كېيىن بۇنىڭ سەۋەباتى ئۇستىدە ئويلىنىپمۇ قويمايدۇ. ئوقۇرمەننىڭ ئۇنى مۇئەييەن بىر ھادىسىگە باغلاپ چۈشىنەلىشىمۇ ناتايىن. دېمەككى، ئۇ تاسادىپىيلىق، بىلگىلى بولماسلىقنىڭ مەھسۇلى. ئۇ تولىمۇ سوغۇق ئامالسىزلىق ئىچىگە تاشلىۋېتىلگەن. ئۇ قۇرتقا ئايلىنىپ قالغاندىن كېيىن ئائىلىسىدىكىلىرى ئۇنىڭدىن بارا - بارا يىرگىنىشكە باشلايدۇ ۋە ئۇ ئېچىنىشلىق ئۆلۈپ كېتىدۇ...

كافكانىڭ قەلىمىدىن ھاياتنىڭ تاسادىپىيلىقى ئىچىدىكى ئىنسانىنىڭ ئامالسىزلىقى، ئىنسانلار ئارىسىدىكى ياتلىشىش تۇيغۇلى ئۆلۈۋاتقان، چەيلىنىۋاتقان ئىنسانىي قەدىر - قىممەتلەرنى كۆرۈپ يېتىش مۇمكىن.

مەمتىمىن ھوشۇر پېرسوناژلىرىنىڭ تەقدىرىنى تاسادىپىيلىق، ئامالسىزلىق، ناھىنىقلىقنىڭ گال پىچىقىدا ئەمەس، شەرقىلىقلەرگە خاس «تەدبىرىڭگە بېقىپ تەقدىرىڭ» پەلسەپىۋى ئۆلچىمى ھەم «ھەركىم قىلغىنىغا يارىشا ئەجرىگە ئېرىشىدۇ» دېيىدىغان ھاياتلىق مىزان شەمشىرىدە پىچىدۇ. گەرچە ئۇنىڭ بەزى ئەسەرلىرىدە سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى كەڭ بولغان پارچە - پۈرات ۋەقەلىكلەرنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇن تاشلاپ قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ھامان مۇتلەق مۇناسىۋەت قۇرۇلمىسى تەرىقىسىدە ئىزچىللاشقان ۋە سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى ئېنىق بولغان تراگېدىك زەنجىرنى شەكىللەندۈرگەن. «بۇ خىل تراگېدىيە ھەرگىزمۇ لىرىكىلىق تۈسكە ئىگە مۇھەببەت تراگېدىيىسى ئەمەس ياكى بىرەر پالاكەت باسقان بەختسىز ئائىلىنىڭ جەمەت تراگېدىيىسىمۇ ئەمەس، بەلكى سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق بولغان

پەلسەپىۋى مەنىدىكى ئىجتىمائىي مىللىي پىسخىكا تراگېدىيىسى»[1] بولۇپ، يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىگە ئىگە. بىز «چار خوراز»دىكى توخۇنىڭ خورازغا ئايلىنىشى بىلەن سابىر بايۇەچچىنىڭ ئەردىن ئايالغا ئۆزگىرىشى ۋە بۇ خىل ئۆزگىرىشنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇر تەگ ـ قاتلىمىغا سىڭگەن مەنىۋى، ئىجتىمائىي، ئەخلاقىي، روھىي ئاينىش ـ ئۆزگىرىشلەر؛ «ئالتۇن چىشلىق ئىت»تىكى «مەن»نىڭ روھىي ئاينىش ـ ئۆزگىرىشىدىن باشلانغان «ئاق تاپان»نىڭ ئۆزگىرىشى ۋە دوختۇرنىڭ، دوختۇرنىڭ ئايالىنىڭ ئاينىشى؛ «چوشقىلارغا بايرام»دىكى ئىنسانىنىڭ ئەخلاقىي مىزان ـ پرىنسىپلاردىن ھالقىپ ـ بەدىئىيلىشىپ، ئاينىپ كېتىشىنى مەنبە قىلغان چوشقىلارنىڭ قۇتراپ، پېتىراپ كېتىشى؛ «بۆرە جىلغا»دىكى مەرگەن بېگمىنىڭ مەنىۋى چىركىنلىكىدىن شاخلاپ چىققان بۆرىلەرنىڭ پاجىئەسى ۋە مەرگەننىڭ «تاپانچا ئېسىپ، پۇشتەك چالىدىغان» بۆرە بىلەن ھەيران قالارلىق ئۆزئارا ئاينىپ ـ ئۆزگىرىپ كېتىشى؛ «ئوت كەتكەن دەريا»دىكى ھەربىر بىنورمال پېرسوناژنىڭ يوشۇرۇن شەرەتلەنگەن ئۆزگىرىش ئارخېئولوگىيىسى؛ «ئىت ئېتىش»تىكى بەختسىياروپ، ئىت، بەختسىياروپنىڭ ئاكىسى، جېلىل پاچاق، بەختسىياروپنىڭ يېڭى خوتۇنى ... ئوتتۇرىسىدىكى كىشىنى ۋەھىمىدىن تىترىتىۋېتىدىغان ئاينىش ـ ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەممىسى روشەن سەۋەب ـ نەتىجىلىك جەريان سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، روھىي، مەنىۋى، ئەخلاقىي ئاينىشتىن كېيىنكى كىشىلەرنىڭ ئىش ـ ھەرىكىتى، مىجەز، گەپ ـ سۆز، پسىخىكا ـ تەبىئىتىدىكى ھەيران قالارلىق ئاينىشلار تەسىلى سۈپەتتە،

① يالقۇن روزى: «بۆرۈت ماجىراسى،نىڭ قىممىتى»، «تارىم» ژۇرنىلى 1991 ـ يىللىق 12 ـ سان 145 ـــ 146 ـ بەتلەر؛ يالقۇن روزى: «تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 ـ يىل نەشرى، 186 ـ بەت.

مۇبالىغە تۇستە جانلاندۇرۇلۇپ بايان قىلىنغان ۋە بۇ بايان بىزنىڭ ئەقىدە - ئادەتلىرىمىزدىكى ئۇدۇم - قاراشلار تىمسالىدا جانلاندۇرۇلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ۋەقەلىكلەر بىزگە شۇقەدەر چىن، راست، ئىشەنچلىك تۇيۇلىدۇ ۋە ھەتتا شۇنداق بولمىسا راست بولماي قالىدىغاندەكمۇ تۇيۇلىدۇ.

مەتتىمىن ھوشۇر قەلىمىدىكى ئاينىش - ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئاھاڭىغا چۈشكۈن، مىسكىن ئىتائەتتىن كۆرە ھايات بىلەن ئاكتىپ دىئالوگلىشىش روھى تەڭكەشتۇر. كافكانىڭ قەلىمىدىكى گىرىگول سامسا قۇرتقا ئايلانغاندىن كېيىن دۇنيادىن، ئادەملەردىن، رېئاللىقتىن ئۆزىنى ئېپقاچىدۇ، ئۆزىنىڭ قوڭغۇزغا ئايلانغان سىياقىنى ئانىسىغا كۆرسىتىشكىمۇ پېتىنالمايدۇ، سوغۇق ئۆيگە سولانغان پېتى ئاستا - ئاستا سېسىپ ئۆلىدۇ. مەتتىمىن ھوشۇرنىڭ قەلىمىدىكى ئاينىغان پېرسوناژلار بولسا ئاينىشتىن كېيىنمۇ مەردانە قىياپەتتە رېئاللىققا قاتنىشۇپىرىدۇ ۋە ھەتتا ئۆزىنى ئۆزى مەسخىرە قىلغان قىياپەتتە يېڭىدىن - يېڭى ئىبرەتلەرنى كىشىلەر ئارىسىغا تاشلايدۇ. بىز ئۇنىڭ ئاددىي ئەخمەقلىرىنىڭ ۋۇجۇدىدىنمۇ ئۆلۈمنى سېغىنىش، مىسكىنلىك، پەرۋاسىزلىق، چۈشكۈنلۈك تۇيغۇسىنى كۆرمەيمىز. بىز ئۇنىڭ قەلىمىدىن ئۇلۇغ قەھرىمانلارنى، بۇيۇك ئىشلارغا قول تىققان باھادىرلارنى كۆرمىدۇق، لېكىن قىزغىن ھاياتلىق مۇھەببىتىنىڭ لاۋۇلداپ تۇرغان گۈلخانىنى كۆردۇق. ئۇنىڭ قەلىمىدىكى ئاددىي كىشىلەرنىڭ چېھرىدىن ھاياتقا بولغان سەمىمىي ئىشتىياق، ساددا مەۋقە، ئوچۇق - يورۇق، چاقچاقچى، ھەزىلكەش خاراكتېرنىڭ ئىزنالىرىنى كۆرۈپ يېتەلىدۇق. ئۇلارنىڭ قان - جان تەپچىپ تۇرغان يۈرىكىدىن تارىغان ئىسسىق ھارارەت كۆڭۈللەرگە ئىللىق تۇيغۇ بەخش ئەتتى، ھاياتنىڭ قوۋناقلىقىنى ھېس قىلدۇردى. ئۆزىمىزگە خاس بولغان مەدەنىيەت، ھايات، مىللىي خاراكتېرنىڭ ھىدىنى پۇراتتى. مەتتىمىن ھوشۇر بۇ

ئاددىي ئادەملەرنى «مۇھەببەت بىلەن يازغۇم كېلىدۇ. ئۇلارنى بەزىدە مەدھىيىلەپ، بەزىدە كۈلكە ئاستىغا ئېلىپ، شۇ ئادەملەرنىڭ ئۆزىگە ئۆزىنى تونۇتقۇم كېلىدۇ»[1] دېگەنىكەن. بەلكىم ئۇ ئەنە شۇ مەقسىتىگە يەتكەندۇ.

كۈلكە پەيدا قىلىش، بىمەنىلەشتۈرۈش، مەنتىقسىزلەشتۈرۈش بىر ئەسەر ئۈچۈن ئەڭ ئاخىرقى مەقسەت ئەمەس، بەلكى ئىپادىلەش ئېھتىياجى تەقەززا قىلىدىغان ماھارەت ۋاستىسىدۇر. ئۇ يەنىلا چوڭقۇر ئەقلىي تەپەككۇرنى چىقىش يۆنىلىشى قىلىش كېرەك. بىز ئەقلىي تەبەسسۇمنى ئويغاتقۇچى مۇنداق مەنىلىك مەنىسىزلەشتۈرۈش ماھارىتىنى يەنمۇ يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيىدە كۆرۈشنى خالايمىز. ئىنسانىنىڭ رېئاللىقىدا كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بىمەنىلىكلەر قامچىغا سېزىك بولۇپ قالىدۇ. پات ـ پات ساۋاپ تۇرىدىغانلار بولمىسا ئاينىش ئەنئەنىگە ئايلانمايدۇ، دەپ كىمنۇ ئېيتالمىسۇن؟ بىزگە مانا شۇنداق ئۆزىمىزنىڭ قامچىسى كېرەك!

2007 ـ يىل 16 ـ دېكابىر، ئۈرۈمچى.

① مەمتىمىن ھوشۇر: «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت،كە قوشۇمچە»، «تارىم» ژۇرنىلى 1994 ـ يىللىق 3 ـ سان 126 ـــ 128 ـ بەتلەر.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ۋەتەن كۇلتۇرىسى ھەققىدە بىر تەكشۈرۈش

(«ھىجران»نى چۆرىدەپ نەچچە ئېغىز گەپ)

1

يازغۇچى تۇرسۇنجان مۇھەممەت رومانىنى «بىر - بىرىنى ياخشى كۆرۈشكەن، ئەمما بەختلىك تۇرمۇش قۇرۇش نىسىپ بولمىغان ئاشىق - مەشۇقلارغا» بېغىشلاپتۇ. بۇ يازغۇچىنىڭ يېزىقچىلىق مۇددىئاسىمۇ ياكى ئوقۇرمەنلەر قاتلىمىغا قىلغان ئىشارىتىمۇ، مەن بۇنى بىلمىدىم. ئەگەردە شۇنداق قارالسا، مېنىڭچە بۇ تولىمۇ ساددىلىقتۇر ھەم بىر پارچە يازمىنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى تولىمۇ چەكلىك دائىرە ئىچىگە قاماپ قويۇشتۇر. يازما ئوقۇرمەنلەرنىڭ بەدىئىي ھەزىمىدىن ئۆتكەندىن تولا ھالالاردا يازارمەنلىك ئېستېتىك تەسەۋۋۇرىدىن ھالقىپ كېتىدۇ - دە، تېخىمۇ كەڭ بەدىئىي مۇمكىنچىلىكنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ.

«ھىجران»نى ئوقۇش مەن ئۈچۈن ئەنە شۇنداق بىر جەريان بولدى. ئاپتورنىڭ ئىشارىتى ئەسەرنىڭ قۇرۇلما، مەزمۇن قاتلىمىنىڭ ئومۇمىي مۇۋازىنىتىنى چىقىش قىلغانىدى. ئەمما، مەن «ھىجران»نى ئوقۇپ تاماملىغاندىن كېيىن ئەسەرنىڭ ئومۇمىي ۋەقەلىك قۇرۇلمىسىنىڭ كەينىدە تولىمۇ غۇۋا ھالدا

ئىپادىلىنىپ تۇرغان بىر دەۋر كىشىلىرىنىڭ مۇرەككەپ مەنىۋى تىركىشىشىنىڭ سايىسىنى كۆرگەندەك بولدۇم ۋە شۇنى سۆزۈپ كۆتۈرۈپ چىقىشنىڭ دىققەتكە ئەرزىيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ قالدىم. مەن ئۇچۇن رىسالەتنىڭ ئىشق ئازابلىرى، سۇلايمان قاسىمنىڭ ئائىلە بىلەن مۇھەببەت ئازىسىدىكى چايقىلىپ - داۋالغۇشلىرىنى ۋە ئاپتورنىڭ بۇ خىل ھېسسىيات بىلەن ئەقىل، ئەخلاق بىلەن مۇھەببەت ئازىسىدىكى كۈچلۈك توقۇنۇشنى خىلىلا يۇقىرى ئېستېتىك سەۋىيىدە ئەكس ئەتتۈرۈشتىكى ماھارىتىنىڭ زىر - زەۋىرىنى ئېزىپ ئولتۇرغاندىن كۆرە، ئەسەرگە يوشۇرۇنغان پۈتكۈل ئىجتىمائىي قاتلام، ئومۇمىي مۇڭازىنەت ھەقىقىدە ماكرولۇق نەزەر يۈرگۈزۈش بەكرەك ئەھمىيەتلىك تۇيۇلدى. شۇنداقلا ئەسەرنىڭ بەدىئىي قىممىتى ئاشكارلىنىدىغاندەك بىلىندى. ئەسەرنىڭ ۋەقەلىك قۇرۇلمىسىغا مەپتۇن بولۇپ كېتىش ياكى ئاپتورنىڭ بايان ماھارىتىنىڭ تەسىرىدە ۋۇجۇدقا چىققان بەدىئىي چىنلىقتىن مەست بولۇپ كېتىش ۋەياكى پېرسوناژلارنىڭ شەخسىي كەچۈرمىشلىرىنىڭ سەۋەب - نەتىجىسىگىلا ئاھ تارتىپ، قايغۇرۇپ يۇرۇش ئوقۇرمەنلىكىنىڭ ئەڭ ئاددىي قائىلىمىدۇر. مېنىڭ بۇ سەۋىيىدە توختاپ قالغۇم يوق. مۇئەييەن ئەقلىي تەپەككۇر كەڭلىكىگە سوزۇلغان يازمىدىن شەكىللەنگەن ساددا، ھېسسىي تەسىراتنى تېخىمۇ يەڭگىلتەك، ئاددىي ھاياجان بىلەن ئىپادىلەپ قويغۇمۇ يوق. مۇنداق قىلىش ھالقىش ئۇستىدە ئىزدىنىۋاتقان يازغۇچىغا نىسبەتەن ھېسداشلىق، ياخشى كۆڭۈل بولغان بىلەن، ئەمما تۇپ نېگىزىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا پايدىلىق ئەمەس، ھەتتا زىيانلىقتۇر. چۈنكى، مۇنداق ئاددىي، يۈزەكى تەسىرات (مەيلى ئۇ قانچىلىك ھاياجانلىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر) يازغۇچىنىڭلا ئەمەس، ئوقۇرمەننىڭ تەپەككۇرىنىمۇ تېخىمۇ كەڭلىك، چوڭقۇرلۇققا يېتەكلىيەلمەيدۇ، بەلكى تېخىمۇ ئاددىيلاشتۇرۇپ قويىدۇ.

شۇڭمۇ مەن «ھىجران»نىڭ قارىسىلا مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدىغان تاشقى ۋەقەلىك قاتلىمىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، ئەسەردە يوشۇرۇن، كۆرۈنمەس ھالدا ئېقىپ تۇرغان بىر ئېقىننى تېپىپ باقماقچى بولدۇم. گەرچە ئەسەر بۇ ئېقىننى بىرقەدەر ئېنىق، جانلىق، ھەقىقىي قىممەتكە ئىگە قىلىشتا ئۆزىنىڭ بەلگىلىك يۇمرانلىقىنى (بۇ ھەقتە ماقالىنىڭ ئاخىرىدا ئايرىم توختىلاي) ئاشكارىلاپ تۇرسىمۇ، ئەمما مۇشۇ ئېقىننى تاپماي ۋە شۇ مەركىزىي ئېقىننى تۇتۇپ تەھلىل قىلماي تۇرۇپ ئەسەردىكى ئىچكى ئىزچىللىقنى ھېس قىلىش بەك تەس. ھەتتا ئەسەرنىڭ تۈپكى چىقىش نۇقتىسىنى ئاڭقىرىشمۇ قىيىنغا چۈشىدۇ. ئەسەرنىڭ ئىچكى مەنتىقىسىنى ئاشكارىلاپ بېرىدىغان بۇ خىل ماھىيەتنى چۈشەنمىگەن ئوقۇرمەن بەلكىم ئەسەرنىڭ چىقىش نۇقتىسىنى باشقىچە بىر ئېھتىماللىقتا خاتا چۈشىنىشى (ئاپتورنىڭ بايانىدىكى كۆزىتىش نۇقتىسى ئوقۇرمەنلەرگە دەمالىلىقا شۇنداقراق تەسىر بېرىپ قويىدۇ. بىز بۇ ئېھتىماللىق ھەققىدە ماقالىنىڭ ئاخىرىدا توختىلىمىز)، ئاپتورنىڭ يېزىق مۇددىئاسى تولىمۇ تەبىئىي رەۋىشتە بۇرمىلىنىپ كېتىشىمۇ مۇمكىن.

خوش، بىز ئالدى بىلەن «ھىجران»دىن چىقىپ تۇرۇپ، ئۇنى بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي قاتلام سۈپىتىدە ماكرولۇق نۇقتىدىن كۆزىتىپ باقايلى ۋە ئەسەردىكى پېرسوناژلارنىڭ ھەربىرىگە يۆنىلىشىگە ئۇستىدىن قاراپ باقايلى. بۇ بىزنىڭ ئەسەرنىڭ ھەقىقىي ئىچكى ئېقىنىغا چوڭقۇرلىيالىشىمىزغا يارىدەم بېرىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

2

«ھىجران»نى ماھىيەتتە ئىجتىمائىي بۇرۇلۇش مەزگىلىدىكى بىر دەۋر كىشىلىرىنىڭ مەنۋى قىياپىتى، روھىي ھالىتىدىكى

تىركىشىشىنى مەزمۇن قىلغان بەدئىي خاتىرە دېيىش مۇمكىن. بىز چەكلىك مۇھىت ئىچىدە يارىتىلغان بۇ پېرسوناژلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن چوڭقۇر تىركىشىش، قىينىلىش، توقۇنۇش، ئىككىلىنىش ۋە گاڭگىراش ئىچىدىكى ئايىنىش ھەمدە ئومۇميۈزلۈك خاراكتېرلەنگەن بىر خىل ئۇزلۇكسىز «چىقىپ كېتىش» ۋە يەنە تىنىمسىز دۇچ كېلىدىغان سەرسانچىلىق تۇيغۇسىنى ھېس قىلىمىز. بىز بۇنى «ئىجتىمائىي تەرتىپ ئەندىزىسى ۋە كوللېكتىپ چىقىپ كېتىش» فورمىسى تەرىپىدە ئومۇملاشتۇرۇپ چۈشەندۈرەلىشىمىز مۇمكىن.

ھەممىمىزگە ئايانكى، ھەرقانداق بىر جەمئىيەت مۇئەييەن بىر ئىجتىمائىي تەرتىپ ئىچىدە ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدۇ. بىز تەرتىپ ـ ئىنتىزامسىز، قانۇن ـ قائىدىسىز ھېچقانداق بىر جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولغىنىنى كۆرۈپ ـ ئاڭلاپ باقمىدۇق. بىر تامچە سۇنىڭ مەۋجۇتلۇق ۋە ھەرىكىتىگە ئالەمچە قانۇن ـ تەرتىپ سىڭگەن. شۇنىڭغا ئوخشاشلا بىر ئىنسانىنىڭ ئولتۇرۇپ ـ قوپۇش، ھەرىكەت قىلىش، يېيىش ـ ئىچىش، تۇغۇلۇشتىن تارتىپ ئۆلۈشىگىچە ۋە ھەتتا ئۇنىڭدىن كېيىنكى تەقدىرىگىمۇ (ئۇنىڭ ئاخىرەتلىكىگە بېرىلىدىغان باھانى ئۇنتۇماڭ) تولىمۇ ئىنچىكە، مۇرەككەپ ۋە چەك ـ چېتى ئېنىق بېكىتىلگەن نۇرغۇن قائىدە ـ تەرتىپلەر مۇجەسسەملەنگەن. گەرچە بۇ تەرتىپ ـ ئىنتىزاملار رايون، مىللەت، جەمئىيەت، سىنىپ، دەۋرلەر ئارا پەرقلەنسىمۇ، ئەمما ھېچكىم ئۇنىڭ مۇتلەق رولىنى ئىنكار قىلىپ باقمىدى. دېمەككى، مەيلى چوڭ ياكى كىچىك بولسۇن ھەرقانداق ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئەخلاق، قانۇن، قائىدە، تەرتىپ ـ ئىنتىزام، ئادەت، ئۇدۇم ـ يوسۇنلارسىز مەۋجۇت بولالمايدۇ. قائىدە ـ تەرتىپ، چەك ـ ئۆلچەم، قېلىپ ـ مىزانلارنىڭ مۇتلەق زۆرۈرلۈكى ئىنسانىي مەجۇدىيەتنىڭ ئەزەلى قانۇنىيىتىنىڭ ئىپتىداسىغا چوڭقۇر سىڭگەن. بىز يارالمىش

ئەپسانىلىرىگە قارىساقلا تۇنجى زاتى ئىنسان ــ ئادەم ئاتىنىڭ يارالمىسىغىلا ئېنىق چەك، تەرتىپ، مىزان ـ قېلىپىنىڭ پۈتۈلگىنىنى بايقايمىز. ۋەھالەنكى، ئادەم ئاتا بىلەن ھەۋۋا ئانا ئەنە شۇ چەكتىن بىغەرەزلىك بىلەن ھالقىدى، شەيتانى ئەلەيھى لەنىتىنىڭ ۋەسۋەسىلىك كۈشكۈرتىشى بىلەن تەرتىپ چەمبىرىكىدىن چىقىپ كەتتى، چەكلەنگەن مېۋىنى يېدى. ئىنسانىنىڭ باش گۇناھى (原罪) دۇنياغا كەلدى. يەنى چەك ـ تەرتىپىنىڭ سۇرلۇك نوپۇزى بىلەن چەكلەنگەن شەيئىنىڭ چەكسىز تارتىش، جەلپ قىلىش كۈچى ئارىسىدىكى تىركىشىش نەتىجىسىدە، ئىنسانىيەتنىڭ ھازىرغىچە بولغان پۈتكۈل مەنىۋى سەرگۈزەشتىسىنىڭ ماھىيەتلىك يىغىندىسىغا ۋەكىللىك قىلغۇچى ئىجتىمائىي تەرتىپ ئەندىزىسى ۋە چەكتىن ھالقىش ئىستىكى ئارىسىدىكى ئۇزلۇكسىز توقۇنۇش مەنزىرىسى شەكىللەندى. سان ـ ساناقسىز ئۇدۇم ـ ئادەت، مۇراسىم، قائىدە ـ تۈزۈم، قانۇن ـ پرىنسىپ، ئەخلاق، دىن چۈشەنچىلىرى مەيدانغا چىقتى ۋە ئىنسانىنىڭ بارلىق ئىش ـ ھەرىكىتىنى بەلگىلىك تەرتىپ ئىچىدە تىزگىنلىگەندىلا ھاياتلىقنىڭ تۈپ قانۇنىيىتىنى نورمال، ساغلام، مەنىلىك رەۋىشتە كاپالەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى شەرھلەپ كەلدى. ۋەھالەنكى، ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە (ياخشىلىققىمۇ، يامانلىققىمۇ ئىشلىتىشكە بولۇۋېرىدىغان) ھېس ـ تۇيغۇ، ئاڭ ـ ئەقىل، سەزگۈ ـ ئىدراك، ماھارەت ـ ئىقتىدار بىلەن تۆرەلگەن كۈللى كائىناتنىڭ مۆجىزىلىك سەمەرىسى بولمىش زاتى ئىنسان ھەربىر قەدەم، ھەربىر دوقال ـ دەۋردە ئوخشىمىغان ۋەج ـ سەۋەب بىلەن ئىجتىمائىي تەرتىپلەردىن ھالقىپ چىقىشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى ۋە بۇ خىل ئىجتىمائىي تەرتىپنى زەنجىر، كىشەن، قېلىپ، توساق دەپ بىلگەن ئىنسانلار بار كۈچى بىلەن بۇ ئادەت رامكىسىنى پاچاقلاپ چىقىپ كەتتى. ئادەت رامكىسىنى بۇزۇپ چىقالىغان

مۇنداق «ئۆكتىچىلەر» تولا هاللاردا كىيىنكىلەر تەرىپىدىن ئىسيانكار، قەھرىمان، ئۇلۇغ سۈپەتسىزده شەرھلەندى، مۇقەددەسلەشتۈرۈپ كۆككە كۆتۈرۈلدى. مەنسۇر ھەللاج، مەشرەپلەرنىڭ بىرىنىڭ ئادەملىرىمىزگە سۆيۈملۈك، ئۇلۇغ بىلىنىشىنىڭ ۋەجى شۇدۇر.

جەمئىيەتنىڭ شىددەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىشى، بىلىش ساھەسىدە ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تېخنىكا ـ سانائەتنىڭ مىسلىسىز گۈللىنىشى ئىنسانىيەتنى ئۇزلۇكسىز رەۋىشتە ئۆزىنىڭ قىممىتى، ماھىيىتى، ئورنى، رولى، تەقدىرى ھەققىدە ئىزدىنىشكە ئېلىپ باردى. بۇ تەبىئىي ھالدا جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپ ئەندىزىسىنى توختاۋسىز ئۆزگەرتىپ تۇردى. يېقىنقى زامانىنى ئېلىپ ئېيتساق، دارۋىننىڭ «تۇرلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى»، ماركسنىڭ سوتسىيالىزىم ـ كوممۇنىزىم غايىسى، فرېئۇدنىڭ جىنسىيەت بىرلەمچىلىكى، نېتىزىنىڭ «خۇدا ئۆلدى» دەپ چۇقان كۆتۈرۈشى ۋە «بارلىق قىممەتلەرگە قايتىدىن قاراپ چىقىش»تەك گۇمان ئەندىزىسى ، سارتېرى، ئالبېرت كامۇلارنىڭ بىمەنىچىلىك پەلسەپىسى ئىلىم ساھەسىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن زىلزىلىلەرنى قوزغىدى ھەم پۈتكۈل مەدەنىيەت، ئەخلاق، دىن، پەلسەپە، ئەدەبىيات، سەنئەت، سىياسى، تۈزۈلمە ... قاتارلىق جەمئى ساھەلەرگە ئىنقىلاب خاراكتېرلىك بۇرۇلۇش، ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. گەرچە بىز بۇلارنىڭ ئىنسانىنىڭ مەۋجۇت ئالەمدىكى ئورنى، ماھىيىتىگە قارىتا ئېلىپ بارغان ئىزدىنىشلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت ـ ئىجابىي رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرسەكمۇ، ئەمما شۇنداق بىر ئاچچىق رېئاللىقنى تەن ئېلىشىمىز كېرەككى، بەلگىلىك چەك ـ تەرتىپكە قارشى كۆتۈرۈلگەن مۇنداق كەسكىن ئىنكار چۇقانى ئاخىر بېرىپ كىشىلەر ئورتاق ئەمەل قىلىدىغان ۋە شۇنداق قىلىشقا تېگىشلىك

ئورتاق قىممەت سىستېمىسىغا ئاجايىپ زور گۈمان، شۇبھى ئېلىپ كەلدى ـ دە، ئىنسانلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئاڭلىق ـ ئاڭسىز، ئىختىيارىي ـ مەجبۇرىي رەۋىشتە ئەمەل قىلىپ كەلگەن ئىجتىمائىي تەرتىپ ئەندىزىسىمۇ خىرىس ئىچىدە قالدى. كىشىلەر بىلىپ ـ بىلمەي شۇ جەمئىيەتنىڭ نورمال، ساغلام مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى، ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ، بىر ـ بىرى بىلەن مەنە ئاساسىدا ھەمقام ئۆتۈشىنىڭ مەنىۋى ئاساسى بولمىش قىممەت ستېمىسى ـــ ئىجتىمائىي تەرتىپ ـ مىزانلاردىن ئېقىپ كېتىشكە، ۋە بۇ خىل ئاسىيلارچە ئېقىپ كېتىش قىلمىشىنى تۇرلۇك باھانە ـ سەۋەبلەر بىلەن ئەقىلنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈش، ئەقىلگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇشقا تىرىشىپ كەلدى. گەرچە مۇنداق «ئېقىپ كېتىش» بىراقلا، ئۇزۇل ـ كېسىل ۋە ياكى كوللېكتىپ رەۋىشتە مەيدانغا چىقمىسىمۇ، ئەمما يىللارسېرى، ئەۋلادسېرى، ئاستا ـ ئاستا رويابقا چىقماقتا ئىدى ھەمدە نەچچە ئەۋلاد ئادەتلەنگەن ئىجتىمائىي تەرتىپلەرنىڭ كۈچىدىن چەكسىز ئەيمىنىش، شۇنداقلا تۇرلۇك ـ تۈمەن ئىجتىمائىي شەيتانلارنىڭ كۈچىگە چەكسىز تەلپۈنۈش ـ ئىنتىلىش ئارىسىدىكى كۈچلۈك گاڭگىراش، تىپىرلاش، توقۇنۇش، سىلكىنىش، قىينىلىش، ئويلىنىش، تىركىشىش شەكلىدە مەيدانغا چىقماقتا ئىدى. «ھىجران»نىڭ كۆرسەتكىنى ماھىيەتتە ئەنە شۇنداق ئىجتىمائىي تەرتىپتىن ئەيمىنىش ۋە ئۇنىڭدىن چىقىپ كېتىش ئارىسىدىكى ئازابلىق گاڭگىراش، كۈچلۈك قىينىلىش، تەگسىز ئويلىنىش، ھەسرەتلىك سىلكىنىش ۋە مۇۋاپىق يول ئىزدەش يولىدىكى مەنىۋى تىركىشىش خاتىرىسىدۇر.

«ھىجران»دا بىز سانسىز ئىجتىمائىي تەرتىپ ئەندىزىسىنى ۋە بۇ خىل ئەخلاقىي مىزان ئالدىدا تېڭىرقاپ ـ تىركىشىپ تۇرغان بىر قاتار پېرسوناژلارنى، ئۇلارنىڭ كۆپ قاتلاملىق روھىي

سەرگۈزەشتلىرىنى ئۆچرىتىمىز.

رىسالەت، ئۇ ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەت شەكىللەندۈرگەن نۇرغۇن ئەخلاقىي تەرتىپلەرنىڭ ئالدىدا ئازابلىق تىترەپ تۇرغان بەندە. ئۇ بۇ جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئېتىكا چۈشەنچىلىرىنى جەزمەن شۇنداق بولۇشى كېرەك بولغان مۇقەررەرلىك سۈپىتىدە چۈشەنگەن ئەزا. ئەمما، ئۇ ئۆزى تەقۋالىق كۆرسىتىشىم كېرەك دەپ قارىغان قىممەت قاراشلىرى ئالدىدا توختاۋسىز تاللاشقا دۇچ كېلىدۇ ۋە قورقۇپ ـ ئەيمىنىپ، يىغلاپ تۇرۇپ بۇ چەكلەردىن ئارقا ـ ئارقىدىن چىقىپ كېتىدۇ. ئىپادىت ئۇنىڭ قىزلىق بارلىقى ۋە ئەڭ مۇقەددەس بايلىقى ئىدى. ۋەھالەنكى، ئۇ مۇھەببەتنىڭ مەستخۇشلۇقى ئالدىدا ئۆز ئاجىزلىقىغا تەن بەردى ھەمدە ئەسەبلىرىگە پاتمىغان چاڭقاقلىق بىلەن قىزلىق ئار ـ نومۇسنى قايرىپ قويۇپ، ئىپادىت چەمبىرىكىدىن ھالقىپ چىقىپ كەتتى. رەت قىلىش ئىختىيارى تامامەن ئۆز ئىلكىدە تۇرۇپمۇ ئۆزى قىلچە ياخشى كۆرمەيدىغان بىر ئەرنىڭ تۇرمۇشىغا خوتۇن بولۇپ كىردىيۇ، ئەمما بىر ئەر، بىر ئائىلە ـ بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ قانۇنىيەتلىك ھەرىكەت تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاش ئۈچۈن كۆرسىتىشى كېرەك بولغان ئىللىقلىقنى بېرەلمىدى. بەلكى بۇ ئىجتىمائىي تەرتىپ چەمبىرىكىدىن چىقىپ كەتتى ۋە يەنە ئۆزىگە تەۋە بولمىغان سۈلايمان قاسىمدىن ئىبارەت يەنە بىر ئەرنىڭ قارىدىن ئۆز چاڭقاقلىقىغا شەرىبەت تاپتى ۋە كەتتى. رىسالەتنىڭ ۋۇجۇدى پەرىشتىنىڭ مۇلايىم تەنبىھ ـ ئاگاھى بىلەن شەيتاننىڭ سىرلىق ـ سېھىرلىك شۇنىرلىشىنىڭ بىرلىكىدىن پۈتكەن. ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا كۈشۈلداپ ئوت پۈركۈپ ياتقان شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىلىك كۈشكۈرتىشىدىن قۇتۇلۇپ چىقماقچى بولىدىيۇ، ئەمما ئاجىز كېلىدۇ. تېخىمۇ كۈچلۈك توقۇنۇشقا تولغان يېرى شۇكى، ئۇ ئۆز ئاجىزلىقىغا قانچىلىك يۈزلەنگەنسېرى، ئەمما بۇ خىل

ئاجىزلىقتا تېخىمۇ جاھىللارچە تەن بەرگۈسى كەلمەيدۇ. ئەقىل ئۇنى ئىجتىمائىي تەرتىپ ئەندىزىسىگە بويسۇنۇشقا شەرەتلىسە، ھېسسىيات ئۇنى مۇنداق چەكسىز بوسۇپ چىقىپ كېتىشكە قۇتراتىدۇ. ئۇ تولىمۇ قويۇق ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت مۇھىتى بىلەن شىددەتلىك رەۋىشتە زامانىۋىلىشىۋاتقان جەمئىيەتنىڭ يۇغۇرۇلمىسىدىن پۈتكەن ئوبراز. ئۇنىڭ كىملىكىنى ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىقنىڭ ئورگانىك بىرىكمىسىدە تۇرۇپ شەرھىلەشكە توغرا كېلىدۇ. دېمەككى، ئىجتىمائىي نورمۇز كۈچى ناھايىتىمۇ كۈچلۈك بىر مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ سۈزگۈك بۇلىقىدىن قان ـ جان ئالغان رىسالەت ۋە ئۇنىڭدىن باشقا پىرسونالارنىڭ شىددەت بىلەن ئۆزگىرىۋاتقان، يۇغۇرۇلۇۋاتقان، مەنپەئەت ـ مەئىشەت (پۇل، ھوقۇق، جىنسىيەت، كۆڭۈل خۇشلۇقى...) بىرلەمچىلىكىنىڭ تەسىرىدە ھەرقانداق تەرتىپ ـ قائىدىلەردىن ھالقىپ چىقىۋېرىشنى تەرغىب قىلىدىغان ئىجتىمائىي دولقۇنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. رىسالەتمۇ مەدەنىيەتتىكى ئەنئەنە ۋە زامانىۋىلىقنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىشىدىن ئىبارەت مانا مۇشۇنداق مۇرەككەپ كونتېكىست ئىچىدە ئۆزىگە خاس تەۋەلىك تۇيغۇسى ئىزدەۋاتقان سان ـ ساناقسىز تېكىرقىغان بەندىلەرنىڭ بىرى. ئۇ مانا مۇشۇنداق مۇرەككەپ كىملىك ئىچىدە زادى قايسى ياقتا يۈزلىنىش ئارىسىدا چەكسىز تېكىرقايدۇ ۋە ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىق ئارىسىدا داۋالغۇپ تۇرغان جەمئىيەتكە تەۋە شەخس بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىنسانىي ئاجىزلىقىنى ئاشكارىلايدۇ ـ دە، ئىپپەت، نومۇس، نىكاھ، قوشنىدارچىلىق، ئائىلە قاتارلىق نورغۇن ئەخلاقىي چۈشەنچىلەردىن مەزمۇنلانغان تەرتىپ چەمبىرىكىدىن ھالقىپ چىقىپ كېتىدۇ، ئەمما گۇناھ تۇيغۇسىدىن، ۋىجدانىي ئازابتىن، ئۆز ـ ئۆزىنى ئەيىبلەش تۇيغۇسىدىن قۇتۇلالمايدۇ. سۇلايمان قاسىمىمۇ «ياق، چىقمايمەن»

دەپ تىركىشىپ تۇرۇپمۇ يەنىلا ئاقىۋەتتە بەربىر ئائىلىنىڭ قىممەت چۈشەنچىسىدىن ھالقىپ چىقىپ كېتىدۇ. ئەمما، يەنە ئىزچىل تۈستە ئۆزىنىڭ ئائىلىدىن ئىبارەت تەۋەلىك چەمبىرىكى بارلىقىنى ئۆزىگە ئەسكەرتىپ تۇرىدۇ، ۋە لېكىن، ئەمما چىڭغا چىققاندا يەنىلا چىقىپ كېتىدۇ، چىقمايمەن دەپمۇ چىقماي تۇرالمايدۇ. مانا بۇ ئىنسانىي قەلبىنىڭ تۈپكى تىركىشىشى، بۈگۈنكى دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئازابلىق تېڭىرقىشى، مەدەنىيەت دۇچ كېلىۋاتقان پاجىئەلىك قىسمەتتۇر! ئىجتىمائىي تەرتىپ ئەندىزىسى ئالدىدا قانداق يول تۇتۇش ئۇستىدىكى ئويلىنىش، تاللاش، ئىككىلىنىش، گاڭگىراش، تېڭىرقاش، سەرسانچىلىق تۇيغۇسى «ھىجران»نىڭ پۈتكۈل بايان ئەندىزىسىنىڭ غول ئومۇرتقىسىنى تىكلەپ تۇرىدۇ. بىز مانا مۇشۇ ئومۇرتقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئەسەرنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى «ئاشىق ـ مەشۇق»لارنىڭ روھىي سەرسانچىلىق خاتىرىسىدىن بىر دەۋر كىشىلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئېڭىدىكى مەركەزگە ئىنتىلىش ۋە مەركەزدىن قېچىش ھادىسىسىنىڭ بەدئىي خاتىرىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرەلمىگەنلىكىنى مۇمكىن. بولمىسا رومان ئاددىي ھالدىكى ئىشق ـ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىسى شەكلىدە ئوقۇلۇشتىن مۇستەسنا بولالمايدۇ.

رىسالەت، سۇلايمان ئوبرازىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تەرىپى دەل ئۇنىڭ مانا شۇنداق ئاجايىپ كۆچلۈك توقۇنۇش ئىچىدە يارىتىلغانلىقى ۋە چەكسىز تېڭىرقاش ئىچىدە گەرچە تەلتۆكۈس مۇۋەپپەقىيەتلىك قايتالمىسىمۇ يەنىلا ئورتاق بىر تەرتىپ ئەندىزىسىگە قايتىشقا ئۇزلۇكسىز تىرمىشىشى ھەمدە قىممەت سىستېمىسىنى ساقلاش ۋە يوقىتىش ئارىسىدا چايقىلىپ كېتىۋاتقان بىر دەۋر كىشىلىرىنىڭ توقۇنۇشقا تولغان مۇرەككەپ پسىخىك ھالىتىنى ئۆزلىرىدە مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئورتاق قىممەت

سىستېمىسىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئاستا - ئاستا چەتلەپ كېتىش ئارىسىدىكى ئۇزۇل - كېسىل روھىي سەرسانچىلىق ۋە مەنىۋى توقۇنۇش ئەسەردە باشتىن - ئاخىر، ھەممە پېرسوناژنىڭ ۋۇجۇدىغا دېگۈدەك سىڭىپ كەتكەن.

بىز ئەسەردىن رىسالەت، سۈلايمان قاسىملاردىن بۆلەك يەنە ئۆزلىرىنى قورشاپ تۇرغان تەرتىپ چەمبىرىكى ئالدىدا تېڭىرقاپ يۈرگەن ئادالەت، نۇرگۈل، گۈزەلنۇر، رەشىدە، ھىمىت ياسىن، تاھىر، ئالىمجان، سەلىمجان، ئەمەت ھاجى، ياسىنجان، ئامىنە، ھەمدۇللا، ئاتاۋۇللا بەردى، قاسىم بارات ۋە يەنە غىل - پالا ئۇچراپ يوقاپ كېتىدىغان نۇرغۇن پېرسوناژلارنى ئۇچرىتىمىز. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تېنىنى سېتىش، باشقىلار بىلەن خالىغانچە ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش، ھايۋانىي نەپسىنى قاندۇرۇشنىڭ كويىدىلا يۈرۈش، تۇزۇمدە چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىش، ئادالەتسىزلىك، ۋاپاسىزلىق، چىرىكلىك، دەلالالىق، كەسىپتىكى ئەخلاقسىزلىق، ئادەم سودىسى، زەھەرلىك چېكىملىك، ئەيدىز قاتارلىق نۇرغۇن ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگە چېتىلغان ھالدا مەيدانغا چىقىدۇ. بىز بۇ پېرسوناژلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن بىر خىل قۇتراپ تۇرغان «چىقىپ كېتىش»تىن ئىبارەت غالجىر ئىستەكنى بايقايمىز. ئۇلارنىڭ ئېڭىدىن يامانلىق، رەزىللىك ۋە جىنايى تۇيغۇدىن ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرىدىغان ئورتاق بىر قىممەت سىستېمىسىنىڭ نوپۇز كۈچىنى ھېس قىلىپ يېتىش بەكلا تەس. شۇڭا، سەلىمجان خەق سولاپ بەردى دەپلا ئېغىزىدىن سۆت ھىدى كەتمىگەن نارەسىدە قىزلارنى پوكىنىغا بېسىۋېرىدۇ، قانچىلىك پەسكەش، ناتوغرا ئۇسۇل بولۇشىدىن قەتئىنەزەر ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىگە پايدىلىقلا بولسا قوللىنىۋېرىدۇ. قانۇن، تۈزۈم، ئەخلاق - ئادەت كۈچلىرىدىن ئەيمىنىپ قالمايدۇ؛ ئەمەت ھاجى خەقنىڭ قىزلىرىنى باشقىلارغا سولاپ بېرىپ ئىش ھەل قىلىپ جان باقىدۇ؛ نۇرگۈل، گۈلباھار، ئادالەتلەر قىزلىق

سالاھىيىتىدىن دەسمىي، قورال، مەبلەغ سۇپىتىدە پايدىلىنىپ مەنپەئەتلەنمەكچى بولىدۇ؛ ئامىنە، ھەمدۇللالار ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى يات جىنسلىقتا شەھۋەتخورلۇق بىلەن شۆلگەي ئېقىتىپ قاراۋېرىدۇ... ھەممىسى ئۆزلىرى تەۋە بولۇپ تۇرغان ئىجتىمائىي چەمبىرەكنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسىنى ساغلام مەۋجۇتلۇققا ئىگە قىلغۇچى تەرتىپ - ئەندىزىلەردىن ھېچقانچە تەپتارتىپ - ئەيمىنىپ قالمايدۇ، بەلكى پۈرسىتىنى تاپالسا، دەستەك قىلغۇدەك باھانە - سەۋەب تاپالسىلا بىر ئاماللارنى قىلىپ ئۆزلىرىنى ئوراپ تۇرغان ئەخلاق چۆمپەردىسىنى يىرتىپ چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنىدۇ. ئۇلار گەرچە بەزى - بەزىدە ئەخلاق، ئائىلە، بالا، نىكاھ دېگەندەك ئۇقۇملارنى تىلغا ئېلىپ قويسىمۇ، ئەمما تولا ھاللادا بۇرنىغا يەپ پاجىئە يۇز بېرىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن شۇنداق بىر ئۇقۇم، تەرتىپ ئەندىزىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ھەسرەت، پۇشايمان ئىلكىدە تىلغا ئالىدۇ. بۇلار تەۋەلىك تۇيغۇسى زور دەرىجىدە خىرەلەشكەن كىشىلەردۇر. بۇلار تۇرمۇشقا ئۆلچەم بويىچە مۇئامىلە قىلغۇچىلار ئەمەس، ياشاپ بولۇپ ئۆلۈچەمنى ئەسكە ئالغۇچىلاردۇر. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدىن بىزگە قېپقالغىنى ھەسرەت، گاڭگىراش، چەكسىز تېڭىرقاش بولدى.

ئاپتور ھەممىسىنى بايان سەيناسىدا تازا يايرىتىپ ئوينىتىپ بولۇپ، ئاخىردا ھەممىسىنىڭ ئۆزلىرى ھەقىقىي تەۋە بوشلۇققا قايتمىسا بولمايدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ ئاپتورنىڭ بەدئىي غايىسىدۇر. ئەمما، مېنىڭ ھەقىقىي كۆڭۈل بۆلىدىغىنىم پېرسوناژلارنىڭ ئاددىي ھالدىكى پۇشايمان - توۋىسى ئەمەس، بەلكى تېخىمۇ غۇۋا ۋە يىراق بىر قاتلام — «ھىجران»دىكى بەدئىي رېئاللىقنىڭ ئومۇمىي مەنىۋى ئېكولوگىيىسىدۇر. خوش، بۇ بەدئىي مۇھىتنىڭ داۋامىدا قانچىلىك مۇستەھكەم تەرتىپ ئەندىزىسى قېپقالدى؟ ئەگەردە بىز «ھىجران»نىڭ بوشلۇقىنى

تېخىمۇ كېڭەيتىپ - ئۇزارتىپ باقساق، قانداق شەكىلدىكى ئالاق، تەۋەلىك تۇيغۇسىنىڭ ۋەز - نوپۇزىنى ھېس قىلالىشىمىز مۇمكىن ۋە ئۇنىڭدىكى پېرسونازلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن قانداق ئورتاق ھەرىكەت سىجىللىقىنى تاپالىشىمىز مۇمكىن؟ ئۇلار كەلگۈسىدە قانداق سالاھىيەت، كىملىكىنى ئىپادە قىلار؟ بىزنىڭ كۆرىدىغىنىمىز كوللېكتىپ سەرسانچىلىق، ئۇزلۇكسىز چىقىپ كېتىش، چەكسىز تېڭىرقاش، ئىزچىل ئىككىلىنىش بولارمۇ ياكى؟...

مانا بۇ ئوقۇرمەنلىكىنىڭ داۋاملىشىشىدۇر. مۇنداق «داۋاملاشتۇرۇپ ئوقۇش» مېنى شۇنداق بىر ئېھتىمالىلىققا سۆرەيدۇ: ئۇلار يەنىلا ئۇزلۇكسىز گاڭگىرىغۇچى ۋە چەكسىز تېڭىرقىغۇچىلاردۇر! رىسالەت يولنىڭ ھەر ئىككىلىسىنى تاللاپ بولغان بەندە، ئۇ سۇلايمان قاسىمدىن ۋاز كەچمەكچى ئەمەس، ئەمما ئۆز ئىنتىلىشىدىن ۋاز كەچمەكچىمۇ ئەمەس. سۇلايمان قاسىممۇ ئۆيىنى بۇزمايدۇ، ئەمما رىسالەتنى سۆيمەيمۇ قويمايدۇ. ئۇلارنىڭ تەن - جىسمى تەرتىپ چەمبىرىكى ئىچىدە قالدى، ئەمما ئالاق - روھىنىڭ تەڭ - يېرىمى بۇ دائىرىدىن ئالالىقاچان ھالقىپ چىقىپ كەتتى. مانا بۇ ئەخلاق ۋە تەرتىپ ئالدىدىكى چەكسىز گاڭگىراش، تېڭىرقاشتۇر. بۇ چوقۇمكى، بىزدىن كەسكىن تالالاشنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى، يولنىڭ ھەر ئىككىسىدە تەڭ ماڭمەن دېيىش چاتنىڭ يېرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ھالالنى ھارامغا مىلەپ يېسە قانداق بولىدۇ؟ ھاراقتا غۇسلى قىلىشنىڭ ھۆكمى نېمە؟ ھالال خوتۇننىڭ قېشىدا ئاشىنىسىنى ئەسلەپ يېتىشقا سوت نېمە؟ بىرلا ۋاقىتتا ھەم مۇرتەد، ھەم تەقۋا بولۇش مۇمكىنمۇ؟

رىسالەت بىر دەۋر كىشىلىرىنىڭ مەنىۋى تېڭىرقىشىنى ئۆزىدە جۇغلاپ تۇرۇپتۇ. ئۇنىڭغا قانداق باھا بېرىشمۇ چوقۇمكى، ئوقۇرمەنلەردە ئاجايىپ زور تېڭىرقاش، ئىككىلىنىش،

گاڭگىراش، ھەتتا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش ھادىسىسىنى پەيدا قىلىدۇ. پەرەز قىلىش تەس ئەمەسكى، رىسالەتنىڭ چىقىپ كېتىشىنى ۋە كېيىنكى تاللىشىنى قوللاپ، ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىدىغانلار قانچىكى كۆپ بولسا، سۆلايمان قاسىمنىڭ ئىككىلىنىپ، گاڭگىراپ، قىينىلىپ تۇرۇۋىپ رىسالەتنى قوينىغا تارتىشىنى يەڭگىل تەبەسسۇم بىلەن قارشى ئالىدىغانلارمۇ شۇنچە كۆپ چىقىدۇ. كىمكى ياق، مۇنداق قىلماسلىقى كېرەك، دېسە ئۇنىڭغا قارشى شەرھى - پەتىۋا كۆتۈرۈپ كېلىدىغانلار ۋە ئۇلارنىڭ تەرتىپتىن ۋە ئۆزلىرىدىن ھالقىپ چىقىشىنى ئەقىلنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈشكە ئەسلىي - ۋەسلى بىلەن كۈچەيدىغانلار تېخىمۇ كۆپ چىقىدۇ. مۇھەببەت بىلەن ئەخلاق، ئەقىل بىلەن ھېسسىيات، تەرتىپ بىلەن دەخلىسىز ئەركىنلىكنىڭ قىممەت ئۆلچىمى ئارىسىدا يۈز بېرىدىغان مۇنداق تالاش - تارتىش ماھىيەتتە بىزنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسىگە بولغان پوزىتسىيىمىزنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ بەلكىم ئەسەرنىڭ دەۋرنىڭ ئەخلاق ئالىدىكى تېڭىرقىشىنى ئېستېتىكا يۈكسەكلىكىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى بولسا كېرەك.

خوش، ئەسەرنىڭ ئىچكى ئېقىنىدىكى تەرتىپ ئەندىزىسى بىلەن ئۇزلۇكسىز چىقىپ كېتىشىنى دەۋر قىلغان ئومۇمىي ھەرىكەت سىجىللىقىنى تەھلىل قىلىشىمىز مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن. بۇ سىجىللىق ۋە ئومۇمىيلىق بىزنى ئەسەرنىڭ چىقىش نۇقتىسىنى دەۋر كەڭلىكىگە كېڭەيتىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ. بىز ئەمدى سۆز ئويۇنىنى يېغىشتۇرايلى. «چىقىپ كېتىش»كە ھېسداشلىق قىلامدۇ ياكى ئۇزۇل - كېسىل تەرتىپ ساقلاشتا چىڭ تۇرامدۇ ۋە ياكى رىسالەت، سۆلايمان قاسىمدەك پەرىشتىنى ئېلىپ، شەيتانىنى توقال قىلامدۇ، كەسكىن تالالاشنى تەلەپ قىلىدىغان بۇ سوئال يەنىلا مۇشۇ «تېڭىرقىغان بىر ئەۋلاد»قا

قالسۇن. چۈنكى، دەۋر مەيدانغا چىقارغان تېڭىرقاشقا شۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيەت ھەقدارلىرى جاۋاب ئىزدەشكە ئەڭ ھوقۇقلۇق.

3

بىز ئەمدى تۇرسۇنجان مۇھەممەتنىڭ «يۇمرانلىق»ى ۋە بايانداىكى «تېڭىرقاش»ى ئۈستىدە ئازراق توختالماقچى. ئەگەردە ئاپتور بۇنى قاناداقتۇر ئەقىل ئۆگىتىش ياكى تىرناق ئاستىدىن غەرەزلىك كىر ئىزدەش ئەمەس، سەممىيلىك دەپ چۈشەنسە، بەلكىم ئۇنىڭ كېيىنكى ھالقىشى ئۈچۈن ئاز - تولا ياردىمى بولۇپ قالار.

«تېڭىرقاش» ئىچىدىكى باشلىنىش

«ھىجران»نى بايان سەنئىتى جەھەتتىن خېلىلا چىن، مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان ئەسەر دېيىش مۇمكىن. ئەمما، مەن ئەسەرنىڭ بىرىنچى جۈملىسىنى مەغلۇبىيەتلىك باشلىنىش دەپ قارايمەن. «خۇددى پارىز شەھرىنى كېسىپ ئۆتىدىغان سىنا دەرياسىغا ئوخشاش، ئۇلىغا تاش ياتقۇزۇلغان بىر ئۆستەڭ كىچىككىنە ناھىيە بازىرىنى ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدۇ.» خوش، تەكلىماكاننىڭ قارىنىدىكى بىر چەت - يىراق ناھىيە بازىرىنىڭ ئۆستىڭىنى نەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى، يەنە كېلىپ بىزنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم ئوقۇرمەنلىرىمىزگە پۈتۈنلەي ناتونۇش بولغان ياۋروپادىكى بىر دەريا بىلەن سۈپەتلەپ - ئوخشىتىپ تەسۋىرلەشنىڭ زۆرۈرىيىتى زادى نېمە؟ كونتېكستتىكى ماكان تۇيغۇسىنى گەۋدىلەندۈرۈشتە يىراق سىنا دەرياسى بىزنىڭ ئوقۇرمەنلىرىمىز ئۈچۈن قانداق بەدىئىي ئۇنۇم يارىتالىشى مۇمكىن؟

ئاپتورنىڭ نېمىلەرنى نېمىلەر ئارقىلىق ئوبرازلاشتۇرۇشى تامامەن ئۆزىنىڭ يېزىق ھوقۇقىدىكى ئىش. بىزنىڭ ئەقىل

ئۆگىتىشىمىز يولسىزلىق بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بىر پارچە ئەسەرنىڭ مۇئەييەن مەدەنىيەت قاتلىمىدىكى ئورنى، ئىستېمال قىممىتى، بەدىئىي يۇقۇملاندۇرۇش كۈچى ۋە ئۇ پەيدا قىلىدىغان ئىماگ نۇقتىسىدىن تەكشۈرگىنىمىزدە، بۇ خىل ياتلار ئارقىلىق ئۆز كىملىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇشتەك خاھىش سەل قارايدىغان، ئاددىي مەسىلە بولماي قالىدۇ. بۇ ئوقۇرمەننىڭ دىققەت مەركىزىنى تېكىستنىڭ ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرمەستىن، بەلكى بۇرۇنۇېتىشى، يەنمۇ سەل قارالسا ئەدەبىياتنىڭ مىللىيلىك تۈسىنى خىرەلەشتۈرۈۋېتىشى مۇمكىن. تارىمنى سىنا ئارقىلىق سۈپەتلەش، ماھىيەتتە سىنانىڭ يۈكسەكلىكى نۇقتىسىدىن بايانغا كىرىش بولۇپ، بۇ بىزنىڭ دىققەت مەركىزىمىزنى تارىمدىن سىناغا، تەكلىماكاندىن ياۋروپاغا يۆتكۈېتىدۇ ـ دە، ئەسەرنىڭ يەرلىك خاسلىق، مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسىنى ۋە شۇ يەرلىك خەلقنىڭ پسىخىك ئىنتىلىشى، ئېستېتىك خاھىشىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىن ئىبارەت تۈپكى يېزىق مۇددىئاسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى زەربىگە ئۇچراپ كېتىدۇ.

ھەممىزگە ئايانكى، ئەدەبىيات ئوبرازلىق تىل سەنئىتى. بۇ يەردىكى ئوبرازلىق تىل يالغۇز ئىستىلىستىكىلىق تىل ماھارىتىگىلا قارىتىلمايدۇ. ئۇ جەزمەنكى، ئوبرازنى ئاساس، ئۇل ۋە بەلگىلىك سەنئەت يۈكسەكلىكىگە يېتىشنى مەقسەت قىلغان بولىدۇ. ھەممىگە تونۇش بۇ ئاددىي ئۇقۇمدىن بىز مۇنداق ئۇچ ئاچقۇچلۇق سۆزنى سۆزۈپ چىقالىشىمىز مۇمكىن: ئوبراز، تىل، سەنئەت. خوش، ئوبراز نەدىن، قايسى قاتلام، قايسى خىل خاسلىق ۋە مەدەنىيەت تېپىدىن بارلىققا كېلىدۇ؟ تىلچۇ؟ ئۇ كىمنىڭ تىلى؟ نېمە ئۈچۈن شۇنىڭ تىلى بولۇپ قالدى؟ بۇ تىلنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ تارىخىي مەنبەسى، مەدەنىيەت تىندىنسىيسى زادى قانداق؟ بولۇپمۇ بۇ تىلنىڭ ئىستىلىستىكىلىق ۋە ئېستېتىكىلىق ئىشارە قاتلىمىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئىچكى

قۇرۇلما زادى قانداق شەكىللىنىدۇ؟ ئۇنىڭ شۇ خەلقنىڭ گۈزەللىك قارىشى، توتېم - ئېتىقاد، تەۋىنىش، ئۇدۇم - مۇراسىم، تۈزۈم، سىياسىي، ئىقتىسادىي ساھەلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى قانچىلىك بولۇشى مۇمكىن؟ مۇشۇ خىل ئوبراز، تىلنى ۋاستە قىلغان سەنئەتچۇ؟ ئۇنىڭ قىممەت يۈزلىنىشى، تەسۋىر يۆنىلىشى نېمىگە تايىنىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق قانداق قىممەت يارىتىدۇ؟

بىز بۇ ئوچ سۆز ھەققىدە قانچىكى ئەستايىدىل، ئىنچىكە ئويلانغانسېرى، ئوبراز كېلىپ چىقىۋچى، بۇ تىلنى قورال قىلغۇچى، سەنئەت - مەدەنىيەت شەكىللەندۈرگۈچى چوڭ بىر ئىجتىمائىي توپنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسىغا شۇنچە چوڭقۇر كىرىپ كېلىمىز. ئوبراز مەلۇم بىر توپتىن چىققانىكەن، ئۇ چوقۇمكى، شۇ توپنىڭ تىل، دىل، دىن، گېن ئالاھىدىلىكىنى مۇئەييەن رەۋىشتە يۈدۈپ چىقىدۇ. شۇنداقلا ئۇ شۇلارغا خاس ئوبراز - ئىماگ سىستېمىسىنى مەيدانغا چىقىرالايدۇ ھەمدە شۇ خىل سالاھىيەتنىڭ خاسلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. بىر دەۋرنىڭ ئەدەبىياتىدا قانداق ئىماگ - ئوبراز، ئىستىلىستىكىلىق ۋاستە مەنبەلىرىنىڭ قوللىنىلىشى ماھىيەتتە شۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت ئېستېتىكىسىنىڭ قايسى يۆنىلىشكە قاراپ كېتىۋاتقانلىقىدىن بەلگىلىك دەرىجىدە بېشارەت بېرەلەيدۇ. قارا، يېشىل، كۆك، سېرىق، قىزىل رەڭلەرنىڭ ئۆزىلا ماھىيەتتە كۈچلۈك مەدەنىيەت - ئېستېتىك ئاساسىغا ئىگە سىمۋوللۇق مەنىلەردۇر. سېرىق چاچ، كۆك كۆزلۈك ئوبراز ياۋروپا ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئەڭ گۈزەل تىپ بولسا، تۈركىي مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتى ئۈچۈن ئۇ يامانلىق، رەزىللىككە ۋەكىللىك قىلغۇچى مەنىدۇر.

بىز دۇنياۋى كلاسسىك يازغۇچىلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرىگە قاراپ باقساقلا مەيلى سىمۋول، ئوخشىتىش، جانلاندۇرۇش

قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىشتا بولسۇن ياكى ئەسەرنىڭ پېرسوناژ، مۇھىتنى تەسۋىرلەشتە تايانغان ئىماگ ـ ئوبرازلار بولسۇن، ئاساسەن شۇ خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ۋە خەلقنىڭ ئېستېتىك غايىسىگە ئەڭ يېقىن شەيئى ـ ھادىسىنى، ھەتتا مەدەنىيەت ئېستېتىكىسىنىڭ تۆپ ئەندىزىسىنى چىقىش قىلغانلىقىنى بايقايمىز. كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا «ئوغۇزنامە»دىكى ئوغۇزخاننىڭ تەسۋىرى بۇنىڭغا ئاجايىپ يارقىن مىسال بولالايدۇ. بىز ھەربىر تەسۋىردىن ئاددىي ئوبرازلاشتۇرۇپ قويۇشنى ئەمەس، شۇ دەۋرنىڭ تۇتىم ئېڭى ۋە ئېستېتىك چۈشەنچىسىگە باغلانغان، ئاجايىپ كۆچلۈك بەدىئىي دىت ۋە ئوبراز تاللاشتىكى ھەيران قالارلىق ئاڭلىلىقىنى ھېس قىلىمىز. «بۇ ئوغۇلنىڭ ئۆڭ ـ چىرايى كۆك، ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى ھال، چاچلىرى، قاڭشىرى قارا ئىدى»، «ئايىغى ئۆكۈز ئايىغىدەك، بېلى بۆرىنىڭ بېلىدەك، يەلكىسى بۇلغۇن يەلكىسىدەك، كۆكسى بولسا ئېيىق كۆكسىدەك ئىدى». كىشىنى تېخىمۇ ھەيرەتتە قويىدىغىنى شۇكى، ئوغۇز خاقانىنىڭ كۈندىن نۇرلۇق، ئايدىن يورۇق، نۇر ئىچىدىن ئالغان بىرىنچى خوتۇنى مۇنداق سۆيەتلىنىدۇ: «ئۇنىڭ پېشانىسىدە ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، بۇ مېڭى ئالتۇن قوزۇققا (قۇتۇپ يۇلتۇزى) ئوخشايتتى». بۇنىڭدىن كېيىنلا ئوغۇز خاقانىنىڭ بۇ خاتۇندىن تۇغۇلغان ئۈچ ئوغلىنىڭ «تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرانچىسىغا ئاي ۋە كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات» قويۇلىدۇ. كۈندىن نۇرلۇق، ئايدىن يورۇق، پېشانىسىدە قۇتۇپ يۇلتۇزىدەك نۇرلۇق مېڭى بار خوتۇندىن تۇغۇلغان بالىلارغا قويۇلغان ئىسىملارنىڭ قانداق سىرلىق، تەبىئىي ۋە يۈكسەكلىكتە ئانىنىڭ سۆيىتىگە باغلانغىنىغا دىققەت قىلماق كېرەك. بۇ ئاڭسىز ئوخشىتىشمۇ ياكى تاسادىپىي ماس كېلىپ قېلىشمۇ؟ ئۇنداقتا، ئۇنىڭ كەينىدىنلا بېرىلگەن دەرەخ كاۋىكىدا ئولتۇرغان قىزنىڭ

تەۋسىيگە دىققەت قىلىڭكى: «ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىن كۆكرەك، چېچى خۇددى دەريا سۈيىدەك، چىشلىرى ئۇنچىدەك ئىدى». ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوچ ئوغۇلنىڭ ئىسمى زاتىنىڭ بىرى كۆك، بىرى تاغ، يەنە بىرى دېڭىز بولدى. كۆك ئاسماندىن چۈشتى، دەريا سۈيى تاغدىن كەلدى، ئۇنچە دېڭىزدىن چىقتى ! بۇنىمۇ مۇنداقلا توغرا كېلىپ قېلىش دېيىشكە كىشىنىڭ تىلى كۆيىدۇ. ئەجەبا، بۇ تەسۋىر ئوغۇز خاقانىنىڭ ۋە ئۇ باشلاپ ماڭغان قوۋمنىڭ گۈزەللىك ئېستېتىكىسى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بارلىق مەدەنىيەت تىندۇرمىسىنىڭ ھۆججەت - ئارخىپى ئەمەسمۇ؟ بىز يۇقىرىقى قىسقىلا سۆزىمىز - تەسۋىر، بايانىنى تۈتۈپ تۇرۇپ شۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيەت تىپى، ئېستېتىك خاھىشى، ئىجتىمائىي ئادەت، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ئىنتىلىشىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ يېتەلەيمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «بۇ بەك ئەزىز بىر كىتابتۇر، ئۇ چىن ھېكىملىرىنىڭ ھېكمەتلىرى بىلەن بېزەلگەن، ماچىن ئالىملىرىنىڭ شېئىرلىرى بىلەن ياسانغاندۇركى...» دەپ باشلىغان ئوبرازلىق تەسۋىرلىشىدىنىلا ئۇنىڭدىكى ئۆزلۈك تۇيغۇسى ۋە ئۆزى تەۋە قاتلامنى قانچىلىك پەخىر - ئىپتىخار، مۇقەددەس بىلىش تۇيغۇسى بىلەن تىلغا ئېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلساق، نەۋائىي ھەزرەتنىڭ ئۆزلۈك تۇيغۇسى ئالدىدا ھەيرانۇ ھەس قالىمىز. ئۇ شەرق ئەللىرىگە ئورتاق بولغان نۇرغۇن تېمىلاردا ئەسەر يازغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى ئۆزى ياشاۋاتقان ئېتنىك تۇركۇمىنىڭ مەدەنىيەت كونتېكىستى ئىچىگە قويۇپ تەسۋىرلىدى ۋە ئۇنى تۇركىي مىللەتلەرگىلا خاس بولغان رەڭ، تىنىق، ئۇسلۇب، تىل بىلەن سۇغىرىپ ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدىلا ئەمەس، دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىمۇ ئۆلمەس ئابىدە تىكلەپ بەردى. بىز مۇھاكىمە تېمىمىزغا ماس بولغان تەۋسىپ - ئوبراز يارىتىش سەنئىتىنى تۇنقا قىلىپ تۇرۇپلا، باشقا ئەسەرلەرگە ئەمەس، بىر «فەرھاد -

شېرىن»داستانىغا قارىساقلا، ھەرقانداق بىر گۈزەللىك، ئۇلۇغلۇق، يۈكسەكلىك سۈپىتىنىڭ «چىن» ئىمىگى بىلەن باغلىنىپ كەتكەنلىكىنى بايقايمىز. پۈتكۈل داستاندىكى ھەربىر تىنىق، ھەربىر قۇرغا قولىدىن كېلىشىچە چىن، خاقانى چىن، چىن نەقىشى، چىن باغۇ بوستانى، چىن يىپىكى، چىن شايى - ئەتلىسى، چىن نەققاشى، چىن ئۇستىسى، چىن، چىن... دەپ تامامى گۈزەل تەۋسىپ - تەرىپلەرنى چىنىغا باغلاپ تۇرۇپ تەسۋىر قاتقان ۋە ئۆلمەس دۇررى - قۇرلانى تىزغان مەۋلانىنىڭ ئالدىدا ھەقىقەتەنمۇ كىشىنىڭ يۈزى قىزىرىدۇ. نەۋائىي ھەزرەتتىن ئۆزگە تېخى ھېچكىم بىر ئوبراز - ئىماگنى مۇنداق ئوتلۇق ھاياجان، ئىشق - ھەۋەس بىلەن تەسۋىرلەپ باققان ئەمەس. ئۇ ئەدەبىياتتىن ئىبارەت بۇ بەدىئىي زېمىندا ئۆلمەس بىر شەھەر ئىماگى تىكلەپ بەردى. بۇنى دەل ئوبراز ۋاستىسى بىلەن بارلىققا كەلگەن مۇۋەپپەقىيەت، ئۆزلۈك، كىملىك دېمەي نېمە دېگۈلۈك؟

ۋەھالەنكى، ئەدەبىياتىمىزدا يېقىنقى يىللاردىن بېرى ساھىل، ماچتا، ئوكيان، دېڭىز، مەسىھ، كرىست دېگەندەك بىرمۇنچە ئوبراز - ئىماگ، سىمۋول ئىبارىلىرى پەيدا بولۇپ، ھەتتا خېلى كەڭرى قوللىنىلىشقا باشلىدى. تۇرسۇنجان مۇھەممەتمۇ سىنا دەرياسىغا غايىۋى ئىنتىلىپ تۇرۇپتۇ ۋە ئۆزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان ئۆستەڭ ئوبرازىنى ئاشۇ ئىماگ ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بەرمەكچى بوپتۇ. مەن بۇنىڭ قانچىلىك قىممىتى ۋە رولى بولىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. ئەمما، ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئىلگىرىلەش ئەمەس، قىممەت ئىنتىلىشى، ئېستېتىك خاھىش جەھەتتىن چېكىنىش خاراكتېرلىك بۇرۇلۇش، ئۆزگىرىش بولارمىكىن دەيمەن. تۇرسۇنجان مۇھەممەت ھازىرغىچە يېڭى، جانلىق ۋە تولىمۇ ئوبرازلىق ئوخشىتىشلارنى ياساپ قوللىنىشتا ئىزچىل تىرىشىپ كېلىۋاتقان

يازغۇچىلىرىمىزنىڭ بىرى. مەن بۇ نۇقتىغا خېلى دىققەت قىلغانمەن. ئەمما، ئاپتورنىڭ بۇ خىل بايان سەنئىتىنى بەلكىم ھەددىدىن زىيادە زېھىرلاپ كەتكەندىمەن. لېكىن، مەن ئاشۇ ئۆستەڭنىڭ تۈرسۈنجانغا كۆرمەي تۇرۇپمۇ شۇنچىلىك تەسىر قىلغان (بىلىشىمچە، تۈرسۈنجان پارتىزغا بېرىپ باقمىغان) سىنا ئىماگىدىنمۇ يۈكسەك سۈپەتتە تەسۋىرلىنىشىنى بەكلا ئارزۇ قىلىمەن. بىزدىنمۇ ئۆزىگە چوڭقۇر مەدەنىيەت ئاساسىنى جۇغلىغان ئۆلمەس ئىماگلار چىقىشى كېرەك. ئەپسۇسكى، ئۇنى مەدەنىيەت چەمبىرىكىمىزدىن تولىمۇ يىراقتىكى غۇۋا ئوبرازلار ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈپ چىقىش مۇمكىن ئەمەستە!

بايانىدىكى مەركەزلىك ئېغىش

بۇ تۈرسۈنجان مۇھەممەتنىڭ ئىجادىيىتىدە ئىزچىللىق شەكىللەندۈرۈپ كېلىۋاتقان مەسىلە، يەنى قۇتراپ تۇرغان ھايۋانىي ھەۋەسنىڭ بەكلا گەۋدىلىنىپ كېتىشى ۋە بايانىنىڭ مۇشۇ خىل جىنسىي ئىستەككە ھەددىدىن زىيادە ئېغىپ كېتىش خاھىشى. بۇ ئۇنىڭ ھەممە ئەسەرلىرىدە ئومۇميۈزلۈك دېگۈدەك ساقلىنىپ كەلدى. ھەتتا بەزىدە مەن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى بىر يەرگە جەملەپ كۆزەتسەم، ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدا يارىتىلغان پېرسوناژلارنىڭ كۆپىنچىسى جاۋغېيىدىن شەھۋەت شۆلگىيى ئېقىپ تۇرغان بۇزۇق بەندىلەر سىياقىدا كۆزۈمگە كۆرۈنىدۇ. ئەلۋەتتە پېرسوناژلارنى قانداق يېزىش، قايسى تېپتىكى ئوبرازلارنى يارىتىش ئەسەرنىڭ تېما ئالاھىدىلىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان ئىش. لېكىن، بايانىدىكى تەسۋىرنىڭ مەركەزلىشىش ھادىسىسىنى بىز ئەلۋەتتە يازغۇچىدىن كۆرىمىز. بارلىق زىددىيەت ـ توقۇنۇش، ۋەقە، گەپ ـ سۆزلەرنىڭ ئىشتاننىڭ ئىچىگە، بەلنىڭ ئاستىغا، چاتنىڭ ئارىسىغا بەك مەركەزلىشىپ كېتىشى مەيلى سەنئەت، مەيلى ئېتىكا ياكى ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن بولسۇن، سەل قارايدىغان ئىش ئەمەس.

مۇنداق بىتورمال ئېغىپ كېتىش «ھىجران»دا تېخىمۇ چىڭىغا چىقىپ كەتكەن.

«ھىجران»دىن بايقاش تەس ئەمەسكى، كۆپ قىسىم پېرسوناژلار جىنسىي ئىستەك ئالدىدا تولىمۇ ئاجىز، شالاق، مەيلى رىسالەتنىڭ ئالىي مەكتەپتىكى ساۋاقداشلىرى ياكى خىزمەتداشلىرى بولسۇن، ئۆزىنى تۇتۇۋالغانلىرى بەك ئاز. نۇرگۈل، گۈلباھار، ئامىنە، ھەمدۇللالارلا ئەمەس، ھەتتا ئەسەردە مۇنداقلا كۆرۈنۈپ يوقاپ كېتىدىغان ئۆتكۈنچى پېرسوناژلار، يولدا كېتىپ بارغان يولۇچىلار، تاكسى شوپۇرلىرىمۇ «قۇشلاش»نىڭ گېپىنىلا قىلىدۇ؛ ۋە ھەتتا يىراق تاغلىق كەنتتىكى قاۋۇل ئاخۇن، دېھقان خوتۇنلارمۇ تامبالىنىڭ ئىچىدىنلا گەپ قىلىدۇ؛ ئامىنە ئېغىزىنى ئاچتىمۇ «ئويناش»قا ئائىتلا گەپ ساتىدۇ، ھەتتا يۈمۇر سۆزلىشىمۇ يوتقانىنىڭ ئىچى؛ ئەمەت ھاجى، ھېپىزەملەر سولامچىلىق قىلىپ جان باقىدۇ؛ ناھىيىنىڭ كۆپىنچە كاتتىلىرى ئەمەت ھاجىنىڭ يانچۇقىغا چۈشۈپ قالىدۇ؛ ئەمەلدار تەيىنلەشتىن تارتىپ قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى ھۆددىگە بېرىشكىچە نۇرغۇن ئىشنىڭ چاپىنى ئەمەت ھاجىنىڭ شوپاڭخانىسىدا پىچىلىدۇ؛ تېخىمۇ ئەجەللىك يېرى، ئەمەت ھاجى يېزىدىكى قولى قىسقا، باقۇچىسى يوق، بىرنى ئىككى قىلالمايلا بېشى قاتقان تۇل خوتۇنلارنىڭ بويىغا يېتىپ قالغان قىزلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىمەن دەپ، ھەپتىلىكىنى يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىپ باشلىقلارنىڭ ئاستىغا تاشلاپ بېرىدۇ، بۇ قىزلارنىڭ ئانىسىمۇ قىزىنىڭ نەدە، نېمە ئىش قىلىشىنى سۈرۈشتۇرمەيلا بېرىۋېرىدۇ، قىزلارمۇ مىت قىلمايلا يېتىۋېرىدۇ (ئەسەردىن بىز قارشىلىق دېگەننى كۆرمىدۇق)، ھەتتا ئاياللار ئەرلەردىن مۇتلەق تەشەببۇسكار سۈپەتتە قىپيالىڭاچ غالجىرلىشىدۇ...

ئەسەر رېئاللىقنىڭ تىپىكلەشتۈرۈلگەن، تېخىمۇ بەدىئىي

يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن ئىنكاسى دېگىنىمىزدىمۇ، ئەمما مۇنداق ئومۇملاشتۇرۇۋېتىش ۋە بايان - تەسۋىرده جىنسىي تېمىغا بەك مەھلىيا بولۇپ كېتىش، يىغىپ ئېيتقاندا، ساددىلىق ۋە بەلكى هەددىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكتۇر. ئەسەرنىڭ ئەجەللىك ئاجىزلىقى دېيىلسە، بايانىنىڭ بۇ نۇقتىدا زىيادە هاياجانلىنىپ كېتىشىدۇر. هەتتا ئوقۇرمەن، ئاپتور غەرەزلىك هالدا گەپ - بايان تېمىسىنى مۇشۇ ياقتا بۇراۋاتامدۇ - قانداق، دېگەن تۇيغۇغا كېلىپ قالمدۇ. مېنىڭچە، بۇ سەنئەت ئېستېتىكىسىغا، تۇرمۇش لوگىكىسىغا، ئەدەبىياتنىڭ تۈپ قانۇنىيىتىگە، ئوقۇرمەنلەرنىڭ زوقلىنىش پىسخىكىسىغا ئۇيغۇن بولمىغان ئىللەتتۇر. بۇ، ئاپتور يەنە دىققەت قىلمىسا چاكىنىلىشىپ قالمىغان نۇقتا هەمده ئەسەرنى، ئاپتورنى خاتا ئوقۇشقا ئېلىپ بارمىغان ئامىل. ئاپتورنىڭ چىقىش نۇقتىسى مەيلى قانچىلىك ئۇلۇغ، دۇرۇس، ساپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بايان سەنئىتىده مۇنداق ئېغىر ئېغىش كۆرۈلۈۋېرىدىكەن، ئۇ ئاپتورنىڭ هالقىشىنى چەكلەپ قويىدىغان، هەتتا ئۇنى چېكىندۈرۈۋېتىدىغان ئەجەللىك ئاجىزلىققا ئېلىپ بارىدۇ. بىز ئاپتورنىڭ هالقىشىنى خالايمىز ۋە بايانداً نورمال تەڭپۇڭلۇق ساقلىشى كېرەكلىكىنى ئەسكەرتىمىز.

ئۇنىڭدىن باشقا ئەسەرنى تېخىمۇ كەڭ ۋە چوڭقۇر بولغان تۇرمۇش رېئاللىقىغا ئىگە قىلىشتا ئاپتورنىڭ يەنىلا ئاز - تولا يۇمرانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ. يەنى بىز ئەسەردىكى ماكانىنىڭ چەت بىر ناهىيە ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. ئەمما، يېزا بىلەن شەهەر، ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىق ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان بۇ بوشلۇقنىڭ كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇقى يەنىلا خېلىلا چەكلىك بولۇپ قالغان. بىز ئەسەردىن خېلىلا كۆچلۈك شەهەرلەشكەن بوشلۇق سېزىمىنى هېس قىلىمىز، ئۇنىڭ جەنۇبتىكى يىراق بىر ناهىيە ئىكەنلىكى بەك ئېنىق گەۋدىلەنمىگەن. يەنە بىرى ئەسەرنى تولۇق ئوقۇپمۇ سۇلايمان قاسىم، هوشۇر سەلەيلەرنىڭ زادى قانداق ئىدارىدا،

كونكرېت نېمە خىزمەت قىلىدىغانلىقىنىمۇ بىلەلمەيمىز.

بىز ئەسەردىكى يەنە بەزىبىر ئۇششاق كەتكۈزۈپ قويۇشلارنى (مەسىلەن، 2 ـ بەتتە ناھىيىدىكى ئەڭ ئېگىز بىنانى تۆت قەۋەت دەيدىيۇ، ئارقىدىنلا «فونتاننى ئايلىنىپ ئۆتكەندە ئالتە قەۋەتلىك ئولتۇراق بىناسىغا كىرگىلى بولىدۇ». قايسىسى راست؟) نەزەردىن ساقىت قىلغىنىمىزدا، تۇرسۇنجان مۇھەممەتنىڭ ئەتىسىگە ئۈمىدۋارلىق بىلەن قاراشقا ھەقلىقمىز. ئۈمىدلىك يازغۇچىنى قوللاش، پەرۋىش قىلىش ئۆز ئەدەبىياتىغا ئىخلاس بىلەن مۇئامىلە قىلغۇچى ھەربىر ئوقۇرمەننىڭ پەرزى ھەم قەرزى. بىز مۇنداق مەجبۇرىيەت ئالدىدا تېخىرقاشنى خالىمايمىز. مۇنداق قوش بىسلىق باھانى ئالقىنىغا ئېلىشقا ئاپتورىمىزنىڭ مەيدانى قانداق، بۇ ئۇنىڭ ئىنسابىغا قالدۇرۇلغان تاللاشتۇر.

4

لۇشۈن نورۇبگىيىلىك ئەدىب ئىبسىنىنىڭ «قونچاق ئائىلە» ناملىق سەھنە ئەسىرىدىكى ئۆزىنىڭ ئېرىنىڭ قونچىقى، پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ قونچىقىغا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەن نورانىڭ ئۆيىدىن چىقىپ كېتىشىنى «نورا ئۆيىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قانداق بولدى» دېگەن تېمىدا مۇلاھىزە قىلغانىدى ۋە باراۋەرلىك، ئەركىنلىك، ئىقتىسادىي ھوقۇق تەمىنلەنگەن شارائىتتا نورانىڭ ئۆيىدىن چىقىپ كەتمەيدىغانلىقىنى، ئىقتىسادىي كاپالەت تولۇق بولمىغان مۇنداق شارائىتتىكى چىقىپ كېتىشنىڭمۇ خەيرلىك بولمايدىغانلىقىنى ئېيتقانىدى. رىسالەتمۇ ئىپپەت، ئەخلاق، ئائىلە، نىكاھ ئالدىدا ئۆزىنىڭ تولىمۇ ئاجىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدى ۋە مۇنداق تەرتىپ چەمبىرىكىدىن چىقىپ كەتتى، چىقىپ

بولۇپمۇ يەنە كۆچلۈك تېڭىرقاش، ئازابلىق تاللاش، مەنسۇى توقۇنۇش ئىچىدە قېپقالدى. ئادالەت، باراۋەرلىك، ئەركىنلىك، ئىقتىسادىي هوقۇق ئۇنىڭ ئۈچۈن يەتكۈچە تەمىنلەنگەنىدى، ئەمما ئۇ يەنىلا چىقىپ كېتىۋەردى. لۇشۈن يەنە ئىبسىنىڭ «دېڭىزچى ئايال» دېگەن ئەسىرىدىكى بۇرۇنقى مەھبۇبى بىلەن ئائىلىنىڭ بىرىنى تاللاش ئالدىدا تۇرغان ئايالغا ئېرىنىڭ: «هازىردىن باشلاپ ئۆز ئەركىڭ ئۆزۈڭدە، كېتىش - كەتمەسلىكنى ئۆزۈڭ تاللىۋال، هەر ئىش بولسا ئۆزۈڭ مەسئۇل بول» دەپ تاللاش ئەركىنلىكى بەرگەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ، نورامۇ مۇشۇنداق ئەركىنلىككە ئېرىشەلىگەن بولسا، ئۆيدىن چىقىپ كەتمەي تۇرۇپ قالغان بولاتتى، دەيدۇ. ۋەهالەنكى، بىزنىڭ هىممەت ياسىنىمىز رىسالەت ئۈچۈن چەكسىز تاللاش ئەركىنلىكى بەرگەنىدى، رىسالەت تەسىرلەندىيۇ، ئەمما يەنىلا چىقىپ كېتىشنى تاللىۋالدى، ئۆز ئەركىگە قاراپ ئۆچۈپ كەتتى. قارىغاندا، ئىقتىسادىي هوقۇق، ئادالەت، باراۋەرلىك، ئەركىنلىك دېگەنلەر بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنى مۇئەييەن بىر تەۋەلىك ئىچىگە هەقىقىي مەنسۇپ قىلىپ ياشىشى ئۈچۈن بىردىنبىر ئاساس، كاپالەت بولالمايدىغاندەك قىلىدۇ.

خوش، ئۇنداقتا رىسالەت قانداق ئەهۋالدا چىقىپ كەتمەيتتى؟

مەن هەممىنى بىر ئۆلچەمدە تىزگىنلەپ تۇرىدىغان ئورتاق قىممەت سىستېمىسىنى تاللايمەن. يەقەت مۇشۇنداق مۇتلەق نوپۇزنىڭ ئىتائىتىدىلا رىسالەتمۇ، باشقىلارمۇ چىقىپ كەتمەيتتى، تېڭىرقىمايتتى، گاڭگىرىمايتتى...

ۋەهالەنكى، مەن يەنە بىلىمەن، مۇنداق ئىجتىمائىي تەرتىپ ئەندىزىسىنى چەك، توساق، قېلىپ، زەنجىر سۈپىتىدە چۈشىنىدىغانلار ۋە بىزلەرگە قېلىپ نە كېرەك، دەپ چۇقان كۆتۈرىدىغان دەخلىسىز ئەركىنلىك دەۋاگەرلىرىمۇ هەم

كۆرمەكچى. ئەما، تۆرمۇشنىڭ قىممەت لوگىكىسى ئالدىدا مەن ھامان شەكسىز تەرتىپنى ساقلاشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلاردىنمەن.

※ ※ ※

تۆرسۇنجان مۇھەممەتنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپ ئەندىزىسى ئالدىدىكى بىر دەۋر كىشىلىرىنىڭ مۇرەككەپ پىسخىك توقۇنۇشنى غۇۋا بولسىمۇ بەلگىلىك سەنئەت چىنلىقىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلىگەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ئەرزىيدۇ. بىز ماكرولۇق ئوقۇش ئەندىزىسىنىڭ يارىمىدە ئەسەرنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى ئەسەردىكى گاڭگىراشتىن رېئاللىقتىكى تېڭىرقاشقىچە كېڭەيتەلمىشىمىز مۇمكىن. ئەمدى قالغىنى ئوقۇرمەننىڭ ھەزىم ئىقتىدارىغا باغلىق تالاش ياكى تېڭىرقاشتۇر.

2008 - يىل 27 - ئاپرېل، ئۈرۈمچى.

دۇنيانى ئەڭ ئۇلۇغ ئادەم

(تۇرسۇن مەھمۇدنىڭ «يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئەزىمەت ۋە كىر يۇيۇۋاتقان ئەر» ناملىق ھېكايىسىنىڭ ئىدىيە ئىزىدىن)

زېمىنغا تۇنجى بولۇپ ئاپىرىدە قىلىنغان ئىنسان — ئادەم ئاتا، يەنى ئەر بولدى. ياراتقۇچىنىڭ ئۇنى زاتى ئىنسانىنىڭ بىردىنبىر ئاتا يىلتىزى قىلىپ ئىزگۈ، كامىل سۈپەتلەر ئاساسىدا يارىتىشىدا ۋە ھەتتا پۈتكۈل پەرىشتىلەرنىمۇ ئۇنىڭغا سەجدە قىلدۇرۇشىدا، زېمىننى مەنپەئەتلىك يوسۇندا پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئالىقىنىغا تۇتقۇزۇشىدا كارامەت ھېكمەت مۇجەسسەم. دېمەككى، ئەر ياراتقۇچىنىڭ ئۈمىد، ئىشەنچ تىمسالىغا ئايلاندى، ئادەم ئاتا — ئەر ئەڭ كامىل ئىنسان سۈپىتىدە ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇنىڭغا چەكسىز ئىمكان - ئىستەكلەر بېرىلدى، شۇنداقلا شىلىسىگە يەنە يېتەرلىك دەرىجىدە قەرز - پەرزلەر يۈكلەندى (بېرىشى يوق ئېلىشنىڭ ئەسلا مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى يارالمىش ئەپسانىلىرىدىن تولۇقى بىلەن كۆرۈڭ.)

بىز دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر ئەل - قوۋمنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىنى ۋاراقلاپ باقىدىغان بولساق، زېمىنغا تۇنجى ئاپىرىدە قىلىنغان ئىنسانىنىڭ ئايال ئەمەس، بەلكى ئەر ئىكەنلىكىنى بايقاپ يېتىمىز. يەنمۇ ئىلگىرىلەپ قەھرىمانلىق

ئېپوس - رىۋايەتلىرىنى كۆزەتسەك زۇلمەت خوجىلىرى، قاراڭغۇلۇق، دوزاخ، ئازاب مۇئەككەللىرى، يالماۋۇز، دېۋە، ئەجدىها... لارنى يوقىتىپ ئىنسانىنى شاد - بەختىيار، تىنچ - ئەمىنلىككە ئېرىشتۈرگۈچى باھادىر - پالۋانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ ئەر، ئەركەك ئىكەنلىكى كۆزگە چېلىقىدۇ. يەنمۇ ئىنچىكە ۋە رېئاللىق نۇقتىسىدىن كۆزىتەيلى، ئىنسانىيەتنى زالالەت، گۇمراھلىق، ئازغۇنلۇقتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا ھېسابسىز بەدەل - قۇربانلىقلارنى تۆلىسىمۇ ژايسىماي چىن ھەقىقەتلەرنى تەرغىب - تەلىم قىلغان مەرھەمەتلىك پەيغەمبەرلەرنىڭ كىم، قايسىسى ئايال ئىكەن؟ دۇنيا تارىخىغا، پەن تارىخىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان شاھ، ئالىم، قەھرىمان، پۇقرانىڭ قانچىلىكى ئەر، قانچىلىكى ئايال؟ بىزنىڭ سېلىشتۇرمىمىز ئاياللارنى چۆكۈرۈش، پەس كۆرۈشنى مەقسەت قىلمايدۇ. شۇبھىسىزكى، ھەربىر مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ئەرنىڭ كەينىدە ئۇنى يۆلەپ تۇرغان پازىل ئايالدىن بىرى ۋە ھەتتا بىر نەچچىسى بولىدۇ. ئايال ئەرنىڭ ۋىجدان - ئىمانىنىڭ يېرىمى. بىز يۇقىرىقى سېلىشتۇرمىلاردىن دەۋرلەر ئارا كىشىلەرنىڭ ئەرلەرگە بولغان پوزىتسىيىسى، ئەرلەردىن كۈتىدىغان ئۈمىد - ئارزۇسى، ئەرلەرگە قويىدىغان تەلەپ - ئۆلچەملىرىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ھېس قىلىپ يېتەلەيمىز. چۈنكى، رىۋايەتنىڭ يىلتىزى، ئېپسانىنىڭ مەنبەسى ھار. ئەگەردە تۇتقىلى، كۆرگىلى بولىدىغان شەيئىلەرنىلا بىردىنبىر مەۋجۇتلۇق، رىۋايەتنى ئاساسى يوق، ئىشەنچسىز ئويدۇرما گەپلەر دۆۋىسى، دەپ قارايدىغانلارنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، رىۋايەت ھېچبولمىغاندا شۇ دەۋر كىشىلىرىنىڭ غايىۋى خىيالى، ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بىز ئاشۇ غايىۋى خىيال، ساماۋى ئىستەكلەرنىڭ يىلتىزىنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ ئەر، ئىنسان ھەققىدىكى بەزىبىر ئويلىرىمىزغا جاۋاب

ئىزدەيمىز: ئەر قانداق بولۇشى كېرەك؟ ئەرنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى، رولى، ۋەزىپىسى نېمە؟ ئەرنىڭ ئايال ئالدىدىكى ئورنى قانداق بولۇشى كېرەك؟ ئەرنىڭ پەرزەنت ئالدىدىكى ئىناۋەت، نوپۇزى قانداق تىكلىنىدۇ؟ بىر ئەل ـ قوۋۇم ئۈچۈن قانداق ئەرلەر يۆلەك ـ تېرەك بولالايدۇ؟ ئەرلەر ئۆز تېنى ۋە روھىيىتى ئالدىدا قانداق قىياپەت ـ ھالەتنى ساقلىشى كېرەك؟ بىر ئائىلىنىڭ مۇستەھكەم، بىر ئايالنىڭ شاد، پەرزەنتلەرنىڭ خاتىرجەم ـ بەختىيار بولۇشى ئۈچۈن بىر ئەر ئۆزىدە قانداق ساپا ـ خىسلەتلەرنى ھازىرلىشى كېرەك؟ ئەرلەر قانداق ئىشلارىدىن قەتئىي ساقلانمىقى لازىمدۇر؟ نېمە ئۈچۈن؟...

يۇقىرىقى سوئال ـ مەسىلىلەرگە يالغۇز يارالمىش ئەپسانىلىرى ياكى رىۋايەت ـ چۆچەكلەر جاۋاب بېرەلەيدۇ ھەم بىزنىڭ قىلىدىغان ئىشىمىزمۇ ئالدىنقىلارنىڭ خىيال ـ تەسەۋۋۇرىنى ساماۋى ئىستەك قاتاردا تەلقىنلەپ تاشلاپ قويۇشلا ئەمەس. مەيلى قايسى زامان، قايسى ماكان كىشىلىرىنىڭ قانداق ئوي، قانداق پىلان ـ تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ ئىنسانىنىڭ تەقدىرىگە ۋە مەۋجۇتلۇقىغا بېرىپلا تاقىلىدىكەن، ئۇ پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە مەڭگۈ ئورتاقتۇر. شۇنداقلا پەن ئۇستىدىكى ھەربىر ئىزدىنىش تۈپ نېگىزىدىن ئېيتقاندا، ئىنسانىنىڭ تەقدىرى ئۇستىدىكى ئىزدىنىشتۇر. ئىنسانىنىڭ ئۆتمۈشى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئەتىگە ئۈل سالىدۇ. ئەگەر بىر تەتقىقات ياكى ئىزدىنىش يالغۇز ئۆتمۈشنىڭ قاراڭغۇ جاڭگالىلىرىغىلا قامىلىپ قېلىپ بۈگۈنىنىڭ ھالى ـ بارىنى ئۇنتۇپ قالسا، ئۇ يەنە بىر ئاچچىق، ئېچىنارلىق تارىخنى يارىتىدۇ. بۈگۈنىنىڭ ئالىمى ئۆتمۈشنىڭ جەسىتىنى تەتقىق قىلىپلا ئۇنىڭدىكى روھ، مەنىنى بۈگۈنگە ئۇلىيالمىسا ۋە ئۇنى بۈگۈنىنىڭ ئىجتىمائىي قاباھىتىنى داۋالاش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرالمىسا ئەتىكى ئالىم بەلكىم ئۇنىڭ تەتقىق قىلارغا

كېپىنىنمۇ تاپالماسلىقى مۇمكىن. بىزنىڭ باشتىكى ئەپسانە - يارالمىش قىسسىلىرىنى ۋە ئۇنىڭدىكى ئەرلەر ھەققىدىكى بايانلارنى شېپى كەلتۈرۈشىمىزمۇ دەل بۇگۈن، بۈگۈننىڭ ئەر، ئەركەكلىرى ئۈستىدىكى مۇلاھىزىمىز ئۈچۈندۇر.

خوش، يارالمىش ئەپسانىلىرى ۋە رىۋايەت - چۆچەكلەر ئۆز دەۋرىدىكى ئەرلەر، قەھرىمانلار ئۈچۈن يېتەرلىك مەدھىيە خاتىرلىرىنى قالدۇرۇپتۇ. تارىخىي بەتلەردە لەنەت تامغىلىرى بىلەن بويالغان، كىشىلەرنىڭ پاسىق - ئىپلاسلىقلىرى، ئاجىزلىقلىرىغا بېغىشلانغان ئەسەر - خاتىرىلەر بىزگە كۆپ ئۇچرىمايدۇ. بار دېگەندىمۇ، ياخشىلىق، گۈزەللىك، ۋاپادارلىق، ئادالەت ھامان رەزگى كۈچلەرنىڭ غالىب خوجىسى بولۇپ كەلدى. ئەمما، بۈگۈنچۇ؟

مەن يېقىنقى يىللار مابەينىدىكى ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ ئومۇمىي ئۇدار - ئاھاڭىنى قىسقىچە تەكشۈرۈپ - ۋاراقلاپ كۆردۈم. تارىخ - يازما مەنبەلەر بىزگە ئەرلەرنىڭ شۆھرىتىنى تەنتەنە قىلىپ كەپتۇ، بىز بولساق بۈگۈن ئەرلەرنىڭ ئاجىز، زەيپانىلىكىنى تۆكمە - تۆكمە قىپتىمىز؛ ئۆتمۈش ئۆز باتۇرلىرىدىن غۇرۇرلىنىپتۇ، بىز ئەرلىرىمىزنىڭ بىچارە ھالىدىن نومۇسلىنىپتىمىز؛ ئۆتمۈش ئەرلىرىنىڭ ئايالىلار، پەرزەنت، ئائىلە، جەمئىيەت ئالدىدىكى سۈر - ھەيۋىسىدىن جاھان تىترىگەن دەپتۇ غالىبلىق بىلەن، بىز خوتۇن كىشىگىمۇ ئىككى ئېغىز گەپنى قاملاشتۇرۇپ قىلالمايي تىزلىرى دىر - دىر تىترەيدىغان، يۈلۈنلىرى سىرقىرايدىغان، پاتقى سوغۇق تەرلەيدىغان ئەرلىرىمىز بىلەن جىمجىت تۇرۇپتىمىز؛ رىۋايەتلەردىكى، چۆچەكلەردىكى ئەرلىرىمىز قوغلاپ يۈرۈپ خوتۇن ئاپتۇ، خوتۇنلىرى ئەرلىرىنىڭ ئالدىدا شەرتسىز رازىلىق بىلەن شەكسىز ئىتائەتتە تۇرۇپتۇ، بىزنىڭ ئەسەرلىرىمىزدىكى ئەرلەر خوتۇنىنمۇ يالۇرۇپ ئاپتۇ، ئىتائىتىگە ئالالمايي خوتۇندىن،

زاماندىن زارلاپ ـ قاقشاپ تۇرۇپتۇ، خوتۇنلىرى ئېرىگە قانائەت قىلماي سىرتلاردىن كۆڭۈل خۇشلۇقى ئىزدەپ كوچا ـ كويلارغا پاتماي دىغىراپ يۈرۈپتۇ ... ئۆتمۈش هايا، ئەخلاق نۇرىنى قۇر ـ قۇرلارغا سىڭدۈرۈپ، پاكىز، هاياتبەخش تەلقىنلىرىنى مۇڭلۇق شۇنىرلاپ تۇرۇپتۇ، بىز ئەسەرلىرىمىزدىن بارغانسېرى كۆچىيىۋاتقان هاياسىز شەھۋەتنىڭ كۆڭۈلنى ئاينىتىدىغان سېسىق ئىس ـ بۇسلىرىنى كۆرمەكتىمىز، سەزمەكتىمىز...

ئۆتمۈش شۇنداق پارلاقمۇ؟ ئۆتمۈش راستىنلا شۇقەدەر كىرسىز، داغسىزمۇ؟ ئۆتمۈشتىكى ئەرلىرىمىز، قىزلىرىمىز، ئائىلىلىرىمىز راستىنلا شۇقەدەر كەم ـ كۈتسىز كامالەت جۇملىسىدىنمۇ؟ هەرگىز ئۇنداق ئەمەس. ئۆتمۈشنىڭ قاباهەت ـ زالالىتىمۇ يېتەرلىك. هەتتا بەزى يەرلىرى بۇگۈندىن ئېشىپ چۈشكۈدەك رەزىل، رەزگى، زۇلۇم ـ سىتەملىرى كىشىنىڭ يۈرىكىنى تىترەتكۈدەك دەهشەت ـ قەبىھ. ئەمما، ئاشۇ قەبىھ، رەزىل، بەدئەخلاقلىق ئىچىدىن بىزگە كىشىنىڭ ئەقلىنى زوققا ئورايدىغان شەرەپ ساهىبلىرى يېتىپ كېلەلىدى. ئاقىلنىڭ ئىشى ئۆز ئىش ـ ئەمەلنى كاممىللىققا تەققاسلاش ۋە قابىلىيەتكە يېتەكلەش. هەرگىزمۇ غاپىلىلىققا سېلىشتۇرۇپ ئۆزىچە كىبىرلىنىپ پاسىقلىققا يېقىنلىشىش ئەمەس. شۇ جۇملىدىن بىزمۇ زامانىمىز زالالەتلىرىنى ئۆتمۈشنىڭ كىر ـ يۇندىلىرىغا سېلىشتۇرمايمىز، بەلكى ئۆتمۈشنىڭ نۇرانە ئەينىكى بىلەن ئۆزىمىزنىڭ ئەيىبناق هالىمىزنى كۆرىمىز، رۇسلايمىز، تۇرمۇشتىن تېخىمۇ تاكامۇللۇق ئىزدەيمىز. ئىنسان ئۆزىنى ئىت، چوشقا بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئولتۇرسا ، شۇبهىسىزكى، ئۇ ئىت، چوشقىدىنمۇ بەتتەر رەسۋا هالغا چۈشۈپ قالىدۇ.

ئېتىراپ قىلمىساق زادى بولمايدىغان ئاچچىق رېئاللىق شۇكى، جەمئىيىتىمىزدىكى ئىجتىمائىي ۋابالارنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ بىز ئەرلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى رولى، ئورنى،

ۆەزىپىسى، مەجبۇرىيىتى ھەققىدە جىددىي ئويلانمىساق بولمايدىغان يەرگە يەتتى. ئاشۇ جاھان تىترەتكەن باھادىر ئەرلەرنىڭ پۇشتى ئەۋلادلىرى بۇگۈن نېمىشقا ئەڭ ئادەتتىكى ئىشلاردىمۇ تىرناق تاتلاپ، دىرىلدەپ تىترەيدۇ؟ مەسىلىلەر ئالدىدا بېشىنى تىقىۋالمىدۇ، كۆزىنى يۇمۇۋالمىدۇ؟ ئەرلەر نېمىشقا ئاجىزلاپ كېتىدۇ؟ ئەرلىك روھ نېمىشقا زەيپانلىشىدۇ؟

بىز تۆۋەندە ئەر ۋە ئەرلىك روھ ھەققىدە مەلۇم سېلىشتۇرما تەھلىللىرىمىزگە مەنبە بولغان ـ بولىدىغان بىر ھېكايىنىڭ ئىدىيە لىنىيىسىنى بويلاپ مېڭىپ باقىمىز. تۇرسۇن مەھمۇد «يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئەزىمەت»نىڭ يۇرىكىدىن «كىر يۇيۇۋاتقان ئەر»نىڭ تۇرقىغچە بولغان جەريانغا بەدىئىي نۇقتىدا تۇرۇپ تەسۋىرىي سۇرەتلەش ئېلىپ بېرىپتۇ. بىز ئاشۇ تەسۋىرىي سۇرەتنى تەنقىدىي نەزەردە كۆزەتسەك ۋە جەريانلارنىڭ ئىدىيىۋى، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلىرىگە ئەقلىي، ئىلمىي نۇقتىدىن باھا يۇرگۈزسەك، بەلكىم ئەرلەردىكى جەڭگىۋار جۇشنىڭ بوشىشى، ئەقىل ـ ھوشنىڭ ئاجىزلىشىشى، سۇرنىڭ يوقىشى، كۆچنىڭ سۇنۇشىنى مۇئەييەن دەرىجىدە چۈشىنىپ يېتەلىشىمىز مۇمكىن. ئەر قانداق سۇندى؟

※ ※ ※

مىللىي، ئىرقىي، دىنىي پەرقسىز ھالدا ھەرقانداق بىر ئەر ئۆزىدە ياخشى تەن، ساغلام ئەقىل، كەسكىن ئەقىدە ساپاسىغا ئىگە بولۇشتىن سىرت مۇنداق ئەڭ ئەقەللىي مەجبۇرىيەتلەرنى پەرز سۈپىتىدە ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك بولىدۇ: ① خوتۇن ئېلىش، خوتۇنىغا ئىگە بولۇش، يەنى خوتۇنىنىڭ جېنىغمۇ، مېلىغمۇ، گېلىغمۇ، دىلى ـ دىنىغمۇ، ئىپپەت ـ ھاياسىغمۇ ئىگە بولۇش؛ ② پەرزەنتلىرىنى لايىقەتلىك، ساپالىق

تەربىيىلەش. ئۇنى تېپىپ جاھانغا تۆرەلدۇرۇپ قويۇپلا تەربىيەتسىز تاشلىۋەتمەستىن، ئۇنىڭغا مۇقەددەس ئەمەل - نىزاملارغا، ئەجدادلارنىڭ ئۇگۇتىگە قانداق ئەمەل قىلىشنى ئۆگىتىش ھەمدە جاھاننىڭ تۇرلۇك - تۇمەن زۇلۇم - ستەملىرىگە ئەقىل بابىدا سەگەكلىك بىلەن مۇئامىلە قىلالايدىغان دۇرۇس ئەۋلاد قىلىپ يېتىلدۇرۇش؛ ③ ئۆز ئائىلىسىنى ياخشى قامداش، ئائىلە ئەزالىرىنى بىخەتەرلىك تۇيغۇسىغا ئېرىشتۇرۇش. ئۇلارنىڭ تىلىنى تۇتۇلدۇرماي، دىلىنى خورلۇق، كەمسىتىشكە يولۇقتۇرماي ئوبدان مۇھاپىزەت قىلىش، ئۇلارنى تاغدەك يۆلىكى، توغراقتەك تەرىكى باردەك خاتىرجەم، شاد قىلىش؛ ④ ئۆز قوۋمىنىڭ مەنپەئەت ۋە پايدا - زىيىنى ئۈچۈن باش قاتۇرۇش، ئەل - قوۋمگە كەلگەن ھەرقانداق شەكىلدىكى قىيىنچىلىق، ئازابلىق ئۈچۈن مەيدە كەرىپ ئوتتۇرىغا چىقالايدىغان، ئاۋامنىڭ تەقدىرى ئېغىر ھالغا چۈشكەندە قۇيرۇقىنى قىسىۋالمايدىغان، بېشىنى ئېچىگە تىقىۋالمايدىغان، كۆزىنى يۇمۇۋالمايدىغان بولۇش؛ ⑤ ئەجدادلىرىنىڭ نەسەب - شەجەرىسىنى، شەرەپلىك ئەنئەنىسىنى ئۇزۇپ قويماي داۋاملاشتۇرالايدىغان، ئۇنىڭ ئاجىز تەرەپلىرىنى تولۇقلاپ، مۇكەممەللەشتۈرۈپ ئەۋلادلار ئۈچۈن ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان ساغلام ئەنئەنە قالدۇرۇش.

ئەلۋەتتە، يۇقىرىقى پەرز سۈپىتىدىكى ۋەزىپە - ئەركانلارنى بىراۋ بىر ئەرنىڭ گەدىنىگە ئارتىپ، قولىغا تۇتقۇزۇپ قويمايدۇ. بەلكى «غايىلىك ئادەم بۇيرۇقنى ئۆزىنىڭ ئىمانىدىن تاپشۇرۇۋالىدۇ»[1]. غايە - ئىمان بولمىسا ئۆزىنىڭ ھاياتلىقتىكى ئەڭ ئەقەللى بۇرچ - ۋەزىپىلىرىنىمۇ چۈشەنمەستىن يەپ - ئىچىپلا كۇن ئۆتكۈزۈۋېرىدىغان گەپ. ئەرلەرنىڭ ئۆز ۋەزىپە -

① ئابدۇقادىر جالالىدىن «ئۆزىنى ئىزدەش بوسۇغىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىدە- ياتى 2005 - يىل 3 - ئاي نەشرى.

مەسئۇلىيىتىگە پەرۋاسىز قارىشى، ھەتتا ئارقىسىنى قىلىۋېلىشى ئايالىلارنى خار، بالىلارنى بىچارە، ئائىلىنى پاراكەندە، قۇۋۇم - مىللەتلەرنى نىمجان، جەمئىيەتنى سوغۇق، مۇدھىش قىلىۋېتىدۇ...

بىر ئەرنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپە - مەجبۇرىيەتلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ ئائىلە - جەمئىيەتنى تەشكىللەپ گۈللەندۇرۇشى ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تەن، ئەقىل، ئەقىدىدە ساغلام، كامىل بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ. ئۇلۇغ غايە بېجىرىم تەڭگە تەقەززا؛ ئۇلۇغ پىلان - تەسەۋۋۇر ساغلام ئەقىلگە موھتاج؛ ئورتاق ئېتىراپقا ئېرىشەلەيدىغان ھەرقانداق نەتىجە مۇۋەپپەقىيەت دۇرۇس، چىڭ ئەقىدە - ئېتىقادقا سېزىك. بىر ئەر ئۆزىدە، خاراكتېرىدە مانا شۇ تەن، ئەقىل، ئەقىدە بىرلىكىنى لايىقىدا بىرلەشتۇرەلىگەندىلا ئاندىن ئايال، پەرزەنت، ئائىلە، قۇۋۇم، جەمئىيەت، ئەجداد - ئەۋلاد ئالدىدىكى ئەقەللى مەسئۇلىيەتلەرنى ئۇستىگە ئالالايدۇ. شۇڭا دەيمىزكى، ئەر ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆزىدە جەزمەن ھازىرلاشقا تېگىشلىك تەن، ئەقىل، ئەقىدە ساغلاملىقىنى ھەل قىلىش كېرەك. ئاندىن ئۇ خوتۇنىنىمۇ راۋرۇس ئىتائىتىگە ئالالايدۇ، پەرزەنت ئالدىدا جىنايەتچى، ئەجداد ئالدىدا خىيانەتچى بولۇپ قالمايدۇ، ئەل - ئۇلۇس ئۇنى قارغىمايدۇ. ئۆزى ھەر جەھەتتىن دۇرۇس ئەرلەر قاتارىغا ئۆتىدۇ، ئىزگۈ ئىش - ئەمەللەرنى ئىزدەپ سوراپ قىلىدۇ، يامانلىق، رەزىللىك، زالالەتكە پۇت تىقمايدۇ، بەلكى ئۇنى بار كۈچى بىلەن توسىدۇ، چەكلەيدۇ. تېنى زەئىپ، ئەقلى يېرىم ياكى تولۇق ئويغانمىغان، ئەقىدىسى چۈشكۈن، زەئىپ ۋە بىنورمال ئادەملا يىرگىنچلىك پاسىقلىققىمۇ چۈنىگە ئوخشاش ئولىشىدۇ، رەزىللىككە مىت قىلمايدۇ، ھاياسىزلىقنى ھېچ ئىش بولمىغاندەك قوبۇل قىلىۋېرىدۇ، ئەتراپتىكى ناھەقچىلىك، ئادالەتسىزلىكلەرنى ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بىلىپ كۆزىنى يۇمۇۋالىدۇ. بوشاڭ ئەرلەر

هەقىقەتەنمۇ پاسىقلىققا ئەڭ يېقىندۇر. ئەرلىك روھ دەل ھاياتقا بولغان ئەقىدە - ئىمانى سۈس ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا شىددەت بىلەن ئاجىزلايدۇ، سۇنىدۇ. ئاندىن ئومۇمىي قىۋۇم ئارىسىدا ئىجتىمائىي قاباھەت - كرىزىس يەنە شۇنداق شىددەت بىلەن كېڭىيىپ كېتىدۇ - دە، خوتۇن - قىزلارنىڭ چېھرىدىكى ئەرلەرنىڭ غۇرۇر - ئىپتىخارى بولمىش ناز - كەرەشمە، ھايا - ئىپپەت ئۆچىدۇ، بالىلارنىڭ ژۇجۇدى قۇرۇپ كېتىدۇ، نىكاھ پاجىئەلىرى ۋە بۇزۇقچىلىقلىرى ئائىلە - ئائىلىلەرنى قاپلاپ كېتىدۇ. ئەمما، ئەڭ ئاخىرىدا يەنە شۇ ئەرلەرنىڭ بوينى قىسىلىپ، تىلى تۇتۇلۇپ، بېلى ئېگىلىپ كېتىدۇ... ھەقىقەتەنمۇ، ھاياسىز پاسىقچىلىقلار ئارىسىدىن ئەرلىك روھى قالمىغان ئاجىز، بىچارە ئەرلەرنىڭ مەيۇس ژايىشلىرى ۋە قابىل ئەرلەرنىڭ غەزەپلىك ئاھسىنىشلىرى بوش ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ.

ھېكايىدە قانداق بولدى؟

«يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئەزىمەت ۋە كىر يۇيۇۋاتقان ئەر»دە تۆت بۆلەك، يەنى تۆت زامان - ماكان، تۆت ئەر، يەنى تۆت خىل زامان - ماكان شارائىتىدا ياشىغان تۆت ئەۋلاد كىشىلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ ھالى - ئەھۋالىنىڭ، ئائىلە تۇزۇلۇشىنىڭ، جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدىكى، ئىش تەقسىماتىدىكى، پەرزەنت تەربىيىسىدىكى، ئەر - ئايال مۇناسىۋىتى، ئەرلىك خاراكتېر، روھ ھەققىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ قىسقىچە تەسۋىرى مەۋجۇت. بىز بۇ خىل ھال - ئۆزگىرىشلەرنى لىنىيىلەر بويىچە تەھلىل - تەنقىد قىلىپ چىقىمىز:

«تۆت ئەر»گە «ئۇچ» نۇقتىدىن نەزەر

«جان - تەن» گە نەزەر شۇبھىسىزكى، تەن بىر ئىنسانغا تۇغۇلۇشتىلا ساق، پاك ھالدا تارتۇقلاپ بېرىلگەن بۇيۇك نېمەت.

تەن روھنىڭ سىغار يېرى، جانىنىڭ ئامبىرى. بىر ئىنساننىڭ تېنى زەئىپ، ئاجىز، نىمجان بولسا ئۇنىڭ غايىلىرى ھەرقانچە ئۇلۇغ، بۈيۈك، چۈشلىرى قانچىلىك ساماۋى بولسىمۇ ئۇنىڭ قالتىس نەتىجىلەرنى قازىنىشى تەسكە توختايدۇ. زەئىپ تەن بۈيۈك غايىلەرنى كۆتۈرەلمەيدۇ ياكى ئاجىز كېلىپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر ئاقىل ئادەم ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆز تېنىنى گۈھەر بىلىپ ئاسرايدۇ، ئۇنى زەھەر - زوقۇمدىن، ھارام، پاسىق نەرسىلەردىن، زىيانلىق تەركىبلەردىن نېرى تۇتىدۇ، قۇۋۋەتلىك يەيدۇ. ئاندىن گۈس - گۈس دەسسەپ ماڭىدۇ، گەپنى كېيىن قىلىدۇ، ئىشنى قەتئىيلىك بىلەن بېجىرىدۇ، ئالدى - ئارقىغا قاراپ قالمايدۇ. تەن ساق، بېجىرىم بولغاندىلا ئائىلىنىمۇ جايىدا قامدىغىلى، خوتۇنۇنىمۇ غەڭ قىلالماس دەرىجىدە رازى قىلىپ لايىقىدا ئىتائەتكە ئالغىلى بولىدۇ. بولمىسىچۇ؟ تېنىڭ ئاجىز، گېپىڭدە جان، مېڭىشىڭ، تۇرۇشۇڭدا جۈش - ماغدۇر يوق، ئىش بېجىرىشىڭ لامزەللە. سۇغۇق تەرلەيسەن، قورقىسەن، جاپادىن قاچىسەن، خوتۇنۇڭنىڭ ئەڭ ئەقەللىي ھېسسىي تەلەپلىرىنىمۇ قاندۇرالماي تىلىڭ تۇتۇق، ئۇنۇڭ بوغۇق ئۆتىسەن...

تۆمۈر مەرگەن ئۇنىڭ تېنى تەبىئەتنىڭ ئوت قىزىقىدا تاۋلىنىپ، قەھرىتان قىش - سوغۇقىدا پىشقان. ئۇنىڭ ئۆمرى چاپچىپ تۇرىدىغان ئات ئۈستىدە، تەبىئەتنىڭ ئەڭ ۋەھشىي يىرتقۇچلىرى بىلەن قارامالارچە ئېلىشىپ - چېلىشىپ ئۆتتى. ئۇ كۈن بويى ئوۋدىن قالمىدى، يەنى كۈرەشتە بولدى. ئەڭ قۇۋۋەتلىك گۆشلەر بىلەن غىزالاندى. ئەسەردىن بىز ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئەزىز بىلىپ يارىتىلغان تېنىگە رەھىمسىزلىك بىلەن زەھەر زورلايدىغان ناچار ئوزۇقلىنىش ئادىتىنى ئۇچرىتالمايمىز. ئۇنىڭ مېڭىشى چىڭ، گېپى كەسكىن، ئىرادىسى قەتئىي. 14 يېشىدا ئۇنىڭغا تەگكەن خوتۇنى ئۇنى يۆلەك، غۇرۇر، خۇشاللىق

بىلىدۇ ۋە چەكسىز رازىمەنلىك بىلەن ئۇنىڭ خىزمىتى، ئىتائىتىدە بولىدۇ. ئۇ ئۆز تېنىنى شېرىنلىكىگە ھېچ نەرسىنى تەڭ قىلىش مۇمكىن بولمايدىغان دەرىجىدە ئەزىز بىلىدۇ، ئاسراپ ئاۋايلايدۇ. ئەمما، ئەل ـ ئاۋامنىڭ مەنپەئىتى ۋە شەرىپى، ئەمىنلىكى ئۈچۈن ئۆز جېنىنى ۋاي دېمەي ئۆلۈم قارىغا ئاتالايدۇ. بەلكى، «بىر ئەركەك قورقماي ئۆلەلىسە، يەنە كېلىپ ئۆزى قىلىشقا تېگىشلىك ئىشنى قىلىپ ئۆلسە... بۇنىڭ ئۆزى يىغلايدىغان ئىش ئەمەس. ئەرلىك شەرەپنى ساقلىماق ھەممىدىن مۇھىم. ئەركەكلىك نومۇسىنى ساقلىغان ئادەملەر ئۆلمەيدۇ» دەپ قارايدۇ. يەنى ئەل ـ ئاۋامنىڭ تىنچ ـ ئامانلىقىنى قوغداشنى ئۆزى قىلىشقا تېگىشلىك ئىش دەپ قارايدۇ. ئۆلىدىغىنىنى بىلىپ تۇرۇپمۇ يولۋاس ئۇۋىسىغا تەمتىرىمەي مەيدە كېرىپ بارىدۇ ۋە يولۋاس بىلەن قۇچاقلىشىپ مەغرۇرلۇق ئىلكىدە جان بېرىدۇ. مانا بۇ تۆمۈر مەرگەننىڭ جان ـ تەن قارىشى. ئۇنىڭ جان ـ تەن قارىشىدا ئاممىۋى ئاڭ ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ.

سادىن ئۇ ھە دېسىلا سوغۇق تەرلەيدۇ، تېنى جۇغۇلدايدۇ، بۆرىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپلا پۈت ـ قولىدا جان قالماي، بۇرۇن پەرەكلىرىدە ئۇششاق تەر تامچىلىرى پەيدا بولىدۇ. قېرىنداشلىرى خەتەر ئىچىدە قالسىمۇ، قۇيرۇقىنى قىسقىنچە باھانە ئىزدەپ قاچىدۇ. خەقنىڭ لەنەت ـ نەپرىتىدىن نومۇس ھېس قىلمايدۇ. ئاۋامنىڭ مەنپەئىتىدىن ئۆز جېنىنى ئەزىز كۆرىدۇ. «بۆرە دېگەن ئويۇشىدىغان مەخلۇق ئەمەس، ئالىمادىس بىرەر ئىش بولۇپ قالسا، بالىلىرىم قانداق قىلىدۇ، خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىم نەلەردە بويۇن قىسىپ يۈرىدۇ. جان دېگەن تاتلىق...» دەپ ئويلايدۇ. ئۇنىڭدا ئاۋامنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئايانماي تەقدىم قىلالايدىغان جان ـ تەن ئەمەس، ئىنتايىن شەخسىيەتچىل، قورقۇنچاق، ئاجىز تەن ۋە جان قارىشى مەۋجۇت.

سادىر ئۇ ئاچچىق موخۇركىنى بولۇشىچە شوراپ بەك خىيالنىك ئەللىيىدە ئوخشىسىغا كېرىلىپ ياتىدىغانلاردىن. تاماكا — يوشۇرۇن قاتىل دەيدىغان گەپ بار. دۇنيادا ھەر يىلى نەچچە يۈز مىڭ ئادەمنىڭ تاماكا ۋە ئونىكوتىكى زەھەرلىك ماددىلار تۈپەيلى پەيدا بولىدىغان يۈتقۇنچاق راكى، ئېغىز بوشلۇقى راكى، كاناي راكى، ئۆپكە راكى ... دېگەندەك كېسەللىكلەر بىلەن ۋاي تارتىپ ئۆلىدىغىنىنى ھەممىمىز ئوبدان بىلىمىز. ئاقىل ئادەم ئۆز تېنىگە زەھەر - زۇقۇمنى راۋا كۆرمەس. ئەپسۇسكى، سادىر تاماكىغا دۇم چۈشكەن، كۈنلىرى قارتا ئويناش دېگەندەك تايىنسىز ئىشلار بىلەن لەيلىۋەشتەك لەيلەپ ئۆتىدۇ (ئۇنىڭ يەنە قانداق بەتقىلىقلىرى بار، بۇ بىزگە نامەلۇم. لېكىن، بىكارچىلار بۇزۇقچىلىققا ئەڭ يېقىن كىشىلەردۇر. ئۇنىڭ ھاياتقا بولغان ئىنتايىن چۈشكۈن، رەزگى پوزىتسىيىسى بىزگە ئۇنىڭ تۇرمۇشىنىڭ باشقا تەرەپلىرىنىڭمۇ چاكىنا ئادەتلەرگە يېقىن تۇرىدىغىنىدىن ئۇچۇر بېرىپ تۇرىدۇ.) خوتۇنىمۇ ئۇنىڭدىن نارازى، ھەتتا «سىزمۇ ئەر كىشى بولۇپ قاپسىز» دەيدۇ، ئۇنىڭغا مەسخىرىلىك ھىجىيىدۇ، لەنەت ئوقۇيدۇ. ئۆزىنىڭ يۈرەكسىزلىكىدىن، خوتۇنلارنىڭمۇ لەنتىگە ئۇچراشتىن، بىكارچىلىقتىن نومۇس ھېس قىلمايدۇ. توخۇدىنمۇ قورقۇپ پەرتاقشىپ قاچىدۇ.

سەمەتجان ئۇنىڭ كۈنلىرى خوتۇنىنىڭ كىرىنى يۇيۇش، تامىقىنى ئېتىش بىلەن ئۆتىدۇ، ئۆزى ئۆيدە ئاھسىنىپ سولىنىپ ياشايدۇ (ئەرنىڭ ئەرلىكى ئەركتە)، خوتۇنى ئۆيدىن كۆڭۈل خۇشى تاپالمايى سىرتلاردىن ئىزدەپ سوكۇلداپ يۈرىدۇ. ئۇ ئىنسان تېنىگە زىيانلىق نەرسىلەرنى ئىستېمال قىلىپ كۆنگەن. ئاۋازىدا، مىجەزىدە مادارا چىلىق ۋە خوتۇنىغا ئىتائەتچانلىق كۈچلۈك. چىراي - تۇرقى خانىم - قىزلارنىڭكىدەك ئاپئاق،

ئەۋرىشىم. ئۇيغۇسى ئىنتايىن ياخشى، خوتۇنىنىڭ جانىنى قاقشىتىدىغان سېھىرلىك تەلىپۈنۈشلىرى بىلەن پەرۋايى پەلەك. پاقىدىنمۇ قورقۇپ خوتۇن - بالىلىرىنمۇ تاشلاپ بەدەر قاچىدۇ.

«ئەقىل»گە نەزەر

تۆمۈر مەرگەن ئەقلىنى ئەل - ئاۋام ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارغا سەرپ قىلىشنى شەرەپ، مەجبۇرىيەت دەپ بىلىدۇ. ئىنتايىن ئۇستا مەرگەن، ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ قېچىپ كېتىۋاتقان توشقانىنىڭ كۆزىگە سوقالايدۇ. ئۇنىڭ ئەقلى، دۇنياسى، بارلىقى ئالدى بىلەن بىر ئاۋامنى روھقا تەۋە.

سادىن ئۆزى قىلىۋاتقان ئىشقىمۇ ئەقىل - زېھىن قويمايدۇ، بەلكى مەجبۇرىيەت، قانداقتۇر بىر كىملەرنىڭ يۈزى، دەۋىتى، ئەيىب تۈيغۇسى تۈپەيلىلا ئىش قىلىدۇ. ئالدىدىلا قېچىپ كېتىۋاتقان تۈلكىنىمۇ ئاتالمايدۇ. ئەقلىنى، كۆچىنى ئەل - ئاۋامنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن سەرپ قىلىشنى تېخىمۇ خالىمايدۇ. ئۇنىڭ ئەقىل - زېھنى ئاۋامدىن ئۆيگە، ئۆز بېشىغا كۆچكەن.

سادىر ئۇ ئەقلىنى ھېچقانداق ئەھمىيەت - ئۇنۇمسىز ئويۇن - تاماشىنىڭ سېپىغا ئىس - بۇسىدا كۆمۈپ قويىدۇ، ھەتتا ئائىلىنى قانداق قامداش، خوتۇنىنىڭ ئېيپىتىنى قانداق ساقلاشقىمۇ باش قاتۇرمايدۇ. ئۇنىڭدا ئاۋامى روھ ئالىلىقاچان ئۆلگەن، ئائىلە قارىشى ئېغىر دەرىجىدە سۇسلاشقان، ئۇنىڭ ئەقلى ئۆز قارىغىلا مىخلاقلىق.

سەمەتجان ئۇنىڭدا ئەقىل بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئۇنىڭدا ئەقىل، ئىقتىدارنى توغرا يوسۇندا ئىشقا سالىدىغان يېتەكچى ئاڭ - ئەقىدە مەۋجۇت ئەمەس. ئۇنىڭدا ئەل - ئاۋام ياكى ئائىلە ئىدىيىسى ئەمەس، نىكاھنى چۈشەنگۈدەكمۇ ئەقىل يوق. ئۆزىنىڭ كىملىكى، ئەرنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ نېمە، قانداق بولىدىغانلىقىنى

ئويلىغۇدەكمۇ ھېس بۇ زاتى جاندا‌ردا مەۋجۇت ئەمەس. ئۇنىڭ ئەقلى پەقەت خوتۇنىنى قانداق ياساش، قورسىقىنى تويغۇزۇش ۋە ئاللىكىملەرنىڭ قوينىغا ئۇزىتىپ قويۇشتىن باشقىغا ئىشلىمەيدۇ. خوتۇنى كىملەر ئۈچۈن ياسىنىپ، كىملەرنىڭ رازىلىقى، خۇشلۇقى ئۈچۈن زىننەتلىنىۋاتىدۇ دېگەنلەرنى ئويلاپمۇ قويمايدۇ. خوتۇنىنىڭ ھاياسىنىڭ ئۆزىنىڭ غۇرۇرى، ياتلار بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ يۇرۇشىنىڭ ئۆزىگە خورلۇق، ھاقارەت، ئۆلۈم، نومۇس ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغۇدەك، ئويلىغۇدەك ئاڭ ئۇنىڭدا يوق. ئۇ خوتۇنىنىڭ ھەرقانداق قىلىق ـ ئادىتىنى توغرا چۈشىنىۋەرگۈچى خۇمسى مىجەز ئىلمىي مەخلۇق. بىز بۇنىمۇ ئەقىل، ئىلمىيلىق دەپ سۈپەتلىشىمىز كېرەكمۇ؟ كىشىلەرنىڭ ھەرقانداق ئىنتىلىش، ھاۋايى ـ ھەۋەسلىرىگە ئىنسان تەبىئىتى، كىشىلىك شەخسىيەت دەپ بىر مۇنچە توقۇم سۆزلەرنى ياسىۋېلىپلا يول قويۇۋېرىشىمىز شەرتمۇ؟ بۇ خىل ئۆز ـ ئۆزىمىزنى ئالدايدىغان سەپسەتە ئىچىدىكى رەزگىلىكتىن ئىنسانغا نېمە پايدا، نېمە خوۋلۇق يېتەر ھەم يەتتى؟ ئەقىل ئىنسانغا ئۇنىڭ كائىناتنىڭ غالىب خوجىسى بولۇشى ئۈچۈن ئاتا قىلىنغان بىباھا نېمەت ئىدى. سەمەتجان بۇ سەمەرلىك سوۋغىنى خوتۇنىنىڭ تاپىنىغا باغلاپ قويۇپ، خوتۇنىنىڭ پېتىكىگە تەزىم قىلىپ ئولتۇرۇپتۇ. بەزىلەر بۇنى ھۆرمەت، ئىلمىيلىق دەپ بويۇپ كۆرسىتىپ سەپسەتە ساتىدۇ. مەن ئەرنىڭ ئەقىل ـ ئەقىدىسىنىڭ خوتۇنلارغا پۈكلىنىپ، يالۇۋۇرۇپ رازىلىق ئېلىشقىلا ئىشلىتىلىدىغان پايتما ـ پېتەكنىڭ ھالىغا قېلىشىدىن بەك قورقىمەن. ئەر ئۆز پەزىلىتى، سۈرى بىلەن خانىم ـ قىزلارنىڭ مەيلى ـ رايىنى قول باغلىتىپ ئالدىغا ئەكىلەلمىسە ئۇنىڭ سۆيگۈ، مۇھەببەت دەپ چاپقان ـ تاپقىنى پاخال ـ پۇچەككە باراۋەردۇر.

«ئەقىدە»گە نەزەر

تۆمۇر مەرگەن ئۇنىڭ يۈرتقا، ئۆزى قىلمۇاتقان ئىشقا، ئەل ـ ئاۋامنىڭ تەقدىرىگە بولغان ئەقىدە ـ ئىخلاسى پەۋقۇلئاددە كۆچلۈك. ئۇ قىلمۇاتقان ئىشنى شەرەپ، بۇرچ دەپ بىلىدۇ. ئەل ئۈچۈن، دۇرۇس يول ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلىشقا ھەرقاچان تەييار تۇرىدۇ. ياۋنى، خەتەرنى يوقىتىشنى ھەممىدىن مۇھىم ئىش دەپ بىلىدۇ. ئۇنىڭ ھاياتقا بولغان ئۆلچەم ـ پىرىنسىپى، بېجىرىدىغان ئىشلارغا بولغان ئىرادىسى ئىنتايىن ئېنىق، قەتئىي. شۇڭا، ئۇ ئۆلىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ يولۋاس ئۇۋىسىغا باش تىقىدۇ، كۆلۈپ تۇرۇپ ئەلنىڭ ئەمىلىكى ئۈچۈن جان بېرىدۇ.

سادىن ئاتىسىنىڭ ئىزى، ئەنئەنىسىدىنى مەجبۇرىي دېگۈدەك ماڭىدۇ، قىلمۇاتقان ئىشىغا ئىخلاس قويمايدۇ، قان ـ قېرىنداشلىرىغا كەلگەن بالايىئاپەتكە ھېسداشلىق قىلىش تۇگۈل قاچىدۇ. دادىسىنىڭ شەرىپىنى ساقلاشنى بۇرچ دەپ تونۇمايدۇ. تىنچ ـ ئامان، باش ئاغرىتماي تىرىكچىلىك قىلىشنى جاھاندىكى ئەڭ ياخشى ئىش دەپ قارايدۇ. ياخشى ـ يامان ۋە نومۇس توغرۇلۇق ئۇنىڭدا ئېنىق ئۆلچەم، قاراش يوق. ئۇ جاپا تارتماي، ئۆز جېنىنى ئاغرىتماي باقسىلا شۇكرىنىڭ چوڭىنى ئوقۇپ بېشىنى ئىچىگە تىقىپ ياشايدىغانلاردىن.

سادىر ئۇنىڭ ھاياتقا، ھەتتا ئائىلە، ئۆزىگە بولغان ئەقىدە ـ ئىمانىنىڭمۇ تايىنى يوق. ئۇ بىكار يۈرۈشتىن نومۇس ھېس قىلمايدۇ، جەددى ـ جەمەتىگە ئىنتايىن مەسئۇلىيەتسىزلەرچە پەرۋاسىز مۇئامىلە قىلىدۇ. ھەتتا بوۋىسىنىڭ قىلغان ـ ئەتكىنىنى، ئەقىدە بەرگەن يولىنىمۇ يالغانچىلىق، ئويدۇرما قاتارىغا چىقىرىۋېتىدۇ. ئائىلىسىنى قامداش، خوتۇن ـ

بالىلىرىنى خاتىرجەم قىلىشنى بۇرچ دەپ بىلمەيدۇ. خوتۇنىنىڭ هاياسىغا، ئىززەت ـ نەپسىگە خۇمسىلارچە مۇئامىلە قىلىدۇ. خوتۇنىغا يات ئەرلەر قارىسا سەنى يەپ كېتەمتى دەيدۇ، هەتتا «هالال ـ هارام بولۇشى بىلەن نېمە كارىم؟» دەپ هۆركىرەيدۇ. خوتۇن ـ بالىلىرىنىڭ كېمىنى پۇتۇن، غېمىنى تەل قىلىش ئەلۋەتتە، ئەقىدىسى ساغلام هەرقانداق بىر ئەرنىڭ جان كەتسىمۇ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشى. بولۇپمۇ خوتۇنىنىڭ هاجەت ـ هاياسىغا قىلىنغان پەرۋاسىزلىق خوتۇنلارنى هارام يول، سوغۇق قوللارغا تەلمۈرتۈش، بۇزۇقچىلىققا داغدام يول ئېچىش بىلەن باراۋەردۇر.

سەمەتجان ئۇنىڭ هاياتتىن ئىزدەيدىغان مەنە ـ شادلىقىنىڭ تېخىمۇ تاينى يوق. ئۇ خوتۇننى قىبلە، ئۆينى قەبرە قىلىپ تۇغۇلۇپ ياشاشنى ئادەت قىلىۋالغان قۇرتسىمان بەندە. ئۇنىڭدا تاشقى دۇنيا، ئاۋامنىڭ تەقدىرىگە ۋە هەتتا خوتۇنىنىڭ روهىي دۇنياسىغا مەسئۇل بولىدىغان ئىگىدارلىق تۇيغۇسىنىڭ ئۇرۇق ـ پېچىكىمۇ يوق. ئۇ خوتۇنىنىڭ خىزمىتىنى قىلىشنىلا قوغلىشىدۇ، ئەمما خوتۇنىنىڭ نەگە بېرىپ، نەدە تۇرۇشى، كىملەر بىلەن قانداق يوسۇندا بىللە بولۇشىغا قىلچىلىكمۇ كۆڭۈل بۆلمەيدۇ، بۇلارغا كاللا قاتۇرۇپمۇ يۇرمەيدۇ. ئۇنىڭدا هايات، ئائىلىنىڭ بىرلىكى، ساغلام ئۇيۇشۇشچانلىقىنى قوغدايدىغان ئېنىق ئۆلچەم ـ پرىنسىپ مەۋجۇت ئەمەس (ئۆلچەم ـ پرىنسىپسىز ئەقىدە نېمە ئىش قىلسۇن). ئۇ خوتۇنىنىڭ بەزى قىلىقلىرىغا نارازى بولىدىيۇ، ئەمما قاش كۆتۈرۈپ خوتۇنىغا ماۋۇ ئىشلارنى قىلىسەن، مۇنۇ ـ مۇنۇ ئىشلارنى قىلساڭ قەتئىي بولمايدۇ، دەپ ئىككى ئېغىز گەپنىمۇ راۋرۇس قىلالمايدۇ. تۇرمۇشقا قويىدىغان ئەڭ ئەقەللى تەلىپىنىڭمۇ تاينى يوق، ئەقىدىسى ئەڭ چۈپرەندە بۇنداق ئادەملەرنىڭ ئۆزىغۇ خانۇەيران، خوتۇن ـ بالىلىرى، ئائىلىسىمۇ كىرىزىس، خورلۇق ۋە پاسىقلىق

ئىچىدە ئىككى ئالەم ۋايجان - ۋايجاندۇر.

تۆت ئەۋلادقا مەنسۇپ تۆت ئەرنىڭ تەن، ئەقىل ۋە ئەقىدە ساپاسى ۋە پوزىتسىيەسى، تۇرقى - ھالىنى تۇتۇپ تۇرۇپ بىر شۇ دەۋر، شۇ ئائىلە ھەمدە شۇ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ بەزىبىر قىيىپەت - ئەھۋاللىرىنى ئېنىق ھالدا كۆرۈپ يېتەلەيمىز. تۆۋەندە نەزىرىمىزدە بولىدىغىنى يۇقىرىقىدەك تەن، ئەقىل، ئەقىدە ساپاسىغا ئىگە كىشىلەر — ئەرلەر ھامىيلىقىدا مەيدانغا چىقىدىغان بەزىبىر مۇناسىۋەت قۇرۇلما - شەكىللىرى بولىدۇ:

1. ئەر ۋە ئايال

ئەر ئايالنىڭ يۆلىكى، تېرىكى، باشپاناھىدۇر. ھەرقانداق بىر ئايال ئۆز ئېرىدىن تولۇق بىخەتەرلىك، خاتىرجەملىك تۇيغۇسىغا ئېرىشىشنى ئىستەيدۇ. بۇ خىل خاتىرجەملىك تۇيغۇسى كۆپ قىر، كۆپ تارماللىق بولۇپ، ئۇ ئۆيدە ئېيىقتەك يوغان بىر ئەرنىڭ قارانچۇق، ھەيكەل ئورنىدا سايە تاشلاپ تۇرۇپ بېرىشىنى ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى ئايالنىڭ ماددىي - مەنىۋى جەھەتلەردىكى ئېھتىياجلىرىنى لايىقىدا قاندۇرۇشنى شەرت قىلىدۇ. ماددىي ئېھتىياج ئايالنىڭ پۇل - ئىقتىساد، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەكتىن بەھرىلىنىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشسا، مەنىۋى ئېھتىياج ئايالنىڭ كۆيۈش - سۆيۈشكە ئېرىشىشىدىن كۆڭلى شاد، شەھۋەت - مۇھەببىتىنىڭ لايىقىدا ئىنكاسقا ئېرىشىشىدىن بەختىيار ھېس قىلىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. بىر پازىل ئايال ھەرگىزمۇ ماددىي يوقسۇزلۇق، گادايلىق تۈپەيلى ئۆز ئېرىگە ۋاپاسىزلىق قىلىپ، نىكاھقا يۈزسىزلىك قىلمايدۇ. ئەمما، مەنىۋى ئېھتىياجنىڭ قانماسلىقى، تېگىشلىك بىخەتەرلىك، بەھرىلىنىش تۇيغۇسىغا ئېرىشەلمەسلىك تۈپەيلى ھەرقانچە باي - بايلىقات ئائىلىنىڭ زەردار خوتۇنلىرىمۇ ئۆزىنى ھېچنېمىسى يوقتەك بەختسىز، غەمكىن ھېس قىلىشى ۋ ھەتتا

تازغا قېچىپ خوتۇن بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۆز ئېرىدىن رازىمەن ئايالىلار ياتلارغا كۆز قىرىنى سېلىپمۇ قويمايدۇ. ئېرى رازى قىلالمىغان ئايالىلار ئوڭاي بۇزۇلىدۇ، ئىتائەتتىن چىقىدۇ، ئېرىنى كۆزگە ئىلمايدۇ، نىكاھىنى مەنسىتمەيدۇ، ئىپپەت - ھاياسىغا ئېتىبارسىز قارايدۇ.

ئەرلەرنىڭ ئايال ئالدىدىكى بۇرچى يالغۇز ئۇنى يېدۇرۇپ - تويدۇرۇپ، ئوغرى ئېلىپ قاچماسلىقى، قېچىپ كەتمەسلىكىدىن خەۋەر ئېلىپ ئولتۇرۇشلا ئەمەس، بەلكى يەنە ئۇنىڭ ھاياسى، ئىپپىتىگە ئىگە بولۇش، ئۇنى قوغداش، ئاسراشتۇر. شۇبھىسىزكى، «ئايالىلار ئەرلەرگە جانابىي ھەقنىڭ ئامانىتىدۇر»(ھەدىستىن). ئايالنىڭ ھاياسى ئەرنىڭ باھاسى؛ ئەرنىڭ ئىپپىتى ئەرنىڭ شەرەپ - قىممىتى؛ ئايالنىڭ نومۇسى ئەرنىڭ ھۇزۇرى - غۇرۇرىدۇر. ئۆز خوتۇنلىرىنى خالىغان بىر ئەر بىلەن ئاشكارا - يوشۇرۇن تۇستە كۆڭۈل خۇشى قىلىشقا تاشلاپ بەرگەن، قويۇپ بەرگەن ۋە ھەتتا خوتۇنىنىڭ يەنە بىر ئەر بىلەن قۇچاقلىشىپ، سۆرکىشىپ كۆڭۈل ئېچىشىغا (تانسا، ۋالىس، ئۇسسۇللارنى كۆز ئالدىڭىزغا كەلتۈرۈپ بېقىڭ) ھەجىيىپ مەستخۇشلۇق بىلەن كۆرەڭلىك ئىلكىدە ئولتۇرغان بىر ئەردە ئەركەكلەرچە ساغلام ئەقىدە - ۋىجدان يوقتۇر. مەن ئۇنداق ئەرلەرنىڭ ئۆز خوتۇنىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىغا ھەقىقەتەن شەكتىمەن، گۇماندىمەن. خوتۇن كىشى ئۆزىنىڭ ئون - يىگىرمە يىللاپ ئاۋايلاپ ساقلىغان ئىپپەت - ھاياسىنى يەنە بىر ئەرگە ھالالاپ بەرگەنىكەن، دېمەككى، ئۇ شۇ ئەرگە مۇتلەق تەۋە يېگانە مەرھەمەتتۇر ۋە ئۇنىڭ تېنى، تىلى، دىلى، دىنى، قېنى، جېنى، جىمى - جىمى نەرسىسى شۇ ئەرگە ئامانەتتۇر. ئامانەت نەرسە يات بىراۋغا خالىغانچە كۆرسىتىلىدىكەن ياكى ياخشى ئاسراپ ساقلىنىپ ئۆز ئىگىسىگە جايىدا يەتكۈزۈلمەيدىكەن خىيانەتتۇر، جىنايەتتۇر. يات ئەرنىڭ تېنى - ئەزايى بىلەن تولا

ئۇچراشقان ئايالدا هايا، ئۆز ئېرىگە ۋاپا قالماس، ياتلارنىڭ يېرىك قوللىرىنى نومۇس بىلمەس. هاياسىز گۈزەللىك، ۋاپاسىز نىكاھ قايسى بەندىنى شاد قىلىپ باققان؟...

ئۆز خوتۇنلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى راۋرۇس قاندۇرالمىغان ئەرنىڭ بوينى هامان ئېگىك، بېلى پۈكۈكتۇر. بىر ئەر خوتۇنىغا لازىم نەرسىلەرنى ۋايىگە يەتكۈزۈپ بېرەلمىسە ئاندىن ئۇنىڭدىن ئۆزىگە لازىم ساپا ـ خىسلەتنى ئاشۇرۇپ تەلەپ قىلالايدۇ. خوتۇنىنى رازى، قايىل قىلماي تۇرۇپ ئۇنىڭدىن رازى بولغۇدەك ئىتائەتنى كۆتۈش، ئارزۇلاش بەكمۇ ئەخمەقلىقتۇر.

ئېرىدىن رازى بولمىغان، قانائەت تۇيغۇسىغا ئېرىشەلمىگەن ئاياللارنىڭ ئۆيىدە تۇرغۇسى كەلمەيدۇ. قەلبىدىكى، ۋۇجۇدىدىكى بوشلۇقنى سىرتلاردىن، باشقا نەرسىلەردىن ئىزدىگۈسى كېلىدۇ، نەتىجىدە كېيىمگە، گىرىمگە يېلىنىدۇ. ئۆز تېنىدىكى هاياجان ۋە تەلپۈنۈشلەر ئېرىنىڭ نىمجانلىقى ۋە مەسئۇلىيەتسىزلىكى تۈپەيلى ئېتىبارسىز قالغاندا لازا، هاراق ـ شاراب، گۈلدۇر ـ گۈپپاڭ مۇزىكىلارغا ئەسەبىيلەرچە سەكرەش ئارقىلىق تېنىدىكى نازۇك تۇيغۇلارنى غىدىقلاپ شۇ ئارقىلىق ئارام تاپماقچى بولىدۇ. ئۇ ئارقىلىقمۇ كۆڭۈل بايىۋىنىدا سوزۇلۇپ ياتقان قاغجىراش، قۇرغاقچىلىقنى بېسىپ بولالمىسا بۇزۇلىدۇ، يات ئەر ئارقىلىق خۇشلۇق ئىزدەيدۇ... هەقىقەتەنمۇ تاپتىن چىققان، بۇزۇلغان، ئەڭ پاسىق، شەرمەندە ئورۇنلاردا ياسىما ناز ـ كەرەشمە، يالغان هاياجان ۋە سۈنئىي غىدىقلاش شەكىللىرى بىلەن قىيامەتنىڭ نەرسىنى چىللاۋاتقان هەربىر ئايالنىڭ كەينىدە تېنى ئاجىز، ئەقلى يېرىم، يىلىكى سوۋۇغان، ئەرلىك جاسارەت ـ روهى سۇنغان، ئەقىدىسى زەئىپ نىمجان ئەردىن كەم بولغاندا بىرى ۋە هەتتا بىرنەچچە مىڭى بار. پەيغەمبەر ئەلەيهىسسالام هەربىر ئەرنى پادىچىغا ئوخشاتقان ۋە ئۆز پادىلىرىڭلارنى قوغداڭلار، دېگەنىدى. دېمەككى، ئايالار، بالىلار ئەرلەرنىڭ قوغدىشى بەرهەق بولغان

تاۋابەتلەر جۇملىسىدىندۇر. ئاياللارنى ئاسرىماسلىق، مەسئۇلىيەت بىلەن سۆيمەسلىك، تەربىيىلىمەسلىك، ئۇنىڭ ئارزۇ - خاھىشىغا سەل قاراش تۈپەيلى ئاياللار يولدىن چىقىپ كېتىدۇ. ھەربىر بۇزۇق خوتۇننىڭ كەينىدە بوشاڭ ئەردىن بىرى بار. ھەربىر ھاياسىز قىزنىڭ كەينىدە مەسئۇلىيەتسىز دادىدىن، پەرۋاسىز ئاكا ياكى بىغەم ئۇكىدىن بىرى ياكى بىرنەچچىسى بار. ھېچبولمىغاندا، پاكىز، سالىھ قىز - خوتۇنلارنى بۇزغۇلى، يولدىن چىقىرىپ ھايۋانىي نەپسىنى ھارامدىن قاندۇرۇش كويىدىلا يۈرىدىغان بەتبەخت ئەردىن كۆرمىگۈ بار. دېمەككى، خوتۇن - قىزلارنىڭ ساقلىقى، پاكلىقى، ئاقلىقى ئۇچۇن ئەرلەرنىڭ تۇزەلمىكى، كۆچلەنمىكى، ئۆزلىرىنى تەن، ئەقىل، ئەقىدىدە كامىل، قابىل قىلىپ يېتىشتۇرۇپ چىقمىقى مۇرەسسە تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەتتۇر. قابىل ئەرلەر سالىھ ئاياللارنى تەربىيىلەپ، يېتىشتۇرۇپ چىقالايدۇ، پەزىلەتلىك ئاياللار مۇنەۋۋەر بالىلارنى تۇركۇملەپ تۇغۇپ، تەربىيىلەپ بېرەلەيدۇ. مىللەتنىڭ جىسمانىي، مەنىۋى گەۋدىسى شۇنىدىلا مۇنارەدەك كۆرىلىپ تىكلىنىدۇ.

ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ نىكاھ ئاساسىدىكى قوشۇلۇشىدىن مۇھەببەت خانىدانلىقى بەرپا بولىدۇ. ئەرلەر ئاشۇ كۆڭۈل مەملىكىتىنىڭ شانۇ شەۋكەتلىك تاجۇ - تەختىدىن ئورۇن ئالغۇچى شاھى - سۇلتانىدۇر، ئاياللار بولسا ئىپپەتلىك، ھۆرمەتلىك مەلىكە - خانىشلاردۇر. شاھتا شاھقا تۇشلۇق ساپا، پاراسەت، سۇر، كىبىر، پەرمان بەرگۈدەك كەسكىن ئۆلچەم، ئەل - يۇرتقا ئىگە بولغۇدەك ھامىيلىق روھى بولمىسا ۋە ھەتتا خان - ئايالىرنىڭ قاش - قاپىقىغا قول باغلاپ قالسا ئۇنىڭ شاھانە سەلتەنىتى نېمىگە ھېساب؟ بۇ خىل خانىدانلىق قانچىلىك داۋاملىشىدۇ؟ شاھقا تۇشلۇق ھەيۋىسىنمۇ يوقىتىپ چۆرىلەرچە كىر - پايپاق يۇيۇپ ئولتۇرسا قايسى مەلىكە - ئايىم ئۇنى خان -

جان بىلىپ ئىتائىتىگە كىرەر؟ ئۇنىڭ كەينىدىن بەخت ئىزدەپ ئەگىشىپ ماڭار؟...

تۆمۈر مەرگەن ئۇ 14 يېشىدا ئالغان خوتۇنىنىڭ كىيىم - يېمىنى پۈتۈن، دىلىنى يورۇق، روھىنى ئۈستۈن قىلدى. خوتۇنى ئۇنى غۇرۇر بىلىپ شەكسىز ئىتائەتكە كىردى، ھەتتا ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئۇنى پەخىر - ئىپتىخار، ھاياجان، سېغىنىش بىلەن ياد ئېتىپ تۇردى. ئۇ خوتۇنىنىڭ ئىشتانىبېغىغا ئېسىلىپ، قولتۇقىدىن چىقماي يېتىۋالمىدى، بەلكىم ئۇلۇغ قۇرۇق ۋەدىلەرنىمۇ بەرمىگەن بولۇشى مۇمكىن، ئەمما ئۇ مۇھەببەت، كۆيۈنۈشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى، ئەرنىڭ خوتۇن ئۈچۈن نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى ئۆز ھەربكىتى بىلەن دەپ بەردى. ئەر - خوتۇننىڭ مۇناسىۋىتى يالغان - ياۋىداق گەپ ئۈستىگە ئەمەس، ئاددىي، ئەمما مۇستەھكەم ئىشەنچ، ئەقىدە ئۈستىگە قۇرۇلۇپ، يۈرەك يۈرەككە تا ئەبەتلىك قوشۇلۇپ كەتتى. ئۇ ئۆلۈم ئالدىدا خوتۇنىغا خوش ئېيتىپ، ئايالى ئۈچۈن غەم - ئەندىشە قىلىپ كەتمىدى. ئۇ خوتۇنىنىڭ ئۆز ئۆلۈمىنى ئەپسۇس ئەمەس، شەرەپ بىلىپ روھى ئۈستۈن ھالدا جۇشقۇن مەغرۇرلۇق بىلەن پاكىز، مەنىلىك ياشاپ ئۆتەلەيدىغانلىقىغا ئاللىقاچان ئىشەنگەن، ئۇنى شۇ ھالدا تەربىيىلەپ چىقالىغانىدى.

سادىن ئەسەردىن بىز سادىننىڭ خوتۇنى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تەپسىلاتىنى تەھلىل قىلغۇدەك تەسۈر - بايانلارنى ئۇچرىتالمايمىز. ئەمما، ئۇنىڭ جان ۋە ئائىلە قايغۇلىرىدىن ئۇنىڭ خوتۇنىنىڭ ئەتىسىگە بولغان ئىشەنچ تۈيغۇلىرىنىڭ ئىنتايىن ئاجىز ئىكەنلىكىنى بايقاپ يېتەلەيمىز. دادىسى تۆمۈر مەرگەن خوتۇنىنىڭ كېيىنلىكىگە غەم - قايغۇ، ئەندىشىدىن خالىي قالتىس ئۇمىد بىلەن مۇئامىلە قىلالىغانىدى. سادىننىڭ خوتۇنىنىڭ پەزىلەت - ساپاسىغا، تائەت - تەقۋاسىغا ئىشەنچى كەم بولسا كېرەك.

سادىر ئۇ خوتۇنىنىڭ تاماق لازىمەتلىكلىرىنىمۇ ھەل قىلىپ بەرمەي يانىپىشىنى يەرگە چاپلاپ يېتىۋالىدۇ. ئۇ خوتۇنىنىمۇ سىرتلارغا چىقىپ ئىشلەشكە بۇيرۇپ ئۆكتەملەرچە ھۆركىرەيدۇ. ئەر بولغۇچى جەزمەن ھەل قىلىپ بېرىشى كېرەك بولغان ئىشلارغىمۇ كەينىنى قىلىۋالىدۇ. ئايالىنى نازاكەت دۇنياسىدىن چىقىپ كۆچەپ ئىشلەشكە تۇتۇپ بېرىدۇ. خوتۇنلار مېھىر - مۇھەببەت دۇنياسىنىڭ ھۆرمەتلىك نازىنىن گۈزەللىرىدۇر. ئۇلار ئېغىر، قىيىن ئىشلارغا ئەمەس، ئەڭ يەڭگىل ئىشلارغا ۋە ئەرلەرنىڭ سۆيۈپ، پەپىلەپ، ئاسراپ، قوغدىشىغا يارىتىلغان. ئاشۇ نازىنىن، ئەۋرىشىم، يۇمران تەنلىك ئېغىر ئىشلارغا قېلىشى ئەرلەردىكى ھامىيلىق روھى، ئىگىدارلىق تۇيغۇسىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنىڭ دەللىلى. نازۇك تەنلەر ئېغىر يۈك ئاستىدا ئېزىلىپ، پۈكۈلگەندە ئاياللاردىكى سۈلكەت، نازاكەت يوقاپ كېتىدۇ. ئۇلار ئىللىق، مېھرىبان خانىش - خوتۇندىن جىسمانىي، ئەقلىي كۈچىنى چىڭقالدۇرۇپ پۈل تېپىشى كېرەك بولغان مەدىكار ئىشلەمچىگە ئايلىنىدۇ. ئەرلەر دۇنياسىدا ئەرلەر بىلەن كۈچ سىنىشىپ رەھىمسىزلەرچە تىركىشىش نەتىجىسىدە ئاياللاردا ئاياللىق خىسلەت - سۈلكەت زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كېتىدۇ، ئەر - ئاياللار ئارىلاش ئىشلەش نەتىجىسىدە ھايا، نومۇس تۇيغۇلىرى خىرەلىشىدۇ. ئىشلەمچى خوتۇنلار بىر كۈنلۈك ئالدىراش ئىشتىن ھارغىن پېتى ئۆيىگە قايتقىنىدا ئۇلارنىڭ ئېرىگە، بالىلىرىغا ئىللىقلىق، مېھرىبانلىق يەتكۈزگۈدەك ماغدۇرىمۇ قالمايدۇ. ئەرلەرنى سۆيدۈرۈپ - كۆيدۈرىدىغىنى سىرتلاردىكى مەدىكار، ئىشلەمچى ئايال ئەمەس، ئۆيدىكى چېۋەر خوتۇندۇر. ئەمما، ھارغىنلىق ئۇلارنى ئېزىدۇ، بوشاشتۇرىدۇ. نەتىجىدە، ئاياللار ئائىلىدە جەزمەن بېجىرىشى كېرەك بولغان ئاياللىق مەزمۇنالىرىنىمۇ ئورۇندىيالماي قالىدۇ، ۋە ھەتتا تىرىككەك، ئېرى بىلەن تەڭ تۇرۇپ زاكونلاشقاق بولۇپ قالىدۇ.

سادىر خوتۇنى يات ئەرلەرنىڭ قارىشىدىن ئۇيلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىۋاتسىمۇ «قارىسا قارىمامدۇ. قارىغانغا سېنى يەپ كېتەمتى» دەيدۇ بىزەكلەرچە. دېمەككى، ئۇ ئايالىنىڭ ئىپپىتىنى يات كۆزلەرنىڭ ھارامزادىلەرچە قارىشىغا نومۇس ھېس قىلماستىن تاشلاپ بېرىدۇ، ئايالىنىڭ ھاياسىنى قوغداش تۈگۈل ئۇنىڭ نومۇس ئالدىدىكى ھايا بىلەن قىزىرىپ - تەمتىرىشىنى مازاق قىلىدۇ. بەلكىم بۇنداق ئەرلەر خوتۇنى يەنە بىرى بىلەن ئاپئاشكارا ناشايان ئىشلارنى قىلىشسىمۇ «شۇمىگەنگە تۈگەپ قالمىغان كەمپۈت بولمىغاندىكىن» دەپ ھېچ ئىش بولمىغاندەك يەنە شۇ ئايالنى خاتىرجەم خوتۇن قىلىپ ئولتۇرۇۋېرەر. ھەقىقەتەنمۇ، بىزدە «خوتۇن ئالساڭ كوچىدىن ئال، يىغۋېلىش ئۆزۈڭدىن» دەيدىغان ھېكمەت بار. ئەر جۇشقۇن، ساغلام، ئەقىدىلىك بولسا پاھىشىنىمۇ تەقۋا ئايالغا ئايلاندۇرۇپ خوتۇن قىلىپ ئولتۇرالايدۇ. ئەمما بوشاڭ، زەئىپ ئەرلەر مۇمىن خوتۇننىمۇ جالاپقا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ ... خوتۇنى سادىرنى كۆزگە ئىلمايدۇ، ئۇنىڭغا تەئەددى قىلىدۇ، ئۇنى مازاق قىلىپ كۈلىدۇ ۋە ئاخىرىدا «ئەر كىشى يوق يەردە» دەپ، ئېرىنىڭ زەئىپ گەۋدىسىنى ئىنكار قىلىپ تۇرۇپ ئەرلەر قىلىدىغان ئىشقا قول تىقىدۇ، ئۇنى كۆزىدىن سېلىۋېتىدۇ، ئاندىن «ئىسىت، ئەر» دېگىنىچە ئەرلىك روھنىڭ قۇرۇپ كېتىۋاتقىنىغا ھازا ئاچقاندەك ئۆزىنى تۇتالماي يىغلاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ «ئىسىت» دېيىشىدىن ۋە ئاچچىق يىغىسىدىن مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى يوقاتقان نىمجان ئەرلەرگە بولغان ئاچچىق ئەپسۇس ئاڭقىپ تۇرىدۇ. سادىنىدا خوتۇنىنى رازى قىلىپ تۇرۇپ ئاندىن ئۇنى سالىھلىققا چىللايدىغان ساپا مەۋجۇت ئەمەس. ئۇ خوتۇنىدىن ئەمەس، ھەتتاكى خوتۇنىمۇ ئۇنىڭدىن ئىشەنچ تاپالمىدى. ھەقىقەتەنمۇ پەزىلەتلىك ئاياللار بولۇمسىز ئەرلەرنىڭ قولىدا ۋەيلۇن ئازابىغا مۇپتىلادۇر.

سەمەتجان ئۇ ئايالىنى ئىتائەتكە ئالغان ئەر ئەمەس، ئايالىغا ئىتائەتكە كىرگەن ئەر، يەنى سۇنغان ئەر، ئاغدۇرۇلغان خاندۇر. ئۇ خوتۇننىڭ تامىقىنى ئېتىپ، ئىشتان - پايپىقىنى يۇيۇپ ئولتۇرغۇچى چاكار ئەردۇر. بىر ئەرنىڭ خوتۇننىڭ ئائىلە ئىشلىرىغا ياردەملىشىشى ئەڭ ئەقەللى ئىش. ئەمما، بىر ئەرنىڭ ئىزچىل، ھەر كۈنى خوتۇنى تۇرۇشقا تېگىشلىك قازان بېشىنى ئىگىلەپ، خوتۇننىڭ ئورنىغا ئۆتۈۋېلىشى نومۇسلار ئىچىدىكى كاتتا نومۇستۇر. ئائىلە ئىشلىرىدا چەك يوق. لېكىن، ئەر بىلەن ئايال قىلىدىغان ۋە قىلىشقا لايىق ، ئەپ قىلىپ يارىتىلغان بەزى ئىشلارنىڭ ئۆز يولىدا جارى بولمىقى كاتتا ھېكمەت، قانۇنىيەتنىڭ ھۆكمى دائىرىسىدىكى ئىشتۇر. مەن ھېچقانداق بىر ئايالنىڭ ئۆز ئېرىنىڭ ھەر كۈنى ئاش - تاماق ئېتىدىغىنىدىن پەخىر ھېس قىلغىنىنى كۆرمىدىم، ھېچقانداق بىر ئايالنىڭ ئۆزىنىڭ تامىقىنى ئېتىپ، كىرىنى يۇيۇپ بېرىدىغان ئېرىنى چوڭ بىلىپ ئىززەت كۆرسەتكىنىنى، ھۆرمەتلەپ ئىتائىتىگە كىرگىنىنى ھەم كۆرمىدىم. ئايالىلار ئەرلەرنىڭ سۆرىنى ياقتۇرىدۇ، ئايالىلار ئەرلەرنىڭ نوپۇز، ھەيۋىسىنىڭ كاتتا بولۇشىنى خالايدۇ، شۇنىڭدىن پەخىر، غۇرۇر ھېس قىلىدۇ. قېنى قايسى ئايال يىل ــ ئون ئىككى ئاي خوتۇن كىشىنىڭ پايپىقىنى يۇيۇپ ئولتۇرغۇچى ئەرنى ھۆرمەت، ئىززەت بىلەن سۆيىدىكىن ؟ دېمەككى ، ئەر دېمەكلىك نوپۇز، كۈچ دېمەكتۇر. بىر ئەردە ئۆز ئايالىنى تەپتارتقۇزالايدىغان، ھېيىقتۇرالايدىغان كۈچ، سۆر، ھەيۋە، نوپۇز بولمىسا، خوتۇنى ئۇنى چوڭ بىلىپ ئىتائىتىگە كىرمەيدۇ، خوشلۇق بىلەن كەينىدىن ئەگەشمەيدۇ. شۇڭا، ئەر - خوتۇنلار ئالمىشىپ قالماڭلار دەپ مۇراجىئەت قىلماق بەك زۆرۈردۇر.

سەمەتجاندا سۆر يوق، نوپۇز يوق، ئۇ ئايالىنى ھېيىقتۇرالمىغان، تەپتارتقۇزالمىغان، ئىتائىتىگە

ئەكىرەلمىگەن، ھەتتاكى ئۇنىڭ تاماققا لازا سالماسلىقتەك ئەڭ ئەقەللى، ئەڭ ئادەتتىكى تەلىپىمۇ ئايالىنىڭ پۈشتىكىدە پوش. ئۇ خوتۇننىڭ بالدۇرراق قايتىپ كېلىشىنى يالۋۇرۇپ تىلەيدۇ. خوتۇنغا مەلۇم ئىش ياكى پىكىردە كەسكىن ھۆكۈم بىلەن بىرەر ئېغىز گەپنىمۇ قىلالمايدۇ، ئەكسىچە، ھەدىسىلا يالۋۇرىدۇ، يېلىنىدۇ. خوتۇن ئالدىدا تىز پۈككەن، بېشى ئېگىلگەن، تىلى تۇتۇلغان بىر ئەرنىڭ ئايانچلىق ئېچىرىشى، ئاجىزلارچە يېلىنىشى ئۇنىڭ ھەربىر ئاۋاز تېمبىرىدىن يەتكۈچە ئاڭلىنىپ تۇرىدۇ. ئەرنىڭ تەن، ئەقىل، ئەقىدە ئاجىزلىقى ئېچىدىن يېتەرلىك قانائەت، تويۇنۇش تاپالمىغان خوتۇننى ئۆزىنى بويىاپ سىرتقا ئاتىدىغان، ئولتۇرۇش، چايلاردىن خۇشلۇق ئىزدەيدىغان قىلىۋەتكەن. «جاننى قاقشىتىدىغان مەنىلەر»نىڭ سەمەتجان تەرىپىدىن پەرۋاسىز تاشلىنىشى خوتۇننىى ياش ئايالىلاردا بولىدىغان چەكسىز ھاياجان، ئوتتەك تەلپۈنۈشلەرنى لازىنىڭ ئاچچىقىدا، بەزمىلەرنىڭ سۇرەن ساداسىدا ۋە يەنە ئاللىكىملەرنىڭ قول - قۇچىقىنىڭ غىدىقلىشىدا باسىدىغان قىلىپ قويغان. شۇڭا، ئۇ ئېرىنى چاكارچىلىكىمۇ كۆزگە ئىلمايدۇ، ئۇنى مەدىكارنى ئىشقا سالغاندەك كۆرەڭ بۇيرۇق تەلەپپۇزىدا ئىشقا ھەيدەيدۇ، بىز ئەر - خوتۇن ئىككىسىنىڭ دىئالوگ ئۇرانىدىن ئەر - خوتۇنلار ئارا بولىدىغان ھۆرمەت - تەكەللۇپ، يول قويۇش، ئىزا، ئۆز كۆرۈش تۇيغۇلىرىنىڭ ئىزناسىنىمۇ تاپالمايمىز.

سەمەتجان خوتۇنىنىڭ ھاياسىنىڭ ئۆزىگە مۇتلەق تەۋە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ يات ئەر - خوتۇنلار سورۇنىدا كەلسە - كەلمەس يۇرۇشىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى، نىكاھنىڭ ئىززىتىنى ساقلاش كېرەكلىكىنىمۇ ئەسكەرتەلمەيدۇ. دېمەككى، خوتۇنىنىڭ ھاياسىغا ئىگە بولالمايدۇ. ۋەھالەنكى، بىز خوتۇنىنىڭ جىسمىنى ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ ھاياسىنى ئالىمىز ۋە ئاشۇ ھاياغا

نىكاھ ئاخىرلاشقۇچە ياكى ئۆلگۈچە يالغۇز ئىگىدارچىلىق قىلىمىز. خوتۇننى شېرىكلىشىپ ئالمىغان ئىكەنمىز، ئۇنىڭدىن بەھرىلىنىش، ھۇزۇرلىنىش ھوقۇقىمۇ مۇتلەق بولۇشى كېرەك. خوتۇن ئومۇمنىڭ مۇلكى ئەمەس. بىر خوتۇننىڭ زىننەت ـ زىياسى ئۆزىدىن باشقا يەنە بىر يات ئەرگە مۇتلەق ھارامدۇر.

سەمەتجان بەلكىم خوتۇننىڭ كىملەردۇر بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ يۇرۇشىنى توغرا چۈشىنىدىغاندۇ، ئۆزىنىڭ خوتۇنىغا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى يول قويۇش، ئىلمىيلىق، ھەممەيلەننىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق تۇرمۇش ئۇسۇلى، دۇنيا قارىشى بولىدۇ، بۇ بىر ـ بىرىگە ھۆرمەت قىلىش، دېگەندەك پەتۋا ـ قاراشلار بىلەن ھارغىنچە بوياپ زىننەتلەپ چىقىدىغاندۇ. ۋەھالەنكى، مەن ئۆز خوتۇنلىرىنى يات جىنسلار ئارىلاش سورۇن، يىغىلىش، ئولتۇرۇشلارغا قويۇپ بېرىپ ئۆزى ئۆيىدە بەخىرامان ئوخلاپ ياتقان ھەرقانداق بىر ئەرگە ئەپسۇس، ئەپسۇس، يەنە مىڭ ئەپسۇس دېگۈچىلەردىن. خوتۇن كىشىنىڭ مۇھەببىتى ۋە مۇھەببەت قويغۇدەك بېرى ئۇنىڭ ئىپپەت ـ ھاياسىدۇر. ھاياسىز خوتۇندا سېنى سۆيدۇرگۈدەك گۈزەللىك، نازاكەت نېمە ئىش قىلسۇن؟

سەمەنجانىڭ ئايالى ئۇنى ئەسلىدىنلا مەنستمەيتتى، كۆزگە ئىلمايتتى، ئۇنىڭدىن ئازراقمۇ رازى ئەمەس ئىدى. ئاخىرىدا ئۇ سەمەتجانىڭ پاقىدىنمۇ قورقۇپ ئالدى ـ ئارقىغا قارىماي پارتىلداپ قېچىشلىرىغا قاراپ، «كەلمەسكە كەتكەن بىر قىممەتلىك نەرسە ئوچۇن ئاھ ئۇرۇپ، ھازا ئاچقاندەك يىغلاپ ناله» كۆتۈردى. ھەئە، ھەقىقەتەنمۇ بىر ئايال ئوچۇنلا ئەمەس، بىر ئائىلە، مىللەت، دۆلەت ئوچۇنمۇ قىممەتلىك بىر نەرسە ئۇن ـ تىنسىز يوقاپ كېتىۋاتاتتى.

2. ئەر ۋە ئەۋلاد

ئەرنىڭ پەرزەنت ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتى ئۇنى دۇنياغا

تۆرەلدۇرۇپ تاشلاپ قويۇشلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا هاياتلىقتا جەزمەن رىئايە قىلىشى كېرەك بولغان ئەمەل - مىزانلارنى، ئەجدادلار ئۆگۈتىنى، ئېسىل ئەنئەنىنى، ئەخلاق - ئەركانلارنى بىلدۇرۇش ۋە كېچىكىدىنلا غەيرەتلىك، قەتئىي، جاپا - مۇشەققەتلەر ۋە ئازغۇن ئىدىيىلەر ئالدىدا تەمتىرەپ قالمايدىغان قىلىپ تەربىيىلەشتىن ئىبارەت.

تۆمۈر مەرگەن ئۇ ئۆزىنىڭ ياشاش ئۇسۇلى بىلەنلا بولۇپ كەتتى - دە، هاياتىدىكى ئىنتايىن چوڭ بىر خاتاغا يول قويدى. يەنى بالىسى سادىنىي ئانىسىنىڭ تەربىيىسىگىلا تاشلاپ قويۇپ ئۇنى ئۆزىنىڭ، ئەجدادلىرىنىڭ ئىزىدىن ئەگەشتۇرۇشنى، ئەرلەرنىڭ ۋۇجۇدىدىكى قورقۇمسىز خىسلەتلەرنى ئوغلىغا سىڭدۇرۇشنى ئويلاپ قويمىدى. بالا تەربىيىسى نوقۇل ئانا تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلمىدىغان جەريان ئەمەس. هەرقانداق بالا مېهىرنى ئانىسىدىن ئالىدۇ، قەهر - سۇرنى دادىسىدىن. ئەگەر بىر ۋۇجۇد ئانىسىنىڭ پېشىدىلا، ئىللىقلىق، مېهىر باغرىدىلا يوغىناپ قەلبى ئاچچىقنىڭ، جاپانىڭ، خەتەرنىڭ، بالا - قازانىڭ، دەهشەتنىڭ سۇر - هەيۋىسىدىن سىلكىنىپ باقمىسا ئۇنىڭ قەلبى يۇمشاقلىققىلا مايىل، نازۇك يېتىلىپ قالىدۇ. بىر ئادەم كۆيۈمنىلا بىلىپ غەزەپلىنىشنى بىلمىسە ئۇ ئۆزىنىڭ ئىمانىنى تاكامۇللاشتۇرالمايدۇ، جاهانىڭ جاهالىتى ئۇنىڭ پاكىز ئەقىدىسىگە يۇندى چاچسىمۇ، چىش يېرىپ بىرنەرسە دېيەلمەيدۇ، ئاسماندىن رەهىم، ئادالەت تىلەشنىلا بىلىدۇ، ئۆز - ئۆزىنى ۋە توغرا هەقىقىتىنى قوغدىيالماي خارلىقتا قالىدۇ. هەقىقەتەنمۇ، قەهر هەقنىڭ قالقىنىدۇر. بىر بالا كىچىك چېغىدىلا قانداق ۋاقىتتا، نېمىگە، قانداق مېهرىبانلىق كۆرسىتىپ، نېمىلەرگە، قانداق قارشى تۇرۇشنى بىلەلمىسە، ئاتا - ئانىسىنىڭ تەربىيىتىدىن قوبۇل قىلالمىسا بۇ خىل ئىنسانىي ساپالارنى تاشقى دۇنيادىن ئوڭايلىقچە تاپالمايدۇ. بولۇپمۇ بىر ئوغۇل

ئاتىسىغا ئەگىشىپ ئەجدادلىرى كەچكەن سۇ، ئاچقان بوزلارغا قەدەم ئېلىپ باقمىسا، ئەجدادلىرى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن شەرەپلىك يولغا كىرىپ، ئۇنىڭغا كۆمۈلۈپ ياتقان سىر - ئەسرارلارنى بىۋاستە تەلقىنلەپ باقمىسا، تەبىئەتنىڭ رەھىمسىز كۆرەشلىرىنى ۋە ئاتىسىنىڭ ھايات يولىدىن قانداق ياشاش كېرەكلىكىنى ئۆز يۈرىكى بىلەن ھېس قىلىپ باقمىسا، شۇبھىسىزكى، بۇنداق قەلب تۇغما ساددا، قورقۇنچاق، شىجائەتسىز پېتى قالىدۇ ۋە ھەتتا ئانىسىنىڭ كەينىدىلا، خانىم - قىزلار دۇنياسىدىلا يۈرۈپ، ئۆي ئىشلىرى بىلەنلا بولۇپ خېنىم مىجەز، ئىنتايىن ئەۋرىشىم، ئاسانلا ۋايجانلايدىغان جانباقتىلىشىپ كېتىدۇ.

تۆمۈر مەرگەن بەلكىم ئوغلىنىڭ ئۆزىدىنمۇ ئېشىپ چۈشكۈدەك پالۋان بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىنى ئارزۇلىغان بولۇشى مۇمكىن. ئانىسىمۇ ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئىزىدىن مېڭىشىنى كېچە - كۈندۈز تىلەيدۇ. ئەمما، ئارزۇ پالۋان تۇغمايدۇ. تەربىيەتسىز تاشلانغان بىر ئەۋلاد بىر - بىرىدىن زەئىپ نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. مومای تۆمۈر مەرگەننىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنلا بۇ نۇقتىنى ناھايىتى چوڭقۇر ھېس قىلىپ يەتتى. بۇ ئاجىزلىقنى ئەمدى تولدۇرۇش تەس ئىدى. چۈنكى، سادىن ئاللىقاچان ئەر يېتىپ خاراكتېرى پىشىپ قالغان، بۆرىدىن، خەۋپتىن «جان تاتلىق» دېگىنىچە قاچىدىغان ھالغا كېلىپ بولغانىدى. ئۇ تۇلكىنى ئاتالمای جىلە بولىدۇ، قېرىنداشلىرى خەۋپىتە قالسىمۇ پەرۋا قىلمايدۇ. ئاتىسىنىڭ ماڭغان ئىزى، قىلغان ئىشىنى ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ھېسابلايدۇ. ئەل - ئاۋامنىڭ لەنىتىدىنمۇ قورقمايدۇ. خوتۇننىڭ، بالىسىنىڭ قولتۇقىغا قىسىلىپلا جان ئاغرىتمای ياشاشقا كۆڭۈل بۆلىدىغان بۇ خىل مەۋقەسىزلىك نەدىن كەلدى؟ بىزنىڭ ھۆكۈم نەزىرىمىزنى تۆمۈر مەرگەننىڭ

بالا تەربىيىسىدىكى پەرۋاسىزلىقىغا قادىماي ئامالىمىز يوق. ئۆزىدىكى جەڭگىۋار روھنى ئەۋلادلىرىغا يەتكۈزۈپ بېرەلمەسلىك ئىنتايىن چوڭ ئاجىزلىق، كەمچىلىكتۇر.

سادىن ئۇنىڭ مىجەزىدە ئاياللارغا خاس ئائىلىگىلا باش قاتۇرۇش ئېچى كۆچلۈك. بالىسىغا ئامراق، ئەما ئامراقلىقىدا مەنە يوق. ئامراقلىق سىستېمىلىق تەربىيە پىلان - مەزمۇنى بىلەن تەركىبلەنمىسە بالىنى يالاپ - سۈيۈپ، قۇچاقتىن چۈشۈرمەي ئەركىلىتىپ ئولتۇرۇش ئۇنى ياخشى باققان، ئاسراپ سۆيگەنگە ھېساب ئەمەس. سادىن بالىسىغا ئامراق بولىدىغان بولسا ئۇنىڭ ئاتا ئىزنىنى بويلاپ سوريغان سوئاللىرىغا ۋە ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە كۆڭۈل بۆلسە بولاتتىغۇ؟ ئەكسىچە، ئۇ بالىغا ئامراقمەن، دەپ قويۇپ بالىسىنىڭ ھەرقانداق بىر قىزىقىشىنى چەكلەيدۇ، ئۇنى «تىنچ - ئامان تېرىكچىلىك قىلمىدىغان ئىشنىڭ پېشىنى تۇتۇش»قىلا رىغبەتلەندۈرىدۇ ۋە بالىسىنى قوغلاپ يۈرۈپ ئانىسىنىڭ ئوتىياش ئوتىشىغا يارەملىشىشكە ئەۋەتىدۇ. دېمەككى، ئۇ بىر پەرزەنتنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىدە قىيىنچىلىق، خەتەر، مۇشكۈلاتنىڭ كەم بولسا بولمايدىغانلىقىنى، بالىلارنىڭ كۆرپە ئۈستىدە زەيپانلىشىپ كېتمىدىغانلىقىنى تونۇپ يېتەلمىدى. ھەددىدىن زىيادە كۆيۈنۈش بالىلارنىڭ پۈت - قولىغا سېلىنغان ئىشكەل - زەنجىردۇر. بالىلار قىيىنچىلىق ئىچىدە بەرداشلىشىدۇ، بېلى قېتىپ، روھى تاۋلىنىدۇ. بۇنداق بالىلار يوغىنىسىمۇ كىچىككىنە قىيىنچىلىق تۇپەيلى تۇگىشىپ كەتمەيدۇ، جاپادىن قورقۇپ تۇگۈلۈۋالمايدۇ.

سادىن ئوغلىنى تەۋەككۈل، قارامىلىقتىن توسۇپ ئوتىياش ئوتاشقا تۇتۇپ بەردى، دېمەككى، ئوغلىنى جاسارەت قىرغاقلىرىدىن باغلاپ ئەكىلىپ مېھىر - ئىتائەت دۇنياسىغا باش ئەگدۈردى. ئوغلىغا دادىسىنىڭ تەربىيى، ئەجدادلىرىنىڭ

شەرپىنى دەپ بېرىشنى، شۇ ئارقىلىق ئوغلىدا ئۇلۇغ غايە تىكلەشنى ئەھمىيەتسىز بىلدى. ئاتىسىنىڭ قىلغان ـ ئەتكىنىنى قورقۇنچلۇق نەرسە قىلىپ كۆرسەتتى. بالىسىنى تىللاش، قورقۇتۇش ئارقىلىق تىز پۈكتۈرمەكچى بولدى. ئۇنىڭ بۇ خىل تەربىيە ئۇسۇلىدىن توخۇدىنمۇ قورقۇپ پارتىلداپ قاچىدىغان، ئائىلىسىنمۇ قامدىيالمايدىغان، ھاياتقا، ئائىلىسىگە، خوتۇن ـ بالىلىرىغا بولغان ئەقىدە ـ ئىخلاسىنىڭ تاينى قالمىغان، بىكارچىلىق، بۇزۇقچىلىققا بۇرنىغىچە پاتقان، ئەجدادلىرىنىڭ شەرەپلىك ئىزىنى تەپتارتماستىن يالغانغا چىقىرىپ ئىنكار قىلالايدىغان، ئۆكتەم، ئۇششۇق، نومۇسسىز ئەۋلادتىن بىرى تۆرەلدى.

سادىر ئۇ پەرزەنتىگە بولغان تەربىيىدە ئالدىنقىلارنى تامامەن ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسى تۇتىدۇ. ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ قىلغان ـ ئەتكەن ئىشلىرى توغرۇلۇق ئۆزىغۇ بىر نەرسە دەپ بېرەلمەيدۇ، ھەتتا ئوغلىنىڭ مۇشۇ ھەقتىكى سوئالىغىمۇ پەلىپەتىش گەپلەر بىلەن «قىپقىزىل يالغان» دەپ ھۆركىرەيدۇ. «بۇرۇن كىملەر، نېمە ئىش قىلغان بولسا ئۆزىنىڭ ئىشى. ئۇنىڭ بىز بىلەن ئالاقىسى يوق. بىز ئۆزىمىزنىڭ ئىشىنى بىلىمىز» دەپ قارايدۇ. يەنى ئەنئەنىنى تامامەن ئىنكار قىلىش ۋە ئۆزىنىلا ئويلاشتەك شەخسىيەتچىل پوزىتسىيىدە تۇرۇپ بالىسىغا تەربىيە بېرىدۇ. ئوغلىغا بىر ئادەمنىڭ ھاياتلىقتا ئەجداد ئەنئەنىسى، ئەقىدە مىراسسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرەلمەيدۇ. ھەممىدە ئۆزىنىڭ ئىشىنى بىلىشىنىلا تەۋسىيە قىلىدۇ. شۇبھىسىزكى، ئۇنىڭ بۇ خىل تەربىيە ئۇسۇلىدىن ئەرنىڭ نېمىلىكى، قانداق بولىدىغانلىقىنمۇ ئاڭقىرالمايدىغان، ئەجدادلىرىنىڭ شەرپى ئەمەس، ئالدىدا جىلمىيىپ تۇرغان خوتۇنىنىڭ ئاپئاشكارا شەھۋىتى، مەنە ـ ھېسلىرىنمۇ چۈشەنمەيدىغان، ئەقىدە ـ

ئىمانى ئۆلگەن، ئەرزىمەس، چۈپرەندە نەرسىلەردىنمۇ قورقۇپ، خوتۇن - بالىلىرىنىمۇ تاشلاپ قاچىدىغان ئەۋلادتىن بىرى دۇنياغا كەلدى.

سەمەتجان بىز ئۇنىڭ تۇرغان - پۇتكىنىدىن بالىسىغا تەربىيە ئىشلەپ ھدايەتكە يېتەكلىگۈدەك ساپادىن لاتا رەختىنىڭ چىرىگەن پارچىسىچىلىكمۇ تاپالمايمىز. ھاياتلىققا قويىدىغان ئۆلچەم - تەلىپىنىڭ ھېچقانداق تايىنى يوق، ئەقىدە - ئەخلاقتىن تامامەن مۇستەسنا، تېنى زەئىپ، روھى چۈشكۈن، پاقىدىنمۇ قورقۇپ ئۆيىنى تاشلاپ قاچىدىغان بۇ نىمجان گەۋدە يەنە كىملەرگە، نېمە ھەققىدە تەربىيەت ئىشلىيەلىسۇن؟ ھەقىقەتەنمۇ، ئوت ئىچىدىكى ئادەمنىڭ يەنە بىراۋنى قۇتقۇزۇشقا قۇربى يەتمەيدۇ. ئەگەردە سەمەتجاننى بالا تەربىيىلىدى دېگەندىمۇ، ئەمدى ئۇنىڭ ئۆگىتىدىغىنى تويغىچە يېيىش، ياخشى كىيىنىش، چاچ تاراش، گىرىم قىلىشتىن ھالقىپ نەگە بېرىشى مۇمكىن؟

مەن زەئىپلىك ئىچىدە قالغان ھەربىر ئەر - ئايالدىن تۇغۇلغان ھەربىر نارەسىدە بالىنىڭ ئەتىسى ئۇچۇن چوڭقۇر ئاھ دەيمەن. تۇپ مەندىن ئالغاندا، ئاشۇ سەبىيلەر پاك، كىرسىز، بىباھادۇر. ئاتا - ئانىنىڭ ناكارلىقى تۇپەيلىلا پاكلىق، ساقلىقىغا شۇبھى كەتمەيدىغان ئەڭ بىغۇبار ۋۇجۇدلار ئەيىبناق، چولاق، روھسىز، ھەتتا بارلىق يامانلىق، رەزگىلىكنىڭ پاسىق ئۇۋۇسىغا ئايلىنىپ قالسا، ئەجەبا بۇ تراگېدىيە، ھالاكەت، ئىنسانىنىڭ قىيامەت - زالالىتى بولماي نېمە؟!

3. ئەر ۋە ئائىلە

ئەر دېمەك مەسئۇلىيەت دېمەكتۇر. ئەرنىڭ مەسئۇلىيەتچانلىق روھى ئادەتتە ئائىلە تەشكىللەش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشتە ئەڭ كۈچلۈك ئەكس ئېتىدۇ. ئۆز ئائىلىسىنى كۆڭۈلدىكىدەك تەرتىپكە سېلىپ ئۇنى خاتىرجەم قىلالىغان ھەم ئائىلە

ئەزالىرىنىڭ ئورتاق ساداقىتى ئارقىلىق ئۆزى خاتىرجەملىك تۇيغۇسىغا ئېرىشەلىگەن ئەرلەر ھەرقانداق كەسىپ، خىزمەت، سودىنى ئارامخۇدا، ئوڭۇشلۇق بېجىرەلەيدۇ. ئۆز ئائىلىسىدىن كۆڭلى سۇ ئىچمىگەن ئەر پاراكەندە، ۋەيرانچىلىقتىن قۇتۇلالمايدۇ، ئىشلىرى ئالغا باسمايدۇ. ئەر جان تىكىپ ئىشلەش ئارقىلىق ئائىلىسىنى ياخشى قامدىيالماي، ئائىلە ئەزالىرىنى موھتاجلىقتا سارغايتىپ قويسا، ئۇلارنى قوغدىيالمىسا ئائىلىدە ھۆرمەت قالمايدۇ، خاتىرجەملىك بولمايدۇ، مۇنداق ئائىلىلەر تولغان جەمئىيەت تېخىمۇ مۇدھىش ۋە پاراكەندە بولۇپ كېتىدۇ. ئەرنىڭ مەسئۇلىيەتچانلىقى ئائىلىنى مۇستەھكەم تۇتۇپ تۇرغۇچى ئەك مۇھىم ئامىلدۇر.

تۆمۈر مەرگەن بىز ئەسەردىن ئۇنىڭ ئائىلىسىنى ياخشى قامداپ ئورتاق ھۆرمەت ـ ئىززەت، ئىشەنچ، بىرلىك تۇرغۇزالىغىنىنى ھېس قىلالايمىز. ئائىلە تۇزۇلمىسىدە تۆمۈر مەرگەن يېتەكچى ۋە نوپۇز ئىگىسى، خوتۇنى ئۇنىڭدىن پەخىر، غۇرۇر ھېس قىلىپ ئۆزىنىڭ بارلىقىنى ئۇنىڭغا، ئائىلىگە ئاتاۋەتكەن. بىز بۇ ئائىلىدىن جېدەل ـ نىزانىڭ غەلۋە ـ چۇقىنىنى ئاڭلىمايمىز.

سادىن بىز ئۇنىڭ خوتۇنى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت دىئالوگىنى ئۇچرىتالمايمىز. ئەمما، سادىننىڭ پەرزەنت تەربىيىسىدىكى ئۆكتەملىكىدىن بىز ئۇنىڭ ئايالىغا بولغان مۇشتۇمزور مۇئامىلىسىدىن ئاز ـ تولا ئۇچۇرغا ئېرىشەلەيمىز. ئائىلە توپ ـ قوۋمدىن مۇستەسنا ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. سادىننىڭ ئائىلىنى توپنىڭ، ئاۋامنىڭ مەنپەئىتىدىن يۇقىرى بىلىشى ئۇنىڭ ئائىلىسىنى جەمئىيەتتىن زور دەرىجىدە ئايرىپ تۇرىدۇ، بۇنداق ئائىلە قولۇم ـ قوشنىلار ئارا بىرلىك تاپالمايدۇ.

سادىر ئۇنىڭ ئۆيى ۋەيرانە، كونا. ئۇنىڭ ئائىلىسى ئۇچۇن كۇچەپ ئىشلىمىگەنلىكى ئۇنىڭ ئۆيى ۋە خوتۇنىغا تۇتقان

تاشلۇۋېتىش پوزىتسىيەسىدىن مانا مەن دەپ ئاشكارىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ ئائىلە ئۇچۇن جان تىكىپ ئىشلەشتىن كۆرە بەك تارتىپ ئوڭدىسىغا ياتىدۇ، كۇننى بىكار ئۆتكۈزىدۇ. بىر ئەر، بىر ئىنساننىڭ بىر ئائىلىدە قىلىدىغان ئىشىنىڭ يوق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ توقلۇقتىن تىقىلىپ، شادلىقتىن كېرىلىپ كەتكەن بەندە تېخىمۇ ئەمەس. دېمەك، ئۇنىڭ قىلىدىغان، دەرھال بېجىرىدىغان ئىش - كۇشلىرى تاغدەك دۆۋىلىنىكلىك. سادىر ۋە سادىرنىڭ تىمسالىدا بىكار يېتىپ كۇننى ھارامدىن كەچ قىلىۋاتقان تالاي - تالاي لايغەزەل ئەرلەرنىڭ ئەمەلىيەتتە ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆزى غۇرىبەتتە، خوتۇن - بالىلىرى كۇلپەتتە. غۇرىبەتچىلىكتىن، كۇلپەت - ئاسارەتتىن قۇتۇلۇشقىمۇ ئىنتىلمەي خارلىقتا ئېزىلىپ يېتىۋېرىش كىشىلەرنى تېخىمۇ يىرگىنچلىك ھالغا چۇشۇرۇپ قويىدۇ. سادىر ئاشۇ غۇرىبەت مەينەتچىلىكتىن يىرگىنمەي، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنى ئىستىمەي چوشقىدەك مىلىنىپ يېتىۋېرىدۇ. ھەتتا ئۆزى قىلىپ بېرىشى كېرەك بولغان ئىشلارغىمۇ خوتۇننى بۇيرۇپ يېتىۋالىدۇ. ئەرلەرنىڭ ئائىلە، ئايالىنى قامدىيالماسلىقى خوتۇننى ئۆيدىن ئىش - ئەمگەك دۇنياسىغا چىقىرىدۇ، ئاندىن ئاستا - ئاستا ئايالىلىق خىسلەتتىن ۋە ھەتتا بەزى ھاللاردا ئىتائەتتىنمۇ چىقىرىدۇ. ئېرى خوتۇنىنىڭ ئەمەس خوتۇنى ئېرىنىڭ سۆز - تالىقىنى بېرىدىغان تراگىكومېدىك ھاللار مانا مۇشۇنداق ئارقا كۆرۇنۇش بىلەن مەيدانغا چىقىدۇ.

سادىر خوتۇننى ئۇن تارتىشقا ھەيدىدى، «سەندىمۇ قورساق بارغۇ» دېيىلىدى تەپتارتماي. ياۋاش، ئىتائەتچان، تەقۋا خوتۇن ئۇنىڭغا: «ئاشۇ قورسىقىمنى تويدۇرۇشنى بىلىپ ئالغانمىدىڭ؟ باقالماسلىق باق» دېيەلمىدى. سادىر خوتۇنىنىڭ يات ئەرلەر ئالدىدىكى ئۇيلىمىش، قىزىرىشىنى مەسخىرە قىلغاندەك: «قارىغانغا سېنى يەپ كېتەمتى» دېدى. بىچارە خوتۇننىڭ ھاياسى ئۆز ئېرى تەرىپىدىن كەمسىتىلىۋاتاتتى، ئۇ: «يات ئەرلەرنىڭ

هارامخورلارچه كۆز تاشلىشى مېنى يېمەيدۇ، ئەمما سېنىڭ غۇرۇرۇڭ ۋە قەدىر ـ قىممىتىڭگە تېغ بولۇپ سانجىلىدۇ» دېيەلمىدى. بەلكى ئېرىنىڭ زەيپانلىكىگە ھەسرەت، ئېچىنىش بىلەن مەسخىرىلىك ھىجايدى، ئارقىسىدىن ھۇ تارتىپ يىغلاپ كەتتى. دېمەككى، ئائىلە تۆزۈلۈشى جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سادىر قامىدىغۇچى، ھامىي، قوغدىغۇچى ئەمەس، ئۇ ھۆرمەت، ئىززەت ئىگىسى بولماي قالدى. خوتۇنى زەئىپ ھالىغا قاراپ: «سىزمۇ ئەر كىشى بولۇپ قاپسىز» دېدى مەسخىرىلىك ھىجىيىپ، ئېچىنىپ ۋە ھەتتا ئۇنى يوققا چىقىرىۋەتتى. دېمەككى، ئەر بۇ ئائىلىدە ئەمدى نوپۇز ئىگىسى، پادىچى بولماي قالدى. خوتۇنى ئۆز ھاجەتلىرىنىمۇ راۋا قىلىپ بېرەلمىگەن بۇنداق ئەرنى يەنە مۇھەببەت، قايىللىق بىلەن سۆيەرمۇ؟ ئۇنىڭغا ئىشىنىپ ئىتائەت قىلىپ ئولتۇرارمۇ؟ شۇبھىسىزكى، بۇ ئائىلىدىن ئەمدى چىن قايىللىق، ئىشەنچ ئاساسىغا قۇرۇلغان سەمىمىي ھەمكارلىق روھىنى تېپىش بەسى مۇشكۈلدۇر. ئۇلارنىڭ ئەڭ ئادەتتىكى دىئالوگلىرىدىنمۇ ئەمدى ئاڭلايدىغىنىمىز بىر ـ بىرىگە تەنە ـ كىنايە، مەسخىرە، ئورۇنسىز توۋلىشىش، جېدەل بولۇپ قالدۇ.

سەمەتجان ئۇ سۇنغان ھۆكۈمران، چوكان مىجەز ئەردۇر. ئۇ تېخى نىكاھنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن بەندە ئەمەس. خوتۇنىغا ھەقىقىي مەنىدە ئىگە بولۇش ئۇنىڭ ئۈي ـ خىيالىغىمۇ كىرىپ چىقمايدۇ. ئۆزىدىكى ھەر تەرەپلىمە ئاجىزلىق تۈپەيلى خوتۇنىغا قۇللۇق قىلىپ ئۆتىدۇ. ۋەھالەنكى، بىر ئائىلە ئەردىن شاھلارغا خاس سۈر، ھەيۋە، كۈچ، نوپۇز، ئەقىل، جۈشقۇنلۇق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئائىلىنىڭ پۈختا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئەرنىڭ كۈچىگە باغلىق. بىزدە شوپاڭخانىغا، پاسىقلىقنىڭ ئۇۋۇسىغا ئايلىنىپ كەتكەن ئائىلىلەر ئاز ئەمەس. نىمجان ئەرلەر رەزگىلىكنىڭ ئاستىدا يۇندى ئىچىپ مەلەقشىپ ياتىدۇ.

سەمەتجاننىڭ ئائىلىسىدە ئەر ـ خوتۇنلار ئارا ئورتاق تىل،

دىل بىرلىكى مەۋجۇت ئەمەس. بىز ئۇلارنىڭ ئالاقە چەمبىرىكىدىن ئەر - خوتۇنلۇقنى دەللەپ بېرىدىغان ھېچقانداق ئالامەتنى ئۇچرىتالمايمىز. ئۇلار گويا كى خوجايىن بىلەن چاكار، خان بىلەن مالاي... بىر ئائىلە ئۇچۇن ئورتاق باش قاتۇرىدىغان بىرلىك ئۇلاردا يوق. بىز بۇنداق ئائىلىگە چەكسىز ھەسرەت ۋە خورسىنىش بىلەن باقماي ئىلاجمىز يوق. ئۇنىڭ قانچىلىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، مەۋجۇت بولغاندىمۇ ئەر - خوتۇنغا قانچىلىك ئائىلە مېھرى، ئىللىقلىقى ئاتا قىلالىشى خۇدايىمنىڭ ئۆزىگە ئامانەت!

4. ئەر ۋە قوۋم

ئەر تار مەنىدىن مەلۇم بىر ئائىلىگە تەۋە، ئەمما چوڭ جەھەتتىن ئۇنىڭ ئەرلىكى قوۋم، مىللەت، جەمئىيەتكە مەنسۇپتۇر. بىر ئەرنىڭ تەن، ئەقىدىسىنىڭ قانداقلىقى ۋە ئىشلارغا تۇتىدىغان پوزىتسىيە، مەسئۇلىيەتچانلىق دەرىجىسى بىۋاستە شۇ قوۋم، مىللەتنىڭ ئىجتىمائى ئېكولوگىيىسىنىڭ قانداقلىقىنى بەلگىلەيدۇ. يېگىت - ئەرلەر بىر قوۋم، مىللەت، جەمئىيەت پويىزىنىڭ باش بۇقىسىدۇر. قابىل ئەرلەر ئۆز گەۋدىسى، ھەيۋىسى بىلەن ئەل - ئۇلۇسنىڭ بالا - قازادىن ساقلايدۇ، توپ ئىچىدە باراۋەرلىك، ئادالەت، ساغلام ئەخلاقىي ھايات ئورنىتىدۇ. كىشىلەر توپ ئىچىدىكى قابىل ئەرلەردىن ھېيىقىدىغان، ئەيمىنىپ تەپتارتىدىغان بولۇشى كېرەك. بىر قوۋم ئىچىدە كىشىلەرنىڭ ئوي - خىيالىدىكى ۋە كۆڭۈل غەلىيانلىرىنى چەكلەپ تۇرىدىغان ئاقساقال نوپۇز بولمىسا، بۇ قوۋم كىشىلىرىنىڭ چېچىلغىنى چېچىلغان، زالالەتكە پاتقىنى پاتقان. ئەرلەر تەن جەھەتتىن ئاجىزلىسا، ئۆز ئەقلى ۋە دۇنياسىنى توغرا يولغا سەرپ قىلالمىسا، ساغلام، كەسكىن ئەقىدە پرىنسىپلارنى كېرەك قىلمىسا ۋە ئۆزىنىڭ ئاددىي تۇرمۇش غېمىنىڭ كويىدىلا يۇرىدىغان، رەزىللىكلەر بىلەن كارى

بولمايدىغان، بىكار تەلەپ، شۆھرەت ـ شەھۋەت مۇخلىسلىرىغا ئايلىنىپ كەتسە بۇ قوۋمدىن سائادەتنىڭ قاچقىنى قاچقان.

تۆمۈر مەرگەن دەۋرى كىشىلەر ئۆم ـ ئىناق. بىرەيلەننىڭ قازاسى ھەممىنىڭ ھازىسىغا ئايلاندى. ئەل ـ ئۇلۇسقا كەلگەن پاجىئە، بەختسىزلىك ھەممىنىڭ يۈرىكىنى مۇزلاتتى. تېنىدىن كۈچ تېمىپ تۇرىدىغان ئەركەكلەر يۈسۈپ پالۋاننىڭ قىساسى ئۈچۈن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى سەكرەپ ئوتتۇرىغا چىقالىدى. يۈرت بىر ئاقساقالنىڭ نوپۇزىغا ھەق دەپ ھۆرمەت ـ تەئەززۇدا باش ئەگدى. كىشىلەر ئەل ئۈچۈن جان پىدالىقنى شەرەپ، بۇرچ بىلدى، ئاۋام، ۋاپا، قېرىنداشلىق ئۈچۈن ئۆلۈمنى كۆزگە ئىلىپمۇ قويمىدى، بەلكى بۇ يولدىكى ئۆلۈمنى «بەخت» دەپ ئاتىۋالدى. بىرلىك، ئىناقلىق، ئۈيۇشۇش كۈچى ھەممىنىڭ يۈرىكىنى توق، جەسۇر قىلدى. كىشىلەر ئاۋامنىڭ تەقدىرىنى يالغۇز باشنىڭ غېمىدىن ئۈستۈن بىلدى. ئالدىنقىلارنىڭ نومۇسىنى ئاقلاش، ئىزىنى بېسىش مۇھىمنىڭ مۇھىمى دەپ قارالدى. بىز بۇ جەمئىيەتتىن چوڭلارغا ھۆرمەت، كىچىكلەرگە ئىززەتنى يەتكۈچە تاپالايمىز. ساغلاملىق، پاكىزلىق، بىرلىك ۋە ئەخلاق بۇ جەمئىيەتنى يىمىرىلمەس سۈپەتتە يۆلەپ، تىكلەپ تۇرىدۇ.

سادىن تۆمۈر دەۋرى كىشىلەر چېچىلغاق، شەخسىنىڭ مەنپەئىتى توپنىڭ مەنپەئىتىدىن يۇقىرى ئورۇنغا قويۇلغان. ئەرلەر قىينىچىلىق ئالدىدا شۇمشىيىۋالدى، قېرىنداشلىرىغا كەلگەن بەختسىزلىككە كۆزىنى يۇمۇۋالدى. ھەتتا بىر ئىسسىق جان بۆرىلەر قورشاۋىدا قالسا، ئوچ ئەركەك ئات چاپتۇرۇپ بىر ئادەمنى قىچقىرىشقا كەلدى. ئۇلار ئادەم چاقىرىپ كېلىپ بولغىچە يىرتقۇچ بۆرىلەرنىڭ ساقلاپ تۇرمايدىغىنىنى، ئادەم چاقىرىش زۆرۈر بولغان تەقدىردىمۇ بىرلا ئادەم بارسا كۈپايە ئىكەنلىكىنى، ئۆزلىرىنىڭ بۈيۈك نېمەت قاتاردا تارتۇقلاپ بېرىلگەن ئەقىل ـ زېھنىنى ئىشقا سېلىپ باشقىچىرەك ئامال

ئىزدىشى كېرەكلىكىنىمۇ ئويلاپ باقمىغانىدى ۋە بەلكىم ھەممىسىلا قورقۇپ ئىشنىڭ ئاسان، بىخەتەرلىگە يۈگۈرگەندۇ. ئەپسۇسكى، بۇ دەۋرنىڭ تالانتلىقلىرىدىمۇ ئىنساپ تۈيغۇسىنىڭ تۇتامى قالمىغان، ئەركەكلىك ۋۇجۇدىدىن كۆتۈرۈلۈپ كېتىۋاتقانىدى. كىشىلەر بىر - بىرىنى سېسىتىدۇ، قاقشايدۇ. شەخسىيەتچىلىك، ئىناقسىزلىق، ئىنساپسىزلىق، بىر - بىرىگە ئىشەنمەسلىك بۇ جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي قاتلىمىدىن مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ.

سادىر سادىن دەۋرى بۇ دەۋر كىشىلىرى بىكارچىلىقتا ئادەتلەنگەن، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە زىيانلىق، چاكىنا ئادەتلەر كەڭ ئەۋج ئالغان. ئەرلىرى مەسئۇلىيەت، مەجبۇرىيەتتىن قاچقان، خوتۇنلارغا بولغان ھامىلىق روھى سۇسلاشقان. خوتۇنلار ئۆيدىن چىقىپ جەمئىيەت، ئائىلە ئۈچۈن ئىشلەشكە باشلىغان، ئەر - خوتۇنلار ئارا ئىززەت - ھۆرمەت سۇسلاشقان ۋە ھەتتا يوقاشقا باشلىغان. ئەرلەر توپ ئۈچۈن ئەمەس، ئۆز ئۆيى، خوتۇن - بالىسى ئۈچۈن باش قاتۇرۇشقىنىمۇ كارغا كەلمەيۋاتقان. بىز بۇ جەمئىيەتتىن توپ، ئاۋام ئۈقۇمىنى ھەرقانچە ئاختۇرۇپمۇ تاپالمايمىز. ئەقىدە - ئەخلاق بۇ جەمئىيەتتە سۇسلىشىپ، ئىپپەت قەدىرسىزلىنىشكە باشلىدى. ئەر - ئاياللار ئارىسىدىكى ھايا پەردىلىرى نېپىزلەشكە، يىرتىلىشقا باشلىدى. كىشىلەرنىڭ نومۇس، گۇناھ تۇيغۇلىرى ئاجىزلىدى. ئەرلەرنىڭ بىتايىنلىقى تۇپەيلى خوتۇنلار ئەرلەرنى مەسخىرە قىلىشقا چۈشتى.

سەمەت سادىر دەۋرى بۇ دەۋر كىشىلىرىدىن توپ، ئاۋام قارىشى تۈگۈل، ئائىلە قارىشىنىمۇ تاپقىلى بولمايدۇ. ئەركەكلەرنىڭ ئەل - ئاۋامنىڭ دەرد - كۈلپىتىنى ئەمەس، خوتۇنىنىڭ ھاجەتلىرىنىمۇ ئورۇندىيالماي ئاۋازى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن. تەن زەئىپ، ئەقىل لايقىدا ئىشلىتىلمىگەن، ئەقىدە - ئەخلاق يوق. ئەر - خوتۇنلارنىڭ ئورنى ئالماشقان. ئەر - خوتۇنلۇق تۇرمۇشنىڭ مەزمۇن تاپىنى قالمىغان. كىشىلەر ئارا،

هەتتا ئەر - خوتۇنلار ئارىسىدىمۇ بىر - بىرىگە ئىززەت - ھۆرمەت دەيدىغان نەرسە يوق. كىشىلەر خۇشلۇقىنى يەپ - ئىچىش، كىيىنىش، ياسىنىشتىنلا ۋە ئەسەبىيلىك، تەلۋىلىكتىن ئىزدەيدۇ. كىم بولسا كۆڭۈل ئېچىۋېرىدۇ، گۇناھ - نومۇس تۇيغۇلىرى خىرەلەشكەن. ئەرلەر نىمجان، ئائىلە ۋەيران، ئايال سەرسان، بالىدا يوق روھ ۋە جان!

سادىر دەۋرى خوتۇنلارنى سىرتقا، ئۆز قورسىقىنى ئۆزى تويغۇزۇشقا ھەيدىگەنىدى، سەمەت دەۋرىنىڭ ئايالىرى ئەرلەرنى ئۆيگە سولاپ نەقتاپ قويۇپ كۆڭۈل - نەپسىنىمۇ سىرتتىن تويغۇزىدىغان ۋە بۇنى ئادەتتىكى، ناھايىتى نورمال ئىش دەپ قارايدىغان ھالغا يەتتى.

سادىر دەۋرى خوتۇنلارغا باشقىلارنىڭ قارىشىغا «مەيلى» دېگەنىدى، سەمەت دەۋرى خوتۇنلارغا خالىغان بىرىنىڭ خالىغانچە يېقىنلىشىشىغا ياق دېيەلمەس، چەك قويالماس ھالدا قالدى. تۆمۈر دەۋرىنىڭ «يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئەزىمەت»ى بالىسىدا جۇشقۇن ئەرلىك روھ يېتىشتۇرۇشكە سەل قارىغانىدى، ئۇنىڭ تۆتىنچى ئەۋلاد ۋارىسى خوتۇنىنىڭ ئىشتان - پايپىقىنى يۇيۇپ ئولتۇرىدىغان، پاقىدىنىمۇ قورقۇپ چىرقىراپ قاچىدىغان، خوتۇنىنىڭ بۇزۇقچىلىقلىرىغا غىڭ قىلالماس زەيپانە ھالدا قالدى. ھەقىقەتەنمۇ، كىچىككىنە پەرۋاسىزلىق ھالاكەت دېۋىلىرىنى ئۇۋۇسىدىن تۇركۈملەپ باشلاپ چىقتى. شەيتانى لەئىنىڭ پۇشتى - پاناھلىرىنىڭ زېمىنىنىڭ بارلىق قەرنە - بۇرجەكلىرىدە تەنتەنە سېلىپ ھاياسىز شاللاقلىق بىلەن تولغىنىپ نازغىنىنى، سەبىيلەرنىڭ ئېچىنىشلىق ھال - تۇرقى، يىغا - زارىنى ئەمدى سەمەت دەۋرىنىڭ ئەرلىرى ئۈنسىز تۇرۇپ كۆرۈشكە، ئاڭلاشقا، زارلاشقا مەجبۇر.

※ ※ ※

«يولۋاس ئۆلتۈرگەن ئەزىمەت»تىكى ئەرلىك روھ قانداقسىگە

سۇندى؟ ئاۋام روھى نېمىدەپ جىمجىت يوقاپ كەتتى؟ ئىتائەتتىكى سالمە ئايال قانداق قىلىپ تاپتىن چىقىپ، ئۆز ئېرىنى مەسخىرە، مازاق قىلالىغۇدەك، ئۆز ئېرىگىلا مەنسۇپ زىننەتلىرىنى كوچا - كويدا كۆز - كۆز قىلغۇدەك ۋە ھەتتا ئىپپىتىنى مال ئورنىدا ساتقۇدەك ھالغا چۈشۈپ قالدى؟ ئەلدىكى توپ روھىنىڭ پولات زەنجىرلىرى قانداق قىلىپ پاراسلاپ ئۈزۈلۈپ كەتتى؟ شەرەپلىك ئەنئەنە قانداق قىلىپ ئەۋلادلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئۇن - تىنسىز كۆتۈرۈلۈپ كەتتى؟

ھەقىقەتەنمۇ، ئەرلەر تەن، ئەقىل، ئەقىدىدە ئاجىزلىدى، ئاندىن ئايالىلارنىڭ خارلىق - خورلۇقى، جاپا - مۇشەققىتى زىيادە ئارتىپ كەتتى؛ بالىلارنىڭ كۆزىدىن نۇر، قەلبىدىن غۇرۇر ئۆچتى؛ ئائىلە ئىززەتسىز قالدى؛ جەمئىيەت تايىنىدىغان تۈرۈك - يۆلەكنىڭ غولى يېرىلدى؛ ئەجدادلارنىڭ ئىزى خىرەلەشتى؛ ئەۋلادلارنىڭ بېشىغا قارا بۇلۇتلار يېقىنلاپ كەلدى ...

ھېكايە ئاخىرلاشتى. ئەمما، ھېكايىدىكى بىزنىڭ دەققىتىمىزنى ئەڭ كۈچلۈك تارتىدىغان يەنە بىر يورۇق تېما قېپقالدى. سەمەتجان پاقىدىنمۇ قورقۇپ ئۆيىنى تاشلاپ قاچقاندا، ئۇنىڭ ئىككى ياشلىق ئوغلى قىرقىراپ يىغلىغىنىچە ئۆيدە قالغانىدى. ئۇنىڭ تەقدىر - قىسمىتى نە ھالدا بولۇر؟ ئەرلىك روھى ئۆلگەن، تېنى زەئىپلەشكەن، ئەقلى كارغا كەلمەيدىغان، ئەقىدە - ئىخلاسىنىڭ تۈز تەمى قالمىغان سەمەتجان ئۇنى قانداق تەربىيىلەپ چىقار؟ ئاشۇ بەشىنچى ئەۋلاد دەۋرىگە بارغاندا، خوتۇن - قىزلارنىڭ ھالى - ئەھۋالى قانداق بولۇپ كېتەر؟ كىشىلەرنىڭ تەن ساپاسى، ئەقىل، دۇنياسىنى سەرپ قىلىش مەۋقەسى ۋە ھاياتقا بولغان ئەقىدە - ئىخلاسىنىڭ دەرىجە - دەرمانى قايسى ھالغا بارار؟ بەشىنچى دەۋر ئائىلىلىرىنىڭ قۇرۇلما، تۈزۈلمە شەكلى قايسى ھالدا زاھىر بولار؟ ئەر - ئايالالارنىڭ ئورنى، رولى قانداق بولار؟ بىز شۇ دەۋر كىشىلىرىدىن ئورتاق تىل، دىل بىرلىكىنى تاپالارمىزمۇ؟

راستتىنلا ئويلاشقا پېتىنالمىدىم. ئەسەردىكى، رېئاللىقتىكى ئەرلەرنىڭ نىمجان تۇرقى، ئاياللارنىڭ مەڭگۈ كەلمەسكە كەتكەن قەدىرلىك بىر نەرسە ئۈچۈن ھازا ئاچقاندەك ئاچچىق يىغلاشلىرى ئويۇمنى كەستى. سەبىي، ئوماق پەرزەنتلەرنىڭ قەھرىلىك يىغىسى ۋە مۆلۈلدەپ تۇرغان گۈناھسىز كۆزلىرى يۈرەك باغرىمنى قانىتىپ ئۆتتى... دۇنيامۇ، ئەقىدە ـ ئەخلاقمۇ، ئاياللارمۇ، پەرزەنتلەرمۇ بۇلۇڭ ـ بۇلۇڭدا ئەر ئۈچۈن ئاھسىنىپ ياش تۆكۈۋاتاتتى، ئەر، ئەر دەپ ۋارقىرىماقتا ئىدى...

يالغۇز ئۆيدە يىغلاپ قالغان بەشىنچى ئەركەك ماڭا تونۇلغان قازاق ئاقىنى مۇختار شاخانوۋنىڭ «بەشىنچى ئەركەك» ناملىق شېئىرىنى ئەسلەتتى. ئەسەردە مۇئەييەن كەمچىلىك، ئاجىزلىقلىرى تۈپەيلى يار ۋىسالىغا يېتەلمىگەن تۆت ئەردىن كېيىن بارلىق ئۈمىد ـ ئارزۇ بەشىنچى ئەركەككە باغلانغان ۋە ئۇنىڭ كامالىتىگە تىلەك تىلىنىپ:

شۇ بەشىنچى ئەركەك ـــ ئەڭ بەختلىك ئەركەكنىڭ،
ئارمان قىلار ئىدىم بولسام دەپ تويىدا.

دەپ پۈتۈن شېئىر ئاخىرلاشقانىدى. بەدىنىنىڭ ئۈمىد ـ تىلىكى ساۋادەتنى چىللايدۇ. بىز يىغا ـ قىيقاس قىيانىدا قالغان ئاشۇ بەشىنچى ئەركەككە ئۈمىد ـ ئىستەك ئىچرە كامالەت ۋە ساۋادەت تىلەيمىز. دۇنيانىڭ، خوتۇن ـ قىزلارنىڭ، بالىلارنىڭ كۆزىدىن ياش قۇرۇسۇن. ھەممىمىزگە، بولۇپمۇ بارلىق ئەرلىرىمىزگە ئاقىللىق، قابىللىق، كامىللىق مەڭگۈ يار بولسۇن !

2006 ـ يىل 15 ـ ئۆكتەبىر، ئۈرۈمچى.

نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت تارىخىمىز ۋە يازۇ ـ پۈتۈكلىرىمىز بىزگە خەلقىمىزنىڭ پىسخىكىسى ۋە ھاياتلىق مىزانى ھەققىدە قىممەتلىك تەلقىن ئېيتىپ بېرەلەيدۇ. بىز تارىخنىڭ سارغايغان بەتلىرىنى قانچە كەينىگە ۋاراقلىغانسېرى شۇنچە ئىپتىخار ۋە ھاياجانغا چۆمىمىز. گەرچە نەمە ئۈچۈنلىكىنى دەپ بېرەلمىسەكمۇ ئۇزاق تارىخنىڭ سەلتەنەتلىك شان ـ شەۋكىتى دىللاردا كەيپ، تىللاردا كۆپۈك قاينىتامىي قالمايدۇ. مەن ھۇن تەڭرىقۇت ـ چەۋەندازلىرى، ئوغۇزخان، ئاتىللا، چىن تۆمۈر باتۇر ... لار ھەققىدە گەپ بولغاندا كۆزلىرى ھەۋەس، شادلىقتا چاقنىمىغان، قېنى قىزىپ ھاياجىنى تاشمىغان بىرمۇ ئۇيغۇرنى كۆرمىدىم. «سۇ بويىدا»، «ئوچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» فىلىملىرىگە مىختەك قادىلىپ ئولتۇرۇپ، باھادىر، ئەزىمەتلەرنىڭ ھەق ـ ناھەق پاسىلى ئۇستىدىكى غەزەپ ـ زارىغا، قورقۇمسىز شىر يۈرەكلىكىگە ئاپىرىن ئېيتىپ تىل چاكىلداتقان ئادەملەرنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ھېچكىم ساناپ بېرەلمەسلىكى مۇمكىن.

تارىخ نوقۇل يىللار دۆۋىسى ئەمەس. تارىخ تەتقىقاتى يالغۇز ۋەقەلەرنى دەلىللەش ۋە قاتىرىسىغا يىلنامە، جەڭ خاتىرىلىرىنى تىزىپ كۆرسىتىشلا ئەمەس. ئۇ مەلۇم بىر دەۋرنىڭ مەۋجۇتلۇق ئۇچۇن كۆرەش تارىخىلا ئەمەس، بەلكى بىر قوۋمنىڭ مەدەنىيەت،

تۇرمۇش ئەندىزىسى، ئېتىقاد، روھىيەت ئارخىپى. بىز ئەمدى تارىخ تەتقىقاتىنى مەدەنىيەت، پىسخىكا تەتقىقاتى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ئۈستىدە ئىزدىنىشىمىز لازىم. چىن تۆمۇر باتۇر بەلكىم سىڭلىسى مەختۇمسۇلانى قۇتقۇزۇش ئۈچۈنلا يەتتە باشلىق يالماۋۇز بىلەن ئېلىشمىغان بولغىيتتى؟ ئۇنىڭ مىسران قىلىچىنىڭ غەزەپ بىلەن ھەربىر ئۇرۇلۇشىدا ئۆز قېرىندىشى، ئائىلىسى، قوۋمىنىڭ ئار- نومۇسى، قىز - خوتۇنلىرىنىڭ ئېيىپەت - ھاياسىنى، نەسەب شەجەرىسىنىڭ ئۇلۇغۋار مۇقەددەسلىكىنى ساقلاش ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قىلىش ئەقىدىسى يالىلداپ تۇرىدۇ. دېمەككى، ئۇ بىزنىڭ روھىيەت تىندۇرمىمىزدا چۆچەك ئىچىدىكى بىر قەھرىمانلا ئەمەس، بەلكى ئەخلاق، ئەقىدە ئىمپېراتورىغا ئايلىنىپ كەتكەن. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش مەنىۋىيەت يۇلتۇزلىرىمىزنى قايتىدىن، يېڭى - يېڭى روجەكلەردىن جۇلالاندۇرۇپ تۇرۇش پۈكۈلگەن قەدىمىزنى رۇسلاپ، چىرىگەن قەلبىمىزنى پاكلاشتا پەۋقۇلئاددە ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. راستىنى ئېيتقاندا، بىزنىڭ رېئاللىقىمىزمۇ يەتتە باشلىق يالماۋۇزلارغا لىپمۇلىق تولۇپ كەتتى. چۆچەكتە ئاران بىرى بولسا، بىزنىڭ چۆچەكتەك خىيالىي، رىئايەتلەردىكىدەك بىغەم، ئەپسانىلەردىكىدەك بەدىئى رېئاللىقىمىزدا مۇنداق يالماۋۇزلار ساناپ تۈگەتكۈسىز، ماڭدامدا بىر پۈتلىشىپلا تۇرىمىز. بەلكىم، مەن، سىز، بىز... ھەممىمىز يەتتە باشلىق يالماۋۇزلارغا ئوخشاپ قېلىۋاتقاندىمىز ياكى بولمىسا ئۇنىڭ مەلۇم بىر كاللىسىغا... ئەمما، چىن تۆمۇر باتۇر قېنى؟ مىسران قىلىچى بارمىدۇ؟ كاپ - كاپ كۈچۈكى شاپمىدۇ؟ ئارغىماق ئېتى تەقمىدۇ؟..

نۇرۇگۇم يېتىم بوتىدەك ئايانچلىق ئاۋازدا شۇنداق قوشاق قېتىشقا مەجبۇر بولغانىدى:

تاغدىن چۈشكەن لاي سۈنى،
سۈزۈپ ئىچەر ئەر بارمۇ؟
نۇزۇك باشقا كۈن چۈشتى،
ئېلىپ قاچار ئەر بارمۇ؟

ئۇنىڭ ھەسرەتلىك نىداسىغا ئېزىلگەن، خورلانغان پۈتكۈل قىز- ئاياللىرىمىزنىڭ مۇڭى قېتىلىپ كەتتى. ئەمما، نازۇك باشلارغا كۈن چۈشكەندە ئەسقاتمىدىغان ئەر نۇزۇگۈمغىمۇ، نازۇك قىزلىرىمىزغىمۇ چىقمىدى، چىقسىمۇ يوق ھېسابتا بولدى. ئاچچىق تارىختىن قېچىقالغان ئازابلىق سوئال ئۈيغۇرنىڭ ئاڭ بوشلۇقىغا يەنە شۇنداق ئېسىلغان پېتى قالدى: ئەر بارمۇ؟ ئەر بارمۇ؟

نەچچە مىڭ يىللار ئۆتۈپ كەتتى. ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرى جىمجىت ئاخىرلاشتى. بىز ئەمدى بىر چاغلاردىكى ئاقار يۈلتۈزدەك ئۇچۇپ بارىدىغان تۈلپار- ئارغىماقلارنى تار، بېكىك ئىشخانىلاردا يۈمشاق ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇپ خىيالەن ئويلايدىغان بولۇپ قالدۇق. بىر قووۇم، ئەل ئۇچۇن نەچچە مىڭ باھادىر سۈپەت يىگىتلەرنىڭ كۆزىنى مىتمۇ قىلىپ قويماي جان تەسەددۇق قىلىشلىرى كىتابلاردىكى ساماۋى چۆچەكلەرگە، كىشىلەر ھەۋەس بىلەن ئېغىزىنى تامشىتىدىغان كەتسە كەلمەس ئۆتمۇش ئەپسانىلىرىگە ئايلاندى. بىز ئەمدى ئۇلارنى ھوللىۋود، جۇڭگو، شىياڭگاڭنىڭ ئۇرۇش فىلىملىرىدىن كۆرىدىغان بولدۇق. ئەمما، كۆرۈپ ھۇزۇرلىنىش ھامان كىشىلەرنىڭ ئىچكى تۈيغۇسىدىن چەتتە قالىدۇ، ئۇ مەڭگۈلۈك ئەس بوشلۇقىدىن قارار تاپالمايدۇ. كىنوخانىدىن چىقساقلا، تېلېۋىزورنىڭ ئالدىدىن قوپساقلا ھەممە يوق. ئالدىمىزدىكىسى بىر- بىرىدىن ئالدىراش، پەرۋاسىز ئادەملەر. ھەممەيلەن ياشاش ئېھتىياجىنىڭ ئايىغى

چىقماس ھەلەكچىلىكىدە قالغان. تېخى بايىلا قارام ئەركەكچىلىكنىڭ ھۆزۈرلۈق ئېقىندا ئاققانلار يېنىدىلا بىر قىزنىڭ ناجىلارچە دەپسەندە قىلىنىشى، خورلىنىشى ياكى بوزەك قىلىنىشىغا، ئۆزىگە قول سۇنۇپ كەلگەن ياقا يۇرتلۇق بىر نامرات كەلگۈندىنىڭ لۆمۈلدەپ تۇرغان سىياقىغا پەرۋاسىز كۆز يۇمۇپ، قۇلاق يوپۇرۇپ ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن. مۇمكىنلا ئەمەس، تۇرغان گەپ. سىز، مەن ئۇنداق قىلمىدۇق، دېيەلەمدۇق؟... روھىيەتتىكى ئەركەك ۋە ئەركەكتىكى روھ... قەھرىمانلىق ئەپسانىسى ۋە ئەپسانۋى قەھرىمانلىق، ئەپسانىدىكى قەھرىمانلىق... كىشىلەر ئايال مەجەزلىشۋاتاتتى، ئاياللىشىش پۈتكۈل يەر شارى خاراكتېرلىك ئورتاق ئاپەت ئىدى... غايە بىلەن رېئاللىق، ئارزۇ بىلەن ئەمەلىيەت ئوتتۇرىسىدىكى تار قىسىلچىقتا پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ ناھايىتىمۇ ئېغىر پاجىئەلىك تەقدىرىلىقى مەچىلداپ تۇراتتى.

ئەركەكلىك!!!

ئات يايلى ئۆچتى سارغۇچ بەتلەردىن،
باتۇرلۇق كۆچتى قىلىچلىق ئەردىن.
— ئادىل تۇنىياز: «ئۇيغۇر كوچىغا چىققاندا»

بولار ئىمىش ئەرلەرنىڭمۇ ئىپپىتى،
ۋەتەنسىزلەر كېرەلمەسمىش جەننەتكە.
— غوجىمۇھەممەد مۇھەممەد: «ناخشا»

بىز قەھرىمانلىق دەۋرى ئەپسانىلەرگە ئايلانغان نۇرغۇن يىللاردىن كېيىن توساتتىنلا كىملەرنىڭدۇ قەھرى بىلەن توۋلاشقانلىرىنى ئاڭلاپ قالدۇق. «ئەركەكلەر، قېنى سىلەر؟»

دەيتتى بىرى ئادەم پاتماي قالغان ئۇرۇمچى كوچىلىرىدا ئەلەكشىپ ژارقىراپ يۇرۇپ. كىشىلەر ئۇنىڭغا قاراپ قويۇشاتتىيۇ، يەنىلا ئۆز ئىشلىرى بىلەن بەنت ئىدى. ژارقىرىغانلا ئادەمگە قاراپ تۇرۇپ ژاقىت ئىسراپ قىلىشقا بولمايتتى. پۇل تېپىش كېرەك ئىدى. تىجارەت قىلىش، خىزمەتكە بېرىش ئۈچۈن چاپمىسا بولمايتتى. پۇل تاپقاندا كىمنى قانداق چىرقىرىتىپ، ژارقىراتقۇسى كەلسە شۇنى قىلالايدىغىنىغا ئۇلار سۆزسىز ئىشىنىشەتتى. ژارقىرىغۇچىنىڭ ئەتراپىدىكىلەر بىلەن كارى يوقتەك ئىدى. ئۆز خىيالىدا ۋە ئۆلچىمىدە ئۇ يالغاچلىنىۋاتقان ئاياللارنى، ھېسسىياتسىز، بېسىقىپ كەتكەن بىچارە ئەرلەرنى، كوچىلاردا كەلكۈندەك دەۋرەپ، قۇتراپ كېلىۋاتقان شەھۋەتنى، ھايانىڭ قات ـ قات چۈمپەردىسىنىڭ جارتىلداپ يىرتىلغىنىنى ئىنىق كۆرەتتى ۋە يەنمۇ چىڭقىلىپ، بوغۇلۇپ ژارقىرايتتى. «ئادىل» دەپ قويياتتى كىملەردۇ ئېچىنىپ. ئۇنىڭ ئاڭلارغا چولىسى يوق ئىدى. ئۇ ئۆزى ئوبدان بىلەتتى، ناھايىتى ئېنىق، ھەقدادىغا يەتكۈزۈپ ئۆزىنىڭ كىملىكىنى بىلگەنىدى. ئۇنىڭغا، ياق، ئۇنىڭغا ئەمەس، ئۇنىڭ ئالدىدىكى بەتبەشىرە رېئاللىققا ئەر كېرەك ئىدى، ئەركەكلىك تۇزدەك لازىم ئىدى.

ئۇنىڭدىن نەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا چاچ ـ ساقىلى ئۆسۈپ كەتكەن، خۇنۇك كۆزلىرىدىن جاھانغا بولغان ئاچچىق، سوغۇق مەسخىرە چاچراپ تۇرىدىغان ئېگىز بوي، ئاۋاق بىرى جىنازىدەك ئورۇق گەۋدىسىنى لەپكىشتىپ تۇرۇپ سەۋدايىلارچە توۋلايتتى.

قەرز ... قەرز ....

ئەرلەردىكى يوقالغان ئىپپەت ...

— غوجىمۇھەممەد مۇھەممەد: «ئەرنىڭ ئىپپىتى»

ئۇ ئارقىدىنلا مەسخىرىلىك ھەجىيىپ تاشلايتتى. تولىمۇ تار، قاراڭغۇ سولاقمىغا ئوخشايدىغان زەيكەش ئۆيىدىن يۇگۇرۈپ چىقىپ شەھەر قىزغىنلىقىدا كەلكۈندەك ئېقىۋاتقان، ھەممىنى ئۇنتۇغان كىشىلەرگە قاراپ:

كۆزۈڭنى ئاچ، قۇياش ساڭا پاتماقتا،
تىلىڭنى تاپ، ئىسمىڭنى ئېيت دۇنياغا.

— غوجىمۇھەممەد مۇھەممەد: «غېرىب»

دەپ توۋلايتتى. كىشىلەر ئۇنىڭ سوپى چىراي تەلەتىگە قاراپ «سارىڭ» دەيتتى ۋە ئالدىراش كېتىپ قېلىشاتتى. ئۇ بېشىنى چايقاپ قويدى. قارىداپ كەتكەن چىرايىدا ئەلەملىك ھەسرەتنىڭ سوغۇق ئۇچقۇنى قېتىپ قالدى. «ئەمدى ئۆزۈڭگە قالدىڭ ئەر» دېدى ئۇ بوش پىچىرلاپ. نەچچە يىللار ئىلگىرى ئۇ توساتتىنلا قەلبىگە پاتماي كۆۋجەپ تۇرغان ھېسسىياتىنى باشقۇرالماي بىر پارچە يىرتىق قەغەزنىڭ بۇرجىكىگە شۇنداق مىسرالارنى پۈتۈپ قويغانىدى:

ئۇدۇن
ئەڭ ئاخىرقى ئەرلەر شەھىرى..

ئۇ ئەمدى بۇ گېپىنىڭ راست ـ يالغانلىقىغا ئىشەنچ قىلالمىدى. تارىختىكى تەۋەررۈك جاھىللىقىغا مەھكەم يېپىشقان، شۇنداقلا يېڭى مەدەنىيەت ئېقىنىغا ئاچ پاقىدەك تاشلىنىشىنمۇ ئۇنتۇمغان ساددا خوتەنلىكلەر ئۇنىڭغا يىلىكى قۇرۇۋاتقاندەك كۆرۈندى. ئەنئەنە بىلەن يېڭىلىقنى تەڭشەكنىڭ ئىككى ئۇچىغا قوندۇرۇۋېلىپ دەلدۇگۇنۇپ كېتىۋاتقان دارۋازدەك ھالغا قالغان زور بىر خەلق ئۇنىڭ كۆزىنى ھەيرانلىقتىن ھاڭ

قىلىپ، يۇرىكىنى زىخىلداتقاندى. ئۇ ئەسەبلىرىگە پاتمىغان ھالدا ئۆز بايىاۋىنىدا جار سېلىپ توۋلاپ ماڭدى. سېغ ئارقىدا قالدى. ئائىلە ئۇنى تاشلىۋەتتى. ئۇمۇ ئائىلىنى... «يازغان شېئىرىڭدا قوڭۇمنى ئىرتاي. پۇل كېرەك، پۇل!» دېگەنىدى بىر چاغلاردا ئۇ بار مۇھەببىتى بىلەن سۆيگەن ئايالى ئۇنىڭغا غەزەپتىن لاغىلداپ تىترەپ تۇرۇپ. «بەكلا يىغلاڭغۇ» دېدى نۇرغۇن زەكىيلەر ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا باھا بېرىپ. خېلى يىللاردىن كېيىن نۇرمۇھەممەد ئۆمەر: «ئەجەبا بىز ئۇنىڭ سەۋەبىنى سوراشتۇرۇپ، يىغىسىغا ھەمجور بولۇشتا يوق، يىغلاڭغۇلۇقتا ئەيىبلەپ يۈرەمدۇق» دېدى. سوپى مىجەز يىغلاڭغۇ ئاداشمۇ باشقىلارنىڭ زورى بىلەن ھەپتە دېگۈدەك ئەينەككە قارايدۇ كۆلۈشنى مەشىق قىپتۇ. «كۆلەلمىدىم، يىغلاپ سالدىم» دېدى ئۇ بىر كۈنى نۇرمۇھەممەدكە. نۇرمۇھەممەد يىغلاپ سالغىلى تاس قالدى. ئۇ چۈشەنگەنىدى. تۇرمۇشتا يەتكۈچە ھەرەج تارتقان، قەلبى دائىم گۈرۈلدەپ كۆيۈپ تۇرىدىغان بۇ ئادەمنىڭ قەلبى ئۇنىڭغا يول بەرگەنىدى.. شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇ «ئىپپەت... ئىپپەت....» دەپ بولۇشىغا جار سالغىلى تۇردى...

«غوجىمۇھەممەد» دېدۇق بىز...

بىر ئاۋاز ئۈرۈمچىدە، بىر ئاۋاز خوتەندە ئىدى...

ئىككى ئاۋازنىڭ نەرىسى شەرقتىن غەربكە، جەنۇبتىن شىمالغىچە يېتىپ باراتتى. ئوخشاش بىر روھ، ئوخشاش بىر سادانىڭ ئىككى خىل لەرزىسى دولقۇنلاپ كېلىپ بىر توچكىدا بىر- بىرىگە ئۈرۈلاتتى:

ئەركەكلىك!

※ ※ ※

«مەڭگۇ تاشلار»دىن تارتىپ تارىخىي قوشاقلىرىمىز ۋە ئەپسانە-

چۆچەكلىرىمىزگىچە ھەممىسىدىن قەھرىمانلىق، مەردلىك، ۋاپا تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ. قەھرىمانلىقنى كۆيلەش، مەدھىيلەش ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا يېڭى تېما ئەمەس. دۇنيا ئەدەبىياتىدىمۇ ھەم شۇنداق. يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ تارىخىمىزدىكى ۋە رېئاللىقىمىزدىكى قەھرىمان تىپلارنى يورۇتۇپ، ئۇلارنىڭ جەسۇر ئوبرازىنى تىكلەش مەلۇم كۆلەم، سەۋىيىدە ئېلىپ بېرىلدى. شېئىرىيىتىمىزدە قەھرىمانلار ھاياتىغا بېغىشلانغان ۋەقەلىك شېئىرلار ۋە باتۇرلۇقنى كۆيلەيدىغان خېلى ـ خېلى لىرىكىلار مەيدانغا كەلدى، ئەمما ئۇ ئىزچىللاشمىدى. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىك ئازابلىق جىمىشىغا ئەگىشىپ بۇ ھەقتە قەلەم تەۋرەتكەن، تەۋرىتىۋاتقان شائىرلىرىمىزمۇ ئاستا ـ ئاستا غايىب بولۇشقا باشلىدى. شېئىرىيىتىمىزدە ئېلىپ بېرىلغان دەتالاشلارنىڭ ئايىغى ئەمدىلا بېسىقىۋىدى، بىر چاغلاردا چوڭ غۇلغۇلىلارغا سەۋەب بولغان شۇ شېئىرلارمۇ، شائىرلارمۇ مەتبۇئاتتا توساتتىن ئازلاپ كەتتى. شېئىر ئازابلىق سۆكۈتكە پاتتى. ئۇنىڭ جىمىشى شەك ـ شۇبھىسىزكى تويۇنغانلىقتىن ئەمەس، ھەقىقىي، چىن شېئىرغا بولغان كۆچلۈك ئېچىرقاشتىن ئىدى؛ ئۆزىگە بىردەملىك غىلجىڭ ھېسسىيات بىلەن ئەمەس، تەۋرەنمەس ئەقىدە، ھالال نىيەت ۋە ئىزگۈ قەلب بىلەن ياندىشالايدىغان شائىرلارغا بولغان تەقەززانىڭ سۆيكۈتىدىن ئىدى.

راست گەپ قىلغاندا، كېيىنكى كۈنلەردە شېئىرىيىتىمىزدە تېخنىكا، سۆز ئويۇنى ھەددىدىن زىيادە ئېغىرلىشىپ كەتتى. شېئىر پاساھەت، چوڭقۇرلۇق ۋە مەنە ـ ماھىيەتتىن كۆرە چۈشەنگىلى بولمىغۇدەك تۇتۇق تەسۋىر، ئىپادىلەشلەر قاينىمىغا كىرىپ قالدى. شائىرلىرىمىزمۇ بىر ـ بىرىدىن ئۆتە مەۋقەسىزلەشتى. ئىجادىيىتىدە ئۇزلۇكسىز ھالقىش پەيدا قىلىپ ماڭغان شائىرلار بەكلا ئاز بولدى. مېنىڭچە، ئىجادىيىتىدە بىر

قەدەر خاسلىق ھاسىل قىلغان ياش شائىرلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئادىل تۇنىياز ۋە غوجىمۇھەممەد مۇھەممەدلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن. ئۇلارنىڭ ئىجادىيىەت ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە ئايرىم- ئايرىم توختىلىش جەزمەن قىلىشقا تېگىشلىك ئىش. ئەمما، بىز بۇ ئىككى شائىرنى بىر نۇقتىغا ئەكىلىشكە تۇرتكە بولغان تېما ئۈستىدە توختىلىشنى بەكرەك مۇھىم بىلدۇق. گەرچە ئىككى شائىرنىڭ زۇۋانى ھەر خىل ياڭرىغان، يەتكەن پەللىسىدە مۇئەييەن پەرقلەر بولسىمۇ، ئەمما ھەر ئىككىلىسىنىڭ كۆزى بىر قۇياشنىڭ ھارارىتىدە يورۇغان ۋە شېئىر، مىسرالىرىنى ئوخشاش بىر تىنىق، ئىستەكتە يۇيۇپ چىققان. ھەر ئىككىلىسىنىڭ شېئىرىيەت ئارقىلىق ئىنسانغا قىلغان، قىلمۇاتقان پىچىر - پىكرىدە بۇ قەدىمىي قەومنىڭلا ئەمەس، پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىكى تۇزدەك زۆرۈر نەپەسلەر مۇجەسسەم تاپقان ۋە ئۆزگىچە شېئىرىي يۇكسەكلىكىنىڭ كاماللىتىدە قاينىاپ - شوخشىغان. بىز شائىرنى تاڭ چىللىغان خوراز دېسەك، بۇ بىر جۈپ خورازنىڭ چىللىشىدا شۇنداق بىر ئورتاق سادا ياتىدۇ:
ئەركەكلىك !

※ ※ ※

غوجىمۇھەممەد: «ئەرنىڭ ئىپپىتى بولىدۇ، ئۇ — ۋەتەن» دەپ يازىدۇ. بۇ بىزگە ئەرنىڭ ئىپپىتى — ئەرلىكى، ئەركەكلىكى ھەققىدە ئىنتايىن قىممەتلىك، مەنىلەرگە باي يىپ ئۈچى بېرىدۇ. ئۇنىڭچە «ساقال - بۇرۇت قويغانلارنىڭ ھەممىسلا ئەر ئەمەس ئىدى؛ بۇغداي تېرىپ زاغرا ناندا قورساق توقلايدىغانلارمۇ ئەر ئەمەس ئىدى؛ ئاھ خەلقىم، دەپ دەرد يۇتۇپ مەيخانىدا تۇنەيدىغانلار ئەر ئەمەس ئىدى؛ ‹ئېتىقاد› ۋە ‹توغرا يول› ھەققىدە

سۆزلەپ قويۇپ، ئەچ- ئىچىدىن قۇرۇپ ئۆتكەنلەرنىڭ ھەممىسىنىلا ئەر دېيىشكە بولمايتتى؛ قىلىچتىن قورقۇپ بېشىنى ئېگىپ، كاستۇم ئىچىدە تىترەپ يۈرگەنلەرنىڭ ھەممىسىنىلا ئەر دەۋېرىشكە بولمايتتى؛ ئۇلارنىڭ جاينامازدا ئىمانى، ئەل ئالدىدا ۋىجدانى، يۈرىكىدە پىغانى، سەپ ئالدىدا مەيدانى، تىغ ئالدىدا تەن - جېنى، تومۇرىدا دولقۇنلۇق قېنى، ھاياتىدا ئۆلۈم ھەم شېنى نېسى ئىدى.»

بىز باتۇرلۇق، قەھرىمانلىق ھەققىدە ئېغىز ئاچساقلا، كۆز ئالدىمىزغا دەررۇلا «كۆكسى ئېيىقنىڭكىدەك، مۇرىسى قارا بۇلغۇننىڭكىدەك، بېلى بۆرىنىڭكىدەك، پۇتى بۇقىنىڭكىدەك» يوغان، بەقۇۋۋەت ئەرلەرنىڭ كېلىشى تۇرغانلا گەپ. بىز بۇلارنى ھەقىقىي ۋايىگە يەتكەن ئەردە بولۇشقا تېگىشلىك جىسمانىي شەرتلەر سۈپىتىدىن دەپ قارايمىز. ئەمما، شائىرچە بۇنداقلارنىڭ ھەممىسىنى ئەركەكلىكى ئېشىپ - تېشىپ تۇرغان ئەر دېيىشكە بولمايدىغاندەك قىلاتتى. شائىر «ئەر» دېگەن بۇ ئۇقۇمغا «ئادەم» ئۇقۇمىنى پاراللېل قويۇپ تۇرۇپ ئادەمىيلىكتىكى بارلىق ئەقەللىي شەرتلەرنى ئۇنىڭ ۋۇجۇد كالامىغا يۈكلىگەندەك تۇراتتى.

بىزنىڭ ئاقىل تەپسىرچىلىرىمىز «ئىنسان»، «ئادەم» ئۇقۇمىغا ھە دېسىلا «ئازغۇچى، خاتالاشقۇچى، سەۋەنلىك ئۆتكۈزگۈچى، ئازغۇن، خام سۈت ئەمگەن» دېگەندەك تەبىرلەرنى بېرىشىدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ، باشقىلارنىڭ خاتالىق ئۆتكۈزۈشىگە، خاتالىق ئۆتكۈزگەندىن كېيىنكى نومۇس تۇيغۇلىرىنى يېپىپ - يۆگىشىگە يوچۇق ئېچىپ بېرىدۇ. مەن دۇنيادا بىرەر ئىنسانىنىڭ «مەن ئادەم، تەبىئەتنىڭ ئەڭ يۈكسەك سەمەرىسى. مەن ئادەم بولغاندىن كېيىن مونۇ ئىشنى قىلماي» دېگىنىنى ئاڭلاپ، كۆرۈپ باقمىدىم. ئەمما، شائىر «ئادەم»، «ئەر» دېگەن بۇ ئىككى ئۇقۇمنىڭ ۋەزنىنى بىر ئېغىرلىق مەركىزىگە جۇغلاپ تۇرۇپ

ئىنسانىي تاكامۇللۇقنى ئىزدەۋاتقاندەك قىلاتتى. «ئەر»دىن ئىنسانىيلىققا ۋە ئادەمىي مۇكەممەللىككە يېتىشنى تەلەپ قىلىۋاتاتتى.

تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەربىر تاش - توپا، گۈل - گىياھقىچە ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە يارىشا مەۋجۇتلۇق قىممىتى ۋە رولى بولىدۇ. جاھاندا ئارتۇقچە يارىتىلغان نەرسىدىن بىرىمۇ يوق. ھەممە ئۆز جىسمى زاتىدا مۇئەييەن سىر- ھېكمەتنى مۇجەسسەم قىلغان. ئۇ ئىگە بولغان سىر- ھېكمەت ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن جەزمەن بولمىسا بولمايدىغان تەقەززانى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئېشەككە تۆت پۇت، لاچىنغا ئىككى قانات مىسلىسىز ئاقىلانىلىك بىلەن تەقسىملەنگەن. بىزنىڭ بۇ مۆجىزات دۇنياسىدىكى ئۇنى بۇنداق بولسا بوپتىكەن ياكى بۇركۇتتىكى قاناتنى تۆگىگە بەرسە بوپتىكەن، دەيدىغانغا ھەققى - ھوقۇقمىز يوق. قۇسۇرغا قىلچىمۇ يوچۇق قالدۇرۇلمىغان. كىمكى دۇنيانىڭ بۇ ئاقىلانە قازىلىقىغا قارشى چىقىپ، ئەزەلىي مۇتلەقتە ئۆزلىرىگە تالىق قىلىپ بېرىلمىگەن نەرسىلەرگە ئىنتىلىدىكەن، ئۇ ھەرقاچان تېگىشلىك جازاغا ئېرىشىپ تۇرىدۇ. بۇركۇتنىڭ ياق، مەن توخۇدەك كاتەكتە، تەييار دانىنى تىرىپ يەپ، توخۇم تۇغۇپ ياشايتتىم، دەيدىغانغا ھەققى يوق. قىلىمەن دېسىمۇ قامىلاشتۇرالمايدۇ. ئۇنىڭ قانىتى بىپايان كۆكتە دەخلىسىز پەرۋازغا لايىق يارىتىلغان. ئۇ تاشلاپ بېرىلگەن دانىنى يەپ مەڭگۇ قانائەت تاپالمايدۇ. بۇركۇتنىڭ كۈنى كۆكتە تۇغۇلىدۇ. ئادەممۇ شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئۆزىگە يارىشا تەن، روھ بىلەن يارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ھەربىر ئەزا، ھەربىر ھۈجەيرە ئۇنىڭ مەجبۇرىيەت، ئىش - ئەمىلىگە يۈكسەك دەرىجىدە ماسلاشتۇرۇلغان. ئەرلەرنىڭ تېنى كۈچلۈك، قاۋۇل، چەبدەس بولغاچقا ئۇلارنىڭ زىممىسىگە ئائىلىنى قامداش، بېقىش، ئاسراش، قەبىلە - قوۋمنى قوغداش، خوتۇن -

بالىلىرىنى ھەمايە قىلىش ۋەزىپىسى تەبئىيلا يۈكلەنگەن. ئاياللارنىڭ تېنى بىرقەدەر نازۇك، ئاجىز (بۇنى ئاياللىرىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تەن ئېلىشتىن شۇ قەدەر قورقىدۇ. ئەمما، ھەق سىزنىڭ تەستىقىڭىزغا موھتاج ئەمەس. ئۇ بەربىر مەڭگۈلۈك پاكىت)، مىجەزى مۇلايىم، ئىللىق، تۇغۇش، پەرزەنت تەربىيىلەشكە مۇۋاپىق قىلىپ يارىتىلغان بولغاچقا ئۆي تۈتۈش، پەرزەنت تەربىيىلەش، ئەرلەرنى كۈتۈش... تەك مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ خىل ئىش تەقسىماتى قانداقتۇر ئەرلەر زوراۋانلىق يۈرگۈزۈپ ياكى ئاياللارنى خارلاپ، خورلاپ، قۇل قىلىپ ئايىغى چىقماس ئۆي ئىشىغا بەنت قىلىش مۇددىئاسىدا غەرەزلىك شەكىللەندۈرگەن ئىجتىمائىي يوسۇن بولماستىن، بەلكى تەبىئەتنىڭ ئەزەلىي قانۇنىيىتىنىڭ ئۆز يولىدا جارى بولۇشى ئىدى. ئۇنى باشقىچە قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇشمۇ ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەرنى بالا تۇغۇپ، ئۆي ئىشلىرىنى قىلىپ، ئاياللىقنى كۆت دېيىش ئۇنچىۋالا ئەقىلگە ئۇيغۇن كەلمەيتتى. ئۇنىڭ قول ـ پۇتىنىڭ يارىتىلمىسىغىلا ئېغىر ئەمگەك، چىدام، قوپاللىقنىڭ تامغىسى بېسىلىپ كەتكەنىدى. بىر قىزنىڭ تەبىئىتىدىن تۇغما ھالدا ئۆي تۈتۈش، ئاش ـ تاماق ئېتىش، باشقىلارغا كۆيۈنۈشنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي خۇرۇچلىرى تېپىلاتتى. ئاياللار سىرتنىڭ ئىشلىرىغا قېپىقالغاندا كۇچەشكە، ئىنجىقلاشقا توغرا كېلەتتى. بۇنداق چاغلاردا ئۇلارنىڭ نازاكىتى، زىلۇۋالىقى يوقايتتى، نازۇك تېنى مۇكچىيەتتى. ئۇلار ئۆز تېنى، روھىناتىغا سۇۋغا سۇپىتىدە بەخشەندە قىلىنغان ئەڭ مۇقەددەس تۇيغۇ، سۇلكەتنى بېسىپ قويۇپ لەۋ چىشلەپ خىزمەت ئۇچۇن ئالدىرىشى كېرەك ئىدى. مۇكاپات ماڭاشى، خىزمەت باھالىشى، مەنسىدىن قالغان ئالدىراش ئولتۇرۇشلار، ئۇزۇنغا يۇگۇرۇش مۇسابىقىسى، ئاياللار ھوقۇقى، ئاياللار ئازادلىقى، ئېغىرلىق كۆتۈرۈش چېمپىيونلۇقىنى تالىشىش... ئۇچۇن كېچە ـ كۈندۈز

پالاقلىمسا بولمايتتى. ئاياللار ئاياللىق روھىناتىدىن ئايرىلىپ قۇرغاقلىشىپ، مەنىسىزلىشىپ كېتەتتى. ھارغىنلىق، زېرىكىش، بىكاردىن - بىكار ئىچى پۇشۇش، ئەھمىيەتسىز جىددىيلىشىشتىن، بىسەرەمجان بولۇش... ئاياللارنى قىينايتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار پۇخادىن چىقىش، روھىنى كۆتۈرۈش، تۇرمۇشتىن شادلىق، مەنە ئىزدەش ئۈچۈن كىيىملەرگە پىلىناتتى، گىرىم بويۇملىرىغا تەزىم قىلاتتى، بەزمىخانىلارغا قاتارايتتى. ئەسەبىيلىك، زوراۋانلىق تۈسىنى ئالغان ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش شەكىللىرى تۇرمۇشنىڭ چىن مەنىسىنى تاپالماي قالغان ئاياللارنىڭ بىردىنبىر تالىشى بولۇپ قالاتتى. شەھەرلەردىكى رېستوران، كۆڭۈل ئېچىش كۇلۇبلىرى، رەستە- بازارلاردا پاتماي دەۋرەپ كېتىپ بېرىشقان ئاياللارنىڭ كۆزىنىڭ تەكتىدە بېسىپ بولغۇسىز يىغا، ھەسرەت، مەنىسىزلىك ياتىدۇ. ئۇلار نېمىگىدۇر تەقەززا بولىدۇ، ئالدىرايدۇ، تاپالمايدۇ. قەلبىدە تولدۇرۇپ بولغۇسىز ئاچارچىلىق، قۇرغاقچىلىق باردەك سېزىدۇ، ئەمما دورىسىنى قىلىشنى بىلمەيدۇ. ئاياللارنىڭ ساپ خۇشلۇقى ئۇلارغا قورقۇنچلۇق نەرسە دەپ چۈشەندۇرۇۋېتىلگەن. شۇڭىمۇ ئۇلار ئۆز جىنسىي، قېنىدا، جېنىدا بار خۇشلۇقنى تالادىن، ئاشنا ئۇيناشتىن، قوش جىنسلىقلار مۇھەببىتىدىن، جىنسىي زوراۋانلىقلاردىن، ئەسەبىيلىكتىن، كىيىمدىن، يالىڭاچلىنىشتىن ئىزدەيدۇ. كۆلىدۇ، ئەمما شۇقەدەر ھەسرەتلىك. يىغلايدۇ، ئەمما ھېسسىياتسىز. سۆيىدۇ، ئەمما تامدەك...

ئەرلەرنىڭ ئاياللارنىڭ خورلىنىشىغا، جاپا تارتىشىغا قاراپ تۇرۇشىغا بولمايتتى. چۈنكى، قىز - ئاياللار بىر ئۇرۇقتىكى مەنىۋى كۈچ ۋە غۇرۇر ئىدى. ئەرلەرنىڭ تۇرمۇشتىكى يۆلىكى، روھىي تەسەللىسى، ئېپتىخارى، شۇنداقلا نومۇسى ئىدى. شۇڭا، ئۇنى جان تىكىپ قوغداش، ئاسراش، ئار- نومۇسىنى، شەرەم - ھاياسىنى ساقلاش، ئائىلىنى قامداش، قوۋمىنى، مىللەت،

ۆەتىنىنى قوغداش ئارقىلىق ئەلگە بەختلىك، پاراۋان تۇرمۇش يارىتىش ئەرنىڭ ئىلكىدىكى مۇقەددەس ۆەزىپە، باش تارتىپ بولماس قەرز ئىدى. شۇنى قىلمىسا نېمە قىلىدۇ؟ بالا تۇغالامتى؟ ئېمىتەلەمتى؟ ئۇنىڭ پۇت ـ قوللىرى بىكارغا مەزمۇت، چىڭ، قوپال، يىرىك، قاتمال، روھى ئۇستۇن، بەردەم يارىتىلغانمىدى؟

بىز غوجىمۇھەممەدنى مۇشۇ مۇقەددەس قانۇنىيەتنى بىلمەيدۇ، دېيەلەمدۇق؟ شۇبھىسىزكى، ئەرنىڭ، ئەركەكلىكنىڭ ئىپتىداسىغا قول قويغان مىزان شائىرغا ئەرلىكنىڭ ئۇلۇغۋار بۇرچىنى كۆز ـ كۆز قىلغانىدى. ئېستېتىكىدا دېيىلمىدىغان نەپسىلىك ئۇنىڭ كۆزىگە خانىم ـ قىزلارنىڭ ھايالىق، مېھرىلىك تەلپۈنۈشلىرى، ئەرگە بولغان شەرتسىز ساداقىتى، ئىپپەت ئالدىدىكى بوشاشماس مەغرۇرلۇقىنى كۆرسەتكەن بولسا، يۈكسەكلىك دەل ئەرلەردىكى كەم ـ كۈتسىز جان پىدالىقنى، ئەزىمەتلىك، ۋاپانى نامايىش قىلغانىدى. ئۇ شېئىرنىڭ ھېس ـ تۇيغۇلار ئەۋجىدە قايناپىدىغان چوڭقۇر قاينام ئېغىزىدا تۇرۇپ ئەرلەرنىڭمۇ ئىپپىتى بولمىدىغانلىقىنى خولاسىلەپ چىققانىدى. نىكاھتىن كېيىنلا ھالاللاپ بېرىلمىدىغان ۆە ئاۋايلاپ ئېلىنمىدىغان «ئىپپەت» ئۇنىڭ نەزىرىدە ئىككى جىنىسقا باراۋەر تەقسىملەنگەنىدى. قىز ـ ئاياللار ئۇنى يوقاتسا، ئىككى دۇنيالىق ھالال جۇپتىنىڭ توغرا ئىتائىتىدىن چىقسا، ھارامغا يول قويسا ھاياسىز، نومۇسسىز، شەرمەندە، جالاپقا، رەسۋاغا ئايلىناتتى. ئۇنى جانان چىنىدەك ئەتىۋارلاپ ساقلاپ ئىززىتىنى قىلسا خان ـ ئايالا، مەلىكە ـ ئاغچا، خېنىم ـ جېنىمغا ئايلىناتتى. غوجىمۇھەممەد ئۇنى ئەرگە تەققاسلىۋىدى، ئەرلەرنىڭ ئەخلاقى، ساداقىتى، ئىش ـ ئەمەلىگە يېڭى ئۆلچەم كەلدى: ئۆزىنىڭ ئەرلىك بۇرچىدىن باش تارتقانلارنى نېمە دېيىش كېرەك؟ ۆەتەن، ئەل، ئائىلە، قىز ـ خوتۇنلىرى ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتىگە كۆزىنى يۇمۇۋالغانلارنى ئەر، ئادەم دېيىش كېرەكمۇ؟ بىر ئاچچىق

سوئال ئۇنى ئەلەم گىرداىبغا قىستىغانىدى.

يىگىت، ئەر سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا جەڭچى دېگەن مەنىنى بېرەتتى. شۇ بويىچە بولغاندا، ئەر دېگەن ۋەتەنىنى، ۋەتەنىنىڭ ئار - نومۇسىنى قوغدىشى، خەلقىنى خارلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ھەر ۋاقىت جان تەسەددۇق قىلىشقا تەييار تۇرالىشى كېرەك؛ ئائىلىسىنىڭ يۇزىنى تۆكمەسلىكى، قىز-ئاياللىرىنى تاشلىۋەتمەسلىكى، خارلىماسلىقى، خارلىنىشىغا، ياتلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا يول قويماسلىقى، ئۇلارنىڭ ئىپپەت - نومۇسىنى قوغدىشى، ئائىلىسىنى راۋرۇس قامدىشى، قەيسەر، باش ئەگمەس، ئۆزىنىڭ توغرا مەۋقەسىدىن كەچمەيدىغان بولۇشى كېرەك ئىدى. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام دەپ ئۆتكەن «پادىچى»غا خاس ھامىيلىق روھىنى ھازىرلىشى كېرەك ئىدى. بولمىسچۇ؟ غوجىمۇھەممەد: «ئىپپەتسىز!» دېدى. دېمەككى، ۋاپاسىز، بۇزۇق، شەرمەندە، نائەھلى، مۇناپىق، خىيانەتكار، ھېجىقىز...

شائىر «ئەركەكلىك» نى ئىنسانىي مۇكەممەللىك، دەپ قارىغانىدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشى شەمسىددىن تەبرىزىنىڭ «ياشىماق نە ئۈچۈندۇر» دېگەن سوئالغا «ئىنسانىي كامىللىق ئۈچۈن» دەپ بەرگەن جاۋابىغا تەڭكەش ئىدى. ئۇنىڭ بۇ خىل قارىشىدا ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان بارلىق ئېسىل مەنىۋى، مەدەنىي مىراسلار مۇجەسسەم ئىدى. ئەخلاق، غايە، ئېتىقاد، ھايا، نومۇس... بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئەركەكلىك» — «ئەرنىڭ ئىپپىتى» گە سىغدىلىپ كەتكەنىدى. ئىپپەتسىز ئەرلەر يامرىغان جەمئىيەتتە ئاياللار باشپاناھسىز قالاتتى، ئۇلارنى ئەيمىنىدۇرىدىغان، تەپتارتقۇزىدىغان كۈچنىڭ قەدرى قالمايتتى، شۇنىڭ بىلەن ئاياللار ۋەھشىيلىشەتتى، تاپتىن چىقاتتى. ئەخلاق يىمىرىلەتتى، ئېتىقاد سۇناتتى. جەمئىيەت بۇقىسى كاردىن چىققان بىر تەلۋە پويىزغا ئوخشاپ قالاتتى. تىزگىنسىز غالجىر ئات ۋەيرانچىلىقتىن بۆلەك نىمە ئەكەلسۇن؟

شائىر كۆزىنى ئۆزىنىڭ ئۆلچەم دۇنياسىدىن ئېلىپ ئەتراپقا باققىنىدا پاجىئە ئالەمنى بىر ئالغاندى. ئاياللار يالىڭاچ دېگۈدەك كوچىغا چىقىۋالغانىدى؛ بەزمىخانىلاردا، بۇلۇڭ - پۇشقاق، كوچا- كويلاردا ئەرلەرگە قىلغان مەسخىرىسىنى پەلەككە يەتكۈزگەنىدى. بەزى ئەرلەر ۋەتەن، ئەل ئەمەس، بىر خوتۇن ئالدىدىكى قەرز- مەجبۇرىيىتىنىمۇ ئادا قىلالماي بارغانچە شۇمشىيىپ، بىچارلىشىپ كېتىۋاتاتتى. بىر چاغلاردىكى زەبەردەست تۇرقىدىن ئەسەرمۇ قالمىغان، يۈرۈش - كىيىنىشلىرىمۇ ئاياللارنىڭكىدىن پەرق قىلماس ھالغا كەپقالغانىدى. ئۇلۇغ سانلىدىغان ھايامۇ، نومۇسمۇ مۇھەببەت ناملىدا يىرتىلماقتا، چەيلەنمەكتە ئىدى. كوچىلاردا ئاپئاشكارا سۆيۈشلەر، جىنسىي نومۇسسىزلىقلار ئەۋجىگە چىقماقتا ئىدى. بۇزۇقچىلىق ئەتراپىنى قاپلىغان، ئۇلار نومۇس قىلماي ئۆزلىرىنىڭ رەسۋالىقلىرىنى قانۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن بولۇشچە جار سېلىشماقتا ئىدى. خەقلەرمۇ ئېغىر ئالماس بويكەتكەنىدى... ئاشۇ بوشلۇقتا كىشىلەر مەدەنىيەت، تەرەققىيات، يېڭىلىق، زامانىۋىلىق دەپ تەنتەنە قىلىشقىنىچە، شاد - خۇراملىقتا قاينىاپ - تاشماقتا ئىدى.

ئارىلاپ ئەك پەسكەش كوچىلار ئارا،
توۋلايمەن مانا بۇ بىزنىڭ شەھەر دەپ.
مەسخىرە قىلمەن مەدەنىيەتنى،
قۇسۇقلار ئىچىدىن چىقىپ ئۆملەپ.
ـــ غوجىمۇھەممەد مۇھەممەد: «ۋاز كېچىش»

شائىر مەسخىرىلىك ھىجىيىپ قويدى. ئارقىدىنلا كۆرەك مەغرۇرلۇق بىلەن: «شەھەرنىڭ يۈزىگە تۈكۈردۇم راسا» دېدى. ئارقىدىنلا ئادىل يېتىپ كەلدى. ئۇ ئۆزىگە ھەمجور بولالايدىغان

شېرىك تاپقىنىدىن خۇشالدەك ئىدى. ئۇنىڭ كۆزىگە ھەممىلا نەرسە دەۋرەپ، قۇتراپ تۇرغان ئايالىلاردەك كۆرۈنۈپ كېتىۋاتاتتى. شائىر دوستى ئېيتقان ئىپپەتلىك ئەرلەر، ئەركەكلەر ئۇلارنى بېسىقتۇرۇپ، ئالەمنى يېتىپ كېلىۋاتقان بالا ـ قازادىن ساقلاپ قالالايتتى. جاھانغا ئەردەك ئەر كېرەك ئىدى. شۇندىلا ھەممە يانداپ ئەۋج ئېلىۋاتقان ئاياللىشىش، بۇزۇلۇش، يىمىرىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مۇمكىن ئىدى. ئەر ئەردەك بولالمىغان جايدىن بەرىكەت كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى. ۋەھالەنكى، ئەرلەرنىڭ ئەرلىكى قۇرۇپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار ئاياللارنى ئۆزلىرىدىن تەپتارتقۇزالمايۋاتاتتى، ئەيمەندۇرەلمىگەنىدى. ھەقىقىي ئىشەنچ ھۆرمەت بىلەن قورقۇشنىڭ تەڭلىكىدىن تۇغۇلىدۇ. شۇنداق بولغاندىلا ئاياللار ئايالغا ئوخشاپ ئەرنىڭ ئىتائىتىدىكى مۇلايىم خوتۇن، مۇنەۋۋەر ئانىلاردىن بولاتتى. چىن ئادەم، ئايالغا ئوخشايتتى. پاراڭچى خوتەنلىك بوۋايلار ئۇنىڭغا ھېكايە قىلىپ بەرگەنىدى: «ئاياللاردا گال ئۇچ. بىرى، يېمەك ـ ئىچمەك، يەنى قورساق، بىرى، كىيىم ئۇستۇاش، يەنە بىرى ...» گەپ شۇ يەرگە كەلگەندە بوۋايلار خىرىلداپ كۈلۈپ توختۇۋالىشقانىدى ۋە قوشۇپ قويغانىدى: «باشتىكى ئىككىسى تويمىسىمۇ مەيلى، ئەمما ئۇچىنچىسى قانمىسىزە... ئىش چاتاق. ئالەمنى ۋەيرانچىلىق باسىدۇ.»

شائىر ھەممە نەرسىنىڭ ئايالارنىڭ ئۆزلىرىنى ئېچىش، ئاشكارىلاش ئۈچۈن بولۇۋاتقىنىنى كۆرەتتى، تەننى يۆگەش ئېھتىياجى ئۈچۈن كىيىلىدىغان كىيىملەر ئاتايىن تەننىڭ ئەڭ گەۋدىلىك قىسىملىرىنى نامايىش قىلىش ئۈچۈنلا تىكىلىدىغان بولدى. ئېچىلدى، ئەخلاق يىرتىلدى، ئەرنىڭ كۆۋەجەپ تۇرغان ھېسسىياتى تىنماي غىدىقلىنىپ، بىكارغا ئاقتى، تاشتى، ئاندىن يىگلەپ كەتتى. تويماس ئاچ كۆزلۈك رەستىلەردە ھاپىلداپ يۈگۈرۈپ تۇرۇپتۇ. كۆزگىمۇ، ئېغىزغىمۇ، بۇرۇنغىمۇ، سەزگۈگىمۇ، تېرىلەرگىمۇ نەمخۇش بىر شاللاق ھېسسىيات

سۈركىلىپ تۇرسا تاشمايدىغان، ھەددىدىن ئاشمايدىغان نېمە بار؟ شۇنداق، توختاۋسىز غىدىقلىنىش ئەرلەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. كاللىسىدا شەھۋەتتىن ئۈماچ قاينايتتى، زېھنىنى چاچتى. نومۇس دەرىخىنىڭ ئالتۇن ياپراقلىرى سارغىيىپ كەتتى...

ـــ ئەركەكلەر قېنى سىلەر؟...

شائىر غەزەپ بىلەن ئوقۇشقا كىرىشتى. نۇرغۇن ئادەم ئاڭلىدى، جىممىدە تىڭشىدى، ئاندىن ئۇن ـ تىنسىز كېتىپ قېلىشتى. ئۇلار خورلۇققا قېلىشتىن خېلى بۇرۇنلا بۆرىنى بىلىپ ـ بىلمەي قوتانلىرىغا باشلاشقانىدى. ئەرنىڭ پەرۋاسىزلىقى ئايالنى قوزغاتقانىدى. ئايالنىڭ ئەمدىكى نەرسىگە ئەر نېمە دېيىشى، نېمە قىلىشىنىمۇ بىلەلمەي سۈكۈتكە پاتقانىدى. جىمىپ قالغان، بوينى ئېگىلگەنىدى. دوختۇرخانىلاردا، دورىخانىلاردا ئۇلارنىڭ ئائىلاجلىقى، ھەسرىتى پەلەككە يەتتى.

ئىككى شائىر يېگانە قالدى. ئادىلنىڭ ئاۋازى يەنە ياڭرىغىلى تۇردى:

ئەرلەر ھاۋادا توپا- چاڭدەك،
ئەرلەر خورلۇقتا تۇرىدۇ تامدەك.
ئەرلەر يۇمشاق ئېرىگەن شامدەك...
ـــ ئادىل تۇنىياز: «يۇلتۇزلارمۇ ئۆلىدۇ»

ئۇ ئايالالارنىڭ ھەددىدىن ئېشىشىنى ئەرلەرنىڭ بوشاڭلىقىدىن كۆرەتتى. شېرىكى غوجىمۇھەممەد:

خوتۇنىغا قارىيالماي تىك،
ئىككىنچى قۇللۇقنى ھېس قىلغان ئەرلەر.
ـــ غوجىمۇھەممەد مۇھەممەد: «ئەرنىڭ ئېپىپىتى»

دەپ پىچىرلاپ قويدى ۋە بىر كۆچلۈك ھەۋەس بىلەن ئوقۇشقا كىرىشتى:

جىنسىيەت ئېلانى چاپلانغان تامدا،
قاقاقلاپ كۈلىدۇ رەھىمسىز ئايال.
دەھشەتلىك بوۋامنىڭ يەتتە خوتۇنى،
مەن مومالىڭ ئەمەس، دەپ تىترىشەر غال- غال.
— غوجىمۇھەممەد مۇھەممەد: «سەرسان كۆڭۈل»

ئەمدى ئادىل چۈشتى. ئۇ ئەرلەرگە قارىماستىن ئاياللارغا قادىلىۋالغانىدى.

ئەي غەربتىن كەلگەن يېشىل نۇر
ئەي، ئايال دەپ ئاتالغان بومبا.
ئەي بۇيۇك ئايال
بىز ئەرلەر ئەما.
بىز قولۇڭدا ئەما ناھايەت،
ھالاك قىلما شەھەرنى ئەما
ھەممىمىزگە يېقىن قىيامەت.
— ئادىل تۇنىياز: «ئەبۇ زەبى»

ئانا دېسە ئۇنىڭ ئالدىغا،
كېلىدۇ ئاياغ ئاستى قىلىنغان يەرلەر.
ۋەتەن دېسە ئۇنىڭ ئالدىغا،
كېلىدۇ ئىپپىتى بۇزۇلغان ئەرلەر.
— غوجىمۇھەممەد مۇھەممەد: «غوجىمۇھەممەد»

بۇ كۈنلەردە سۆڭەكسىز ئەرلەر،
سۇدەك ئۇستا يۇمشاق ياشاشقا.
— ئادىل تۇنىياز «سۆزلىگۈم كېلىۋاتىدۇ»

ئەركەك پاشمۇ تاپىدۇ بالا...

ـــ ئادىل تۇنىياز: «يۇلتۇزلارمۇ ئۆلىدۇ»

غوجىمۇھەممەد ئەسەبىيلەشكەندەك قىلاتتى. ئۇنىڭ مىسرالىرىدىكى تىلمۇ بارغانسىرى جەڭگىۋارلىشىپ، ئۆتكۈرلىشىپ، قوپاللىشىپ كەتكەندى. ھېسسىيات كەلكۈندەك جىددىي، كەسكىن داۋالغۇيتتى. شېئىرىي نەپەس ئوت بولۇپ يانماقتا ئىدى. ئۇنىڭچە، ئەر دېگەن تىنىم تاپماسلىقى، ھەركەتتە، ئىش ـ ئەمەلدە؛ جىمجىت ئەمەس، كۆرەشتە، ئېلىشىپ ـ چېلىشىشتا جان بېرىشى كېرەك ئىدى.

جىنازىنى كۆتۈردى تۆت ئەر
ئارقىسىدىن ئەگەشتۇق يۈز ئەر
يەتتە كەتمەن توپا تاشلىدۇق،
قىلدى روھى دوزاختا سەپەر.
چۈنكى پىچاق غىلاپتا،
ئۇ ئۆلۈپتۇ كارىۋاتتا.

ـــ غوجىمۇھەممەد مۇھەممەد: «ئۇ ئۆلۈپتۇ كارىۋاتتا»

شائىر ئادىل بولسا ۋەزمىن، ئېغىر- بېسىق كەيپىياتىنى باشتىن ـ ئاخىر ساقلاشنى بىلىۋالغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «قەشقەردىكى يەر شارى»، «سۈزۈك سەپەر»، «ئەركەكلەر قېنى سىلەر» ناملىق داستانلىرىدا ۋە ھەربىر شېئىرىدىكى بىر ھەرپ، بىر سۆز، جۈملە ئارقىلىقمۇ ئادەمىيلىك، ئەخلاق، ئېتىقاد ھەققىدە نازۇك بېشارەتلەرنى بەرگىنىچە كېتىپ قالغانىدى. غوجىمۇھەممەد پىكرىنى ئوچۇق، ئاچچىق ئىپادىلەشكە بەكرەك مەپتۇن ئىدى. ئادىل بولسا ئۆز تۇيغۇلىرىنى ھەرپلەر، مەنزىرىلەر ۋە تەسۋىرلەرنىڭ قىسلىچىغا تاشلاشقا ئامراق ئىدى. ئۇ سەنئەتلىك ئېقىنغا بەكرەك مايىل كۆرۈنەتتى. ئەمما، ئۆزى ئەقىدە قىلغان چىن ھەقىقەتلەرگە بولغان مەدھىيە ـ ئىخلاسى ئۇنىڭ پۈتكۈل شېئىرلىرىنىڭ تىنىق ـ تىنىقىغا

يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، ناھايىتىمۇ پاكىز ۋە غەرەزسىز سۆيۈش، سۆيۈنۈش، مەستخۇشلۇق، ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە ھالاكىتى ئۈستىدىكى جىددىي ئويلىنىش، ۋەھىمىلىرى كىشىگە قىسقا، ئەمما كۈچلۈك بېشارەت بېرىپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا سۈنىڭ ئېقىشى، ئاتىنىڭ تۇرقى، يالى، رەڭلەر ... ھەممە ـ ھەممىلا نەرسە ئۇنىڭ مەنىلەر نەھرىگە باي كۆزىدە تىلغا، دىلغا، دىنغا، تىنغا ئايلىنىپ ئالەمىي مەۋجۇتلۇق ۋە ھەقىقەتلەر ھەققىدە رىسالىلەر سۆزلەيدۇ. ئۇ بىر زەررە قۇمدىن ئالەمنىڭ يارىتىلمىسىدىن تارتىپ قىيامىتىگىچە بولغان تارىخىي جەريانىنى ئايان قىلىپ بېرەلەيدىغان شېئىرىيەت كاھىنى. تىل، سۆز، گرامماتىكا ئۇنىڭ ئىقلىمىدا تەرتىپ ـ ئىنتىزامىنى يوقاتقان، خالىغانچە پۇژلىسە بولىدىغان رەڭدار شارلاردەك جىلۋىگەر، مەپتۇنكار. ئۇ سىز، مېنى جۇملىلەرنىڭ قاتتىق قامالىدىن قۇتۇلدۇرۇپ تۇرۇپ راھەتبەخش، يېنىك سىلكىپ تالاپ قويالايدۇ. سىزنى تۇيدۇرماي تەبەسسۇمغا باشلاپ يەنە شۇنداق تۇيدۇرماي قانىتىدۇ. ئەمما، مەيلى ئىقرار قىلىڭ، قىلماڭ، ئۇنىڭ شېئىرلىرى سوزۇلغان بوشلۇقنىڭ چەك ـ چېتى شۇنداق بىر مۇئەللەقتە تۇتىشىپ تۇرىدۇ:

ئادەمىيلىك ـــ ئەركەكلىك !

غوجىمۇھەممەد ئاشۇ بوشلۇقتا مەشرەپتەك بوغۇلۇپ، ئاچچىق توۋلاپ، ۋارقىرايتتى. شېئىرىيەتتىن قۇرۇپ چىققان ئۆزىنىڭ روھ داربغا پۇلاڭلاپ ئېسىلىپ تۇرۇپ تىنماي شېئىرىي ئىسيان كۆتۈرمەك بولاتتى. ئۇزۇن، قاسىاقلىشىپ كەتكەن چاچلىرىنىڭ ھەربىر سىلكىنىشىدە بىر ئاچچىق نىدا ئەترافقا تارايتتى:

ئىپپەت ـــ ئەر ـــ ئادەم !!!

※ ※ ※

ھىلىش، ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، «ئادەم» دېگەن سۆزگە

ئىنسانىدا بولۇشقا تېگىشلىك بارلىق ئېسىل پەزىلەتلەر مۇجەسسەملەنگەن. ئەرمۇ، ئايالمۇ ئادەم بولغانىكەن، ئۇنىڭ تۇرغان ـ پۇتكىنىگە پۇتۇلگىنىمۇ شۇ. ھەممەيلەن ئاقمۇھتتە بەخشەندە قەلىپ بېرىلگەن نەرسىلەرنىڭ ھەقلىق جاۋابكارلىرى. جاۋابنى سىز، بىزنىڭ ئېغىزىمىز ئەمەس، ئەمەلىمىز بېرىدىغان كۇنلەر كېلىدۇ. «ئەركەكلىك» توغرىسىدا ئىككى شائىرنىڭ ئىككى يىندا تۇرۇپ بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىرىشىمۇ، بىزنىڭ ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق كاپاڭشىشىمىزمۇ بىرلا نەرسە ـــ ئادەمدەك ياشاش ئۇچۇندۇر.

غوجىمۇھەممەد ناھايىتى توغرا دەيدۇ :

شېئىر يېزىش ئەمەس مۇددىئا.

ـــ غوجىمۇھەممەد مۇھەممەد: «قويىۋەتتىم خىيال قۇشۇمنى»

ئادىلمۇ دۇرۇس گەپ قىلىدۇ:

ئادەم ئۆلدى قاراپ بېقىڭلار،
ئۆلمەكتە بىر ۋاستىغا مەقسەت.
ئۆلمەكتىمىز ھەي ئىنسانىيەت!

ـــ ئادىل تۇنىياز: «سۇزۇك سەپەر»

قاراپ بېقىش، ئوقۇپ قويۇش، تەستىقلاش بىلەنلا ئىش پۈتمەيدۇ. ئىنسانىي كامالەتنى قوغلىشىش ـــ مانا بۇ مەڭگۈلۈك، ئۆزگەرمەس نىشان ! ئەمما، بۇمۇ ئەركەكلىك تەلەپ قىلىدۇ ـ دە !

2005 ـ يىل 11 ـ يانۋار، قاراش ـ ياۋا.

كتاب ئسمى: روهىيەتنىڭ قاتلىرىنى ژاراقلاپ
پىلانلىغۇچى: ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن
ئاپتورى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەنۋەر قۇتلۇق
تەكلىپلىك مۇھەررىرى: ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن
مەسئۇل كوررېكتورى: گۈلباھار توختەم
تەكلىپلىك كوررېكتورى: ئابدۇرېھىم ئابلىمىت
نەشرىيات: شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى شىخۇڭ غەربىي يولى 36 ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830000
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
زاۋۇت: شىنجاڭ يىبەيفېڭ مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 12.25
نەشرى: 2009 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
بېسىلىشى: 2009 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ قېتىم بېسىلىشى
باسما سانى: 5000
كتاب نومۇرى: ISBN 978-7-5469-0600-3
باھاسى: 25.00 يۈەن

(باسما ۋە بەت تۈپلەشتە خاتالىق كۆرۈلسە زاۋۇت بىلەن ئالاقىلىشىڭ)